

ISSN 1015-1818 | e-ISSN 2619-9505

2021 / 3

Sayı: 75

Tarih Dergisi

Turkish Journal
of History

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Dizinler / Indexing and Abstracting

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TÜBİTAK ULAKBİM TR-Dizin

SCOPUS

EBSCO Historical Abstracts

EBSCO Historical Abstracts with Full Text

Kapak Resmi / Cover Photo

Sultan II. Abdülhamid'in kızı Nâile Sultan

Sultan Abdulhamid II's daughter Naile Sultan

(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, nr. 90904-0007).

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15882
E-mail: tjh@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarikh>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,
İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Şubat, Haziran ve Ekim aylarında, yılda üç sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published triannually in February, June and October.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Araş. Gör. Dr. Sinem SERİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sinemser@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– cezmi_eraslan@yahoo.com

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– mahiraydin2023@gmail.com

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– idbos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – topsakal@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Birsnel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ksipahi@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Araş. Gör. Aslı TUNA

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– asli.tuna@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – abdulkadirdonuk@beykent.edu.tr

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – [aозcan@fsm.edu.tr](mailto:aozcan@fsm.edu.tr)

Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – fbasar@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye – ftizlak@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – feridunemecen@yahoo.com

Prof. Dr. Géza DÁVID

Eötvös Loránd Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan – david.geza@btk.elte.hu

Prof. Dr. Giampiero BELLINGERI

Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya – giambell@unive.it

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH

Arader Galleries, San Francisco, ABD – gregorymcintosh@yahoo.com

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye – develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hikari EGAWA

Meiji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya – egawahi@meiji.ac.jp

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye – weisbrode@bilkent.edu.tr

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Oğuz TEKİN

Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü, İstanbul, Türkiye – ogtekin@ku.edu.tr

Pál FODOR

Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan – Fodor.Pal@btk.mta.hu

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye – dr@philipp-amour.ch

Dr. Rhoads MURPHEY

Birmingham Üniversitesi, Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere – r.murphey@bham.ac.uk

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU

Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – sbeyoglu@marmara.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Roma Mahkemelerinde Savunma Yapan “Avukat” Kadınlar
Female Attorneys in Ancient Roman Courts
Leyla Aydemir 1
- Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han
A Life Dedicated to Independence: Kuchum Khan
İlyas Topsakal, Mecnun Tarık Yılmaz 17
- Diplomatik Açıdan Mahzar
Mahzar From a Diplomatic Point of View
Mehmet İpşirli 33
- Bizans Kalesinden Osmanlı Şehrine: Fethinden XV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Dimetoka
From a Byzantine Fortress to an Ottoman City: The History of Dimetoka from its Conquest to the Late XVth Century
Hacer Ateş 91
- III. Ahmed’in Kızı Saliha Sultan ve Vakıfları (1127-1192/1715-1778)
Ahmed III’s Daughter Saliha Sultan and Her Foundations (1127-1192/1715-1778)
Mustafa Güler, Rahime Özdamar 117
- Eyüb Sabri Paşa’nın Hayatı, Entelektüel Muhiti ve Eserleri Üzerine Bazı Yeni Bulgular
New Remarks on the Life, Intellectual Climate, and Works of Eyüb Sabri Pasha
Ömer Faruk Can 159
- Bir Sultan Ailesinin İnşası: Padişah II. Abdülhamid’in Kızlarından Nâile Sultan ve Damat Arif Hikmet Paşa’nın İzdivacı
Building a Sultan Family: Marriage of Naile Sultan, The Daughter of Padishah Abdulhamid II, and Arif Hikmet Pasha
Lale Uçan 191
- Hicaz’da Bir Suikastın Arkaplanı: Şerif Hüseyin, Afganlar ve İngilizler (1877-1880)
Background of an Assassination in the Hijaz: Sharif Husayn, the Afghans, and the British
Ş. Tufan Buzpınar 223
- Rusya’nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yöntemi Olarak Askeri-Halk İdaresinin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917)
Establishment and Implementation of Russia’s Military–Public Administration Among The Caucasian Muslims
Mustafa Tanrıverdi 251

Roma Mahkemelerinde Savunma Yapan “Avukat” Kadınlar

Female Attorneys in Ancient Roman Courts

Leyla Aydemir*

*Dr., Kocaeli, Türkiye

ORCID: L.D. 0000-0002-5453-8426

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Leyla Aydemir,
Kocaeli, Türkiye
E-posta/E-mail: leylaaydemir8@gmail.com

Başvuru/Submitted: 02.07.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.09.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
16.09.2021
Kabul/Accepted: 17.10.2021

Atıf/Citation:
Aydemir, Leyla. “Roma Mahkemelerinde Savunma Yapan “Avukat” Kadınlar.” *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 75 (2021): 1-15.
<https://doi.org/10.26650/iutd.961376>

ÖZ

Cinsiyeti nedeniyle politik, hukuki ve ticari haklardan uzun süre mahrum bırakılan Romalı kadınlar, Kartaca Savaşları ve sonrasındaki tüm Akdeniz hâkimiyeti için yapılan savaşların doğurduğu bir sonuç olarak, erkek sayısındaki azalmayla birlikte birtakım avantajlar elde etme fırsatı yakalamıştır. Erkek nüfusundaki azalmayla birlikte neredeyse bütün işleri yapmak zorunda kalan Romalı kadınlardan bazıları, ticari hayatta ve istisnai bir şekilde de olsa hukuk mahkemelerinde varlık göstermiştir. Bu çalışmada, hukukun çoğunlukla elit erkeklerin alanı olarak görüldüğü Roma’da, bazı kadınların mahkemelerde kendileri ya da başkaları adına savunma yaptıkları davalar ele alınmaktadır.

Anahtar sözcükler: Hukuk, Roma Mahkemeleri, Avukat Kadınlar, Savunma, Roma Kadını

ABSTRACT

Roman women were denied basic political, legal, and commercial rights. However, as a result of conflicts such as the Punic Wars for Mediterranean supremacy, the male population of Rome dropped, and women were able to take advantage of the situation. Some Roman women, who were essentially forced to perform all kinds of work because of this drop in male population, began to appear more frequently in commercial life and courts of law. In this study, we will examine cases where women defended themselves or others in the law courts of Rome, where legal activities had previously been solely the domain of elite men.

Keywords: Law, Roman courts, women lawyers, legal defense, Roman women

Extended Abstract

Women in Rome generally lacked political, legal, or commercial rights because they were believed to be naturally weaker than men. However, in the period of the seemingly unending Punic Wars, women were obliged to work in and take almost all the responsibilities for many sectors of Roman life, including those previously open only to men. Simultaneously, women gained some advantages for themselves. Following the Punic Wars and the eventual control of the western Mediterranean, the Romans turned their attention to the Eastern Mediterranean; their successes there made them the masters of the entire Mediterranean. This conquest and expansion, in turn, brought Rome into contact with many new sociocultural concepts. The greatest impact on women was that they were able to loosen the guardianship of the men surrounding them. The speed with which men died in Roman wars considerably shortened the length of typical Roman marriages, allowing widowed women to act more autonomously. During these wars for Roman supremacy in the Mediterranean and in their aftermath, women took advantage of the scarcity of men to increase their opportunities in the wider Roman world. These same opportunities presented themselves throughout the 1st Century BCE, during the era of the last Republican civil wars. In this period, women managed to be active in the legal sector, which had previously been open only to men.

As was true of all activities in which women tried to engage outside the household, their roles as "lawyers" in the courts were faced with criticism and condemnation. A typical sanctifier of masculine tradition, Valerius Maximus, argued that Roman society should not stay silent any longer against women who are drifting away from modesty, acting contrary to their nature in the Forum and judicial courts, while he expresses his discontentment for their rise to prominence, on the other hand, he gives examples of three women acting as their own attorneys. According to Valerius Maximus, Amaesia Sentia, who was defending her own case before the *praetor* and was later praised with the word "androgynous" meaning "having a man's soul in a woman's body"; was released because she effectively performed all parts of a legal defense in the court gracefully but with a masculine determination. As Amaesia Sentia was acquitted thanks to her legal knowledge and skills, receiving the respect of society even though alienated from her feminine identity and equipped with masculine qualities, the fact remains that she gained her freedom by acting as her own lawyer.

Defending herself at every opportunity and heavily criticized by Valerius Maximus as a "monster" and a "bad example of feminine bickering," C. Afrania, unlike Amaesia Sentia, was not deemed a woman deserving the respect of society; in accordance with social norms. Brought before the *praetor* many times, C. Afrania was, according to Valerius Maximus, defending herself in court because she was shameless and arrogant. Ulpian claims that Afrania's extreme assumptions caused a change in the law, and women lost their right to

represent others in court because of her. In reality, though, it is obvious that Afrania did not need a lawyer; she was a very skillful rhetorician and had great legal knowledge, despite her reputation as an impudent woman with a negative attitude; who did not need the services of an attorney.

The third woman Valerius Maximus discussed is Hortensia. She was spoken of very highly like Amaesia Sentia, but unlike her, Hortensia is distinguished not just for defending herself but also for representing a collective women's protest. The basis for this protest was the decree of forced evaluation of the properties of the 1,400 richest women in the country to tax them. This valuation was undertaken by Octavian, Mark Anthony, and Lepidus, who were then the political and military leaders of Rome. Hortensia was probably one of the leading protesters. From details of her defense and the legal steps the women took before proceedings, it is understood that Hortensia probably received legal education from her rhetorician father, Quintus Hortensius. Before taking legal action, she followed socially acceptable moral procedures by trying to reach the triumvirs' spouses, an effort that failed. Only then did the women approach the Forum, which was an important strategy to show their loyalty to the virtuous Roman woman profile, prove their righteousness, and demonstrate that they were deserving of social respect. In her defense, Hortensia cited historical anecdotes, which showed the strong patriotism of her female ancestors, and said that women could even be more devoted and selfless than men when necessary. Hortensia argued that women should be exempted from any punishment for their protest because they had no right to make political decisions, unlike their male ancestors. Her defense was successfully acknowledged, and changes were made in the taxing decree.

Despite the discomfort felt in Rome toward women entering public spaces, there was one other woman who acted as her own lawyer—Turia, known from only her funerary inscription. Turia was a Roman woman whose parents were murdered during the civil war that erupted in 49 BCE between Iulius Caesar and Pompeius. According to her funerary inscription, dating to 8-2 BCE, this young woman, who led a very busy life, managed to have the murderer of her parents receive the appropriate punishment and protect her father's will, even though her relatives had designs on her properties. As her husband, who dedicated the funerary inscription, stated, Turia, when defending her father's will, took the case herself. She acted with the qualities of an ideal lawyer, displaying intelligence, perseverance, determination, and a sense of duty. Like Hortensia, Turia was victorious in her legal struggles.

Manilia, a prostitute, is the earliest recorded woman acting as her own defender in Rome. According to Aulus Gellius, in 151 BCE, Manilia was sued for attacking *aedilis curulis* Mancinus, who tried to break into her house while he was drunk. Manilia allegedly attacked him by throwing stones and injured him. She was probably found guilty in plebian court. However; since Manilia apparently had knowledge of Roman legal procedure, she took the

case to *tribunus plebis* (tribune of the people) and defended herself by stating that Mancinus tried to force himself into her home without his official uniform. She simply tried to thwart him by throwing stones at him. The *tribunus* accordingly decided that the wrongdoing was that of the *ad edilis curulis*.

Women in Roman courts were usually represented by someone they trusted, mostly men. Based on the cases studied here, there seems to have been no regulation whatsoever preventing them from representing themselves in court or representing others, at least at the end of the Roman Republic. However, since Roman public spaces were reserved for men only, in ancient historical sources, Turia, Amaesia Sentia, and Hortensia were ascribed virtues reflecting masculinity. In other words, the successes of these women were essentially ignored in terms of gender. This attitude shows that women in Rome could only enter public spaces without being condemned under very narrow and specific conditions and then had to assume male roles.

Eskiçağ'da neredeyse tamamı erkek olan yazarlar tarafından kaleme alınmış Roma kadınlarının hayatları hakkındaki bilgiler, çoğu zaman sınırlı ya da taraflı yazılmıştır. Bu yazarların bile aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla, geleneğin ahlaki otoritesi, kadınların bazı kısıtlamalara maruz kalmasına neden olmuş ve Eskiçağ kadınları, bu otoritenin dışına çıktıklarında eleştiri ve kınamalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda mevcut sistemin korunmasından yana olan Valerius Maximus (MÖ 20-MS 50), forum ve mahkemelerde doğalarına aykırı davranan, alçakgönüllülükten uzaklaşan kadınlara karşı artık suskun kalınmaması gerektiğini ifade etmektedir¹. İdeolojik faktörlerin baskın bir şekilde korunmaya çalışıldığı bu ataerkil sistemde elbette ki kadınların kendilerini veya başkalarını savundukları yani avukat olarak hareket ettikleri davalardan pek azı kayıt altına alınmıştır. Forum ve mahkemelerdeki kadınların tutumlarından duyduğu rahatsızlığı, provokatif bir çağrıyla ifade eden Valerius Maximus, çok ilginçtir ki hukuk alanında varlık gösteren özellikle üç kadından bahsetmektedir². Valerius Maximus'un eserinde yer verdiği kadınlardan önce de Manilia gibi resmi prosedür bilgisine sahip bir kadının, avukata ihtiyaç duymadan, mahkemede kendi haklarını başarılı bir şekilde savunmuş olması, varsayımsal olarak başka kadınların da aynı davranışı sergilemiş olabilecekları düşüncesini uyandırmaktadır. Manilia ve üzerinde duracağımız diğer kadınlar, Roma'da tamamıyla erkeklere özgü bir çalışma sahası olarak kabul edilen hukukun, uygulamada Cumhuriyet Dönemi'nin neredeyse sonuna kadar kadınlara yasaklanmadığını ve tüm eril rahatsızlığa rağmen kadınların istisnai de olsa avukatlık yapabildiklerini göstermektedir³.

Bir fahişe olan Manilia, şimdiye kadar ulaşabildiğimiz belgelere göre, Roma'da MÖ 151'de⁴ bir kadın olarak kendi adına avukatlık yapan ilk kadındır. Aulus Gellius'un aktardıklarına göre, bir gece sarhoş bir halde, evine zorla girmeye çalışan *curul aedilis*'i Aulus Hostilius Mancinus'u taşıyarak uzaklaştırmaya çalışırken yaralayan Manilia'ya dava açılmıştır⁵. Halk mahkemesine çıkarılan Manilia'yı suçlayan Mancinus, yarasını göstererek haklılığını kanıtlamaya çalışmış ve muhtemelen haklı bulunmuştur ki Manilia davayı *halk tribunus*'larına taşımış ve onların önünde Mancinus'un zevk ve sefa düşkününü biri gibi (başında bir çelenkle) evine geldiğini ve zor kullanarak eve girmeye çalıştığını, o sırada taşlarla kovaladığını ifade ederek kendini savunmuştur. Bunun üzerine *tribunus*'lar,

1 Val. Max. 8.3 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *Memorable Deeds and Sayings*, çev. D. R. Shackleton Bailey, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge 2000, s. 210-211).

2 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-213).

3 Roma hukuku ve adaleti karşısında cinsiyet ve statü bakımından kadının yeri için bkz. Pilar Pavon, "La femme: objet et sujet de la justice romaine", ed. Olivier Hekster, Koenraad Verboven, *The Impact of Justice on the Roman Empire*, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 196-211. Ayrıca Roma hukukunun gelişim süreci, profesyonel bir meslek olarak avukatlığın ortaya çıkışı ve sürece katkısı için bkz. Anton-Hermann Chroust, "Legal Profession in Ancient Republican Rome", *Notre Dame Law Review*, Vol. 30, 1, 1954, s. 97-148.

4 Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, Routledge, London, New York 1992, s. 46-47.

5 Gel. 4.14 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The Attic Nights of Aulus Gellius*, çev. W. Beloe, Vol. I, London 1795, s. 267-268).

aedilis'in kafasında çelenkle bir yere girmesinin yakışık almadığına ve içeri alınmamasının haklı bir tavır olduğuna karar vermiş ve böylece *tribunus*'lar, *aedilis*'lerin halkın önüne dava getirmelerini yasaklamışlardır⁶.

Aedilis'lerin halkın önüne dava getirmelerinin neden yasaklandığını anlatan bu hikâyenin esas öznesi Manilia değildir. Eskiçağ kadınına ait bilgi elde edilirken, çoğu kayıta olduğu gibi burada da dolaylı olarak Manilia'nın savunmasına değinilmiştir. Yazar, asıl özne olmayan Manilia'nın savunması hakkında herhangi bir yorumda bulunmamaktadır. Olayın asıl öznesi olan Mancinus, "eğlence düşkününü bir adamın kıyafeti içinde, kafasında bir çelenkle" bir *curul aedilis*'inin giydiği erguvan renkli togasının aksine, sivil giyimiyle içkili bir gece partisinden dönmektedir. Bir *aedilis* olarak geneleve resmi bir teftiş yapma hakkına sahip olan Mancinus'u, Manilia yasal prosedüre göre kabul etmek zorunda olsa da teftiş için resmi kıyafet zorunluluğu bulunduğu anlaşılmaktadır⁷. Statüsüne ve görevinin avantajlarına güvenen, sarhoş ya da ayık fark etmeksizin her durumda teftiş hakkını kendinde bulan *aedilis*, büyük olasılıkla yasal prosedür bilgisine sahip bir kadın olan Manilia tarafından ya da onun emriyle kapısından taşlanarak kovulmuştur. Manilia, Mancinus tarafından kendisine açılan davayı, halk mahkemesinde kaybedince de bir üst makama taşıyarak meşru müdafaa hakkını savunmuş ve davayı kazanmıştır⁸.

Kronolojik olarak mahkemelerde savunma yapan kadınlar ele alınacak olursa, Manilia'dan sonra üzerinde durulması gereken ikinci kişi, Valerius Maximus'un övgüyle bahsettiği Amaesia Sentia'dır⁹. *Praetor*'ün önünde kendi davasını savunan ve daha sonra "kadın bedeninin altında erkek ruhu taşıyan" manasında *androgynous* sıfatıyla bir anlamda övülen Amaesia Sentia, yaklaşık MÖ 77'de¹⁰ hakkında dava açılarak mahkemeye çıkarılmıştır¹¹. Suçunun ne olduğu belirtilmeyen bu kadın, kendi davasını büyük bir kalabalık ve mahkemeye başkanlık eden *praetor* Lucius Titus karşısında savunmayı talep etmiş gibi görünmektedir. Genel olarak bir kadın, mahkemede kendine güvenen bir kişi, çoğunlukla da bir erkek tarafından temsil edilmiştir¹². Bu yüzden Amaesia Sentia'nın talebi çok rastlanan bir durum olmasa gerekir ki Valerius Maximus, yargıcın hayranlığını şu sözlerle ifade etmektedir: "*L. Titius mahkeme salonunda gerçek bir savunmanın zarafetini ve tüm bölümlerini gözlemledi.*

6 Gel. 4.14 (*The Attic Nights of Aulus Gellius*, s. 267-268).

7 Joseph H. Hellerman, *Reconstructing Honor in Roman Philippi: Carmen Christi as Cursus Poduron*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 15-16.

8 Ari Z. Bryen, "Labeo's iniuria: violence and politics in the age of Augustus", ed. Christof Schuler, Rudolf Haensch, Sophia Bönisch-Meyer, *CHIRON*, Band 48 (2018), s. 38-40.

9 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-211).

10 William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I, Facsimile, London 1869, s. 135.

11 Smith, *a.g.e.*, s. 135.

12 Tiziana J. Chiusi, "'Fama' and 'infamia' in the Roman Legal System: The Cases of Afrania and Lucretia", eds. A. Burrows, D. Johnston, R. Zimmermann, *Judge and Jurist: Essays in Memory and Lord Rodger of Earlsferry*, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 148.

Amaesia Sentia savunmasını yaparken, sadece özenle ve sebatla değil, aynı zamanda cesurca yaptığı ilk eyleminde halkın ortak kararıyla serbest bırakıldı. Bir kadın olarak erkeksi bir kararlılık sergilediği için ona Androgyne¹³ denildi¹⁴. Böylece kendini aklamayı başarmış olsa da hukuki alandaki bilgi ve becerisi, kadın kimliğinden uzaklaştırılıp, eril sıfatlarla örtüştürüldüğünde yani bir anlamda Amaesia Sentia erkekleştirildiğinde toplumsal saygınlığa layık görülür.

Her fırsatta kendisini müdafaa eden, “canavar” ve “kadın münakaşacılığının kötü bir örneği” olarak Valerius Maximus tarafından sert bir şekilde eleştirilen C. Afrania /Cafrania ise toplumsal normlara göre Amaesia Sentia’dan farklı olarak saygı hak eden bir kadın değildir¹⁵. Sulla Dönemi’nde senatör olan Licinius Buccio’un karısı C. (Gaia) Afrania, Cumhuriyet’in en kaotik zamanında yani iç savaşın yaşandığı ve birçok erkeğin ya öldüğü ya da savaşta olduğu bir dönemde yaşamış ve MÖ 48’de ölmüştür¹⁶.

Erkek sayısının azalmasıyla, kadınların kısmen de olsa lehine meydana gelen sosyolojik değişimle birlikte, özellikle MÖ I. yüzyılın sonlarına doğru kadınlar, kendi adlarına mülk sahibi olmuş ve sık sık hem dava açmış hem de kendilerine davalar açılmıştır¹⁷. Bununla birlikte Osgood, Cumhuriyet’in sonuna doğru hukuk davalarında kadınların, başkaları için olmasa da kendi adlarına duruşma için dilekçe verebildiklerini ve kendilerini savunma fırsatına sahip olduklarını ileri sürmektedir¹⁸. Fakat C. Afrania davası, eril gelenek ve yasa tarafından olumlu karşılanmamasına rağmen istisnai bazı kadınların başka kadınlar adına da savunma yaptıklarını göstermektedir.

Roma’da iç savaşın yaşandığı dönemde gerek politik tercihleri gerek meydana gelen koşullar nedeniyle aileler arasında bölünmeler yaşanınca, Afrania gibi kadınlar erkeklerle ayrılmış mahkeme gibi alanlara girmek zorunda kalmıştır¹⁹. Bu kaotik dönemde birçok defa *praetor* karşısına çıkarılan Afrania’nın, kendini ve başkalarını savunmasını yeren Valerius Maximus, Afrania’nın mahkemede kendi başına savunma yapmasının sebebini, onun bir avukata sahip olmamasına değil, “fazlasıyla utanmazdı” (*inpudentia abundabat*) diyerek küstah olmasına bağlamakta ve şöyle devam etmektedir; “*Forumdaki benzersiz havlaması sürekli olarak magistratların kulaklarını tırmaladığından onun için kullanılan (muliebris*

13 Yunan mitolojisinde hem erkek hem dişi olan yaratıktır, bkz. Mary Lefkowitz, Maureen B. Fant, *Women’s Life in Greece and Rome*, Gerald Duchworth, Wiltshire 1997, s. 151-152.

14 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-211).

15 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-213).

16 Bauman, *a.g.e.*, s. 50; Matthew Dillon-Lynda Garland, *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Iulius Caesar*, Routledge, London ve New York 2005, s. 384; Benjamin Lightman-Marjorie Lightman, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, Facts On File, New York 2008, s. 7; Smith, *a.g.e.*, s. 54-55.

17 Lightman- Lightman, *a.g.e.*, s. 7.

18 Josiah Osgood, *Turia: A Roman Woman’s Civil War*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 19.

19 Lightman-Lightman, *a.g.e.*, s. 7.

*calumnia*²⁰) bir özdeyiş oldu. Bu isim itibarsız kadınlara karşı bir suçlama ifadesi olarak kullanıldı²¹.

Afrania'nın savunmalarındaki başarısı, Valerius Maximus'tan sonra yaşamış olan Ulpianus'un da provokatif alay ve eleştirilerine maruz kalmıştır. Ulpianus'a göre Afrania'nın aşırı varsayımları, kanunda bir değişikliğe neden olmuş ve kadınların başkalarını savunmaları yasaklanmıştır (*pro aliis postulare*²²). Bu konuyu Ulpianus şöyle ifade etmektedir: “(*praetor yayınladığı fermanla*) kadınların başkaları adına dava açmalarını yasakladı. Bu yasağın nedeni, erkeklerin yaptığı işleri icra etmeye çalışan ve cinsiyetlerinin barındırdığı iffetin aksine davranarak başka insanların davalarına karışan kadınları engellemektir. Bunun başlangıcı yüzüstü bir şekilde hâkime şikâyette bulunan ve onu kızdıran C. Afrania adında utanmaz bir kadına dayanıyordu²³.”

Afrania, kadınlara dayatılan ahlaki rolün dışına çıktığı için bir taraftan arsız, iffetsiz gibi ithamlarla itibarsızlaştırılırken diğer taraftan kadınların avukat olmalarının önünü kapatan ve bu yasağa neden olan sembolik bir günah keçisi olarak yansıtılmıştır. Fakat toplumsal ahlak normlarına sıkı bağlarla bağlı olmadığı ya da koşulların ortaya çıkardığı zorunluluklar gereği bu bağları gevşetmek zorunda kaldığı anlaşılan Licinius Buccio'un karısı C. Afrania, sık sık kendisini ve başkalarını mahkemede savunmuş ve boş konuşan bir kadın örneği olarak anılmış olmalıdır. Valerius Maximus, arsız bir kadın olduğu için avukat istemediğini yazarak, onu olumsuz tavırlar sergileyen biri gibi yansıtmış olsa da Afrania'nın kanunlar hakkında bilgi sahibi ve retorik konusunda yetenekli bir kadın olduğu, davalarını başarılı bir şekilde savunduğu ve bir avukata ihtiyaç duymadığı açıktır. Nitekim *praetor*'un önünde sık sık kendi ve başkaları adına savunma yapmak zorunda kalan Afrania'nın, kanunlarla yoğun olarak ilgilenmiş olması da şaşırtıcı olmamalıdır²⁴. Bu bağlamda Afrania, Roma'daki kamusal yaşamın arka planında, kadına biçilen role karşı çıkan örneklerden biri olarak yorumlanmalıdır.

Kadınların kamu alanına girmelerinden duyulan rahatsızlığa rağmen mahkemede kendi adına avukatlık yapan başka bir kadın ise mezar yazıtıyla bilinen Turia'dır. MÖ 49'da Iulius Caesar ve Pompeius arasında patlak veren iç savaş sırasında, ebeveynleri cinayete kurban gitmiş olan Turia, Romalı bir kadındır²⁵. MÖ 8-2 yılları arasına tarihlenen ve *Laudatio Turiae*²⁶ olarak bilinen mezar yazıtından anlaşıldığı kadarıyla, oldukça hareketli bir hayat

20 “Kadının iftirası” anlamına gelmektedir.

21 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-213).

22 Bauman, *a.g.e.*, s. 51.

23 Dig. 3.1.1.5, Ulp. 6 *ad Edictum*. (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The Digest of Justinian*, Vol. I, çev. Alan Watson, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1998, s. 79).

24 Joseph Farrell, *Latin Language and Latin Culture: from ancient to modern times*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 69.

25 Osgood, *a.g.e.*, s. 11, 17.

26 *Laudatio Turiae*'nin, Latince ve İngilizce metni için bkz. Osgood, *a.g.e.*, s. 156-169.

yaşamış olan bu genç kadın, mahkemedeki savunmasıyla hem cinayete kurban giden anne ve babasının katilinin cezalandırılmasını sağlamış hem de mülkünde gözü olan akrabalarına karşı babasının vasiyetini korumayı başarmıştır²⁷. Mezar yazıtını adayan kocasının ifade ettiği gibi Turia, babasının vasiyetini savunurken, davayı bir *patronus* olarak üstlenmiş; ideal bir avukatın taşıdığı akıl, sebat, kararlılık, görev bilinci gibi vasıflarla hareket etmiş ve hukuk mücadelesinde galip gelmiştir²⁸. Turia, Roma'nın iç savaşta olduğu kaotik dönemde hem babasından kalan mirası hem de Pompeius'la yaptığı iş birliğinden dolayı vatandaşlık haklarından mahrum bırakılan kocasının mülkünü korumayı da ayrıca başarmıştır. Diğer taraftan hukuk bilgisine sahip olduğu anlaşılan bu kadın, Octavianus'un çıkardığı affa kocasının da dâhil edilmesi talebiyle Lepidus'un karşısına çıkıp Octavianus'un fermanını okumuş fakat reddedilmiştir. Yine de vazgeçmeyen Turia, Octavianus'un Roma'ya geri dönmesini beklemiş ve kocasını affettirinceye kadar mücadelesine devam etmiştir²⁹. Bu bağlamda Turia, saklanmakta olan kocasını düşmanlarından korurken ona maddi ve manevi her türlü desteği sağlamış, akrabası olan kadınları koruyup kollarken kocasının mülküne ve haneye yapılan fiili saldırıları geri püskürmeyi başarmıştır. Ancak bu eylemler Roma idealinde kadınsal vasıflar olmadığından her an yergiye hazır bir zemin oluşturmaktadır. Bu yüzden olmalıdır ki bütün başarılarına rağmen Turia'ya adanmış mezar yazıtında cinayet, miras ve vesayet konularında verdiği başarılı hukuki mücadelenin ardından evli bir kadın olarak taşıdığı erdemlerin üzerinde daha çok durulmuştur.

Turia ile çağdaş olan Hortensia ise kaynaklarda kadınlık erdemlerinden çok, hitabet sanatı ve hukuki bilgisiyle övülmüştür. MÖ I. yüzyılda, Cicero'nun ünlü rakibi olarak da bilinen hatip Quintus Hortensius'un kızı olan Hortensia³⁰, büyük olasılıkla Laelia³¹ gibi babası tarafından yetiştirilmiş, retorik ve hukuk alanında eksiksiz bir eğitim alma avantajına

27 *CIL VI. 1527; ILS 8393; AE 1999, 235; Dimitrios Mantzilas, "Laudationes Mulierum: Lives and Virtues of Five Exceptional Women", Carpe Diem, Vol II, 2017, s. 297; Emily A. Hemelrijk, "Masculinity and Femininity in the "Laudatio Turiae"", The Classical Quarterly, 2, Vol. 54, No. 1, 2004, s. 185; Hung Lindsay, "The "Laudatio Turiae": Its Content and Significance", Latomus, T. 63, Fasc. 1, JANVIER-MARS 2004, s. 91; Osgood, a.g.e., s. 93.*

28 Mantzilas, a.g.m., s. 302-303; Osgood, a.g.e., s. 24-25.

29 Alain M. Gowing, "Lepidus, the Proscriptions and the "Laudatio Turiae"", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 41, H. 3, 1992, 286-296; Carlo Franco, "La donna e il triumviro. Sulla cosiddetta laudatio Turiae" in: *Francesca Cenerini e Francesca Rohr Vio (a cura di), Matronae in domo et in re publica agentes - spazi e occasioni dell'azione femminile nel mondo romano tra tarda repubblica e primo impero*, Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2016, s. 137-138.

30 Hart'a göre, Hortensia MÖ 70-10 yılları arasında yaşamıştır. D. Alexis Hart, "Hortensia", *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, ed. Michelle Ballif ve Michael G. Moran, Praeger, London 2005, s. 219.

31 Çocuk ve yetişkin eğitimi üzerine önemli bir eser hazırlayan Quintilianus, ünlü politikacı ve avukat Gaius Laelius'un kızı Laelia'nın, babasının dil zarafetini kendi konuşmasında yeniden canlandırmasından bahsetmektedir. (Quint. 1.1.6 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The Institutio oratoria of Quintilian*, Vol. I, çev. H. E. Butler, The Loeb Classical Library, London 1920, s. 22-23)). Quintilianus'un bu anekdotu bağlamında, dönemin diğer babalarının oğullarını eğittikleri gibi Gaius Laelius'un da kızının eğitimine hukuki eğitimi dâhil ettiği varsayımında bulunmak mümkündür.

sahip olmuş kadınlardan biridir. Valerius Maximus'un bahsettiği kadarıyla, babasını örnek alan Hortensia'nın halka açık savunması, büyük olasılıkla tek bir performansla sınırlanmış olmasına rağmen, O da babası gibi ünlenmiştir³². Hortensia'nın davası, Valerius Maximus'un savunmalarından bahsettiği diğer kadınların durumunda olduğu gibi MÖ I. yüzyıla denk gelmektedir. Ancak Hortensia'nın yaşadığı dönemde, üç politik ve askeri lider (triumvir) olan Octavianus, Antonius ve Lepidus, Roma'nın mutlak gücünü ele geçirmiştir. MÖ 43'te kurulan bu üçlü ittifak, siyasi intikam ya da maddi çıkarlar nedeniyle siyasi haklardan mahrum bırakılmış ya da ölüme mahkum edilmiş düşmanlarının mal varlıklarına el koyarak savaş giderlerini karşılayacak parayı temin edemeyince, vergi almak için ülkedeki en zengin 1.400 kadının mülküne ilişkin zorunlu bir değerlendirme yapılması için bir ferman yayınlamaya karar vermiştir³³. Bu fermana göre, malvarlığını gizleyen ya da bu konuda yanlış bilgi verenler para cezasına çarptırılacak ve bu kişileri ihbar edecek kişilere de ödül verilecektir³⁴. Böyle bir yükümlülükle karşı karşıya kalan soylu Roma kadınları, öncelikle triumvirlerin kadın akrabalarıyla görüşmeyi ve onlardan yardım istemeyi uygun bulmuşlardır³⁵. Octavianus'un kız kardeşi ve Antonius'un annesi tarafından hayal kırıklığına uğratılmazken, Antonius'un karısı Fulvia'nın³⁶ kapısından kovulan ve bu aşağılanmaya dayanamayıp, forumdaki mahkemeye gitmeye mecbur kalan kadınlar, önce onları savunmaya istekli bir erkek avukat aramış fakat hiç kimse bu davayı savunmaya cesaret edemeyince, Hortensia'yı haklarını savunacak sözcü olarak seçmişlerdir³⁷. Haklarını talep eden kadınlar, Hortensia'nın ağzından şu konuşmayı yapmışlardır: "...size bir dilekçe verebilmek için bizim gibi kadınlara yakışır bir şekilde önce kadın akrabalarınıza koştuk. Fakat Fulvia'nın edepsizliği bizi foruma yönlendirdi. Siz zaten size yanlış yaptıkları gerekçesiyle bizi babalarımızdan, oğullarımızdan, kocalarımız ve erkek kardeşlerimizden mahrum bıraktınız. Eğer aynı zamanda malvarlığımızdan da bizi mahrum bırakırsanız statümüzü de düşürmüş olacaksınız. Eğer size yanlış yaptıysak mülklerimizden sürün bizi. Ancak eğer düşmanlarınıza oy vermediyse, evlerinizi tahrip etmediyse, size karşı bir düşmana liderlik etmediyse, makam ve onurlarınızı kazanmaktan sizi alıkoymadıysak neden suçu paylaşmadığımız halde cezayı paylaşıyoruz? Politikada, emir ve onurlarda hiçbir payımız olmadığı halde niçin vergi ödemek zorundayız? Çünkü bir savaş var diyorsunuz. Fakat ne zaman savaş olmadı ki? Kadınlar hiç vergilendirildi mi? İkinci Pön savaşında İmparatorluğun kaybıyla yüz yüze kalınca annelerimiz, baskı altında çeyizlerinden veya

32 Hart, a.g.m., s. 219.

33 App. 4.32 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *Appian's Roman History*, IV, çev. Horace White, The Loeb Classical Library, London 1913, s. 194-195).

34 App. 4.32 (*Appian's Roman History*, s. 194-195).

35 App. 4.32 (*Appian's Roman History*, s. 194-195).

36 Hortensia mahkemedeki savunmasına, uygunsuz davranışından dolayı özür dileyerek ve buna Antonius'un karısı Fulvia'nın neden olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Bu anekdot, aslında her ne kadar resmi bir pozisyonu olmasa da önde gelen bir politikacının karısının oynağı politik rol ve eylemler konusunda bilgi sunmaktadır. Bkz. Bauman, a.g.e, s. 81-83; Ian Michael Plant, *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology*, University of Oklahoma Press, London 2004, s. 104.

37 App. 4.32 (*Appian's Roman History*, s. 194-195).

*mülklerinden zorunlu olarak değil, gönüllü olarak mücevherleriyle katkıda bulundular. Ülke için şu an hangi tehlike var? Biz Parthlarla ve Gallialılarla bir savaş yapılması gerekirse, ortak güvenliğimiz için memnuniyetle annelerimizden daha çok katkıda bulunuruz. Fakat iç savaş için vergi vermeyeceğiz. Ne Caesar'ı ne Pompeius'u desteklemedik, ne Marius ne de Cinna bize vergi uyguladı. Hatta despotik bir iktidar sahibi olan Sulla bile bunu yapmadı. Oysa siz devleti yeniden kurduğunuzu söylüyorsunuz*³⁸.

Appianus savunmanın etkisini şu cümlelerle aktarmaktadır: *“Hortensia, bu savunmayı yaptıktan sonra triumvirler; erkekler sessizken, kadınların halka açık bir toplantı düzenlemeye cesaret etmelerine, triumvirlerden açıklama talep etmelerine ve erkekler orduda hizmet verirken, onlara maddi destek sağlamayacaklarını söylemelerine kızgındılar. Lictorlara kadınları dışarı çıkarmaları için emir verdiler. Fakat kalabalığın bağırışları onları durmaya zorladı ve dava sonraki güne ertelendi. Bu etkili savunmadan sonraki gün, vergilendirilecek kadınların sayısının 1.400'den 400'e indirildiği duyuruldu; bu açık, yabancıların da dâhil olduğu 100.000'den fazla drahmiye sahip olan erkeklerden yeni bir vergiyle karşılanacaktı*³⁹.

Mahkemede sadece kendi adına savunma yapmaması, birçok soylu Roma kadınının davayı desteklemesi ve savunmanın, özellikle babasının nutuksal şöhretinin yükselişi ve göstergesi olarak algılanmış olması belki de Hortensia'yı yerilenden çok övülen bir kadın haline getirmiştir. Diğer taraftan Hortensia, adli söylevin bilinen unsurlarını becerikli bir şekilde kullanarak, foruma gitmeden önce başvurdukları kişileri ve onların tutumlarını, hitabet sanatına uygun sorular sorarak ve tarihten alıntılar yaparak, sosyal konumuna ve dinleyenlerine uygun bir şekilde anlatmıştır⁴⁰. Bu bağlamda ne yazık ki Hortensia'nın yaptığı savunmasının, ağırlıklı olarak “erkek” tartışma tarzının standartları çerçevesinde şekillendiğinden, yeni ve kadına özgü bir hitabet sanatını ortaya koyduğu söylenemez. Ancak yine de kadınların hukuk alanında kabiliyet sahibi olduğunu ve erkekler kadar güzel konuşup ikna edici olabileceğini göstermesi bakımından Hortensia, retorik geleneğinin önemli bir figürü olarak tanınmayı hak etmektedir. Diğer taraftan konuşmacı olarak Hortensia'nın seçilmiş olması, yaptığı savunmadan önce bile, en azından zengin ve okur-yazar kadınlar arasında güzel ve etkili konuşan, eğitilmiş, ikna yeteneği yüksek bir kadın olarak bilindiğini göstermektedir⁴¹. Bu yüzden triumvirlerin kadın akrabalarıyla konuşan kişinin kim olduğu belirtilmemiş olsa da büyük olasılıkla babasından kaynaklı hukuk bilgisine ve retorik yeteneğine güvenilen Hortensia, şikâyetçi kadınlar tarafından daha önceden seçilmiştir⁴². Bu güveni hak ettiğini kanıtlayan Hortensia, mahkemedeki güçlü savunmasıyla sadece zengin kadınların yükünü azaltmakla kalmamış, aynı zamanda Eskiçağ'da uzun süre hayranlıkla

38 App. 4.32-33 (*Appian's Roman History*, s. 194-197).

39 App. 4.34 (*Appian's Roman History*, s. 196-199).

40 Hart, a.g.m., s. 220-221.

41 Hart, a.g.m., s. 221.

42 Hart, a.g.m., s. 221.

hatırlanmıştır⁴³. C. Afrania'yı olumsuz ithamlarla sunan Valerius Maximus, Hortensia'yı babasının konuşma sanatını diriltmesinden dolayı övmüş ve babasının onun genlerinde yaşayarak onun sözlerine ilham verdiğini ileri sürmüştür⁴⁴. Her ne kadar babasının ünüyle anılsa da bazı yazarlar onun bir hatip olarak kendi yeteneğiyle şöhret kazandığını ileri sürmektedirler. Örneğin Quintilianus (MS I. yüzyıl), "*Quintus Hortensius'un kızı Hortensia tarafından triumvirlerin önünde yapılan savunma, hala okunmaktadır ve bu sadece onun cinsiyetine olan bir hayranlık değildir*" diye kaydetmektedir⁴⁵.

Modern bilim insanlarından Bauman ve Hart, Hortensia'nın savunmasından önce (önemli katkılar sağlamış olmalarına rağmen) kamu konuşması yapan hiçbir kadın olmadığını, bu yüzden de Hortensia'nın konuşmasının (savunma) başlı başına olağandışı ve unutulmaz olduğunu iddia ederken⁴⁶ Plant, buna emsal tek örneğin, 150 yıldan daha uzun bir süre önce, Kartaca'ya karşı verilen savaş zamanında yürürlüğe konulan ve lükslerini sınırlayan bir kanunun kaldırılması talebiyle, kadınlar tarafından gerçekleştirilen toplu bir başkaldırı olduğunu ileri sürmektedir⁴⁷. Plant'ın bahsettiği olay, MÖ 216'daki Cannae Muharebesi'ndeki bozgunun bir yıl sonra, orduyu yeniden toparlamak amacıyla kadınların lüks tüketimini sınırlayan *Oppius Yasası*'nın, savaştan 20 yıl sonra bile hala yürürlükte olmasından rahatsız ve kaldırılmasına yönelik taleplerinin yok sayılmasına karşı, kadınların toplu olarak ayaklanmasıdır⁴⁸. Ancak bu örnekler arasındaki benzerlik, kadınlar adına bir kadının savunma yaparak yasanın kaldırmasını sağlaması değil, kadınların örgütlü hareket ederek yasayı protesto etmeleridir. Nitekim yasanın kaldırılması durumunda, kadınların itaatsizliğinin artacağını ve yeni taleplerinin ortaya çıkacağını öne süren Marcus Cato ile kadınlardan taraf olan halk *tribunus*'ları arasında geçen uzun çekişmeler neticesinde kadınların talepleri karşılıklı bulmuş ve yasa kaldırılmıştır.

Her ne kadar Hortensia'nın cesareti, konuşma sanatı, zekâsı, toplumun belirlediği rolün dışına çıkma isteği, kadınların kendi haklarını savunmaları için bir ilham kaynağı sağlamışsa da ne yazık ki Roma kadınları bir topluluk olarak, Hortensia'nın kamu alanına katılma örneğini, kendi davalarını ya da kadınların davalarını iletirmek için çok fazla takip etmemiştir⁴⁹. Yine de Cumhuriyet Dönemi'nin sona ermek üzere olduğu ve triumvirlerin siyasi rakiplerini ortadan kaldırarak terör saltanatına başladıkları bir dönemde, Hortensia'nın forumda kadınların haklarını savunması özellikle cesur bir hareket olarak görülmelidir.

43 Plant, *a.g.e.*, s. 104-105.

44 Val. Max. 8.3. (*Memorable Deeds and Sayings* s. 212-213).

45 Quint. 1.1.6-7. (*The Institutio oratoria of Quintilian*, s. 22-23).

46 Bauman, *a.g.e.*, s. 78; Hart, *a.g.m.*, s. 220.

47 Plant, *a.g.e.*, s. 104.

48 Liv. 34.1-8. (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The History of Rome*, Books 27-36, çev. Chrus Edmonds, London 1988, s. 1490-1500).

49 Cheryl Galenn, *Rhetoric Retold: Regendering the Tradition from Antiquity Through the Renaissance*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville 1997, s. 70.

Sonuç

Roma mahkemelerinde kadınlar, çoğunlukla güvendikleri bir kişi, genellikle de bir erkek tarafından temsil edilmişlerse de bunun zorunlu olmadığı, en azından Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna doğru kadınların kendilerini ve başkalarını savunma haklarını engelleyecek hukuki bir düzenlemenin olmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar C. Afrania'nın mahkemede pek çok kez kendini savunmasından doğan rahatsızlıktan sonra, kadınların başka kadınları savunmalarının yasaklandığına yönelik ifadesi, Ulpianus tarafından kullanılmışsa da Afrania'dan sonra Hortensia'nın hem kendisi hem de başka kadınlar adına mahkemede savunma yapması, yasağa dair kesin bir düzenlemenin bulunmadığını göstermektedir. Diğer taraftan Valerius Maximus'un aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla, Amaesia Sentia ve Hortensia bir defaya mahsus olmak üzere mahkemede savunma yapmıştır. Bir defalık yapılan bu savunmalar Roma'daki ataerkil düzen için rahatsızlık konusu olmazken, Afrania'nın birçok kez kendisi ve başkaları adına mahkemede yasal bir iş yapması ciddi bir rahatsızlığa neden olmuştur. Bu rahatsızlık *Oppius Yasası*'nın kaldırılması için kadınların ayaklanması sırasında yaşanan tartışmalarda, kadınların belirlenen ahlaki sınırların dışına çıkacaklarına ve daha fazla hak talep edeceklerine yönelik Cato'nun endişelerinin bir uzantısı gibi görünmektedir. Nitekim ne Valerius Maximus ne Ulpianus, Afrania'yı mahkemedeki hukuki kuralları ihlal etmekle suçlamaktadır. Onu suçlamalarının temeldeki örtük nedeni, kadın cinsiyetine yüklenen erdemleri yok sayıp, kararlılıkla bir avukatın desteğine ve hâkimin merhametine ihtiyaç duymadan, haklarını savunmasıdır. Nihayetinde Roma'da kamusal yaşam alanı erkeklere ayrıldığından Turia, Amaesia Sentia ve Hortensia'nın mahkemelerdeki varoluş tarzlarının genellikle erkek erdemlerini yansıtan kelimelerle tanımlanması, avukatlık yapan bu kadınların mahkemelerdeki başarılarının cinsiyet bağlamında görmezden geldiğinin hatta reddedilişinin üstü örtük bir söylemini ortaya koymaları açısından dikkat çekicidir. Bu durum Roma'da kadınların sadece belirli koşullar altında, kınanmadan kamusal alana girebildiklerini ve erkek rollerini üstlenebildiklerini göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Eski Edebi ve Epigrafik Kaynaklar

- App.: Appianus (of Alexandria), *Appian's Roman History*, IV, çev. Horace White, The Loeb Classical Library, London 1913.
- Gel.: Aulus Gellius, *The Attic Nights of Aulus Gellius*, çev. W. Beloe, Vol. I, London 1795.
- Dig.: *The Digest of Justinian*, Vol. I, çev. Alan Watson, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1998.
- Quint.: Quintilianus, *The Institutio oratoria of Quintilian*, Vol. I, çev. H. E. Butler, The Loeb Classical Library, London 1920.
- Liv.: Titus Livius, *The History of Rome*, Books 27-36, çev. Chrus Edmonds, London 1988.
- Val. Max.: Valerius Maximus, *Memorable Deeds and Sayings*, çev. D. R. Shackleton Bailey, Harvard University Press, Cambridge 2000.
- AE: *L'Annee Epigraphique*, Presses Universitaires de France 1999.
- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol VI, Henzen, G., et al. (eds.), Inscriptiones urbis Romae Latinae, Berlin 1893.
- ILS: *Inscriptiones Latinae Selecta*, Vol. II, Hermannus Dessau (ed.), Berolini 1906.

Modern Kaynaklar

- Bauman, Richard A, *Women and Politics in Ancient Rome*, London - New York 1992.
- Bryen, Ari Z., "Labeo's iniuria: violence and politics in the age of Augustus", eds. Christof Schuler, Rudolf Haensch, Sophia Bönisch-Meyer, *CHIRON*, Band 48 (2018), s. 17-53.
- Chiusi, Tiziana J., "'Fama' and 'infamia' in the Roman Legal System: The Cases of Afrania and Lucretia", ed. A. Burrows, D. Johnston, R. Zimmermann, *Judge and Jurist: Essays in Memory and Lord Rodger of Earlsferry*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 143-156.
- Chroust, Anton-Hermann, "Legal Profession in Ancient Republican Rome", *Notre Dame Law Review*, Vol. 30/1 (1954), s. 97-148.
- Dillon, Matthew, Lynda Garland, *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Iulius Caesar*, Routledge, London - New York 2005.
- Farrell, Joseph, *Latin Language and Latin Culture: from ancient to modern times*, Cambridge 2004.
- Franco, Carlo, "La donna e il triumviro. Sulla cosiddetta laudatio Turiae", Francesca Cenerini e Francesca Rohr Vio (a cura di), *Matronae in domo et in re publica agentes - spazi e occasioni dell'azione femminile nel mondo romano tra tarda repubblica e primo impero*, EUT Edizioni Università di Trieste, Trieste 2016, s. 137-163.
- Galenn, Cheryl, *Rhetoric Retold: Regendering the Tradition from Antiquity Through the Renaissance*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville 1997.
- Gowing, Alain M., "Lepidus, the Proscriptions and the "Laudatio Turiae"", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 41, H. 3, 1992, s. 283-296.
- Hart, D. Alexis, "Hortensia", *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, ed. Michelle Ballif ve Michael G. Moran, Praeger, London 2005, s. 219-222.

- Hellerman, Joseph H., *Reconstructing Honor in Roman Philippi: Carmen Christi as Cursus Poduron*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Hemelrijk, Emily A., "Masculinity and Femininity in the "Laudatio Turiae"", *The Classical Quarterly*, 2, Vol. 54/1 (2004), s.185-197.
- Lefkowitz, Mary - Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece and Rome*, Gerald Duckworth, Wiltshire 1997.
- Lightman, Benjamin- Marjorie Lightman, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, Facts On File, New York 2008.
- Lindsay, Hung, "The "Laudatio Murdiae": Its Content and Significance", *Latomus*, T. 63, Fasc. 1, JANVIER-MARS 2004, s. 88-97.
- Mantzilas, Dimitrios, "Laudationes Mulierum: Lives and Virtues of Five Exceptional Women", *Carpe Diem*, Vol II, 2017, s. 297-338.
- Osgood, Josiah, *Turia: A Roman Woman's Civil War*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Pavon, Pilar, "La femme: objet et sujet de la justice romaine", ed. Olivier Hekster, Koenraad Verboven, *The Impact of Justice on the Roman Empire*, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 196-211.
- Plant, Ian Michael, *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology*, University of Oklahoma Press, London 2004.
- Smith, William, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I, Facsimile, London 1869.

Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han

A Life Dedicated to Independence: Kuchum Khan

İlyas Topsakal* , Mecnun Tarık Yılmaz**

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

**Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk
Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: İ.T. 0000-0003-1415-4898
M.T.Y. 0000-0002-2002-235X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İlyas Topsakal,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: ilyastopsakal@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 31.07.2021

Kabul/Accepted: 29.09.2021

Atıf/Citation:

Topsakal, İlyas ve Yılmaz, Mecnun Tarık.
"Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han."
Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 75 (2021):
17-31.
<https://doi.org/10.26650/iutd.976868>

öz

Şeybani soyundan gelen Küçüm Han, 1563 yılında Sibir Hanlığı'ndaki Taybuga hâkimiyetine son vermiştir. İktidarının ilk yıllarını ağabeyi ile birlikte paylaşmasından dolayı daha çok devletin iç meselelerine yoğunlaşan Küçüm Han, ağabeyinin ölmesiyle birlikte devletin dış meseleleriyle de uğraşmaya başlamıştır. Böylece Moskova'nın 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı işgal etmesiyle birlikte Sibiryaya doğru hız kazanan Rus ilerleyişini durdurmayı kendisine amaç edinmiştir. Bu amacını gerçekleştirmek için ise, Buhara ve Kazan'dan gelen din adamları başta olmak üzere, Sibiryanın yerli kabilelerinin yardımına ihtiyaç duymuştur.

1573 yılından itibaren din adamlarının ve yerli kabilelerin desteğini alan Küçüm Han, 1582 yılına kadar Sibiryada son derece başarılı mücadeleler vermiştir. Ancak mücadelelere Stroganovların ve Kozakların dahil olması durumu tersine çevirmiştir. Kozakların, İsker'i işgal etmesi sonucu şehri terk etmek zorunda kalmıştır. 1584 yılında Kozak Ataman'ı Yermak Timofeyevič'i öldürmeyi başarsa da şehri geri alamamış; ama buna rağmen Yermak Timofeyevič'in ölümünden sonra Sibiryaya gelen merkezi Rus birlikleriyle 1598 yılına kadar mücadele etmeyi sürdürmüştür.

Anahtar sözcükler: Sibiryaya, Küçüm Han, Bağımsızlık, Stroganovlar, Kozaklar

ABSTRACT

Kuchum Khan, a descendant of the Shaybanids, put an end to the rule of Taibugids in the Sibir Khanate in 1563. Kuchum Khan, who had focused more on the internal affairs of the state because he shared the first years of his rule with his brother, started to deal with the foreign affairs of the state on the death of his brother. Thus, with the invasion of the Kazan Khanate by Moscow in 1552, he aimed to stop the Russian advance toward Siberia. Achieving this goal required the help of the indigenous tribes of Siberia, especially clergy from Bukhara and Kazan.

Kuchum Khan, who had received the support of clergy and indigenous tribes since 1573, had extremely successful confrontations in Siberia until 1582 but the involvement of Stroganovs and Cossacks in the struggles reversed the situation. Cossacks had to leave the city as a result of the occupation of Isker. Even though he succeeded in killing the Cossack Ataman Yermak Timofeyevich in 1584, Kuchum Khan could not take the city back. Despite this, after the death of Yermak Timofeyevich, he fought the central Russian troops who arrived in Siberia until 1598.

Keywords: Siberia, Kuchum Khan, Independence, Stroganovs, Cossacks

Extended Abstract

In the thirteenth century, lands of the Ishim, Tobol, Irtysh, and Tura Rivers, were handed over to the Kyrgyz nobleman Taibuga, son of Mamık by Genghis Khan. Taibuga established an autonomous country centered on Chimgi-Tura (the current Tyumen) and his successors Hodja Khan and Mar Khan carried on his legacy. However, in time, Taibugids domination was threatened by the Shaybanids, who wanted to take over this country. Thus began the conflict for domination between the Taibugids and the Shaybanids. Although the Shaybanids sovereign Ibak Khan did take the country on 1468, he could not hold it for long and lost it back to the Taibugas in a short time.

Following this struggle with the Shaybanids, the Taibugids decided to foster close relations with Moscow to keep their domination strong. Therefore, Moscow was gaining control, first by occupying the Kazan Kaganate in 1552 and the Astrakhan Kaganate in 1556 but also by sending the Russian immigrants and miners to Perm, even spreading through Siberia. Nevertheless, in 1557–1558, Kuchum Khan, who wanted to obtain Sibir Kaganate, put an end to the Taibugids and Moscow's hopes of possessing this country and in 1563 put an end to the rule of the Taibugids in the Siberian Khanate.

Conversely, different opinions have been expressed about the genealogy of Kuchum Khan, and historians are divided over this. The first of these views was formed on the basis of some events relating to Kuchum Khan and that Kuchum Khan was connected to the Kazakh Horde lineage. As it happens, some of the historians who expressed this thought acted independently of the information given in the main sources, while others simply misinterpreted the main sources. The second opinion about the ancestry of Kuchum Khan is that he belonged to the Shaybanids. This view was first put forward by Kadir Ali Bek Celayiri in 1602, and then Abu'l Gazi Bahadır Han made some alterations regarding the family members of Kuchum Khan in line with the same opinion. Despite this, the information given by these two people about the ancestry of Kuchum Khan caused some mistakes when considered within the framework of main sources and logic. Aware of these mistakes, Sh. Marcani made new inferences about the family members of Kuchum Khan by synthesizing the information given by Kadir Ali Bek Celayiri and Abu'l Gazi Bahadır Han within the framework of his research over time. As a result, although Kadir Ali Bek Celayiri and Abu'l Gazi Bahadır Han and Sh. Marcani have expressed various opinions about the family members of Kuchum Khan, it is still valid today, although it is certain that Kuchum Khan is descended from the Shaybanid dynasty.

Thus, Kuchum Khan, whom sources confirm as a descendant of the Shaybanids, put an end to the rule of Taibugids in the Siberian Khanate in 1563. Kuchum Khan, who had focused more on the internal affairs of the state because he shared the first years of his rule with his brother, started to deal with the foreign affairs of the state on the death of his brother.

Therefore, with the invasion of the Kazan Khanate by Moscow in 1552, he aimed to stop the Russian advance toward Siberia. Achieving this goal required the help of the indigenous tribes of Siberia, especially clergy from Bukhara and Kazan.

Kuchum Khan, who received the support of the clergy and local tribes from 1573, conducted extremely successful struggles in Siberia until 1582. However, the fact that the Stroganovs, whose businesses were damaged by the attacks of Kuchum Khan, and the Cossacks, who were supported financially by the Stroganovs, participated in these struggles reversed the situation. Although Kuchum Khan fought with the Cossacks who left the Stroganovs' households in Chusovo on September 1, 1582, he was forced to leave the city on October 26, 1582, as a result of the occupation of Isker by the Cossacks. Despite this, Kuchum Khan, who was determined to ensure the independence of the Sibir Khanate, attacked the Cossacks with various tactics applied in the steppe and managed to both wear out the Cossack troops and kill various Cossack Atamans at different times. As can be seen, from 1584, the gradual loss of important leaders of the Cossack troops and the emerging food problem confirm the success of Kuchum Khan and his subordinates.

After these events, Kuchum Khan made an agreement with the people of Bukhara to deal the final blow to the Cossacks in June 1584 and succeeded in killing the Cossack Ataman Yermak Timofeyevich in an ambush set up on the Vagay River. However, due to the struggle for power in the Siberian Khanate, Kuchum Khan could not take back the Isker. Despite this, after the death of Yermak Timofeyevich, Moscow, taking advantage of the power struggles in Siberia, continued the process leading to the Russian domination of the region with the military governors it sent to Siberia. Thus, while Moscow was building various Russian cities in the region, it struggled with Kuchum Khan and his followers. Despite this, Kuchum Khan, who was determined to expel the Russian central troops as well as expelling the Cossacks from Siberia, fought the central Russian troops until 1598. As of that year, there were not enough soldiers around Kuchum Khan and sources indicate that the lands of the Mangits, namely, the Nogay Orda, were lost.

In our study, first of all, under the title "Kuchum Khan's Genealogy," the opinions expressed on whether Kuchum Khan is a Kazakh or a Shaybanid will be assessed, then, under the title "Life of Kuchum Khan," information will be presented about the wars that involved Kuchum Khan and his sense of independence.

Giriş

XIII. yüzyıldan itibaren Moğolların batı seferleri sonucu ele geçirilen İşim, Tobol, İrtiş ve Tura Nehirlerinin olduğu topraklar Cengiz Han tarafından Kırgız asilzadelerinden Mamık oğlu Taybuga'ya verilmiştir¹. Böylece bu topraklar üzerinde Çimgi-Tura (Bugünkü Tümen)² merkezli bir otonom bölge oluşturan Taybuga'dan sonra sırasıyla onun soyundan gelen Hoca Han ve Mar Han bu bölgeyi yönetmeye devam etmişlerdir³. Fakat bir süre sonra bu topraklar üzerinde söz sahibi olmak isteyen ve Şeybani soyundan gelen İbak Han, Taybuga soyundan gelen Mar Han'ı öldürüp oğulları Muhammed ve Angış Han'ı kendi sarayında tutsak etmiştir⁴. Buna rağmen bölgedeki Şeybani hâkimiyeti uzun sürmemiş, esareten kurtulmayı başaran Muhammed ve Angış Han, İbak Han'ı öldürmüşlerdir. Bu olaydan itibaren bölgenin hâkimiyeti yarım asır Taybuga soyundan gelen Muhammed, Kasım, Angış, Yadigâr ve kardeşi Bek Bulat Han'da kalmıştır. Fakat 1557 yılında Yadigâr Han'ın, Rus Çar'ı IV. İvan'a Şeybani Hanı ile savaş halinde olduğunu söylemesinden⁵ anlaşıldığı üzere Şeybani tehdidinin Taybugaların Sibiry'a'daki hâkimiyetini yeniden tehlikeye soktuğu görülmektedir. Nitekim aradan çok zaman geçmeden 1563 yılında Küçüm Han, Sibir Hanlığı'ndaki Taybuga hâkimiyetine son vererek, yönetimin tekrar Şeybani soyuna geçmesini sağlamıştır.

İktidarı sırasında Küçüm Han, Rusların 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı işgal etmesiyle başlayıp Perm'e Rus göçmenlerinin ve madencilerinin yerleştirilmesiyle devam eden sürecin Sibir Hanlığı için doğurduğu ve doğurabileceği olumsuz sonuçları görmüştür. Böylece Sibir Hanlığı'nın sınırlarına karşı yavaş yavaş bir tehdit oluşturmaya başlayan Ruslarla mücadele etmeye karar vermiştir. Küçüm Han, Ruslarla olan bu mücadelesinde çevredeki çeşitli yerli kabilelerin yardımını sağlamakla birlikte, esas yardımı Sibiry'a'ya XIV. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i yayma amacıyla gelen gruplardan sağlamıştır⁶. Bunlardan ilki Nakşibendi tarikatına bağlı Buharalı dervişler ve seyitlerdir ki; bölgeye XIV. yüzyıldan itibaren gelmeye başlayan bu dervişler ve seyitlere, Küçüm Han'ın 1572-1573 yıllarında Buhara Hanı II. Abdullah ile yaptığı ittifak görüşmeleri sonucu yenileri dahil edilmiştir⁷. İkincisi ise Kazan Hanlığı'na mensup ve esasen din adamı (hafız) olan, fakat ticaretle de uğraşan kişilerdir ki; bu kişilerin bir kısmı muhtemelen 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından

1 H. Atlasi, *Sibir Tarihi*, çev. E. Havare, Ankara 2016, s. 19; S. Acar, "Sibir Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay - Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 783.

2 Çimgi-Tura sözcüğü "*Cengiz Han'ın şehri*" anlamına gelmektedir. Tümen sözcüğü ise eski Moğolca ve eski Türkçede "*10.000 ya da sayılamayacak kadar çok*" anlamlarına gelmektedir. A. K. Matveyev, *Geografişeskie Nazvaniya Urala: Toponomiçeskiy Slovar*, Yekaterinburg 2008, s. 283-284.

3 Atlasi, *a.g.e.*, s. 20.

4 İ. Topsakal, *Sibiry Tarihi*, İstanbul 2018, s. 69; Acar, *a.g.m.*, s. 783;

5 *PSRL XIII, İmenuemiy Patrişeyu ili Nikonovskuyu Letopisyu*, SPb., 1904, s. 276.

6 Topsakal, *a.g.e.*, s. 162.

7 N. F. Katanov, *Predaniya Tobolskih Tatar o Pribitii v 1572 Godu Muhammedanskikh Propovednikov v Gorod İsker*, ETGM, VII, Tobolsk 1897, s. 57-60.

işgal edilmesiyle birlikte Sibirya'ya gelmiş, diğer kısmı ise 1564 yılında bizzat Küçüm Han tarafından Kazan'dan getirilmiştir⁸.

Netice itibariyle Küçüm Han, Sibirya'ya XIV. yüzyıldan itibaren gelmeye başlayan din adamlarına, iktidarı sırasında sürekli yeni kişilerin dahil edilmesini sağlayarak Ruslarla yapacağı mücadeleye dinî bir boyut kazandırmıştır. Kazandırdığı bu dinî boyut sayesinde ise, 1573 yılından 1598 yılına kadar Ruslarla aralıksız olarak mücadele etmiştir.

Çalışmamızda ilk olarak “*Küçüm Han'ın Soyu*” başlığı altında Küçüm Han'ın, Kazak mı? Şeybani mi? olduğuna dair bahsedilen görüşler değerlendirilecek, daha sonra ise “*Küçüm Han'ın Hayatı*” başlığı altında Küçüm Han'ın katıldığı savaşlar ve bağımsızlık duygusu hakkında bilgi verilecektir.

Küçüm Han'ın Soyu

Küçüm Han'ın soyuna dair iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki; Küçüm Han ile alakalı bazı olaylardan yola çıkılarak yapılmaya çalışılmış ve Küçüm Han, Kazak Orda soyuna bağlanmıştır. Bu görüşe neden olayları ise şu şekilde açıklayabiliriz:

- 1- P. İ. Nebolsin, “*Pokorenje Sibiri*” adlı eserinde, 1557 yılında Sibir Hanı Yedigâr'ın, kendisinden vergi toplamak için gelen Rus elçilerine Kazak Hanı ile savaş halinde olduğunu söylediğinden bahsetmekte ve o yıllarda Yedigâr Han'ın Küçüm Han ile savaşmasından yola çıkarak Kazak Hanının Küçüm olduğu yorumunda bulunmaktadır⁹. Fakat Rus yıllıklarındaki 1557 yılı kayıtlarında, Sibir Hanı Yedigâr'ın vergi toplamak için gelen Rus elçilerine Şeybani Hanı ile savaş halinde olduğunu söylediğinden bahsedilmektedir¹⁰. Dolayısıyla P. İ. Nebolsin'in bu konu çerçevesinde vermiş olduğu bilgilerin doğruluğu boşa çıkmaktadır.
- 2- Yesipov yıllığında “*Küçüm Han, Kazak Orda steplerinden geldi*”¹¹ ifadesi geçmektedir. Fakat bu ifade; M. Karakulak'ın dediği gibi “*Küçüm Han'ı Kazak Orda soyuna bağlamamakta, sadece bölgeyi belirtmek için kullanılmaktadır.*”¹² M. Karakulak'ın bu çıkarımını açıklamak için ilk olarak, Şeyban Han'a verilen topraklara bakmak gerekir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şeyban Han'a verilen topraklardan şu şekilde bahsetmektedir:

8 “*Küçüm Han iktidarının ikinci yılında Kazan'a gitti ve Kazan Han'ı Murat'ın kızını eş olarak aldı. Daha sonra ise; çok sayıdaki Çuvaş, abız (hafız) ve Rus esirle birlikte Sibirya'ya geri döndü.*” “*Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku*”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 319-320; *Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, ter. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Aslantürk, İstanbul 2020, s. 67.

9 P. İ. Nebolsin, *Pokorenje Sibiri*, SPb., 1849, s. 38.

10 *PSRL XIII*, s. 276.

11 “*Yesipovskaya Letopis po Spisku Undolskogo*”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 186; *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, ter. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Aslantürk, İstanbul 2020, s. 47-48.

12 M. Karakulak, “Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibirya Seferi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, sayı 27 (2019), s. 276.

“Sonra Batu Han, Şeyban Han’a dedi ki: Oturacağın yurt ağabeyim ile benim aramda olsun. İlkbaharda Irgaz, Ur; yazın Ural Dağları’na kadar Cayık’ın doğusunu yayla kıl. Kışın Arakurum-Karakurum ve Sır Suyu’nun (Sır Derya) boyu, Çu Suyu’nun ayağı, Sarı Su’nun ayağını kışla kıl, dedi.”¹³

Bu cümlelerden anlaşılıyor ki; Şeyban Han’a verilen topraklar, XV. yüzyıl itibariyle Kazak Orda’nın kurulduğu sahadır. H. Atlasi’nin dediği gibi “*bu topraklarda sırasıyla Şeyban Han, Cuci Buka, Badakul, Mengü Timur ve Küçüm Han’ın dördüncü kuşaktan dedesi Bik Kondu Oglan’ın kardeşi Pulad Han hükümdarlık yapmış, daha sonra ise Pulad Han’ın oğulları Cayık ve Sır Suyu’nun etrafından uzaklaşmışlardır.*”¹⁴ Dolayısıyla bu topraklar zaman içerisinde Kazak Orda’ya geçmiştir ve burada hala yaşamını sürdürmeye devam eden, Bik Kondu Oglan’ın neslinden gelen Küçüm Han ve babası Murtaza’nın da aralarında bulunduğu kesim azınlık durumuna düşmüştür. Fakat Bik Kondu Oglan’ın neslinden gelenler azınlık durumuna düşmüş olsalar da A. İ. Levşin’in, Küçüm Han hakkında vermiş olduğu “*babası Murtaza, kendisine Sibir Hanlığı’nın başkenti İsker’i¹⁵ ele geçirmek için bir ordu verdi.*”¹⁶ şeklindeki bilgiden yola çıkarak, Kazak Orda topraklarında hala küçük de olsa bir yerel yönetim kurduklarını tahmin edebilir ve Küçüm Han’ın bu topraklardan geldiğini söyleyebiliriz.

Küçüm Han’ın soyuna dair ikinci görüş ise; Şeybanilere mensup olduğudur. Bu görüş ilk kez Küçüm Han’ın yanındaki Karaçi Beylerden biri olan Kadir Ali Bek Celayiri tarafından dile getirilmektedir¹⁷. Kadir Ali Bek Celayiri’ye göre Küçüm Han’ın soyu şu şekildedir:

“*Hacı Muhammed Han bin Bik Kondu Oglan, onun oğlu Muhammed Tik (Mahmudek), onun oğlu Kuluk (Tuluk) Han, onun oğlu Aybak (Abak, İbak, Opak) Han, onun oğlu Murtaza Han, onun oğulları Can Girey Sultan, Akmat Girey Sultan, Küçüm Han.*”¹⁸

Fakat Kadir Ali Bek Celayiri tarafından “*Tuluk Han’ın oğlu İbak Han*” şeklinde verilen bilginin, Ustjusk (Arhangelsk) yıllığındaki 1505 yılı kayıtlarıyla çeliştiği gözlemlenmektedir¹⁹.

Nitekim Kadir Ali Bek Celayiri’nin, Küçüm Han’ın soyuna dair verdiği bu bilgilerden yaklaşık yarım asır sonra, Ebu’l Gazi Bahadır Han, XIII-XVII. yüzyıllar arasındaki Türk-

13 Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Türk’ün Soyağacı Türk Şeceresi*, çev. Doktor Rıza Nur, sad. Yunus Yiğit, İstanbul 2009, s. 131; Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Şecere-yi Türk Türk’ün Soyağacı*, haz. Z. Ölmez, Ankara 2021, s. 139.

14 Atlasi, *a.g.e.*, s. 52.

15 İsker kelimesi “*İske-ür*” yani “*eski tepe, eski bayır*” anlamlarına gelmektedir. Atlasi, *a.g.e.*, s. 22.

16 A. İ. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, II, SPb., 1832, s. 48.

17 Kadir Ali Bek Celayiri, 1602 yılında Rus Çarı Boris Godunov’a takdim edilmek üzere çevirisini yaptığı Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani’nin *Camiü’l Tevarih* adlı eserine kendi döneminde yaşamış bazı kişileri ve onların etrafında gelişen bazı olayları eklemiştir.

18 R. Alimov, *Kadir Ali Bek ve Camiü’l-Tevarih’i Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, Tenkitli Metin 65a.

19 “... *İbak Han’ın oğlu Kuluk (Tuluk) Sultan kardeşleri ve çocuklarıyla birlikte Tümen’den habersiz bir şekilde geldi...*” *Ustyujskiy Letopisny Svod*, Moskva 1950, s. 102.

Moğol soyundan gelen kişileri ve onların etrafında gelişen olayları kaleme aldığı “*Şecere-i Türki*” adlı eserinde Küçüm Han’ın soyuna dair yeni bilgiler vermiştir:

“*Cengiz Han’ın oğlu Cuci Han, onun oğlu Şeyban Han, onun oğlu Bahadır Han, onun oğlu Cuci Boga, onun oğlu Badakul, onun oğlu Mengü Timur, onun oğlu Bik Kondu Oglan, onun oğlu Ali Oglan, onun oğlu Hacı Muhammed Han, onun oğlu Mahmudek Han, onun oğlu Abak (İbak, Opak) Han, onun oğlu Tuluk Han, onun oğlu Şamay Sultan, onun oğlu Uraz Sultan, onun oğlu Bahadır Sultan. Yukarıda bahsettiğimiz Mahmudek Han’ın, Murtaza Han adında bir oğlu olup, Murtaza Han’ın da oğlu Küçüm Han’dır.*”²⁰

Ebu’l Gazi Bahadır Han tarafından verilen bu bilgilerde, “*Tuluk Han, İbak Han’ın oğlu*” olarak düzeltilmesine rağmen ortaya yeni hataların çıktığı görülmektedir. Bu yeni hatalara değinen tarihçi D. N. Maslyujenko, “*Mahmudek’in 1469 yılında öldüğünü, Murtaza’nın ise 1540-1560 yılları civarında yaşadığını, dahası Fyodor İvanoviç tarafından Küçüm Han’a gönderilen yarıktaki Küçüm Han’ın dedesinin İbak Han olarak zikredildiğini*”²¹ belirtmektedir. Öte yandan tarihçi, Küçüm Han’ın soyuna dair Ş. Mercani tarafından verilen bilgilere dikkat çekmektedir²². Ş. Mercani’ye göre ise Küçüm Han’ın soyu şu şekildedir:

“*Hacı Muhammed ibn Gali ibn Bik Kondu Oglan ibn Mengü Timur ibn Badakul ibn Cuci Buka ibn Şeyban. Ondan sonraki Sibirya Han’ı oğlu Mahmudek. Daha sonra ise İbrahim (İbak), Tuluk Hoca, Şamay, Uraz, Bahadır, Murtaza ibn İbrahim ve son olarak Küçüm oldu.*”²³

Böylece Ş. Mercani tarafından verilen bu bilgilerde hem Tuluk Han’ın hem de İbak Han’ın, Şeybani soyu içerisindeki konumunun düzeltilmesi görülmektedir.

Netice itibariyle zaman içerisinde çeşitli tarihçiler tarafından Küçüm Han’ın aile üyelerinden bazılarının Şeybani soyu içerisindeki konumlarında türlü değişiklikler yapılmıştır. Fakat tüm bu değişikliklere rağmen Küçüm Han’ın Şeybani soyundan geldiği kesin olmakla birlikte günümüzde geçerliliğini hala sürdürmektedir.

Küçüm Han’ın Hayatı

Kaynaklarda Küçüm Han hakkındaki bilgiler, ilk olarak 1558 yılında Moskova’ya gönderdiği elçilerle birlikte başlamaktadır.

20 Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Türk’ün Soyağacı*, s. 129; Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Şecere-yi Türk*, s. 136-137.

21 “... *senin deden İbak Han’ın ve ondan sonra Sibirya tahtına geçen Taybuga soyundan Muhammed’in ödediği vergiler gibi ...*” *Sobranie Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov*, II, Moskva 1819, s. 132-134.

22 Diğer taraftan tarihçiye göre Tuluk Han (Hoca)’ın varlığı kaynaklar tarafından doğrulanırken Şamay, Uraz ve Bahadır Hanların varlığı herhangi bir kaynak tarafından doğrulanamamaktadır. D. N. Maslyujenko, “Sibirskaya Vetv Dinastii Şibanidov v İssledovanii Ş. Marcani”, *Zolotoordinskoe Obozrenie/ Golden Horde Review*, 7 (3), 2019, s. 491. Fakat Ustjusk (Arhangelsk) yıllığında 1505 yılına ilişkin “...*Kuluk (Tuluk) Sultan kardeşleri ve çocuklarıyla birlikte Tümen’den habersiz bir şekilde geldi...*” şeklinde verilen bilgiler, bu kişilerin Tuluk Han’ın kardeşleri ya da çocukları olabileceği ihtimalini doğurmaktadır. *Ustyujskiy*, s. 102.

23 Ş. Marcani, *İzvlечение Vestey o Sostoyanii Kazani i Bulgara*, I, Kazan 2005, s. 130.

Sibir Hanı Yadigâr, hem Sibir Hanlığı'nı olası bir Moskova tehdidinden korumak hem de devletin güney sınırlarını tehdit eden Şeybanilere karşı destek bulabilmek amacıyla Rus Çarı IV. İvan'a vergi vermeyi kabul ederek, 1558 yılında Çibiçen (Çigiben) adındaki elçiyi Moskova'ya göndermiştir. Diğer taraftan Yadigâr Han'ın böyle bir yola başvurduğunu gören Küçüm Han ve Ahmet Giray Han da aynı amaç doğrultusunda, 1558 yılında Moskova'ya Taşkin ve Mamin Şah adında iki elçi göndermişlerdir. Fakat gönderilen üç elçi de IV. İvan'ın emriyle tutuklanmışlardır²⁴. Elçilerin tutuklanmasının nedeni kaynaklar tarafından her ne kadar elçilerin IV. İvan'ın yanına gelirken vergi getirmemelerine bağlansa da²⁵ muhtemelen bunun asıl nedeni, IV. İvan'ın hem Sibir Hanlığı'nın mevcut iktidarını hem de onun yerine geçmek isteyen kişileri desteklemekten kaçınması ve dolayısıyla Sibir Hanlığı'nın iç mücadeleler sonucunda yıkılmasını amaçlamasıdır. Nitekim IV. İvan'ın bu düşüncesi gerçekleşmemiş, Küçüm Han, Yadigâr ve Bekbulat Hanları öldürerek abisi Ahmet Giray Han ile birlikte Sibir Hanı olmuştur²⁶.

Böylece iktidarının ilk yıllarında Sibir Hanlığı'nın yönetimini abisi Ahmet Giray Han ile paylaşan Küçüm Han, önce devletin manevî yönünü güçlendirmek için Kazan'daki din adamlarının Sibiryaya'ya gelmesini sağlamıştır²⁷. Daha sonra ise devletin askerî gücünü kuvvetlendirmek için İrtiş ve Tobol civarında bulunan Tatar beyleri ve mirzalarını, Ural dağlarının doğusundaki Başkurtlar, Ostyaklar, Vogullar ve Baraba Çölü'ndeki Tatarları egemenliği altına almıştır²⁸.

Netice itibariyle iktidarının ilk yıllarında genellikle devleti manevî ve askerî açıdan kuvvetlendirmek gibi iç işlerle uğraşan Küçüm Han, abisi Ahmet Giray Han'ın 1567 yılında kayınpederi Şıgay Han tarafından öldürülmesinden sonra²⁹ Sibir Hanlığı'nın tek hanı sıfatıyla devletin dış işleriyle de uğraşmaya başlamıştır. Nitekim Küçüm Han'ın Sibir Hanlığı'nda tek başına iktidar olmasından sonra IV. İvan, 1569 yılında Sibiryaya'ya elçi göndererek Yadigâr Han döneminde Moskova'ya ödenen vergilerin devam ettirilmesi talebinde bulunmuştur³⁰. Rus Çarının bu talebi doğrultusunda Küçüm Han, 1571 yılında Moskova'ya vergi ödemeyi kabul etmiştir; ancak 1570 yılında Knyaz Romodanovskiy aracılığıyla IV. İvan'a ilettiği yarlıkta geçen ifadelerden³¹ anlaşıldığı üzere Moskova'dan herhangi bir çekincesi yoktur.

24 G. Fayzrahmanov, *İstoriya Tatar Zapadnoy Sibiri*, Kazan 2007, s. 131.

25 Diğer taraftan N. M. Karamzin, Yadigâr Han'ın 1558 yılında vergiyi ödediğini belirtmektedir. N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, VIII, SPb., 1819, s. 229.

26 “Yesipovskaya Letopis po Spisku Undolskogo”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 186; *Sibir Hanlığı Kronikleri I*, s. 49.

27 “Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 319-320; *Sibir Hanlığı Kronikleri III*, s. 67.

28 Atlasi, *a.g.e.*, s. 54-55; Fayzahmanov, *a.g.e.*, s. 132; O. Doğan, “Küçüm Han”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 532.

29 Fayzrahmanov, *a.g.e.*, s. 30.

30 Atlasi, *a.g.e.*, s. 56.

31 “... eğer barışmak istersen barışalım, savaşmak istersen savaşalım...” *Sobranie*, s. 52.

Diğer taraftan Küçüm Han'ın Moskova'ya karşı vergi verme konusunda ılımlı davranmasına Kazak Orda Hanı Hak-Nazar ile olan mücadelesi neden olmuştur. Böylece Küçüm Han, Moskova'ya vergi vermeyi kabul ederek hem Kazak Orda ile mücadelesinde dışarıdan gelme ihtimali olan bir tehdidi önlemek hem de kendisine bu mücadele sırasında destekçi bulmak istemiş olmalıdır.

Fakat bu durum Küçüm Han'ın düşündüğü şekilde sonuçlanmamış, Moskova ile Kazak Orda arasında ittifak kurulmuştur. Böylece Moskova ile yaptığı anlaşmaları sonlandıran Küçüm Han, ilk iş olarak 20 Temmuz 1573 tarihinde yeğeni Mametkul (Muhammed Kul)'u birkaç mirza ile birlikte Çusova Nehri'ne göndererek, burada Moskova'ya hizmet eden Ostyak ve Vogulların birçoğunu öldürtmüş, daha sonra ise yine aynı tarihlerde IV. İvan tarafından Kazak Orda ile anlaşma yapmak için görevlendirilen Tretyak Çebukov'un başında bulunduğu elçilik heyetini ortadan kaldırtmıştır³².

Böylece Küçüm Han, bir yandan Kazak Orda ile mücadele ederken diğer yandan en son gerçekleşen olaylarla birlikte Moskova ile de mücadele etmeye başlamıştır. Bu durum karşısında yeni ittifak arayışlarına giren Küçüm Han, oğlu Ali'yi, Nogay Mirzalarından Din Ahmet'in kızıyla; kızlarından birini ise, Nogay Orda Han'ı Akmirza ile evlendirmiştir³³.

Ayrıca Tobolsk, Tuba, Turinsk, Tara ve Tomsk gibi şehirlerde yaşayan pek çok Buhara ailesinin desteğini almak³⁴ ve Şamanist, Animist inançlara sahip olan Ostyak, Vogul, Samoyed gibi kabileleri İslamiyet etrafında toplayarak Sibir Hanlığı sınırları içerisinde dinî birliği sağlamak³⁵ amacıyla Buhara Hanı II. Abdullah Han'dan, Sibir Hanlığı'nın başkenti olan İsker'e derviş ve seyitlerin gönderilmesini talep etmiştir³⁶.

Nitekim Küçüm Han'ın Sibir Hanlığı sınırları içerisindeki farklı inançlara sahip olan kabileleri İslamiyet etrafında toplama fikri, bahsettiğimiz kabilelerin yaşam şartları dolayısıyla gerçekleşme imkânı bulamamıştır³⁷.

Küçüm Han yaptığı bu ittifaklarla devleti güçlendirirken, yeğeni Mametkul'u XVI. yüzyıldan itibaren Rusların Sibiry'a ilerleyişinin önemli sembollerinden olan ve Perm

32 “Stroganovskaya Letopis po Spiku Spasskago”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 6; *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, ter. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Aslantürk, İstanbul 2020, s. 48.

33 Fayzrahmanov, *a.g.e.*, s. 135. Küçüm Han'ın Nogay Orda ile yakınlaşmasının sebebi; ikisinin de ortak düşmanlarının Kazak Orda olmasıdır. V. V. Velyaminov-Zernov, *Issledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah*, II, SPb., 1864, s. 323.

34 İ. E. Fişer, *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri do Zavoevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiem*, SPb., 1774, s. 98.

35 Topsakal, *a.g.e.*, s. 71.

36 Ürgeç şehriden Yarım Seyid ve Şerbeti Şeyh gönderilmiştir. Katanov, *a.g.e.*, s. 57-60.

37 Topsakal, *a.g.e.*, s. 71.

civarında tuz işletmeciliği yapan Stroganov ailesi³⁸ ile savaşmaya göndermiştir. Bunun üzerine Stroganovlar, Moskova'ya haber göndererek yardım istemiş ve kendilerine 30 Mayıs 1574'te IV. İvan tarafından “*Sibirya'daki Yakov ve Grigory, Ostyak, Vogul, Yugor, Samoyed ve paralı Kozakları toplayıp savaşmaya göndersin. Bizim için Sibirya'dan esir ve vergi getirsin.*”³⁹ şeklinde bir yarlık verilmiştir. Ayrıca yine Stroganovların bölgeye Sibir Hanlığı'ndan gelen akınların durdurulması amacıyla askerî şehirlerin kurulması ricası da IV. İvan tarafından kabul edilmiş ve ilk olarak Silva Nehri'nde, daha sonra ise Tahçei'de askerî şehir kurulmuştur⁴⁰. Nitekim Stroganovların kendi işletmelerini korumak için gösterdiği bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Saldırılarına devam eden Mametkul ise, Orol çevresi hariç olmak üzere Kosva, Kama, Obva, Yayva ve Çusova'daki Stroganovlara ait tüm işletmeleri ele geçirmiştir⁴¹.

Bunun üzerine Stroganovlar, 1582 yılında IV. İvan'dan izinsiz bir şekilde Volga'da soygunculuklarıyla ünlenmiş olan Kozak Atamanı Yermak Timofeyeviç⁴² ve onun emri altında bulunan Kozakları Çusova'ya davet ederek, bu kişileri 1 Eylül 1582 tarihinde Küçüm Han ile savaşması için Sibirya'ya göndermiştir⁴³. Çusova Nehri'nden yola çıkan Kozaklar, Serebrenaya, Boronçüka, Tagil, Tura, Tobol Nehirleri boyunca ilerleyerek Sibir Hanlığı'nın başkenti İsker'e ulaşmaya çalışmışlardır⁴⁴. Kozaklar Tagil Nehri'ne vardıklarında adı kaynaklar tarafından belirtilmeyen bir Tatar mirzası ile yaptıkları savaşta yenilgiye uğramışlardır. Fakat bu durum Kozakların ilerleyişine engel olmamış ve Tura Nehri boyunca ilerlemeye devam etmişlerdir. Kozakların bu nehir üzerinde hareket ettiğini öğrenen Yepanča liderliğindeki Tatarlar, Kozakların İsker'e varmasına engel olmaya çalışsalar da modern silahlara sahip olan Kozaklara karşı hiçbir mukavemet gösterememişlerdir⁴⁵. Böylece Tobol Nehri boyunca yollarına devam eden Kozaklar, Babasan (Baba Hasan) adı verilen yerde Mametkul liderliğindeki Tatarlarla karşılaşmışlardır. Nitekim gerçekleşen bu mücadelede iki taraf arasında kazanan olmamıştır. Bu savaştan sonra İsker'e daha da yaklaşan Kozaklar,

38 XV. yüzyılda Rusya'nın kuzeyinde tuz madenlerini işleten bu aile, 1552 yılında Moskova'nın Kazan Hanlığı'nı işgaliyle birlikte Perm civarına yerleşmiştir. Moskova tarafından vergi muafiyeti başta olmak üzere çeşitli imtiyazlar verilmiş; bunun karşılığında Moskova'nın Sibirya'ya ilerleyişinde önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Topsakal, *a.g.e.*, s. 91-92.

39 G. F. Miller, *İstoriya Sibiri*, Moskva 1937, s. 340.

40 R. G. Skrinnikov, *Sibirskaya Ekspeditsiya Yermaka*, Novosibirsk 1986, s. 100.

41 R. G. Skrinnikov, *Yermak*, Moskva 2008, s. 49.

42 Adı Rus kaynaklarında ilk defa 8 Temmuz 1581 tarihinde Volga'da Nogay Orda'ya karşı gerçekleştirdiği soygunlarda bahsedilmiş ve daha sonra ise yine Volga'da birçok soygun girişiminde bulunmuştur. 1582 yılında ise, Stroganovların ricası üzerine Çusova'ya gelmiş ve Stroganovlardan aldığı destekle birlikte 1 Eylül 1582'den 5 Ağustos 1584'te öldüğü güne kadar Küçüm Han ile savaşmıştır. M. T. Yılmaz, *Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibirya Seferi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 23-25, 30-36, 54-69.

43 *Dopolneniya k Aktam İstoriçeskim*, I, SPb., 1846, s. 184.

44 “Yesipovskaya Letopis po Pogodinskomu Spisku”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 276.

45 “Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 317; *Sibir Hanlığı Kronikleri III*, s. 78-83.

Karaça ve Atika adlı Tatar beylerinin yurtlarını ele geçirmişler ve Çuvaş Burnu'nda Mametkul'un liderliğindeki Tatarlarla tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Sibir Hanlığı'nın kaderini belirleyen bu savaşta Muhammed Kul'un yaralanması üzerine Hanti ve Mansiler Sibir Tatarlarına verdiği desteği geri çekmişlerdir⁴⁶. Böylece zayıflayan Tatar ordusu 26 Ekim 1582 tarihinde İsker'i terk ederek, Abalak'a çekilmiştir⁴⁷.

Kozakların İsker'i işgaliyle birlikte Küçüm Han'ın etrafında bulunan Ostyak Knyazi Boyar, Tatar Beyi Sükleme ve İşberdey gibi kişiler Yermak'ın zaferini kutlayarak Moskova'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir⁴⁸.

Diğer taraftan geri çekilen Tatarlar, kısa süre içerisinde toparlanmayı başararak, Abalak'a balık tutmaya gelen Kozak grubunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardır⁴⁹. Fakat Tatarların, Kozaklara karşı sağladıkları bu başarı uzun sürmemiştir.

Tatar mirzalarından Senbaht Tagin (Tigin)'i yanına çekmeyi başaran Yermak, Küçüm Han'ın yeğeni Mametkul'un Vagay Nehri'nde olduğunu öğrenmesi üzerine, Kozakları Mametkul ile savaşmaya göndermiştir. Gündüz gerçekleştirdikleri ilk saldırıda herhangi bir sonuç elde edemeyen Kozaklar, gecenin gelmesiyle birlikte yaptıkları ikinci saldırıda çok sayıda Tatarı öldürmüşler ve Mametkul'u esir almışlardır⁵⁰.

Böylece Tatarların aldıkları yenilgiler sonucu, Küçüm Han'a bağlı kişiler tek tek isyan etmeye başlamışlardır. Bekbulat'ın oğlu Seydak'ın⁵¹ önderliğinde başlayan isyan girişimi Karaça'nın katılımıyla devam etmiştir. Fakat Karaça daha sonra Kozaklarla anlaşmaktan vazgeçerek, Kozak Atamanlarından İvan Koltsov'u yanındaki kırk adamıyla birlikte pusuya düşürmüştür. Ayrıca bu olaydan güç alan Tatarlar İsker şehrini kuşatmışlar, ama başarılı olamamışlardır⁵².

46 “Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 20-26; *Sibir Hanlığı Kronikleri II*, s. 64; Topsakal, *a.g.e.*, s. 95; O. Doğan, a.g.m., s. 533.

47 N. Witsen, *Noord en Oost Tatarie*, Amsterdam 1785, s. 738; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 58.

48 “Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 26; *Sibir Hanlığı Kronikleri II*, s. 69.

49 Abalak'ta öldürülen Kozak grubunda kimlerin olduğuna dair çeşitli söylentiler vardır. Skrnnikov, *Sibirskaya*, s. 220; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 59-60.

50 “Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 27- 28; *Sibir Hanlığı Kronikleri II*, s. 70-71. Diğer taraftan savaşın gerçekleştiği tarih Sibir yıllıkları tarafından yanlış verilmektedir. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 60.

51 Taybuga soyundan gelen Sibir Hanı Bekbulat'ın oğludur. Babası Küçüm Han tarafından öldürülünce ilk olarak Buhara'ya kaçmış, daha sonra ise Küçüm Han'ın yanına gelerek ordusunda yer almıştır. Yermak Timofeyeviç önderliğindeki Kozakların Sibirya'ya saldırdığı zamanlarda Küçüm Han'a karşı isyan etmiş, Yermak'ın ölümünden sonra ise kısa süreliğine Küçüm Han ile tekrar barışa da ilerleyen zamanlarda kurnaz davranarak Sibir Hanlığı'nın başkentini ele geçirmeyi başarmıştır. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 40, 61, 69.

52 “Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago”, *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 33-36; *Sibir Hanlığı Kronikleri II*, s. 75-76; İ. Topsakal, *a.g.e.*, s. 97.

Başlangıcından itibaren Tatarlar ve Kozaklar arasında bitmeyen mücadele 1 Ağustos 1584'ten itibaren yeni bir hal almıştır. Bu tarihlerde Yermak'ın yanına gelen Buharalı tüccarlar, Tatarların ticaretlerine engel olduklarını belirterek, Kozaklardan Vagay Nehri'nde kendilerine yardım etmelerini istemişlerdir. Nitekim yardıma gitmeye karar veren aralarında Yermak'ın da olduğu Kozak grubu, Vagay Nehri'nde Buharalılar ve Tatarlar tarafından pusuya düşürülmüştür. Tatarların bu saldırısı sonucunda ise çoğu Kozak öldürülmüş, Yermak ise kaçmaya çalışırken suya düşüp boğulmuştur⁵³.

Yermak'ın ölümünden sonra Kozakların birçoğu İsker'i terk etmiştir⁵⁴. Bunu fırsat bilen Küçüm Han ise, oğlu Aley (Ali)'i başkenti geri almak için gönderdiyse de Taybuga ailesinden Bekbulat'ın oğlu Seydak başkenti ele geçirmeyi başarmış ve Aley'i şehirden kovmuştur⁵⁵. Bu olaydan bir süre sonra İsker, Küçüm Han ve Seydak taraftarları olarak ikiye bölünmüş ve bu bölünme ise, Tatarları zayıf düşürerek Rusların İsker'i ikinci kez ele geçirmelerine zemin hazırlamıştır. Olayların böyle bir hal almasının sebebi, bazı tarihçiler tarafından Seydak'ın intikamcı ve açgözlü tavırlarına bağlansa da⁵⁶ bu durumu tarafsız bir bakış açısıyla incelemek son derece önemlidir. Her ne kadar Küçüm Han'ın Sibir Hanlığı'nda iktidara geldikten sonra başarılı kararlar aldığını söylesek de Seydak'ın kendi iktidarına karşı sürdürmüş olduğu değişken tutumlarını maalesef iyi gözlemleyememiştir.

Nitekim 1588 yılında Seydak, Ruslar tarafından esir alınmış ve İsker artık Rusların kontrolüne geçmiştir. Bu tarihten itibaren Küçüm Han, 1598 yılına kadar bölgeden Rusları kovmak için savaşmış ve bu uğurda oğlu Ali hariç, tüm ailesini Ruslara esir vermesi de dahil olmak üzere çok şey kaybetmiştir⁵⁷. 1598 yılında ise A. M. Voyeykov'un, Çar Boris Godunov'un emri altına girme isteğini *"Ben sağlıklıyken Çar'ın mektubuna rağmen onun yanına kendi etrafımdakilerle gitmedim. O dönemde ben tamamen sağlıklıydım. Şimdi benim kılıç altına girmeme ne sebep var? Ben şimdi sağır ve görmez oldum. Her bir şeyden mahrum kaldım. Benim tüccar oğlum Asmanak'ı aldılar. Bütün oğullarımı aldıklarında Asmanak*

53 "Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago", *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 33; *Sibir Hanlığı Kronikleri II*, s. 78-81.

54 "Stroganovskaya Letopis po Spisku Spasskago", *Sibirskie Letopisi*, SPb., 1907, s. 36; *Sibir Hanlığı Kronikleri II*, s. 81

55 Atlasi, *a.g.e.*, s. 93.

56 Atlasi, *a.g.e.*, s. 99.

57 İlk olarak 1 Ağustos 1591 tarihinde Tobolsk şehri Askerî Valisi Knyaz V.V. Koltsov-Mosalskiy'nin İşim Nehri'ne yakın olan Çil-göl'de Küçüm Han'a saldırması sonucu oğlu Ebulhayr ve onun iki hatunu tutsak edilmiştir. İkinci ve son olarak ise 20 Ağustos 1598 tarihinde Tara şehri Askerî Valisi A. M. Voyeykov'un Ob Nehri'ne yakın olan Ormin çayırığına saldırması sonucu oğulları Asmanak, Şaim, Bipadşah, Mulla, Kömeş, Kanay; hatunları (diğer taraftan H. Atlasi bazılarının Küçüm Han'ın cariyesi olabileceğini belirtmektedir.) Sultanım, Sevdican, Candevlet, Aktolin, Aksöyerek, Şögleli (Şevleni), Kobil, Cebeşen ve kızları Tolimbike, Dörerpadişah, Matur (Mondur), Karacan, Gölsafet, Akhanım, Asırsultan, Kumuz; büyük oğlu Ali'nin hatunu Hanzade ve onun oğlu Cansur, ikinci oğlu Kanay'ın hatunu Danay ve onun kızı Navruzbike; mirzalarından Din Muhammed ve onun kardeşi Lale Tutay, Baytirik ve onun hatunları Tuka, İsenkilde, Karayavdı; kendi kardeşi Altın (İliten) esir edilip Moskova'ya gönderilmiştir. Atlasi, *a.g.e.*, s. 102, 116-117.

alınmasaydı ben daha da yaşardım. Şimdi ben Nogaylara gideceğim.”⁵⁸ şeklindeki sözlerle reddederek Nogayların⁵⁹ yanına gitmiş ve hayatının son zamanlarını orada geçirmiştir.

Sonuç

Kaynaklar tarafından Şeybani soyundan geldiği doğrulanan Küçüm Han, 1563 yılında ağabeyi Ahmet Giray Han ile birlikte Sibir Hanlığı’nı ele geçirip burada hüküm süren Taybuga hâkimiyetine son vermiştir.

Genel itibariyle Küçüm Han, Ruslara karşı kendisinin selefi olan Yedigâr Han’ın tam zıttı bir davranış sergilemiştir. İktidarının ilk yıllarında devleti manevî ve askerî yönden güçlendirmiştir. 1573 yılından itibaren ise Sibiry’a’daki Rus yayılmacılığına karşı çıkmıştır. Devletin bağımsızlığı yolunda önemli girişimlerde bulunmuştur.

Nitekim Küçüm Han’ın bu bağımsızlığı sağlama girişimleri, Stroganovlar tarafından desteklenen Kozakların seferleri ile kesintiye uğramıştır. Kozakların Sibir Hanlığı’nın başkenti İsker’i işgal etmesi sonucu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Fakat bağımsızlığından ödün vermeyen Küçüm Han, 1584 yılında Kozak Atamanı Yermak Timofeyeviç’i öldürmeyi başarmıştır. Öte yandan lehine gerçekleştirdiği bu durumu değerlendirememiştir. Buna rağmen Ruslarla olan mücadelesini 1598 yılına kadar sürdürmüştür.

Küçüm Han’ın 1563 yılından sonraki hayatına ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak mümkün iken bu tarihten öncesine dair herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Bu boşluğun doldurulması için kapsamlı araştırmalara ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

58 *Sibirskiy Vestnik*, nr. 39, 9 Aprelya 1893, s. 3.

59 H. Atlasi bu görüşe katılmayıp Ebul Gazi’nin “*Küçüm Han’ın kendisi kaçıp Mangıt halkı arasında rahmetine kavuştu.*” şeklindeki ifadesini savunmaktadır. Bunu ise; Mangıt kabilesinin Buhara yöresinde Ruslara bağlı olmayan bir kabile olması ve dolayısıyla Küçüm Han’ın o bölgede rahatça hareket edebileceği düşüncesiyle açıklamaktadır. Atlasi, *a.g.e.*, s. 122. Fakat bizim düşüncemize göre burada Ebul Gazi’nin bahsettiği “*Mangıt kabilesi*” Nogay ulusunu temsil etmektedir. Diğer taraftan Ş. Marcani ise, “*Küçüm Han memleketini koruyamadığı için Başkurtlar arasına gidip vefat etti.*” demektedir. Marcani, *a.g.e.*, s. 130. Fakat bunu kanıtlayabilecek herhangi bir delil yoktur.

Kaynakça/References

- Acar, S., “Sibir Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay - Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 781-797.
- Alimov, R., *Kadir Ali Bek ve Camii ü-Tevarih 'i Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Atlası, H., *Sibir Tarihi*, çev. E. Havare, TTK, Ankara 2016.
- Doğan, O., “Küçüm Han”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 532-533.
- Dopolneniya k Aktam İstoriçeskim*, I, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantselyarii, SPb., 1846.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-yi Türk Türk'ün Soyağacı*, haz. Z. Ölmez, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2021.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soyağacı Türk Şeceresi*, çev. Doktor Rıza Nur, sad. Yunus Yiğit, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Fayzrahmanov, G., *İstoriya Tatar Zapadnoy Sibiri*, FEN, Kazan 2007.
- Fişer, İ. E., *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri do Zavoevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujem*, Pri İmp. Akad. Nauk, SPb., 1774.
- Karakulak, M., “Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibiryası Seferi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sayı 27 (2019), s. 273-296.
- Karamzin, N. M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, VIII, Tip. N. Greça, SPb., 1819.
- Katanov, N. F., *Predaniya Tobolskih Tatar o Pribitii v 1572 Godu Muhammedanskih Propovednikov v Gorod İsker*, ETGM, VII, Gubernskaya Tipografiya, Tobolsk 1897.
- Levşin, A. İ., *Opisanie Kirgiz-Kazaçih, ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, II. Tip. Karla Krayya, SPb., 1832.
- Marcani, Ş., *İzveçenie Vestey o Sostoyanii Kazani i Bulgara*, I, İman, Kazan 2005.
- Maslyujenko, D. N., “Sibirskaya Vetv Dinastii Şibanidov v İssledovanii Ş. Marcani”, *Zolotoordinskoe Obozrenie/ Golden Horde Review*, 7 (3), 2019, s. 485-496.
- Matveyev, A. K., *Geografiçeskie Nazvaniya Urala: Toponomiçeskiy Slovar*, Sokrat, Yekaterinburg 2008.
- Miller, G. F., *İstoriya Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1937.
- Nebolsin, P. İ., *Pokorenie Sibiri*, Veçe, SPb., 1849.
- PSRL XIII, İmenuemy Patrişeyu ili Nikonovskuyu Letopisyu*, Tipografiya İ. N. Skorohodova, SPb., 1904.
- “Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku”, *Sibirskie Letopisi*, İzdanie İmparatorskoy Arherografiçeskiy Komissii, SPb., 1907, s. 312-366.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, ter. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Aslantürk, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, ter. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Aslantürk, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, ter. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Aslantürk, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Skrinnikov, R. G., *Sibirskaya Ekspeditsiya Yermaka*, Nauka, Novosibirsk 1986.
- _____, *Yermak*, Molodoya Gvardiya, Moskva 2008.
- Sobranie Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov*, II, Tip. Selivanovskogo, Moskva 1819.

- “Stroganovskaya Letopis po Spiku Spasskago”, *Sibirskie Letopisi*, İzдание İmparatorskoy Arherografiçeskoy Komissii, SPb., 1907, s. 1-46.
- Topsakal, İ., *Sibirya Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- Ustyujskiy Letopisny Svod*, Akad. Nauk SSSR, Moskva 1950.
- Velyaminov-Zernov, V. V., *İssledovanie o Kasimovskih Tsaryah i Tsareviçah*, II, Tip. İmp. Akad. Nauk, SPb., 1864.
- Witsen, N., *Noord en Oost Tatarye*, Boekverkooper op de Nieuwen-dyk, Amsterdam 1785.
- “Yesipovskaya Letopis po Pogodinskomu Spisku”, *Sibirskie Letopisi*, İzдание İmparatorskoy Arherografiçeskoy Komissii, SPb., 1907, s. 271-295.
- “Yesipovskaya Letopis po Spisku Undolskogo”, *Sibirskie Letopisi*, İzдание İmparatorskoy Arherografiçeskoy Komissii, SPb., 1907, s. 171-240.
- Yılmaz, M. T., *Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibirya Seferi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

Gazeteler

- Sibirskiy Vestnik*, nr. 39, 9 Aprelya 1893.

Diplomatik Açıdan Mahzar*

Mahzar From a Diplomatic Point of View

Mehmet İpşirli**

*Bu çalışma 1988 yılındaki basılmamış profesörlük takdim tezimi olan *Diplomatik Açıdan Mahzar* esas alınarak hazırlanmıştır. Belgelerin yeni numaralarının tesbiti ve dijital belgelerin yerleştirilmesinde yardımcı olan Osman Yiğit'e teşekkür ederim.

**Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.I. 0000-0002-1665-1620

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet İpşirli,
İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mipsirli@medipol.edu.tr

Başvuru/Submitted: 02.09.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
04.10.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
06.10.2021

Kabul/Accepted: 09.10.2021

Atıf/Citation:

İpşirli, Mehmet. "Diplomatik Açıdan Mahzar."
Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 75 (2021):
33-89.
<https://doi.org/10.26650/iutd.202133>

ÖZ

Osmanlı Paleografyasının belge türleri arasında yer alan mahzarlar hem fiziki görünümleri, hem içerik ve işlevleri açısından dikkat çekici belgelerdir. Şikayet, talep veya teşekkür için resmi makamlara sunulan çok imzalı dilekçeye mahzar denilmektedir. Mahzarlar boyutları, büyük çoğunlu Türkçe olmakla birlikte, farklı dillerde yazılmaları, bürolarda muamele görmeleri, alt kısımlarında çok sayıda tasdik ibaresi, imza, mühür, parmak izi bulunması gibi özellikleriyle dikkat çekmektedirler. Sosyal hayatı yansıtmaları ve çok renkli bir muhtevaya sahip olması açısından da dikkat çekici niteliktedirler. Bu çalışmada mahzarın birinci yönü yani diplomatik özellikleri incelenmiş, rükünleri, ifadeleri ve şekilleri örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Mahzar, Arzuhal, İmza, Mühür

ABSTRACT

Mahzars, which are among the document types of Ottoman palaeography, are remarkable both in terms of their physical appearance and content. A multi-signature petition submitted to official authorities for complaints, requests, or thanks is called *mahzar*. *Mahzars* are noteworthy in terms of their size, their languages, their treatment in offices, and their numerous signatures, seals, fingerprints, and so on. It also has a remarkable feature in terms of reflecting social life and having particularly colorful content. This study examines the diplomatic features of *mahzar*, and attempts to show its elements, expressions, and shapes with examples.

Keywords: Mahzar, Petition, Signature, Seal

Extended Abstract

Although the rich document collections in the Ottoman Archives have been used extensively by historians, it could be argued that the diplomatic examination of documents and registers still has not received the attention that it deserves. Western and especially Balkan historians have realized the importance of the subject and have conducted studies and publications at various levels. In Turkey, Prof. Uzunçarşılı and Prof. Gökbilgin made important studies on Ottoman diplomatics; however, Prof. M. S. Kütükoğlu's monumental work, *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik (The Language of Ottoman Documents, Diplomatics)*, which she produced with years of systematic and methodical research, became a turning point in this field.

Among the valuable document types of Ottoman palaeography, *mahzars* are remarkable documents both in terms of their physical appearance and content. *Mahzars* are noteworthy in terms of their size, their languages, their treatment in offices, and their numerous signatures, seals, fingerprints, and so on. It also has a remarkable feature in terms of reflecting social life and having particularly colorful content. This study examines the diplomatic features of *mahzar*, and tries to show its elements, expressions, and shapes with examples.

A petition with multiple signatures submitted to official authorities for a complaint, request, or thank is called *mahzar*. The first known examples of multi-signature applications to official authorities in the Ottoman bureaucracy appear in the middle of the sixteenth century. The multi-signature petition submitted to Suleiman the Magnificent, asking the former Şeyhülharem Piri Ağa to return to his post, probably constitutes the first prototype example of the *mahzar*. Another *mahzar*, who complained about the abuses of *Kadi* Mehmed Efendi and is thought to belong to the time of Sultan Murad III, is considered one of the first examples. Since the second half of the seventeenth century, the number of *mahzar*-type documents gradually increased, and in the eighteenth and nineteenth centuries, submitting *mahzars* to official authorities was a well-established practice. There are thousands of *mahzars* belonging to these periods in the various classifications of the Ottoman State Archive.

The *mahzars* given by the people living in the Anatolia, Rumelia, and Arab provinces in the Ottoman Empire were similar to each other in terms of shape and style. In this similarity, the widely used handbooks and the Ottoman officialdom (*mülâzemet*) system play an important role.

Mahzars were generally arranged in large sizes and in one piece. While the early *mahzars* were relatively small in size, large *mahzars* were arranged in the nineteenth century, and the increase in the number of signatures played a role in their enlargement. The size of the documents enlarged with the addition of *i'lam*, *arz*, *fatwa*, *mazbata*, expense list. In *mahzars*,

a thick paper without a watermark was generally used, and sometimes paper with a watermark is encountered. Although *ta'lik* type writing was used in *mahzars*, some of these were written with *nesih*, *divani*, and *rik'a* script. *Mahzars* were usually written in a clear and easy-to-read script. In the processed *mahzars*, there are eight or ten kinds of marginal notes written in different pen and types in the various governmental departments.

Mahzars from different regions of the Ottoman Empire written in Arabic, Greek, Bulgarian, Serbian, and Georgian were presented to the Divan-ı Humâyun or to provincial *divans*. However, *mahzars* written in languages other than Turkish are limited. Sometimes, short Turkish translations of *mahzars* written in different languages were added for faster evaluation in the Divan-ı Hümâyun. For matters concerning Muslims and non-Muslims, a *mahzar* was sometimes held in two different languages.

Mahzars were mostly presented to the Divan-ı Hümâyun. There were also *mahzars* addressed to the sultan (*Rikâb-ı Hümâyun*), the vizier, the Dârüssaâde aghas and the provincial council. In the *mahzars* addressed to the sultan, the expression that of “My Sultan (*Padişahım*)” was written at the top of the document as an expression of respect. Like other documents, the *mahzars* consisted of some parts in diplomatic terms. After the *elkâb* part, the city and town where the *mahzar* owners lived were usually indicated in the *mahzars*. The subject of complaint or request was briefly summarized in the *mahzars* and if the subject was complicated it was explained in detail. Then, the *mahzar* owners express their wishes or thanks.

Mahzars did not usually have dates, although some did. The period of undated *mahzars* can only be understood from the bureaucratic procedures regulating them. Signatures and seals are the most important elements of *mahzars*; since *mahzar* was arranged on a single page, the signatures were placed on the same page and consisted of three main elements, namely, the statement of approval, the name or nickname of the person, his duty and position. The seals were placed under the signatures, and due to the lack of space in some *mahzars*, seals and fingerprints were placed on the back of the paper. Seals belonging to Muslims and non-Muslims had their own characteristics. Seals belonging to non-Muslims contained expressions in Turkish or partly in Turkish and partly in their own language. Seals -especially those belonging to priests- were quite large and had pictures on them. In *mahzars*, Muslims and non-Muslims would sometimes print fingerprints instead of seals.

When the *mahzar* was prepared and presented to the relevant authorities, it went through various transactions. *Mahzar* owners wanted their *mahzars* to be reinforced with documents such as *fatwa*, *i'lam* and *telhis*. The owners of *mahzars* usually applied to a judge and asked them to inform Istanbul of the matter about which they complained or demanded. *Mahzars* were sometimes written and signed in the presence of a judge and recorded in the court registers.

Osmanlı Arşivindeki zengin belge koleksiyonları tarihçiler tarafından yoğun olarak kullanıldığı halde belge ve defterlerin diplomatik açısından incelenmesinin hala hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemek yanlış bir tespit olmayacaktır. Çok erken tarihten itibaren Batılı ve bilhassa Balkan kökenli tarihçiler konunun önemini kavrayarak çeşitli seviyelerde çalışmalar ve yayınlar yapmışlardır. Prof. İ. H. Uzunçarşılı, Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Osmanlı diplomatikasını konu alarak önemli çalışmalar yapmış olmakla birlikte Prof. M. S. Kütükoğlu'nun yıllar süren sistemli ve metodik bir araştırma ile ortaya koyduğu *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*¹ adlı abidevi eseri bu alanda bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca, M. Kütükoğlu'nun düzenlediği iki paleografya ve diplomatik sempozyumu ve yayınlanmış olan tebliğ metinleri konunun tanınmasında önemli katkılar sağlamıştır.

Osmanlı Paleografyasının zengin belge türleri arasında mahzarlar hem fiziki görünümleri hem de muhteva ve işlevleri açısından dikkat çeken belgelerdir. Ebadı, farklı dillerde yazılmış olması, kalemlerde gördüğü muameleleri, çok sayıdaki imzası, mührü, parmak izi, vesaire ile şekil bakımından dikkat çekmektedir. Toplumsal hayatı yansıtmaları, çok farklı muhtevaya sahip olması bakımından da ayrıca dikkat çekici özelliğe sahiptir. Bu çalışmada mahzarın birinci yönü yani diplomatik özellikleri üzerinde durulmuş, rükünleri, ifadeleri, şekilleri örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

Mahzar, Arapça “h-z-r” mastarından ism-i mekândır. Asım Efendi (ö. 1820) kelimenin sulak yer, hazır bulunan mahal, sicil ve defter gibi çeşitli manalarını verdikten sonra kavram ve istilâh olarak; bir konu hakkında yazılan belgenin ihtiva ettiği hususun sıhhatini bildirmek üzere mecliste hazır bulunan ve konuya vakıf olanların yazdıkları ve altına imzalarını koydukları vesikaya mahzar denildiğini belirtmektedir². Redhouse, kelimenin hazır bulunan yer, gezinti ve dinlenme yeri, bir yerde hazır bulunan topluluk, hazır bulunanların topluca sundukları arzıhal, hukukî rapor, zabt, protokol gibi birbiriyle ilgili birçok manasını vermekte³, Steingass ise bu manaların dışında hazır bulunanların listesi manasına “Mahzar-nâme”⁴; güzel konuşan anlamında “hüsnu'l-mahzar”, asil tabiatlı manasına “kerîmu'l-mahzar” terkiplerinden bahsetmektedir⁵. Asım Efendi'nin *Kamus Tercümesi*'ndeki bu açıklamasının yanında, doğrudan doğruya Osmanlı Teşkilat ve Müesseseleri'yle ilgili eserlerde verilen bilgilerin çok yetersiz olduğu görülmektedir⁵.

1 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.

2 “Mahzar: Bir madde zımında tasdir olunan ruk'anın mutazammın olduğu hususun sıhhatini i'lâm için zeyinde bi-tariki 'ş-şehâde hâzir bi'l-meclis ve vâkıf bi'l-madde olanların resm eyledikleri hutûta utlâk olunur ki imzâları olacaktır. Ve hâlâ istilâhımızda dahi mahzâr ta'bir olunur. I'lâm ve mahzar ma'lûmdur; gûyâ ki ashâb-ı imzâ ol ruk'aya hâzir olmuşlardır. Şârih der ki, mü'ellif müsâmaha eylemiştir zirâ yalnız hutût-ı merkûmeye ya'ni imzâlara mahzar-ı utlâkı Arab'dan mesmû' değildir, belki ol imzâları mutazammın ruk'a-i ma'hûdeden ibârettir.” Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1305, II, s. 262.

3 J. Redhouse, *Türkçe'den İngilizce'ye Lugat Kitabı*, İstanbul 1921, s. 1768.

4 F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, Beirut 1970, s. 1187.

5 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 391'de; M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, s. 207'de birer cümle ile mahzarı tarif etmişlerdir. İ. H. Uzunçarşılı'nın teşkilat kitaplarında kelime indekse bile alınmamıştır.

Arzihal başlangıçtan beri yaygın olarak Osmanlı toplumunca kullanıldığı halde⁶ mahzar tarzında toplu imza ile resmî makamlara müracaatın şimdilik elde bulunan ilk örnekleri XVI. yüzyıl ortalarına aittir⁷. Muhtelif imzalarla Kanûnî Sultan Süleyman'a arzedilen ve eski Şeyhülharem-i Nebevî Pîrî Ağa'nın dürüst, faziletli bir kimse olduğu, hakkındaki iftiralara bakılmayarak göreve iadesi talep edilen rulo halindeki çok uzun belge muhtemelen mahzarın prototipini teşkil etmektedir⁸. Kadı Mehmed Efendi'nin suistimallerinden şikayet eden ve III. Murad zamanına ait olduğu tahmin edilen mahzar da ilk ve tipik örneklerden biridir⁹.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve bazı karinelere dayanılarak XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen bazı mahzarlar bulunmakta ise de bunların sayıları birkaçı geçmemektedir. XVII. yüzyılın ikinci yarından itibaren mahzarların sayısı giderek artmakta XVIII.-XIX. asırlarda yerleşmiş bir müessese halini almaktadır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde belli numaralar altında hayli mahzarların toplandığı görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kanûnî Sultan Süleyman'ın son dönemine ait üç ve beş numaralı mühimmelerden başlayarak sonraki yıllara ait mühimmelerde de çok fazla mahzar kavramı geçmektedir. Genellikle halkın şikayet ve talepleriyle ilgili konuları ihtiva eden bu hüküm sûretlerinin özgün belgelerine ulaşmak pek mümkün olmamaktadır. Ali Emiri, İrade ve özellikle Cevdet tasnifinde birçok mahzarın bulunduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda ayanlık problemleri sebebiyle Cevdet Dahiliye'de daha sık mahzara rastlanmaktadır¹⁰. Ancak bunların çoğu sadece mahzardan ibaret olup, gördüğü işlemlere ait belgeler bulunmamaktadır. Hatt-ı Hümayûn tasnifi, mahzaların arzihal, i'lâm, fetva vesair belgeler ile bütünlük içerisinde işleyişini göstermesi bakımından mükemmel örneklere sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli, Anadolu ve hatta kısmen Arap topraklarındaki halk tarafından verilen mahzarların tertip, yapı ve ifade bakımından benzerlik göstermesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Eğitimi İstanbul'da gördükten sonra devletin muhtelif yerlerinde tedris ve kaza görevini ifa eden, belirli aralıklarla İstanbul'da mülazemette bulunup tekrar göreve giden Osmanlı aydınlarının pek çok konuda olduğu gibi bu hususta da birliğin sağlanmasında büyük rolü olduğu şüphesizdir. Ayrıca mahzarların bu kişiler tarafından kaleme alındığı düşünülürse bu birlik ve benzerlik daha kolay açıklanabilir. Bunlara ilaveten, bu nevi belgelerin düzenlenmesinde yardımcı olmak üzere yazılmış mecmuaların da yol gösterdiği bilinmektedir.

6 Topkapı Sarayı Arşivi'nde çok erken tarihli arzihaller bulunmaktadır.

7 TSMA.E, nr. 476/9; eski nr. 1891/1'de kayıtlı olan belgenin özetinde mahzar denilmekte ise de arzihal olduğu içeriğinden anlaşılmaktadır.

8 TSMA.E, nr. 7371 (21 Safer 974/7 Eylül 1566).

9 TSMA.E, nr. 478/15; eski nr. 1891/97 (6 Cemaziyelevvel 1003/17 Ocak 1595).

10 Bu belgelerden bazılarını Y. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık* (Ankara 1977) adlı eserinde kullanmıştır.

Arzihal, mazbata ve mazhar arasında kısa bir mukayese yapılması gerekirse arzihal üst makama bir şikayet veya istek için sunulan dilekçedir. Osmanlı toplumunda kuruluşun beri esasen daha önceki İslam ve Türk devletlerinde de mevcut olan bir hak arama yoludur. Arzihalin altında sadece şikayet veya istek sahibinin imzası bulunmakta olup, böylece toplu imza ihtiva eden mahzardan ayrılmaktadır¹¹.

Mazbata, “zabt” kökünden karar, tutanak anlamına gelen bu kelime resmî kurullarda görüşülen bilhassa Tanzimat sonrası kurulan meclislerde alınan kararları ihtiva eden bir belge ve tutanaktır. Mazbata ile mahzar arasında, her ikisinde de toplu imza olması bakımından bir benzerlik var ise de temelde birbirinden farklıdır. Çünkü mahzar hususi nitelikli ve halk tarafından üst makama verilen belge; mazbata resmî kurulların aldığı veya vardığı kararları ihtiva eden belgedir. Bu bakımdan bir benzerlik bulunmamaktadır¹².

Diğer taraftan Asım Efendi'nin de belirttiği gibi mahzarda imza sahipleri mahzar metninin sıhhatine şahadet eden kimselerdir. Nitekim tasdik ibârelerinde bunu kendileri de belirtmişlerdir. Arzihalde ise imza sahibi şahıs bizzat kendisiyle ilgili meseleyi arz etmektedir. Bu noktadan mahzarla arzihal arasındaki önemli farklılıklar, mazbata ile benzerlikler bulunmaktadır.

Mahzarlarda mühür yerine Müslim ve Gayrimüslimlerin parmak izi kullandıklarına sıkça rastlanmaktadır. Bu uygulamanın esasları nelerdir, bu hususta kontrol sistemi nasıl çalışmakta idi, sorularına sıhhatli cevaplar verebilecek durumda değiliz. İlk bakışta siyah bir leke gibi gözükken izlere dikkat edildiğinde çoğunun bazı yivlere sahip olduğu, günümüzde olduğu gibi muhtemelen bu yivlerin gerektiğinde teşhis kolaylığı sağladığı söylenebilir¹³.

I. Mahzarların Tavsifi ve Dili

a) Ebadı: Mahzarlar genellikle büyük ebatta ve tek parça halinde düzenlenirdi. Kronolojik olarak bakıldığında erken tarihli olan eni 28-32 cm., boyu ise 40-46 cm. arasında küçük ebatta olduğu¹⁴, zamanla ebadın büyüdüğü XIX. yüzyılda çoğunlukla eni 40-50 cm., boyu 50-57 cm. gibi oldukça büyük ebatta düzenlendikleri görülmektedir. Ancak bu yüzyılda da az imzalı küçük ebatlı mahzarlar da bulunmaktadır. Mahzarlara eklenen i'lâm, arz, fetva,

11 T.S.M.A.E, nr. 41.

12 BOA, C.DHL, nr. 12875 (7 Rebiülahir 1261/15 Nisan 1845).

13 Örnekler için bk. T.S.M.A.E, nr. 479/3; eski nr.1891/143 (29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816); 380/39; eski nr. 858/6-9 (5 Cemaziyelahir 1168/19 Mart 1715); BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814); C.MF, nr. 7128 (20 Muharrem 1178/20 Temmuz 1764); C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840); nr. 6151 (22 Muharrem 1182/8 Haziran 1768; nr. 9637 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

14 T.S.M.A.E, nr. 478/19; eski nr. 1891/101(14 Cemaziyelahir 1008/1 Ocak 1600); 28x42 cm. ebatında; C.DHL, nr. 12527 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840)'deki Atina ve civarının Haremeyn Mukataaları voyvodası ile ilgili mahzarları 76.5x53 cm. ebatında oldukça büyüktür.

mazbata, masraf listesi vb. belgelerin de ebatları değişmekte olup bazen mahzar ebadı büyüklüğünde¹⁵, çoğu kere ise daha küçük olduğu görülmektedir.

b) Kağıt Türü: Mahzarlarda genellikle filigransız¹⁶, âharsız kalın bir kağıt kullanılmaktadır. Bu kağıdın kaynaklarda kaba İstanbulî¹⁷ veya İstanbul tabağı¹⁸ denilen kağıt olduğu, aynı tür kağıdın arzıhallerde ve bilhassa kadılar tarafından düzenlenen i'lâm ve arzlarda kullanıldığı görülmektedir¹⁹. Kalite itibariyle oldukça düşük vasıflı olan bu kağıdın zamanın etkisiyle çabuk yıprandığı eldeki belgelerden gözlenmektedir.

c) Yazı Türü: Mahzarlarda esas itibariyle ta'lik hattı çok kullanılmakta ise de nesih, harekeli nesih, divanî, divanî kırması, rik'a, nes-rik'a ve diğer yazı çeşitleriyle de yazılanlar bulunmaktadır. Diğer taraftan muamele görmüş mahzarlarda aynı sayfada çeşitli bürolarda çeşitli kalem ve türlerde yazılmış beş-altı farklı tür yazıya rastlanmaktadır. Mesela Divriği halkının mahzarında; mahzar metni, Divriği mutasarrıf ve kadılarına gönderilen hüküm sûreti, Defterdâr telhisi, Sadrıâzam buyruldu ve belgenin altında yer alan imzalar farklı farklı yazı çeşitleriyle yazılmıştır²⁰.

Arapça mahzarlarda genellikle nesih, bazen de harekeli nesih²¹ ve diğer yazı çeşitleri kullanılmaktadır. Rumca²² ve Bulgarca²³ düzenlenmiş olan mahzarlarda kendine has okunaklı bir yazının kullanıldığı görülmektedir²⁴. Belgenin alt tarafında verilen imza ve tasdik ibareleri çoğu kere iki, dört satırlık istifler tarzında stilize edilmiş yazılardır.

Mahzarlara eklenen i'lâmların ta'lik ve ta'lik kırması olarak, diğer eklerin ise düzenlendiği büro veya makamın geleneğine göre siyakat, ta'lik, nesih vb. yazı çeşitleriyle kaleme alındığı bilinmektedir²⁵.

15 C.DHL, nr. 13768 (11 Zilkade 1234/1 Eylül 1819)'de masraf listesi ekli olduğu mahzarla aynı olup 54x78 cm. ebatında oldukça büyüktür. C.DHL, nr. 13401 (29 Şaban 1236/1 Haziran 1821)'deki mahzara ekli dört adet i'lâmlar da mahzarla aynı boyda takriben 40x45 cm. ebatındadır.

16 Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan erken tarihli (XVII. asır) mahzarlarda filigrana rastlanmaktadır. Bk. TSMA.E, nr. 380/39, eski nr. 858/6-9 (5 Cemaziyelahir 1168/19 Mart 1755); nr. 476/11, eski nr. 1891/3 (18 Rebiülahir 1049/18 Ağustos 1639); nr. 476/17, eski nr. 1891/14 (29 Zilhicce 1062/1 Aralık 1652); nr. 476/22, eski nr. 1891/19 (28 Rebiülevvel 1063/26 Şubat 1653); nr. 476/26, eski nr. 1891/23 (29 Zilhicce 1125/16 Ocak 1714); nr. 476/27, eski nr. 1891/24 (20 Cemaziyelahir 1144/20 Aralık 1731); nr. 476/29, eski nr. 1891/26 (1 Rebiülevvel 1153/26 Haziran 1740)'daki kağıt türleri muhtemelen Avrupa kağıtlarıdır.

17 Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. yüzyılda Türkiye'de Kağıt*, Ankara 1963, s. 214.

18 M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 104.

19 Mukayese için bk. C.DHL, nr. 13401; mahzar ve dört adet i'lâm.

20 BOA, C.DRB, nr. 3255 (4 Cemaziyelahir 1143/15 Aralık 1730).

21 TSMA.E, nr. 478/15, eski nr. 1891/97 (6 Cemaziyelahir 1003/17 Ocak 1595).

22 TSMA.E, nr. 380/39, eski nr.858/6-9 (5 Cemaziyelahir 1168/19 Mart 1755).

23 B. Nedkov, *Ottoman-Turkish Diplomacy and Paleography II: Documents*, Sofie 1972, s. 310, Doc. 72.

24 C.DHL, nr. 12923 (12 Zilkade 1207/21 Haziran 1793)

25 C.DHL, nr. 13768 (11 Zilkade 1234/1 Eylül 1819).

d) Dili: Esas itibariyle toplumun şikayet, istek ve teşekkürünü dile getiren mahzarlar Osmanlı cemiyetinde konuşulan dillerde düzenlenmiş olmakla birlikte tabii olarak Türkçe'nin dışındaki dillerde yazılanlar Türkçe'ye nisbetle az sayıdadır. Arapça'nın konuşulduğu bölgelerden Arapça; Balkanlar'dan ise Rumca, Sırpça ve Bulgarca mahzarlar düzenlenerek merkeze gönderilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve bilhassa Topkapı Sarayı Arşivi'nde Farsça arzıhallere rastlandığı halde²⁶, mahzarlara pek rastlanmamaktadır.

Mevcutların büyük çoğunluğunu teşkil eden Türkçe mahzarlarda imla, ifade ve üslup itibariyle bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşmiş bir geleneğin teşekkül ettiği bariz olarak görülmektedir. Bazen Arapça veya Türkçe kelimelerin imlasında yanlışlıklar yapılmakta ise de²⁷ bunlar az rastlanan hususlardır. Belirli bir formül ve düzen içerisinde kaleme alınmış olan Türkçe mahzarlar genellikle sade bir üslupta olup okunduğunda maksad anlaşılmaktadır.

Türkçe dışındaki dillerde yazılmış olan mahzarların ise çoğu kere muhtasar bir Türkçe tercümesi hazırlanmakta, böylece Divân-ı Hümâyûn'da daha çabuk değerlendirilmesi sağlanmaktaydı. Arapça mahzarların mealen veya muhtasaran yapılmış Türkçe tercümelerine ait örnekler bulunmakta ve bu tercüme bazen Arapça mahzarla beraber²⁸ bazen de müstakil olarak arşivde tasnif edilmiştir²⁹. Müslim ve Gayrimüslim unsurları birlikte ilgilendiren konularda kimi zaman iki ayrı dilde mahzarın düzenlendiği olurdu. Mesela Eflak Voyvodası Luipol'un zulmünden şikayet eden Eflak boyarları ve Eflak ahalisinin biri Türkçe diğeri Rumca olmak üzere mahzar sundukları görülmektedir³⁰.

II. Mahzarın Rükünleri

a) Da`vet: Belgelerin türüne ve düzenleniş sebebine göre değişik şekillerde vesikannın en üst kısmında yer alan bu formül³¹ mahzarlarda birkaç şekilde kullanılmakta kısa ve sade bir görünüş arz etmektedir. Bu çalışma sırasında istifade edilen mahzarlarda “*Hüve*”, “*Hüve'l-Mu'in*”, “*Hüve'l-Muhsin*” en çok rastlanan formüllerdir. Bazı mahzarların başında davet formülünün bulunmayışı muhtemelen belgenin tepe kısmının kesilmiş veya kopmuş olmasındandır³². Ancak tepe kısmında çok fazla boşluk olduğu halde bazı mahzarlarda davet formülünün olmaması³³ üzerinde durulması gereken bir husustur.

26 İki örnek için bk. TSMA.E, nr. 885/21, eski nr. 9172/1 (28 Cemaziyellevvel 905/31 Aralık 1499); TSMA.E, nr. 759/11, eski nr. 6592/1 (4 Rebiülevvel 886/3 Mayıs 1481).

27 TSMA.E, nr. 479/3, eski nr. 1891/143 (29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816); C.DHL, nr. 11520 (29 Muharrem 1228/4 Ocak 1813). «Kelime ve imla hataları»

28 BOA, İ.DH, nr. 35228.

29 C.DHL, nr. 16828 (13 Cemaziyelahir 1203/11 Mart 1789).

30 TSMA.E, 380/39, eski nr. 858/6-9 (5 Cemaziyelahir 1168/19 Mart 1755).

31 M. T. Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul 1979, s. 54-55; J. Reyçman - A. Zajaczkowski, “Diplomatic”, *EI*, II, s. 316.

32 C.DHL, nr. 15321 (29 Zilhicce 1180/29 Mayıs 1767); TSMA.E, nr. 477/15, eski nr. 1891/44 (13 Safer 1193/2 Mart 1779).

33 C.DHL, nr. 13317 (29 Zilhicce 1218/10 Nisan 1804).

Arapça mahzarların başında Türkçe'den farklı olarak besmele, salat u selam, hatta kısa dua formülleri yer almakta³⁴, Balkan dillerinde yazılmış mahzarlarda da davet mahallinde bazı ibarelerin bulunduğu görülmekte ise de³⁵ bunların davet mi yoksa birer dua cümlesi mi olduklarına karar vermek güçlük arz etmektedir.

b) Hitâb: Divân-ı Hümâyûna hitaben yazılan mahzarlarda bazı ufak farklılıklarla çok yaygın olarak görülen hitap formülleri başlıca üç unsurdan oluşmaktadır:

«Atabe-i aliyye-i adâlet-unvân ve südde-i seniyye-i sa'âdet-nişân, lâ-zâlet aliyyeten ilâ yevmi'l-hasri ve'l-mîzân niyâzğâhına³⁶. Burada birbirleriyle dengeli iki kısımdan oluşan bir hitap ile bunu takiben de dua cümlesi yer almaktadır.

Bazen dua cümlesine yer verilmediği de görülür. Yukarıdaki formülden hayli farklılık arzeden hitap şekillerine şu örnekler verilebilir:

- «Atabe-i aliyye-i inâyet-resân ve südde-i seniyye-i adâlet-unvân turâbına³⁷»
 «Atabe-i aliyye-i adâlet-medâr turâbına³⁸»
 «Pîşgâh-ı devlet penâhlarına³⁹»
 «Der-i devlet-medâra⁴⁰»
 «Atabe-i aliyye-i hakaniyye ve südde-i seniyye-i Sultâniye⁴¹»

Lâ zâlet mahfûfeten bi-avâtufı'r-rikâbiyye ve'l-inâyeti's-sultâniyye turâb-ı Celâlet-nisâbına⁴² formüllerine raslanmakta, diğer taraftan “Milel-i selâse papasları”, kocabaşları ve fukarası tarafından sunulan mahzarda ise, “Atabe-i aliyye-i hüsrevâne ve südde-i seniyye-i tac-dâreneye” ifadesi kullanılmıştır⁴³. Divân-ı Hümâyun dışında padişaha, veziriazama, darüssâade ağasına, eyâlet divânına vs. yazılmış mahzarlara ait örnekler de bulunmaktadır.

Padişah'a (rikâb-ı hümayun) hitaben yazılanlarda başlangıç kelimelerinden sonra mutad üzre “Padişahım” satırın hayli yukarısında yazılmaktadır. Mora mutasarrıfından halkın

34 “*Elhamdü li'llâhi vahdehu Mevlânâ es-Sultân Halifetü Rasûlullâh*”, C.DHL, nr. 4680 (22 Zilhicce 1187/6 Mart 1774); “*Bismillâhirrahmânirrahîm ve salla'llâhu alâ seyyidînâ Muhammedin Seyyidü'l-mürselin ve alâ âlihi ve sahbihi' ecmâ'ib.*” C.ADL, nr. 1638 (29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819); “*Bismillâhirrahmânirrahîm ve bihi nesta'in inne'llâhe ye'müru bi'l-adi ve'l-ihsân.*” TSMA.E, nr. 478/15, eski nr. 1891/97 (6 Cemaziyevvel 1003/17 Ocak 1595).

35 C.DHL, nr. 12923 (12 Zilkade 1207/21 Haziran 1793); TSMA.E, nr. 380/39, eski nr.858/6-9 (5 Cemaziyelahir 1168/19 Mart 1755).

36 Du'â kısmı daha uzun olarak “*Lâ-zâle mahfûfeten bi-inâyeti'l-Melikî'l-Mennân ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mîzân turâbına...*” şeklinde yazıldığı da olurdu. C.DHL, nr. 6940-2 (29 Muharrem 1190/20 Mart 1776).

37 C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814). Bu iki satır yer değiştirilerek de kullanılabilir.

38 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530 (25 Zilkade 1088/19 Ocak 1678).

39 C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

40 C.DHL, nr. 11351-1 (28 Rebiülevvel 1205/5 Aralık 1790).

41 Bu iki satır bazen yer değiştirebilir.

42 C.DHL, nr. 13070-1 (24 Zilkade 1219/24 Şubat 1805).

43 C.DHL, nr. 13528.

memnuniyetini ve görevde bırakılmasını isteyen mahzar: “Sa‘âdetlü ve azametlü ve şevketlü padişah-ı zıllu’llâh hazretlerinin rikâb-ı hümayunlarına” ifadesiyle başlamaktadır⁴⁴.

Sadriya’zama hitaben yazılan mahzarlarda “Sultanım” ifadesi kullanılmakta ve bu kısım bazan normal satır üstüne yazılmaktadır.

«Devletlü inâyetlü ve merhametlü veliyyu’n-ni’am ve kesirü’l-kerem Efendim sultanım hazretleri sağ olsun.⁴⁵»

«Devletlü inâyetlü merhâmetlü fukarâ kullarına siyânetlü efendim sultanım hazretleri sağ olsun.⁴⁶»

«Devletlü inâyetlü âmme-i âlemyâna merhametle veliyyu’n-ni’am-ı âlem dâme mâdâme’l-âlem sultanım hazretlerinin hâkpây-i itrnâkleri savbına.⁴⁷»

«Sa‘âdetlü ve mürüvveklü ve devletlü sultanım hazretlerinin turâb-ı ikdâmlarına.⁴⁸»

Dârüssaâde Ağası’na hitaben kendilerden haksız tahsilatta bulunulduğu ve himaye edilmeleri ricâsiyle Aydın sancağı Yenice ahâlisi Bâbüssaâde Ağası’na sundukları mahzar,

“Hâlâ Yenice ahâlisi ihtiyârân ve hoca vesâir fukarâ küllühüm bi’l-cümle devletlü indyetü Bâbüssaâde ağa efendimizin hâkpâyine” ifadesiyle farklı bir şekilde başlamaktadır.⁴⁹ Burada hitâb forlülünün Yenice ahâlisi... ifadesinden sonraya alınmış olmasına bilhassa dikkat edilmelidir. Bu muhtemelen Bâbüssaâde ağasına hitâbtan ileri gelen bir özelliktir. Nitekim sonuç cümlesinde farklıdır.

Eyâlet Divânı’na hitaben İhlevne ulemâ, zâbitan ve ahâlisinin hududlardaki Venedik şakaveti ile ilgili mahzarları,

“Atabe-i adâlet-unvân turâbına inhâ-i serhadd-i islâmiyyeden...” şeklinde başlanmaktadır⁵⁰.

Rumeli ve Doğu Anadolu’da sınır ve serhadlerde bulunan eyâlet beğlerbeği ve divanlarının daha geniş yetkilere sahip oldukları ve bilhassa sınır ihtilafı ve şevketle ilgili konularda re’sen görüşmeler yapmak ve karar vermek yetkisine sahip oldukları bilinmektedir. Bu yetki sebebiyle Venedik şakaveti ile ilgili olarak Bosna Divânı’na mahzar verilmiş olması muhtemeldir⁵¹. Ayrıca belirli bir safhadan sonra mahzarın Bosna Divânı vasıtasıyla Divân-ı Hümâyûn’a ulaştırılması da mümkündür.

44 TSMA.E, nr. 478/48, eski nr. 1891/131 (11 Rebiülahir 1063/11 Mart 1653).

45 C.ADL, nr. 1854 (29 Rebiülevvel 1196/14 Mart 1782).

46 TSMA.E, nr. 479/9, eski nr. 1891/149 (29 Zilhicce 1255/8 Mart 1840).

47 TSMA.E, nr. 478/54, eski nr. 1891/137 (1 Receb 1211/31 Aralık 1796).

48 TSMA.E, nr. 478/19, eski nr. 1891/101 (28 Rebiülevvel 1063/26 Şubat 1653).

49 TSMA.E, nr. 479/3, eski nr. 1891/143 (29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816).

50 TSMA.E, nr. 478/38, eski nr. 1891/120 (8 Zilkade 1187/21 Ocak 1774).

51 C. Baysun, “Budın”, *İA*, II, s. 755-757; N. Göyünç, “Van”, *İA*, XIII, s. 200-201.

c) Yer: Hitâb formülünü takiben genellikle mahzar sahiblerinin yeri belirtilmektedir. Bu kısım kasaba-i Kangırı⁵², Havass-ı Rafî'a kazâsına muzaf Çatalca kasabası⁵³, İstefe kasabası⁵⁴, Medine-i Ankara⁵⁵, Niksar kasabası⁵⁶, Anadolu kal'ası⁵⁷, Medine-i Bilecik kazası⁵⁸, mahmiye-i Aydın sancağı dahilinde vâki' Bayındır kazası⁵⁹, Medine-i Atina⁶⁰, Memalik-i mahrusadan Medine-i Köstendil⁶¹ gibi başına veya sonuna statüsünü, bağlı olduğu idarî birimi belirleyici ifadeler getirilmektedir.

Mahzarlar içerisinde yer belirtilmeyenler de bulunmakta, hitâbdan sonra doğrudan doğruya diğer rükünlere geçilmektedir⁶².

d) Mahzar sahiblerinin sayılması: Mahzarın en karakteristik vasıflarından birisi olan bu rükünde yer alan isimleri birkaç grupta toplamak mümkündür.

- 1) Ulemâ, sâdât ve meşâyih: Ulemâ, sulehâ, müderrisin, e'imme, hutabâ, sâdât, meşâyih...
- 2) Şehir ileri gelenleri: A'yan, eşraf...
- 3) Vucûh-i belde: Ağavât, erbâb-ı timar, Ocaklı muhafızân kulları, kullar (yetki sahibi kullar), zâbitân...
- 4) Gayrimüslim Rüesâsı: Rehâbîn, kocabaşları, milel-i selâse papaslar...
- 5) Re'âyâ: Ahâlî, fukarâ, zuafâ, vazî' u refî'c dâileri...

Bu zümrelerin isimlerinden sonra bazan "kirâm", "zevi'l-ihtirâm" gibi sıfatlar yer almaktadır. Mahzarın metninden sonra bu kişilere ait imza ve mühürler gelmektedir. Mahzar metinlerinde bu zümrelerin bazı farklılıklarla zikredilmesinin bir gelenek olduğunu ve mahzarın tesirini artırdığını söylemek mümkündür.

e) Mahzarın belirtilmesi: Yukarıda belirtilen unsurlardan sonra "Mahzar" kelimesi şu sıfatlarla yer almaktadır,

«Arzihal ve mahzarlar budur ki⁶³»

«Arzihal-i kullardır ki⁶⁴»

«Hakikat'l-hâl ve musaddaku'l-makal mahzar-eserleridir ki⁶⁵»

52 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530 (25 Zilkade 1088/19 Ocak 1678).

53 BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814).

54 BOA, C.DHL, nr. 3856 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

55 BOA, C.DHL, nr. 4715 (12 Receb 1170/2 Nisan 1757).

56 BOA, C.DHL, nr. 5913 (26 Safer 1277/13 Eylül 1860).

57 BOA, C.DHL, nr. 6940 (29 Muharrem 1190/17 Mart 1776).

58 BOA, C.DHL, nr. 9637 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

59 BOA, C.DHL, nr. 11520 (29 Muharrem 1228/29 Ocak 1813).

60 BOA, C.DHL, nr. 12527 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

61 BOA, C.DHL, nr. 13070 (24 Zilkade 1219/24 Şubat 1805).

62 BOA, C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840); nr. 11351 (28 Rebiülevvel 1205/5 Aralık 1790).

63 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530 (25 Zilkade 1088/19 Ocak 1678).

64 BOA, C.ADL, nr. 1854 (29 Rebiülevvel 1196/14 Mart 1782).

65 BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814).

- «Mahzar-ı sedât-âverleri oldur ki⁶⁶»
 «Bi-tarîki'l-mahzar inhâ ve i'lâmları oldur ki⁶⁷»
 «Mahzar eserleridir ki⁶⁸»
 «Mahzar uslûb, arzihal-i mâ-fi'l-bâlleri budur ki⁶⁹»
 «Mahzar-ı sıdk mahalleridir ki⁷⁰»
 «Arzihal-i teşekkür-mahalleridir ki⁷¹»
 «Alâ-tarîki'l-mahzar arzihalleridir ki⁷²»
 «Mahzar-ı sıhhat-eserleri⁷³»

kişileriyle verilmektedir. Bazen mahzar kelimesiyle mahzar sahiblerinin yeri değişebilir⁷⁴. Başlangıç kısmında mahzar yerine bazılarında “Arzihal” terimi geçmekte ise de ortalarında veya kapanış cümlesinden önce “Mahzar” kelimesi mutlaka geçmekte, ayrıca da toplu imza mühür belgenin mahzar olduğunu ortaya koymaktadır.

f) Nakil: Olayın anlatıldığı bu kısımda belirli bir ölçü bulunmamakta bazan kısaca olay özetlenmekte, bazan da çok uzun bir şekilde anlatılmaktadır. Örnekler için sondaki metinler ve belgeler kısmına bakılabilir.

g) Taleb ve rica: Mahzar sahipleri açısından şüphesiz en önemli rükün olan bu kısımda istekler, teşekkürler dile getirilmekte ve genellikle nazik cümlelerle ifade edilmektedir.

- “... medrese-i mezbûre merkum dâîlerine sadaka vü ihsan buyurulmak ricasına Der-i Devlet-i adâlete mahzar tarîkı üzre i'lâm olundu...”⁷⁵
 “...mevâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki vezîr-i müşârûn-ileyhin semt-i âhara atf-ı inân-ı azîmetlerine,⁷⁶ “...hâl-i âcizânemize terahhümen”⁷⁷
 “...cümlemiz şâd u handân olarak işbu lutf-ni‘am-ı seniyyenin tahdis ve teşekkürü zımında cümle tarafından”⁷⁸

h) Hâtime: arzihal, arz, i'lâm ve mazbatalarda olduğu gibi mahzarlarda da benzer bitiş cümleleri bulunmaktadır.

66 BOA, C.DHL, nr. 3856 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

67 BOA, C.DHL, nr. 4715 (12 Receb 1170/2 Nisan 1757).

68 BOA, C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

69 BOA, C.DHL, nr. 5913 (26 Safer 1277/13 Eylül 1860).

70 BOA, C.DHL, nr. 6940 (29 Muharrem 1190/17 Mart 1776).

71 BOA, C.DHL, nr. 9637 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

72 BOA, C.DHL, nr. 11520 (29 Muharrem 1228/29 Ocak 1813).

73 TSMA.E, nr. 477/12, eski nr. 1891/39-40 (20 Şevval 1184/6 Şubat 1771).

74 TSMA.E, nr. 478/48, eski nr. 1891/131 (11 Rebiülahir 1063/11 Mart 1653).

75 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530 (25 Zilkade 1088/19 Ocak 1678).

76 BOA, C.DHL, nr. 4715 (12 Receb 1170/2 Nisan 1757).

77 BOA, C.DHL, nr. 6940 (29 Muharrem 1190/17 Mart 1776).

78 BOA, C.DHL, nr. 9637 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

«Bâkî fermân u ihsân sultânım hazretlerindir.⁷⁹⁾»

«Emr ü fermân devletlü inâyetlü merhametlü veliyyü'n-ni'am ve kesîrû'l-kerem efendim sultanım hazretlerindir.⁸⁰⁾»

«Bâkî emr ü fermân sa'âdetlü ve azametlü ve merhâmetlü Pâdişâhımız hazretlerindir.⁸¹⁾»

«Bâkî emr men lehü'l-emrindir.⁸²⁾»

«Bâkî emr-i fermân der-i adâlet-unvânındır.⁸³⁾»

«Bâkî emr devletli kâffe-i enâme merhâmetli veliyyü'n-ni'am-ı âlem sultanım hazretlerindir.⁸⁴⁾»

«Ve's-selâm.⁸⁵⁾»

«Lutf u inâyet ü kerem sizindir.⁸⁶⁾»

i) Tarih: mahzarlarda genellikle tarih bulunmamakta, tarihli olan birkaçında ise tarih hâtime cümlesinden sonra gelmektedir. Tarihsiz mahzarların zamanının tesbiti güçlük arzetedir. Ancak birçok mahzarın i'lâm veya üzerinde çeşitli bürolardan konulan buyuruldu, hüküm sûreti gibi tarih ihtiva eden kayıtlarla günümüze kadar gelmiş olması vesikanın zamanını tesbitte faydalı olmaktadır. Bu nevi kayıtlardaki tarihlerin Türkçe olmasına mukabil mahzarların sonunda tarih diğer benzeri belgelerde olduğu gibi Arabca verilmektedir.

«Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmîs ve'l-işrîn min şehri zilka'deti'ş-şerîfe, li-sene semân ve mi'e ve elf (Zilhicce 1108).⁸⁷⁾»

«Tahrîren fi evâsıt-ı şevvâl li-sene erba'a ve semânîn ve mi'e ve elf mine'l-izzî ve'ş-şeref (Şevval 1184).⁸⁸⁾»

«Fi'l-yevmi's-sâbi' aşer min saferi'l-hayr, sene tis'a ve işrîn ve mi'eteyn ve elf (17 Safer 1229).⁸⁹⁾»

III. İmza ve Mühür

a) İmzalar: Mahzarlarda en önemli hususlardan biri imzalar ve altındaki mühürlerdir⁹⁰⁾. Bu özelliği ile ilk bakışta mahzarı tanımak mümkün olmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi

79 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530 (25 Zilkade 1088/19 Ocak 1678).

80 BOA, C. ADL, nr. 1854 (29 Rebiülevvel 1196/14 Mart 1782).

81 TSMA.E, nr. 476/10, eski nr. 1891/2 (29 Zilhicce 1043/26 Haziran 1634).

82 TSMA.E, nr. 477/3, eski nr. 1891/29 (29 Zilhicce 1168/6 Ekim 1755).

83 TSMA.E, nr. 478/48, eski nr. 1891/131 (11 Rebiülahir 1063/11 Mart 1653).

84 TSMA.E, nr. 478/54, eski nr. 1891/137 (1 Receb 1211/31 Aralık 1796).

85 TSMA.E, nr. 479/3, eski nr. 1891/143 (29 Zilhicce 1231/20 Kasım 1816). Darüssaade Ağası'na sunulan bu mahzarın başlangıç cümlesi de çok farklıdır.

86 BOA, C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

87 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530.

88 TSMA.E, nr. 477/12, eski nr. 1891/39-40.

89 BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814).

90 İmzanın kelime ve terim manası, İslam dünyasında özellikle Osmanlılardaki kullanılışı hakkında bk. Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensuplarının İmzâ ve Tasdik Formülleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatika Semineri- Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 177-200.

mahzarlar tek sayfa halinde düzenleniyor ve imza ne kadar çok olursa olsun aynı sayfaya yerleştiriliyordu. Bu bakımdan da çoğu kere ebadı büyük olmakta idi. İmzalar a) Tasdik ibaresi, b) Şahsın ismi veya lakabı ile birlikte ismi, c) Şahsın görevi, mevkii gibi başlıca üç unsurdan oluşmaktadır.

Tasdik ibarelerini diplomatik açıdan birkaç grupta toplamak mümkündür:

1) Dinî-hikemî unsurları ihtiva edenler

«Mâ-ra'âhü'l-mü'minûne hasenen fe-hüve inda'llâhi hasen⁹¹»

Adana valilerine mahsus harab sarayın tamiri ile ilgili mahzarın altında ayet ve hadislerden iktibaslar taşıyan şu imzâlar bulunmaktadır.

«Kâle Aleyhi's-selâm: Lâ-tecma'u ümmeti ale'd-dalâle, nemmekahû el-fakîr Kadem-zâde es-Seyyid Osman, Kaymakam-ı nakibü'l-esrâf bi-medineti Adana.»

«Esta'izü bi'llâhi ta'âlâ: "Velâ te'âvenü ale'l-ismi ve'l-udvân⁹²", nemmekahû el-fakîr; Eyyub-zâde es-Seyyid Ahmed, el-Müftî bi-medineti Adana sâbıkâ.»

«Esta'izü bi'llâhi ta'âlâ: Te'âvenü ale'l-birri ve't-takvâ⁹³, nemmekahû el-fakîr es-Seyyid el-hâc Ahmed, el-Müftî bi-medineti Adana, sâbıkâ.»

«Esta'izü bi'llâhi ta'âlâ: "İnna'llâhe ye'muruküm en-tü'eddü'l-emânâti ilâ ehlihâ"⁹⁴, ketebehü el-fakîr; es-Seyyid el-Hac İshak, el-müftî bi-medineti Adana hâla.⁹⁵»

2) Mahzar muhtevasının gerçeği ve uygunluğunu ifade eden cümleler:

«Mâ-hurrirre fi hâze'l-kitâb vâkı'un, v'Allâhu a'lemü bi's-savâb, İbrahim Seyyid, el-imâm bi-câmi-i şerîf⁹⁶»

«Mahzarda yazılan hakdır, kerem sultanıma lâyıkdır, harrerehû el-fakîr Mustafa, el-imâm bi-Taşmescid.⁹⁷»

3) Bende başlığı altında genellikle kısaca verilen imzalar:

«Bende: Lutfullah Halife»

«Bende: Ahmed, sâkin-i Çatalca»

«Bende : es-Seyyid Mehmed, el-İmam bi-Câmi-i Hurrem Ağa.⁹⁸»

91 Müminlerin hoş görüp beğendikleri Allah katında da beğenilmiştir.

92 "...günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın...", *Kur'an*, el-Mâ'ide, ayet nr. 2.

93 "...iyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın...", *Kur'an*, el-Mâ'ide, ayet nr. 2.

94 "...Allah size mutlakâ emânetleri ehli olanlara vermenizi ...emreder", *Kur'an*, en-Nisâ, ayet nr. 58.

95 BOA, C.DHL, nr. 13786 (11 Zilkade 1234/1 Eylül 1819).

96 BOA, C.DHL, nr. 3856 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

97 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530 (25 Zilkade 1088/19 Ocak 1678).

98 BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814).

Mahzarda şehir kadısının imzasına ayrıcalık tanındığı, sol alt köşeye iri harflerle kadının imzasının konulduğu diğer imzaların daha küçük ve mütevâzi yer aldığı da olurdu⁹⁹.

Kadı Ahmed Efendi'den şikayetle ilgili harekeli nesihle yazılmış Arabca mahzarın altında, diğer mahzarlarda görülmeyen 7-8 satırlık imzalar yer almaktadır¹⁰⁰. Mühürler sayfanın tam arkasında imzaların mukabiline konulmuştur.

Gayrimüslimler mahzardaki Osmanlıca “Bende” başlığı altında “Bende Yasef kulları”, “Bende Maho kulları”, “Bende Karabet kulları” şeklinde¹⁰¹ veya bulunduğu yere nisbetle “Manastır-ı Ayeyorgi Rahibleri” şeklinde¹⁰², bazan da “Yani Kocabaşı” şeklinde¹⁰³ verilir. Gayrimüslim imzalarının kendi dil ve alfabelerinde verildiğine de sık sık raslanmaktadır¹⁰⁴. Bunların imzaları listenin en altında yer alırdı.

b) Mühür ve Parmak izi: İslam dünyasında çok eski bir geleneği olan ve Hz. Peygamber devrinden¹⁰⁵ beri İslam ve Türk Devletlerinde kullanılan mühür, Osmanlı döneminde tatbikat, şekil ve muhteva bakımından çok gelişmeye mazhar olmuştur¹⁰⁶. Çeşitli tatbik mührü albümleri meydana getirilmiştir¹⁰⁷.

Mahzarlarda mühürler imzaların altında yer alır, imzalar çok yoğun ise sayfanın arkasında imzanın mukabiline konulurdu¹⁰⁸. Müslümanlara ait mühürlerin bariz vasıfları ebadı ve ihtiva ettiği ibareler genel olarak bilinmekte ise de gayrimüslimler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Mahzarlarda görüldüğü kadarıyla gayrimüslimlere ait mühürlerin de bazı özellikleri taşıdığı söylenebilir. Bunlar;

- a) Tamamen Osmanlı Türkçesi ile kazılmış olan mühürler¹⁰⁹,
- b) Kısmen Osmanlı Türkçesi, kısmen kendi dillerinde kazılmış olanlar¹¹⁰,
- c) Bilhassa bazı rahiplere ait oldukça iri ve içerisinde resimler bulunan mühürler¹¹¹ şeklinde sıralanabilir.

99 TSMA.E, nr. 478/19, eski nr. 1891/101 (28 Rebiülevvel 1063/26 Şubat 1653).

100 TSMA.E, nr. 478/15, eski nr. 1891/97 (6 Cemaziyevvel 1003/17 Ocak 1595).

101 BOA, C.DHL, nr. 13528.

102 BOA, C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

103 Kezâ.

104 BOA, C.DHL, nr. 12923 (12 Zilkade 1207/21 Haziran 1793); nr. 3856 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840); nr. 16704 (21 Zilhicce 1193/30 Aralık 1179).

105 Hz. Peygamber devri ve daha sonraki uygulama için bk. J. Allan, “Hatem”, *İA*, V, s. 359-363.

106 Osmanlılarda çeşili mühürler ve örnekler için İ. H. Uzunçarşılı, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul 1959.

107 Mühür albümleri ve örnekler için bk. G. Kut-N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984, s. 231-234.

108 TSMA.E, nr. 478/15, eski nr. 1891/97 (6 Cemaziyevvel 1003/17 Ocak 1595).

109 BOA, C.DHL, nr. 1352; C.ADL, nr. 2376 (12 Ramazan 1293/1 Ekim 1876). «Ancak bu evrak bir mazbatadır.»

110 BOA, C.DHL, nr. 12527 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

111 BOA, C.DHL, nr. 5343 (29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840).

IV. Mahzarın Tâbi Olduğu İşlemler

Mahzarın hazırlanıp ilgili makama sunulmasından neticesi alınıncaya kadar birçok işleme tâbi tutulduğu, bu makamlar tarafından çeşitli yazılar yazıldığı ve kayıtlar düştüğü bilinmektedir. Osmanlı bürokrasisi ve diplomatiği açısından son derece önemli olan bu prosedürün tesbiti de bazı zorluklar arz etmektedir.

Bilindiği gibi arzihal ve mahzar sunanlar bunun sıhhat ve tesirini artırmak maksadiyle fetva, i'lâm, arz ve telhis gibi belgelerle takviyede bulunurlardı. Bilhassa idarecilerden şikayetlerle ilgili mahzar ve arzihallerde adeta bu bir zaruretti¹¹². Çünkü çeşitli olaylardan ve misallerden anlaşıldığına göre zaman zaman toplu imza taşıyan mahzarların gerçek dışı olduğu zorla düzenletildikleri bilinmekte, bu mahzarların başka belge ve kaynaklarla teyidine ihtiyaç duyulmakta idi. Nitekim a'yan olmak isteyenlerin zaman zaman sahte arz ve mahzar düzenledikleri görülmektedir¹¹³.

Mahzarla ilgili prosedürü ve yapılan işlemleri, a) Mahzara ek olarak düzenlenen belgeler; b) Mahzar üzerinde yazılan derkenar ve kayıtlar şeklinde başlıca iki noktada toplamak mümkündür. Muamele görmüş mahzarlar bu konuda en dikkate değer olanlardır¹¹⁴.

1) Mahzara ek olarak düzenlenen belgeler: Mahzar sahipleri genellikle kadıya müracaatla arz ettikleri hususu i'lâmla te'yid ve tasdik ederek İstanbul'a bildirmesini rica ederlerdi. Meselâ Eskişehir'de a'yanlık iddiasında bulunan Delibeyoğlu Mehmed ve arkadaşı Abdülvehhab'ın halka zulmettiği, mal ve eşya gasbettikleri bu eşkiyanın bertaraf edilmesi için düzenledikleri mahzarı kadıya götürerek "Nâ-çâr terk-i evtân edeceğimiz âşikâr olup dâd u feryâd için biz aceze fukarâ mahzar itdik, siz dahi mahzarımızı musaddik i'lâm edi-virin" diyü niyaz ve bi'd-defe'ât ricâ vü ibrâm etmeleriyle... diye ricâda buldukları Eskişehir kadısının 5 Rebî'ulevvel 1205 /12 Kasım 1790 tarihli i'lâmında ifâde edilmektedir¹¹⁵.

Ayrıca mahzar ve kadı i'lâmını te'yiden sadrazama hitaben yazılan müstakil arzın üzerinde veziriazamın 28 Rebî'ulevvel 1205 tarihli buyrulduzu "Merkumün Delibeyoğlu Mehmed ve refiki Abdülvehhab'ın li-ecli't-te'dîb Kütahya kal'asına kal'a-bend için Kütahya mütesellimi Abbas Ağa'ya hitâben mübaşirli emr-i şerîf isdar olunmak buyuruldu" şeklindedir¹¹⁶.

112 Özkaya, *a.g.e.*, s. 221.

113 Niğbolu sancağına bağlı Lofca'da ayanlığı ele geçirmek için yapılan mücadele bir örnek teşkil etmektedir. Lofca'da ayan olmak için uğraşan Abdullah ağa sahte i'lâm ve mahzar düzenleterek İstanbul'a göndermiş, bilâhire bu durum anlaşılmıştır. Özkaya, s. 214.

114 Muamele görmüş bir mahzar örneği için bk. Kütükoğlu, *Diplomatik*, s. 59, nr. 155.

115 BOA, C.DHL, nr. 11351.

116 BOA, C.DHL, nr. 11351.

Mahzarla ilgili i‘lâmı düzenleyen kadı kendi kaza halkının mahkemeye gelerek düzenledikleri mahzarı gösterdiklerini ve i‘lâmla durumu İstanbul’a bildirmeyi istediklerini bu gerekçe ile i‘lâmı düzenlediğini bildirirdi¹¹⁷. Mahzarın kadı huzurunda yazılıp imzalandığı da olur ve sicile işlenirdi.

Mahzarların kadı i‘lâmı ile birlikte Divân’a arzedilmesinin bir gelenek olduğu uygulamalardan anlaşılmaktadır. İ‘lâmlarda yer alan ifadeler mahzarla birlikte düzenlenmesinin lüzûmunu göstermektedir. Filibe kadısı Mehmed Hafid Efendi i‘lâmında halkın ağzından “Cümlemiz itti-fâkıyle tahrîr olunan mantukı üzere Der-i Aliyye’ye i‘lâm olunması matlubumuzdur” diyü ahâlî-i beldeden cemm-i gafîr meclis-i şer‘-i hatîrde iltimâs etmeleriyle” demektedir¹¹⁸.

Mahzar ile i‘lâm arasındaki diğer önemli bir ilişki de muhtevalarının ve olayı anlatışlarının birbirine benzemesidir. Ancak mahzar genellikle olayı daha ayrıntılı i‘lâm ise muhtasar vermektedir.

Mahzarın telhis ile Padişaha arz edilip gereği sorulduğu da olurdu. Nitekim Çatalca’da Sürgün köyünde izinsiz olarak yeniden tamir olunan kilisenin yıkılması için irâde-i seniyye ile birkaç yetkili görevlendirilmiş, Çatalca halkı gönderdikleri mahzarda kilisenin yıkıldığını arzetmişlerdir. Mahzarı bir telhisle, sadrıa‘zam II. Mahmud’a arzetmiş Padişah telhisin üzerine “Benim vezirim emr-i âlînin kaydı balâsına şerh verile” hatt-i hümayununu eklemiştir¹¹⁹.

2) Mahzar üzerinde yazılan derkenar ve kayıt işlemleri: Mahzarların üzerinde kadı, sadrıa‘zam, şeyhülislam, defterdar vb. yetkililerin kayıtlar düştüğü, işlemler yaptığı görülmektedir.

Çankırı’da Toprak Medresesinin tevcihi ile ilgili sunulan mahzarın üzerinde Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi’nin “Mezbur es-Şeyh Mustafa mahall ü müstahik olmağın medresesi mezbûre sadaka buyurulmak rica olunur. Mine’ d-dâ‘î Ali el-fakîr, ufiye anh” işaret-i aliyyesi bulunmakta; bunun üzerinde Veziria‘zamin, “Sahh, mücibince tercih olunmak buyuruldu, 18 Zilhicce, sene 1088” buyuruldusu yer almaktadır¹²⁰.

Çatalca ahalisinin, kilisenin yıkıldığını bildiren mahzarının üstünde “Çatalca ahalisinin mahzarıdır” kaydı bulunmakta bu kaydın kimin tarafından düşüldüğü belli olmamaktadır¹²¹.

Üzerinde yapılan işlemler açısından Divriği halkı tarafından verilen mahzar incelenmeğe değer niteliktedir. Divriği halkının ma‘den emininin halka zulüm ve eziyetinden şikayet

117 TSM.A.E, nr. 477/12, eski nr. 1891/39 (20 Şevval 1184/6 Şubat 1771).

118 TSM.A.E, nr. 380/39, eski nr. 858/6-9 (5 Cemaziyelahir 1168/19 Mart 1755).

119 BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814).

120 BOA, AE.SMMD.IV, nr. 530

121 BOA, C.ADL, nr. 2292 (17 Safer 1229/8 Şubat 1814).

eden tarihsiz mahzarı üzerinde Divriği mutasarrıfına ve kadılarına giden hükmün evâhir-i Rebi‘ulevvel 1143 tarihiyle sureti çıkarılmış üzerine de Divriği’den ne miktar kömür ferman olunmuştur... hümâyûndan derkenar oluna kaydı düşülmüştür.

Defterdarın, mahzarın sol üst kenarından başlayan ve sağ tarafında devam eden arzının üzerine, veziriâzam buyuruldusunu yazmıştır. Birkaç çeşit işlem gören belgede sadece iki tarih bulunmakta bu bakımdan evrakın tekemmül seyrini ve süresini tam olarak tarihlemek mümkün olmamaktadır¹²².

Sabık Belgrad Müftüsü Mehmed Said Efendi’nin dönmesine müsaade olunması hakkında ulemâ, eşraf vesâ’ire imzalarıyla veziria‘zama gönderilen mahzarın üzerinde veziria‘zamin, “mahzar”, “i‘lâm”, “ferman”, “buyruldu” münasebetleri bakımından önemli sayılabilecek şu buyuruldusu bulunmaktadır¹²³:

“Müderrişin-i kirâmdan sâbıkâ Belgrad Müftisi faziletlü Mehmed Said Efendi-zîde fazluhü-inhâ olunur ki:

Bu esnâda senin bu tarafta bulunman lâzım olduğundan itlakın için mahrûse-i mezbûrenin ulemâ ve sulehâ ve e’imme ve hutabâ vesâ’ir ahâlileri işbu memhûr arzihalleriyle tarafımızdan inhâ ve istirham eylemeleriyle niyâzlarına müsâ‘ade birle itlakın için bir kıt’a femân-ı âlişân sudûru niyâziyle der-i devlet medâra bir kıt’a mahzar ve i‘lâm-ı şer‘iyye ve tarafımızdan tahrîrât nakil ve irsâl olunmakla imdi senin bir gün akdem bu tarafta vücudun lazım u lâ-büd olmağın buyuruldumuz vusulünde emr-i âlişân vurûdına tevakkuf etmeyüp der-akab olduğun mahalden kalkup serî’an ve âcilen bu tarafa gelmene mezîd-i sa’y u dikkat eylemeniz bâbında iş bu buyuruldu ısdâr..., fi selh-i Re‘biulevvel, sene 1196.”

Mahzarların üzerinde kadıların tasdik ve tevsik ibareleri yer alabilirdi. Haleb Mahkemesi başkatibi Günânî-zâde’nin eski Haleb valisi Hurşid Paşa tarafından mahkeme kararı aksine elli kese akçe cezâ ödemeye zorlandığı ve ailesiyle birlikte perişan olduğu, haksızlığın giderilmesi konusunda ferman çıkarılmasını isteyen Arabca mahzarın üstünde Yafa kadısının “*Hâzâ arzu ahâlîi Yafa sahihün, nemmekahû el-Fakîr ileyhi ta‘ala Mehmed el-müvellâ hilâfuhû bi-iskele-i Yafa*” kaydı bulunmaktadır¹²⁴.

Mahzar verenler genellikle, bir ferman çıkarılarak uğradıkları haksızlığın giderilmesini isteklerinin yerine getirilmesini isterlerdi. Mahzar üzerine çıkan fermanlar kadı siciline kaydedilirdi. Bu şekil de Haleb mahkemesi sicillerine kaydedilen bir ferman Prof. H. İnalçık tarafından yayınlanmıştır¹²⁵.

122 BOA, C.DRB, nr. 3255 (4 Cemaziyelahir 1143/15 Aralık 1730).

123 BOA, C.ADL, nr. 1854 (29 Rebiülevvel 1196/14 Mart 1782).

124 BOA, C.ADL, nr. 1638 (29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819).

125 H. İnalçık, “Şikâyet Hakkı, ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (İstanbul 1988), s. 54.

Sonuç olarak, belgelerin diplomatik açısından ciddi olarak incelenmesi çeşitli zorlukları olan, sabır isteyen bir ilmî meşguliyettir. Konunun tarihi seyirini takip etmek için pek çok belgeyi en ince ayrıntılarıyla incelemek, aklam ve muamelattaki gelişme ve değişimleri takip etmek gerekmektedir. Bu çalışmada bir giriş mahiyetinde mahzarlar diplomatik açısından incelenmeye çalışıldı. Birçok belge incelenmiş olmakla birlikte bu konuda hala çözülemeyen diplomatik problemlerin olduğunu belirtmek gerekir. Yapılacak yeni çalışmalarla yeni bazı tespitlerin yapılacağı, daha önce belirlenmiş olan bazı görüşlerin değişeceği en önemlisi de böylece Osmanlı diplomatiğinin gelişmeler kaydedeceği şüphesizdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Tasnifi Dahiliye (İ.DH).

Ali Emiri Tasnifi Sultan Mehmed IV (AE. SMMD. IV).

Cevdet Tasnifi

Adliye (C.ADL).

Darphane (C.DRB).

Maarif (C.MF).

Dahiliye (C.DHL).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Evrak Tasnifi (TSMA.E)

Araştırma Eserler

Allan, J., “Hatem”, *İA*, V, 359-363.

Asım Efendi, *Kāmus Tercümesi*, İstanbul 1305, II.

Baysun, C., “Budin”, *İA*, II, 755-757.

Ersoy, Osman, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Türkiye’de Kağıt*, Ankara 1963.

Gökbilgin, M. T., *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979.

Göyünç, N., “Van”, *İA*, XIII, 200-201.

İnalcık, H., “Şikâyet Hakkı, ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.

İpşirli, M., *Diplomatik Açıdan Mahzar*, Yayınlanmamış Profesörlük Takdim Tezi, İstanbul 1988.

_____, “İlmiye Mensuplarının İmzâ ve Tasdik Formülleri”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri- Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 177-200.

Kut, G. - N. Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984.

Kütükoğlu, M. S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.

_____, *Osmanlılar 'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul 1986.

Nedkov, B., *Ottoman-Turkish Diplomats and Paleography II: Documents*, Sofie 1972.

Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, ed. M. S. Kütükoğlu, İstanbul 1995.

Özkaya, Y., *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977.

Pakalın, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II.

Redhouse, J., *Türkçe'den İngilizce'ye Lugat Kitabı*, İstanbul 1921.

Steingass, F., *Persian-English Dictionary*, Beirut 1970.

Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, ed. M. S. Kütükoğlu, İstanbul 1988.

Uzunçarşılı, İ. H., *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul 1959.

Zajaczkowski, “Diplomatic”, *EI*, II, s. 316.

Özet: Filibe sakinlerinden olup İstanbul'da misafireten sakin bulunan Hacı Osman isimli kimsenin sürekli fesatçılık yaptığı ifadesine dair Filibe kadısının ilamıyla ahalinin mahzarı; Yanya'da Londar kasabası sakinlerinden Tepiroğlu Osman ve yoldaşı olan bir şakinin sürekli halka zarar verdikleri, şakilerin kazada oldukları anlaşılması halinde Mora Cizyesi'ne 5000 kuruş ödemeyi taahhüd ve tekeffül ettikleri.

Tarih: 5 C 1168 (19 Mart 1755)

İ'lâm

Der-i devlet-mekîne arz-ı dâ'î-i kemîne budur ki,

Medîne-i Filibe ahâlîsinin ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutebâ ve a'yân ve eşrâfi meclis-i şer'a gelüp şöyle takrîr-i kelâm eylediler ki:

Medîne-i mezbûre sâkinlerinden olup el-ân mahmiye-i İstanbul'da müsâfiren sâkin el-Hac Osman nâm kimesne kendi hâlinde olmayıp ibâdullâhı ısrâr ve kizb ü fesâd âdet-i müstemirresi olup, niçe ehl-i ırzı bi-gayri hakkın tekdirden hâlî olmadığını nâtik yedimizde cümlemizin ittifâkıyla tahrir olunan mahzar mantûkı üzre Der-i Aliyyeye i'lâm olunması matlûbumuzdur diyü ahâlî-i beldeden cem'-i gafîr meclis-i şer'-i hatîrde iltimas etmeleriyle bi'l-iltimâs pâye-i serîr-i a'lâya i'lâm olundu.

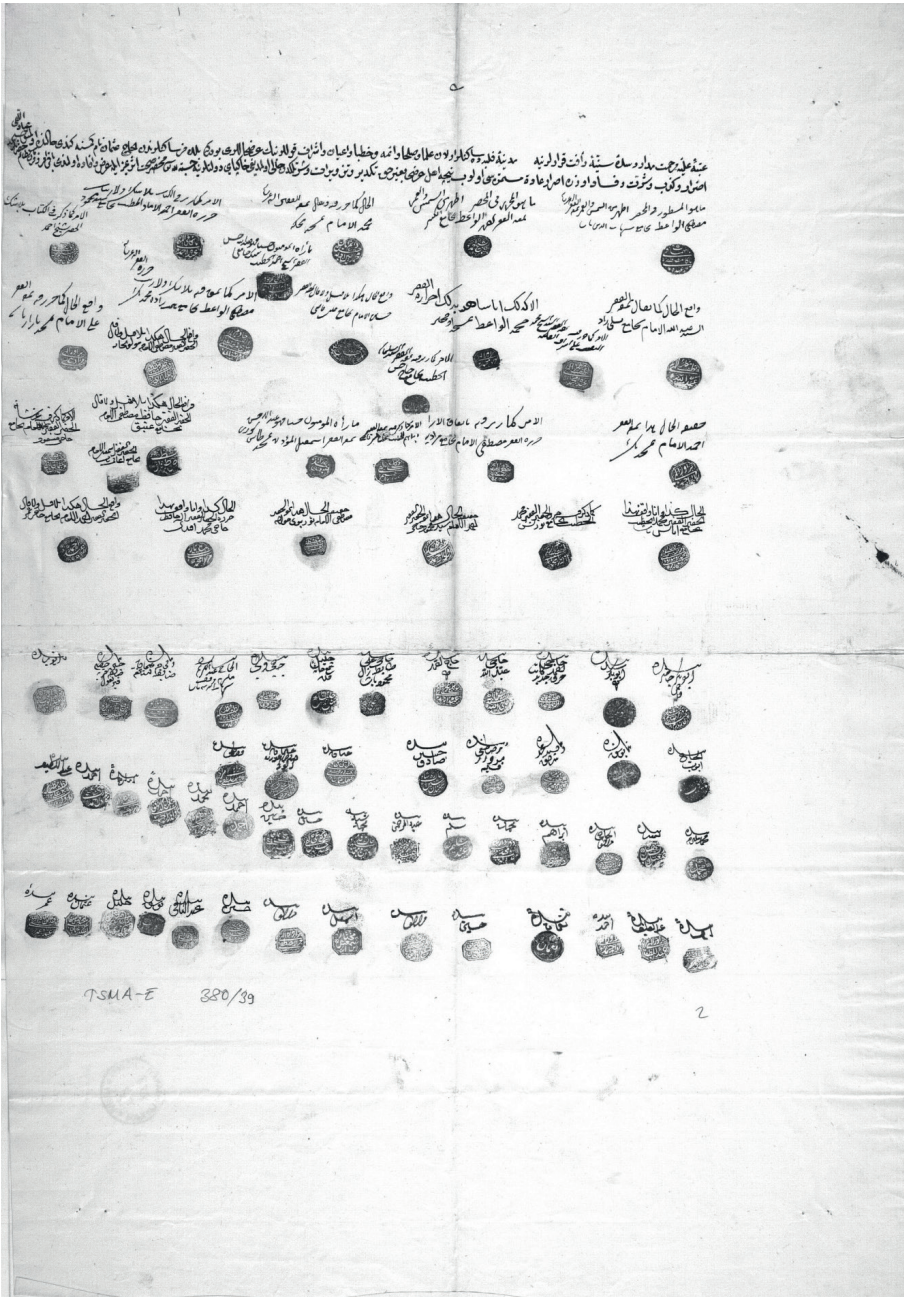
Bâkî emr hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi'l-yevmi'l-hâmis min cumâde'l-âhire, sene *semân ve sittîn ve mi'e ve elf*.

El-abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmaniyye

Mehmed Hafîd el-kadî bi-Medine-i Filibe.¹²⁶

126 TSMA.E, nr. 380/39 (858/6-9).

(T.S.M.A.E, nr. 380/89, belge 2)

Mahzar

Atabe-i aliyye-i merhamet-medâr ve sÛdde-i seniyye-i re‘fet kararlarına:

Medine-i Filibe’de sâkinler olan ulemâ ve sulehâ ve e’imme ve hutabâ ve a‘yân ve eşrâf kullarının arzıhalleri budur ki:

Beldemiz sakinlerinden el-Hac Osman nâm kimesne kendi hâlinde olmayıp, ibâdullâhı ızrâr u kizb ve şirret ü fesâd üzere ısrâr âdet-i müstemirresi olup, niçe ehl-i ırzı bi-gayri hakkın tekdîr ve tezvîrât ve şirretlikten hâlî olmadığı hâk-ı pâ-y-i devletlerine hasbeten li’llâhi te‘âlâ mahzar-ı sıhhat-eserimiz ile arz u ifâde olundu.

Bâkî emr ü fermân sultânım hazretlerindir.¹²⁷

127 TSMA.E, nr. 380/39 (858/6-9).

B) Mahzar ve İ'lâm

(TSMA.E, nr. 477/12, belge 1)

Özet: Gördüs ahalisinin voyvodoları Ali Ağa'dan memnun oldukları, mukataanın yine Ali Ağa'ya iltizam edilmesi talepleri ve konuyla ilgili Gördüs Kadısı Seyyid Mehmed'in ilamı .

Tarih: 20 N 1184 (9 Aralık 1770)

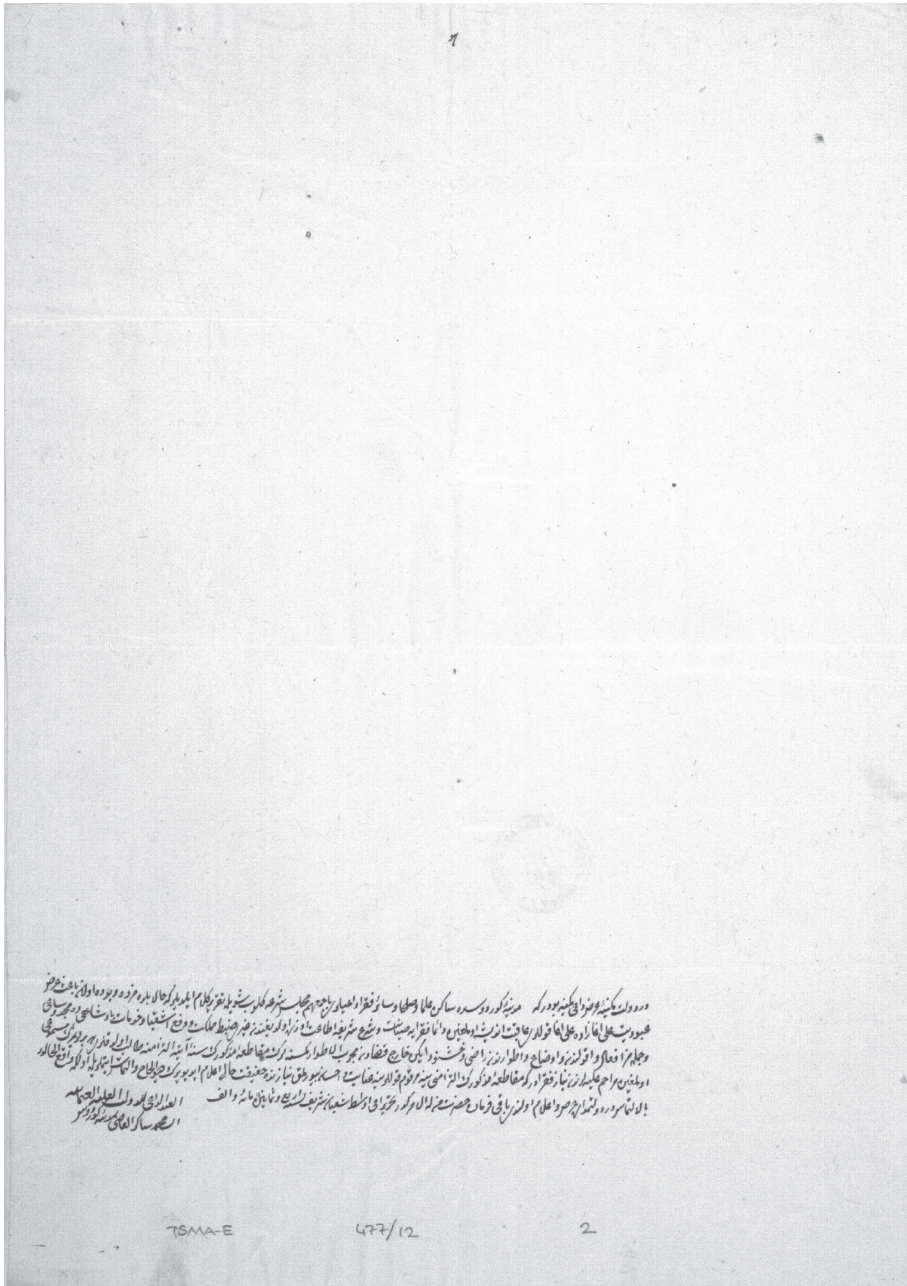
Mahzar

Atabe-i aliyye-i adâlet-unvân ve sūdde-i seniyye-i sa'âdet-nişân lâ-zâlet âliyeten ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mîzân niyâz-gâhına medîne-i Gördüs'de sâkin iş bu zeyl-i mahzar-ı sıhhat-eserde mastûru'l-esâmî olan ulemâ ve sulhâ ve a'yân ve müderrisîn-i kirâm ve sâdât ve e'imme hutebâ ve sâ'ir fukara ve zu'afâ dâ'ilerinin bi-tarîki'l-mahzar inhâ ve i'lâmları budur ki:

Hâlâ medîne-i mezburede voyvodamız olan ba'is-i ruk'a-i ubüdiyet Ali Ağa-zâde Ali Ağa kulları beldemizin eben an ced-din hânedânından olup, sekiz seneden beri beldemizde voyvoda olup her vechile müstakim ve kendi hakkına kanâ'at eder, âkibet-endîşe ve kanâ'at-pîşe, hüsni-hulk sahibi edîb ü kâmil ve cümlelerin hayr-hâhı olmaktan nâşî dâ'imâ fukarânın ırz ve mallarını himâyet ü sıyânet ve evâmir-i aliyye ile vârid umûr-ı mühimmenin itmâmına mücidd ü sâ'î ve elh-i beldenin huzûr u istirâtlarına bâ'is [ü] bâdî ve zabt-ı memleket ve def'-i eşkiyâyâ kâdir, cümlemiz kendinin evzâ vü etvârından ve etbâ'ından hoşnud ve râzî ve müddet-i medîde beldemizin voyvodalığı ibkâ olunmak cümlelerin matlûb u marzîlerimiz olup, vucûh-ı adîde ile ibâdullâha nâfi' bendeleri olmağın bu sene-i mübâreke mukata'anın iltizam temessüki yine merkûm bendelerinden gayriye verilmek lâzım gelirse cümlelerin ihtilâl ve ihtilâfından gayri ahâlî-i beldenin perâkende vü perişân olmasına bâ'is [ü] bâdî olmağın, inâyet-i aliyyelerinden ve eltâf-ı celiyyelerinden niyâz-ı fukarâdır ki, mukâta'a-yı mezkûrun sene-i cedîd temessükünün yine merkûm bendelerine inâyet ü ihsân buyurulmak ricâsında fukarâ emn ü râhatda olup, ed'îye-i bi'l-hayrlarına mazhar olunmak bâbında ol ki vâki' ola bi't-tazarru' ve'l-ibtihâl Der-i devlet masîre işbu mahzar-ı sıhhat-eser inhâ vü ifâde olundu. Bâkî emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emri ve'l-ihsânındır. Tahrîren fî evâsıtı şevvâl sene erba'a ve samânîn ve mi'e ve elf. Men lehü'l-izzü ve's-şeref.

(Mahzarın altında 72'si mühürlü, 5'i parmak izli, 2'si mühürsüz olmak üzere 79 imza bulunmaktadır.¹²⁸)

128 TSMA.E, nr. 477/12 (1891/39).

(TSMa.E, nr. 477/12, belge 2)

İ'lâm

Der-i devlet-mekîne arz-ı dâ'î-i kemine budur ki:

Medîne-i Gördüs'de sâkin ulemâ ve sulehâ ve sâ'ir fukarâ dâ'ileri bi-ecma'ihim meclis-i şer'a gelüp şöyle takrîr-i kelâm eylediler ki:

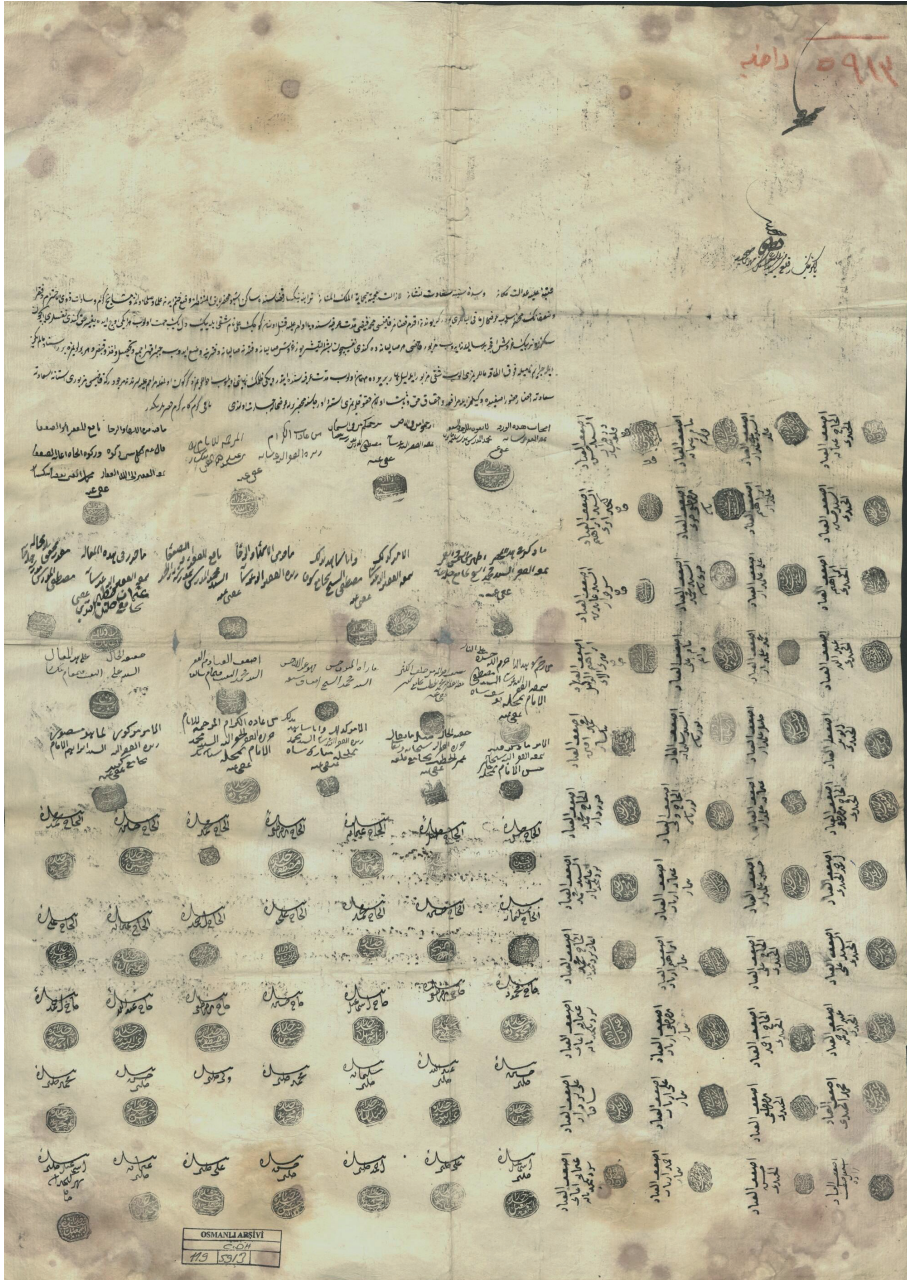
Hâlâ beldemizde voyvoda olan bâ'is-i arz-i ubûdiyyet Ali Ağa-zâde Ali Ağa kulları âkibet-endîşe olmağın dâ'imâ fukarâya siyânet ve şer'-i şerîfe itâ'at üzre olduğundan gayri zabt-ı memleket ve def'-i eşkiyâ ve hidemât-ı pâdişâhîde mücidd ü sâ'î ve cümlemiz ef'âl ü akvâlinden ve evzâ' u etvârından râzî vü hoşnûd iken hâriç-i kazadân mücerrebül'etvâr kimesnelerin mukâta'a-i mezkûrun sene-i âtiye iltizâmına tâlib oldukları her - birlerimizin mesmu'ı olmağın merâhim-i aliyyelerinden niyâz-i fukarâdır ki, mukata'a-i mezkûrun iltizâmını yine merkûm kullarına inâyet ü ihsân buyurulmak niyâzında hakikat-i hâli i'lâm edi-verin diyü ilhâh u iltimâs etmeleriyle evvelki vâki'u'l-hâldir. Bi'l-iltimâs Der-i devlet-medâra arz u i'lâm olundu. Bâkî fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Tahrîren fî evâsıt-ı şa'bân-ı şerîf, sene erba'a ve semânîn ve mi'e ve elf.

El-abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmaniyye, es-Seyyid Mehmed Şâkir, el-kadî bi-medîne-i Gördüs.¹²⁹

129 TSMA.E, nr. 477/12 (1891/40).

C) Mahzar, Arz ve Buyruldu

(BOA, C.DHL, nr. 5913)

Özet: Niksar Kadısı Mehmed Feyzi Efendi'nin zaman-ı hükümetinde maktul Küçük Ali nam şaki ile birleşerek kendilerine fazla saliyane aldığından ve sair suretle de zulüm ve taaddi eylediğinden bahisle şikayet ve icra-yı muhakemeleri talebine dair yüzü müteceviz mühür ile verilen mazhar ve ilam.

Tarih: 26 S 1177 (5 Eylül 1703)

Mahzar

Atebe-i aliyye-i adâlet-mekâna ve sÛdde-i seniyye-i sa'âdet nişâna lâ-zâlet mahmiyeten bi-himâyeti'l-Meliki'l-Mennân turâbına Niksar kazâsında sâkin işbu mahzar-ı lâyıki'l-manzara va'z-ı hatem eden ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve meşâyih-i kiram ve sâdât-i zevi'l ihtirâm ve fukarâ ve zu'afânın mahzar-uslûb arzihâl-i mâfi'l-bâlleri budurki:

Bundan akdem kazâmız kadısı Mehmed Feyzi müddet-i örfiyesinde bâ-evâmir-i aliyye katl olunan Küçük Ali nâm şaki ile yek-dil [ü] yek-cihed olup, her iki üç ayda bi-gayri hakkın kendi nefisleri için sekiz onar bin guruş akça sâliyâne idüp mezbûr kadı her sâliyânede kendi nefsi-içün beşer altışar yüz guruş sâliyâne defterine vaz' idüp cebren [ve] kahren cem' ve tahsîl ve ahz u kabz ve herbirlerimize birer isnâd-ı mâlem-yekün ile cerâ'im nâmiyle fevka't-tâka mâllarımızı alup şakî-i mezbur ile 1eyl [ü] nehâr bir yerde mihmân olup müddet-i örfiyesinde etdirdiği zÛlmün nihâyeti olmayup ahvâllerimiz diğere-gün olmağla merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki kadı-yı mezbûrî Asitâne-i sa'âdete ihzâr, huzûr-ı âsafide vekilimiz ile murafa'a ve ihkâk-ı hakk ve sâbit olan hukûklarımızı istirdâd ricâsına mahzar birle arzihâle cesâret olundu. Bâkî kerem-kân kerem hazretlerindir.

İmzalardan seçmeler:

«Mâ-zükire fi hâze'l-mahzar, azhara mine'ş-şems ve'l-kamer, nemmekahû el-fakir es-Seyyid Mehmed eş-Şeyh bi-Câmi-i ..Hâne.»

«Ez'afû'l-ibâd, es-Seyyid Hasan, Dizdâr-ı kal'a-i Niksar hâlâ.»

«Ez'afû'l-ibâd es-Seyyid İbrahim, Kethüdâ-yeri hâlâ.»

«Ez'afû'l-ibâd İbrahim, el-Vekîl Miralay hâlâ.»

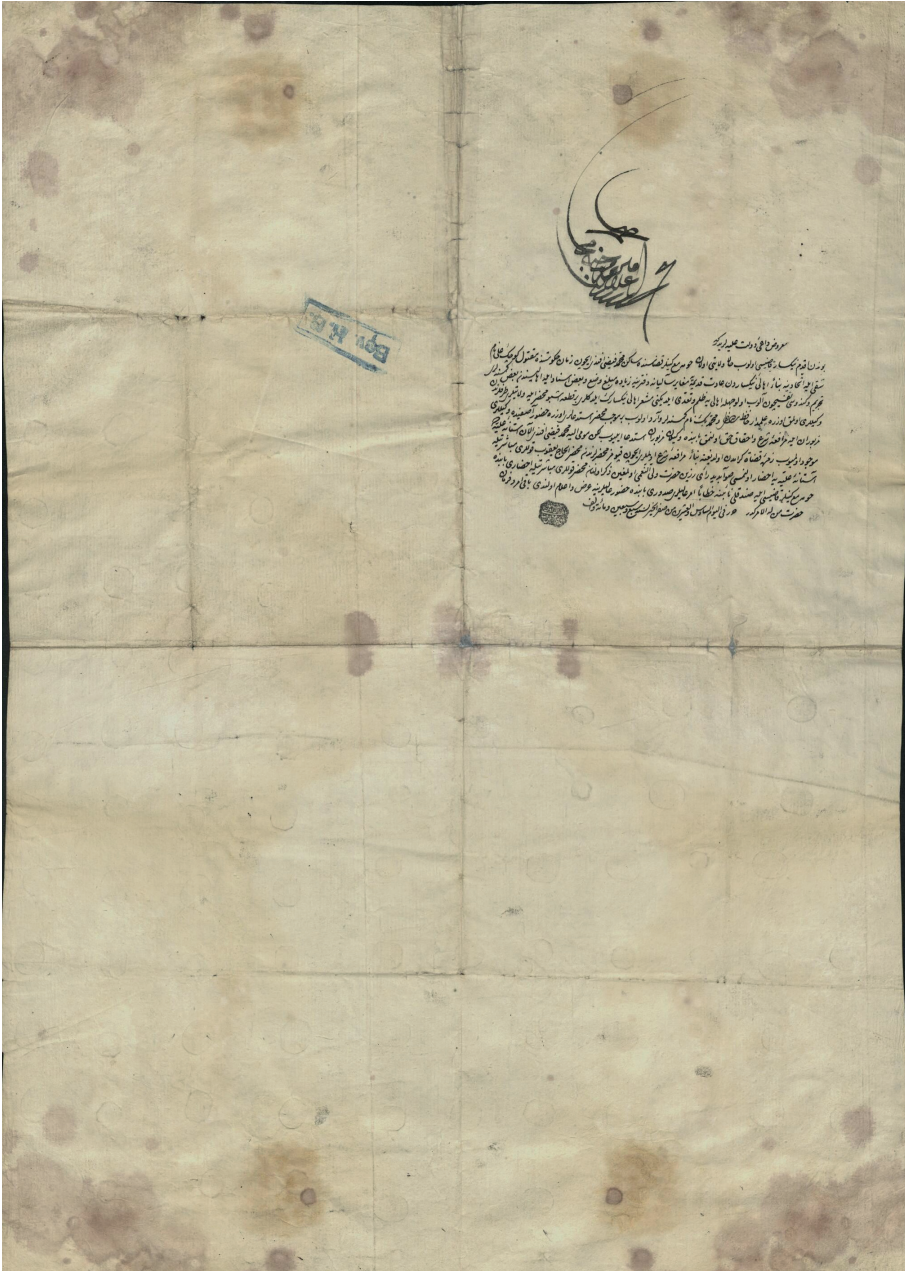
«Ez'afû'l-ibâd Mehmed, Emîn-i Niksar.»

«Ez'afû'l-ibâd el-hac Mehmed, Çukadar.»

«Ez'afû'l-ibâd el-Hac Osman, el-Cündî.»

«Ez'afû'l-ibâd Ali, Alemdar.¹³⁰»

130 BOA, C. DHL, nr. 5913.

(BOA, C.DHL, nr. 5913)

Arz ve Buyruldu

SAHH

İ'lâmı mûcibince buyruldu.

Ma'rûz-ı dâ'î-i Devlet-i Aliyyeleridir ki:

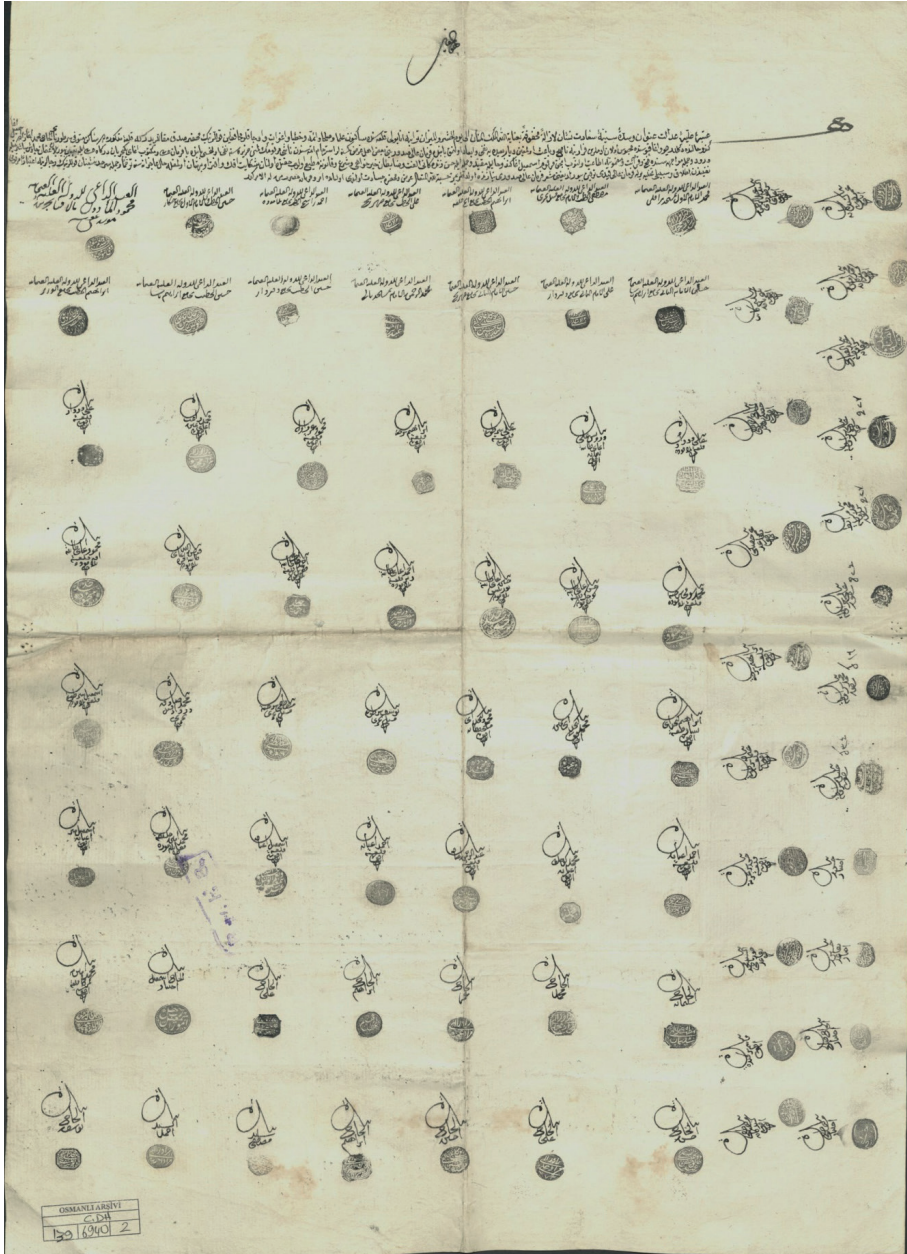
Bundan akdem Niksar kadısı olup, hâlâ vilâyeti olan Homa ma'a Geyikler kazasında sâkin Mehmed Feyzi Efendi için zamân-ı hükûmetinde maktûl Küçük Ali nâm şakî ile ittihâdına binâ'en ahâlî-i Niksar'dan âdet-i kadîmeye mugâyir sâliyâne defterine ziyâde meblağ vaz' ve ba'zı isnâd ile ahâlîsinden ba'zı kimesneleri tecrîm ve kendisi nefsiyçün alup ol-vechile ahâlîye zulm ve ta'addî eylediğini müş'ir ahâlî-i Niksar'ın eyledikleri bir kıt'a işbu mahzar ile vilâyetleri taraflarından vekîlleri olmak üzere Alemdâr Hâfız Mustafa ve Mehmed Bey nâm kimesneler vârid olup, ber-mûceb-i mahzar istid'âları üzre huzûr-ı Âsafî'de vekilleri mezbûrân ile murâfa'a-i şer' ve ihkak-ı hak olunmak bâbında vekîlân-ı mezbûrân istid'â eyleyüp lâkin mûmâ-ileyh Mehmed Feyzi Efendi el-ân Âsitâne-i Aliyye'de mevcûd olmayup zümre-i kuzât-ı kiramdan olduğuna binâ'en murâfa'a-i şer' olmaları için kapımız muhızrlarından Muhzır el-Hac Ya'kup kulları mübaşeretiyle Âsitâne-i Aliyye'ye ihzâr olunması savâb-bedîd-i re'y-i rezin-i hazret-i veliyyü'n-ni'amî olmağın zikr olunan muhızır kulları mübaşeretiyle ihzârı bâbında Homa ma'a Geyikler kadısı ile Sandıklı nâ'ibine hitâben emr-i âfleri sudûri bâbında huzûr-âflilerine arz u i'lâm olundu. Bâkî emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Hurrire fi'l-yevmi's-sâdis ve'l-işrîn min saferi'l-hayr li-sene seb'a ve seb'in ve mi'e ve elf.

Mühür.¹³¹

131 BOA, C.DHL, nr. 5913.

D) Mahzar ve İ'âm

(BOA, C.DHL, nr. 6940, belge 2)

Özet: Mora'da Anabolu Kalesi civarında Ayapetros kazasında alâka sahiplerinden olup mezkûr kalede ağa kapusunda bazı mahpusların firarlarına meydan verdiği töhmetiyle Limni Kalesi'ne nefyedilmiş olan Mehmed Ağa'nın namus ve sadakat ashabından olduğuna ve aleyhindeki şikâyet ifsat ve iftiradan bulunduğu dair mahalli müftü ve imam ve sair ulemasıyla niyabetinden gelen mahzar ve ilam.

Tarih: 29 M 1190 (20 Mart 1776)

Mahzar

Hüve'l-mu'în

Atebe-i aliyye-i adâlet-unvân ve südde-i seniyye-i sa'âdet-nişân lâ-zâleten mahfûfeten bi-inâyeti'llahi'l-Meliki'l-Mennân ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mîzân turâbına Anadolu kal'asında sâkınûn ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutabâ ve ağavât ve ocaklu, muhâfizîn kullarının mahzar-ı sıdk-makâlleridir ki:

Kal'a-i mezkûrede sâkin müteveffâ Ser-turnayî el-Hâc Mehmed Ağa-zâde İsmail Ağa "Kendü hâlınden değıldür" diyü ve Ağa kapusunda mahbûs olan adamların firârına nâsîh u bâ'is olmağın diyâr-ı ba'îdeye nefy ü ib'âd olunmak bâbında fermân-ı âlî sudûrını ba'zı ehl-i garaz kimesneler istirhâm itmesinden nâşî merkûmun Limni cezâiresine nefy olunması bâbında bâ-fermân-ı âlî ve mektûb-ı Ağa-yı Yeniçeriyan-ı Dergah-ı Âlî ile ta'yin buyurulan Osman Çavuş mübâşeretiyile vûrud ve cümle muvâcehesinde feth u kırâ'at ve mazmununa ita'at olunup, ancak merkûm İsmail ağa kendi hâliyle mukayyet ve cümle ile hüsn-i zinde kânî-i ülfet ve zâbitân-ı hayr-hâhı ve şer' u kanûna mutî' olup hakkında olunan şikâyet ifk ü iftirâ ve bühtân olmağla hâl-i âcizânesine terahhumen ve cümle serhad nisînân kullarının ricâlarına i'tibaren merkûmu nefyden itlâk ve sebîli tahliye birle fermân-ı âlî kaydı terkîn buyurulduğunu müş'ir fermân-ı âlî sudûrî niyâzında olduklarımız hasbeten lillahi'l-müte'âl arz u mahzara cesâret olundu.

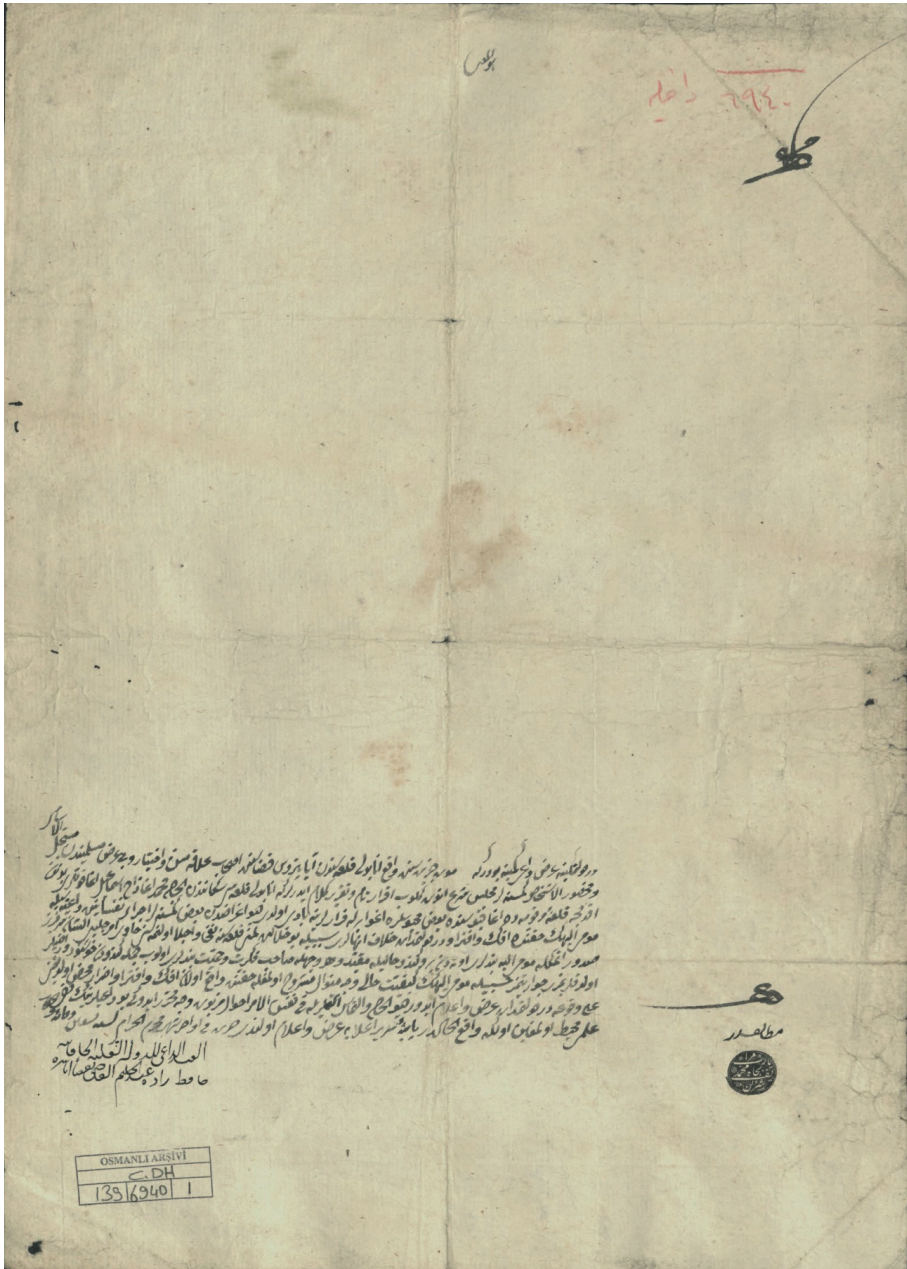
Ol babda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Şâhidlerden seçmeler:

«El-abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmâniyye, Mahmud el-me'zûn bi'l-iftâ bi-cezâire-i Mora, ufiye anh.»

«El-abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmâniyye, Mehmed el-imâmü'l-evvel bi-mescid-i Bayraklı.¹³²»

132 BOA, C.DHL, nr. 6940/2.

(BOA, C.DHL, nr. 6940, belge 1)

İ'lâm

Hüve'l-mu'în

Der-i devlet mekîne arz-ı dâ'î-i kemîne budur ki:

Mora cezâresinde vâki' Anabolu kal'asından Ayapetros kazasında ashâb-ı alakâ, musinn ü ihtiyar ve bî-garaz müsliminden müseccelü'l-esâmî ve mahzûrû'l-eşhâs kimesneler meclis-i şer-i envere gelüh ıkrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm iderler ki: Anabolu kal'ası sükkânından el-Hac mehmed Ağa-zâde İsmail Ağa kulları bundan akdemce kal'a-i merkûmede Ağa kapusunda ba'zı mahbûslara iğvâ-birle firârlarına badi oldu diyü ağrâzdan ba'zı kimesneler icrâ-ı nefsâniyye dâ'îyesiyle mûmâ-ileyhin hakkında ifk ü iftirâ ve Der-i devlet-medâra hilâf-ı inhâları sebebiyle bu hilâlde Limni kal'asına nefy ve iclâ olunmasını hâvî emr-i celilü'ş-şân şeref-rîz-i sudûr itmekle mûmâ-ileyh bendeleri öteden berü kendü haliyle mukayyet ve her vechile sâhib-i fikret ü hamiyet-bendleri olup cümle kendüden hoşnud u râzîler olduklarımızı civâriyetimiz hasebiyle mûmâ-ileyhin keyfiyyet-i hâli, vech-i minvâl-i meşrûh olmağla hakkında vâki' olan ifk ü iftirâ ve izrâr-ı mahz olduğu alâ vukû'ihî Der-i devlet-medâra arz u i'lâm iderüz diyü ilhâh u iltimâs etmeleriyle fî nefsi'l-emr ahvâl-i mezbûre vech-i muharrer idüğü bu dâ'ilerinün dahi ilm-i muhîd olmağın ol ki vakîu'l-hâldir, pâye-i serîr-i a'laya arz u i'lâm olundu.

Hurrire fî evâhir-i şehri muharremü'l-hâram li-sene tisîn ve mi'e ve elf.

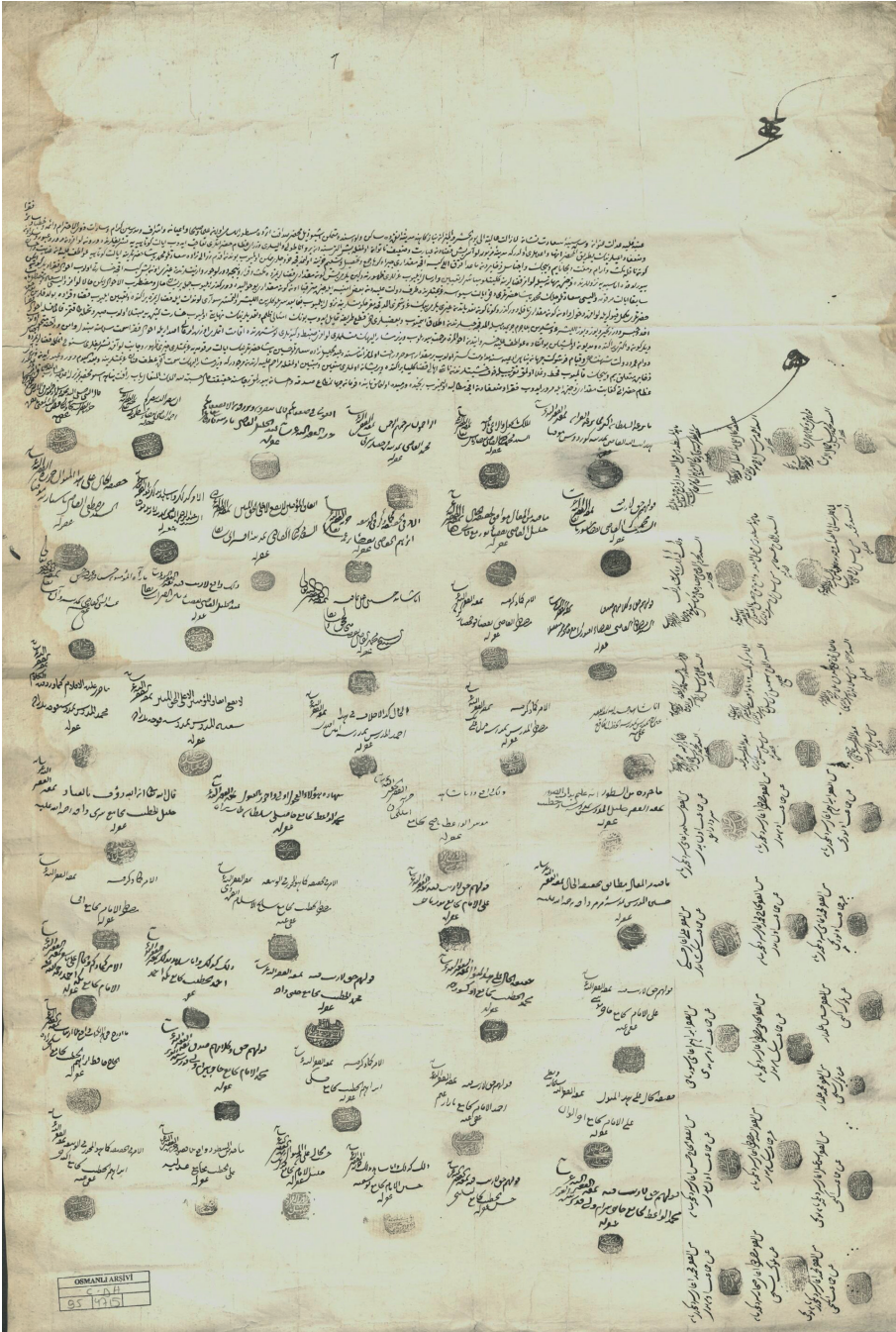
El-abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-hâkâniyye

Hâfîz-zâde Abdülhalim el-Kâdî bi-kazâ-i Ayapetro.

Tatbîke mutabıkdır.¹³³

133 BOA, C.DHL, nr. 6940/1.

E) Mahz

(BOA, C.DHL, nr. 4715)

Özet: Anadolu valilerinin ara sıra Ankara'dan geçtiklerinde sekiz, on gün kalarak ve meccanen yem, yiyecek ve ecnas-ı zahireden başka kırk elli kese akçe tahsil etmekte oldukları ve bu kabilden ahiren Kütahya vilayetine tayin edilen Zaralızade Mehmed Paşa'nın da pek çok hasar ve mazarratı dokunduğu beyanı ile bunların meni veya başka taraflardan memleketlerine geçmeleri istirhamına dair mahalli kadısı ile ulema, vücuh ve sairesi taraflarından mazhar.

Tarih: 29 Z 1180 (28 Mayıs 1767)

Mahzar

Atabe-i aliyye-i adâlet-unvân ve sÛdde-i seniyye-i sa'âdet-nişân lâ-zâlet âliyeten ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mîzan niyâzgâhına medîne-i Ankara'da sâkin ve livâsında mütemekkin işbu zeyl-i mahzar-ı sadâkat-eserde mastûru'l-esâmî olan ulemâ ve sulehâ ve a'yân ve eşrâf ve müderrisîn-i kirâm ve sâ'dât-ı ze'vî'l-ihtirâm ve e'imme ve hutabâ ve sa'ir fukara ve zu'afâ dâ'îlerinin bi-tarîkı'l-mahzar inhâ vü i'lâmları oldur ki:

Medîne-i mazbûre livâsı beş kazâdan ibâret ve za'îf nâ-tuvân olmakla beş altı seneden berü Anadolu vâilileri vüzerâ-i izâm hazretleri te'âkub idüp eyâlet-i Kütahya'ya teşriflerinde derûn-ı livâmızdan murûr u ubûr ve sekiz on gün nâfile meks ü ârâm müft ü meccânen yem ve yiecek ve ecnâs-ı zehâ'irden mâ 'adâ kırk elli kise akça mikdârı cebren ve kerhen cem' ve tahsîl ve teslîm-i hazîne olunmadıkca hurûcları mümkün olmayıp, bundan akdem Zarâlî-zâde sa'âdetlü Mehmed Paşa hazretlerine eyâlet-i Kütahya avâtıf-ı aliyyeden inâyet ü ihsân buyuruldukda Amasya'ya nüzüllerinde zahîre bahânesiyle livâmız kazâlarına külliyetlü mübâşirler ta'yin ü irsâl eyleyüp, azlleri zuhûrına değin yirmi beş gün mikdârı kazâlarımızda meks ü karâr ve niçe dürlü cevri ve eziyetlerinden gayri on beş kise akça hasâreti olup ahvâl-i fukâra diğeri gün iken sâbikâ eyâlet-i merkûme vâlisi sa'âdetlü Çelik Mehmed Paşa hazretleri dahi eyâlet-i Sivas'a azîmetlerinden taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ba'zı ümniye ile habere müterakkiben on gün mikdârı bu havâlide devri-i güzer eyleyüp cümle perîşân-hâl ve muztaribü'l-ahvâl iken hâlâ livâmız vâlisi sa'âdetlü Mustafa Paşa hazretleri mükemmel kapulariyle livâmıza duhûl ve on gün mikdârı nâfile devri-i güzer ve gûn-â-gûn te'addiyatdan gayri yirmi bin gurusumuzu almadıkça makarr-i hükûmetlerine nüzüle eylemeyüp, fî mâ-ba'd ser-bölüklerin ellişer ve atmışar süvarî levandât ile kazâlarımızı perakende ve ta'yin eyleyüp kazâ ve kurada buldukların bi-gayri hakkın ahz u habs ve der-zencîr ve yüz ve yüz ellişer gurusların bilâ-cürm-i cerîme nâmiyla almadıkca habislerinden itlâk etmeyüp ve ba'zıları dahi kat'-i tarîka temâyül idüp, bunun emsâli zulm u te'addîlerinin nihâyeti olmayup, hasâret-i kesîreye mübtelâ olup, sabr u tehammüle tâkatımız kalmamakla ahvâl-i fukarâ diğeri-gün ve ekseri perâkende ve medyûn olmuş-iken, bu esnada avâtıf-ı aliyye-i hüsvânîyyiden ahvâlimize merhamet buyurulup, Vezîr-i müşârun-ileyhin mütesellimleri livâmızı zabt ve kendileri Nevşehir'nde ikamet etmeleri üzre emri-âli isdâriyle ahvâl-i fukara semt-i selâmete mübtedâ

ve emn ü râhata mütehavvil olup devâm-ı ömr ü devlet-i şehinşâhî ve kıyâm-ı fer-i şevket-i cihân-penâhî ed'iyesine müdâvemet guster olup bir mikdâr âsûde ve râhat olmamız esnâsında ve Abdülcelîl-zâde sa'âdetlü Hüseyin Pasa hazretlerinin eyâlet-i merkûmeye azîmetleri haberi zuhûr ve cânib-i livâmıza teşrifleri sunûh itmekle kazâlarımızda ecnâs-ı zahâire mü'allik yem ve yiyecek kalmayup kaht u galâ olmak takrîbiyle, havf haşyetlerinden nâşî ahâlî-yi kazâ külliyyen perâkende vü perîşân müte'ayyin ü mütebeyyin olmağla merahim-i aliyyelerinden mercûdur ki Vezîr-i müşârun-ileyhin semt-i âhara atf-i inân-i azîmetlerine ve ba'de'l-yevm devr ü ubûr eden vüzerâ-yı izam hazerâtı kifâyet mikdârı zahire ile murûr idüp fukara vü zu'afâdan akça mutâlebe olunmayup rencide vü remîde olmamak bâbında fermân-ı cihan-mutâ' sadaka vü ihsân buyurulmak ricâsına hakikat-i hal hasbeten li'llâhi'l-Meliki'l-Müte'âl, bâb-ı re'fet-penâha işbu mahzarımız birle i'lâma cesâret olundu. Bâkî emr der-i adlindir.¹³⁴

(İmzalar)

134 BOA, C.DHL, nr. 4715.

Özet: Muhtelif imza ve parmak izleriyle mahzar: Şugur kasabası sakinlerinden Rüstemzade Süleyman Ağa'nın yaptığı zulümlerinden kurtarılma talepleri.

Tarih: 29 Z 1255 (4 Mart 1840)

Devletlû, inayetlû, merhametlû fukara kullarına siyânetlû efendim, sultânım hazretleri sağ olsun, arzihâl-i kullarıdır ki:

Hâlâ bu fukarâ kulları budur ki, Beylan tevliyetinin fukarâlarıdır ki hâlâ benim sultânım merkûm Güğümcü Ali Ağa hazretleri tevliyet-i mezkûr zâil olalıdan beri küffar elinde düşmüş eli bağlı, ve ciğeri dağlı kullar gibi bahâsına bizi ağa vire vire bir ağaya sekiz dokuz kise akça vire vire mal u rızık ve dermân-ı tâkiyet kalmayup leyletü'l-işâyâ muhtâc olup, uryân u büryân ve giryân iken hâlâ bu sene-i mübârek[e]de Şakur kazâsı sâkinlerinden Rüstem-zâde Süleyman Ağa nâm zâlim u zorbaya tama'-ı hâma koşup bu fukaraları virüp merkûm Seyyid Süleyman Ağa nâm kimesne dahi aslından bir kaç köyümüzü perîşân idüp cümle mâl-ı erzâkımızı zabt eylediğinden mâ-adâ bu bir iki kaç mâh içinde Masu kariyesinden birini katl idüp ve sâ'ir kuralarının mâl-ı erzâkını zabt eylediğinden mâ-adâ ehl-i iyâllerimizin zabtı sevdasında olduğuna binâ'en cemm-i fukarâ kulları cem' olup sultanımıza hitâben arz-ı mahzar olunup tarafımızdan ve kurâlarımız sâkinlerinden dört nefer kimesneyi cümlemizin umûrına vekîl edüp irsâl olundu ki vusûllerinde on sekiz bin âlemi 'ademden vucûda getürüp Hâlikü'l-mahlukat olan Hudâ-i lem-yazel hazretleri aşkına ve iki cihân fâhri Rasûl-i kevnyn Muhammed el-Mustafa aşkına ve cümle evliyâ vü enbiyâ aşkına ve pîrler () ve meşâyihler aşkına ve Cihâryâr-ı güzîn aşkına ve şühedâlar ve seyyid-i şuhedâ ve amm-i Rasûl Hamza-î bâ-safâ aşkına ve cümle Ashab-ı güzîn -*ridvânu'llâhi aleyhim ecma'în* - aşkına olsun bu sene-i mübârek[e] de mücerred Süleyman Ağa'nın üzerinden bu fukarâları ref' ve cümle emvâl-i erzâkımızı tahsîl ve mücerred kendi ağamız kalkup bu tarafa gelüp bir saat akdem îd-i şerife değin derdimize dermân oldu ne güzel. Ve illâ olmadıysa cümle perîşân u perâkende olup cümle ehl-i iyâlimiz ile pâdişâh-ı penâh hazretlerine dökülmemiz mukarrar u muhakkak bilesiz.

Bâkî emr-i fermân devletlû, inayetlû ve hamiyetlû ve siyânetlû efendim, sultanım hazretlerindir.

İmzalardan seçmeler:

«Bende Şeyh Musa.»

«Bende Şeyh Ahmed.»

«Bende Şeyh Hasan.»

«Bende Şeyh Ubeyd.»

«Bende Şeyh Mehmed.»

«Bende Şeyh Mahmud.»

«Bende Hacı Halil.»

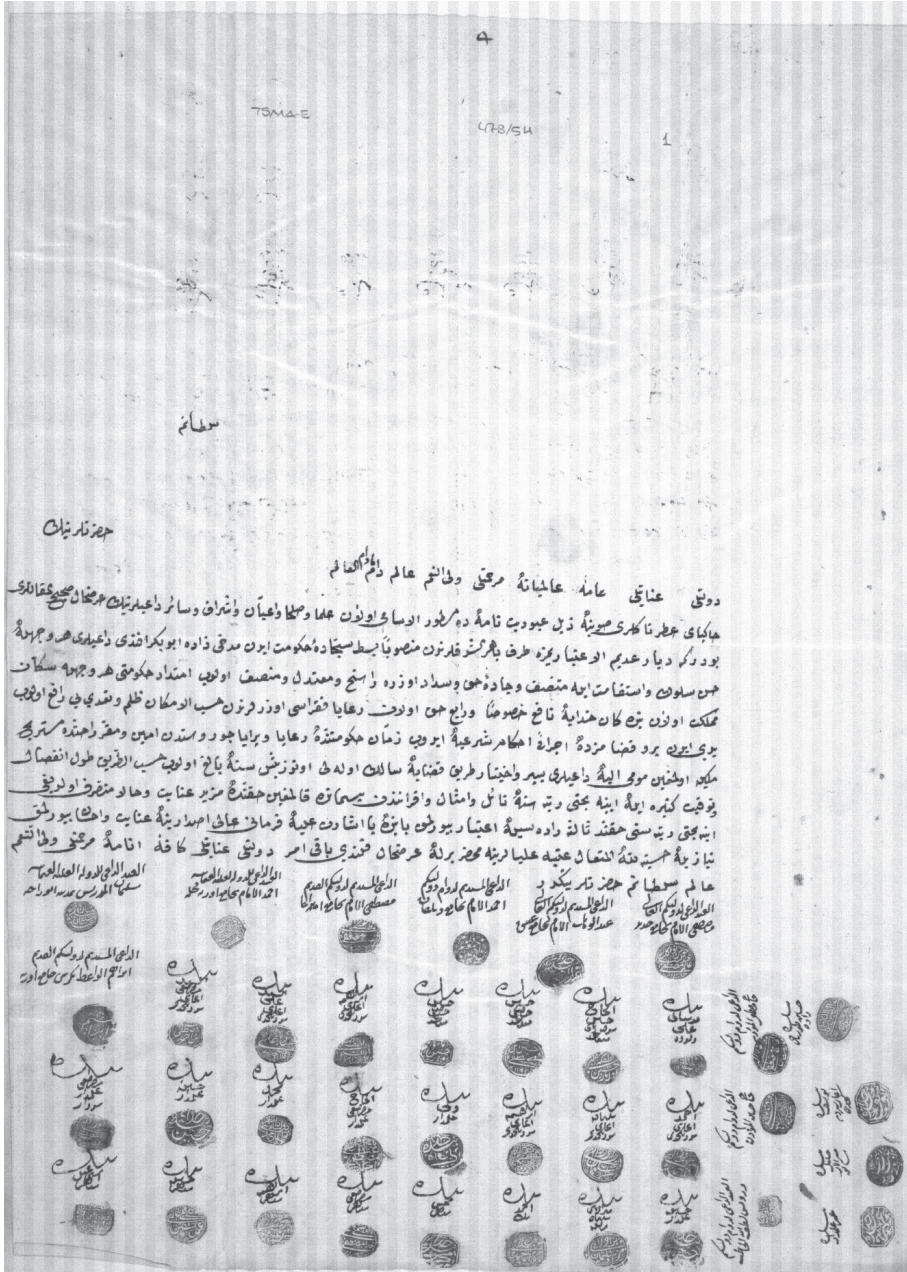
«Bende Seyyid İbrahim.»

«Bende Abdullah.»

«Bende Hüseyin.¹³⁵»

135 TSMA.E, nr. 479/9 (1891/149).

G) Mahzar

(TSMa.E, nr. 478/54, belge 1)

Özet: İvraca ulema ve ileri gelenlerinin, idaresinden memnun oldukları kadıları Medhizade Ebubekir Efendi'nin mutasarrıf olduğu İnebahtı rütbesinin saliseye terfi edilmesi talepleri.

Tarih: 1 B 1211 (31 Aralık 1796)

Mahzar

Devletli, inâyetli âmmе-i âlemyâna merhametli veliyyü'n-ni'am-i âlem dâme mâ-dâma'l-âlem sultanım hazretlerinin hâk-pây-i 'itr-nâkleri savbına zeyl-i ubûdiyyet-nâmede mastûrû'l-esâmî olan ulemâ ve sulehâ ve a'yân ve eşrâf ve sâ'ir dâ'ilerin arzihâl-i sahîhü'l-makâlleri budur ki:

Diyâr-ı adîmü'l-i'tibârımıza taraf-i bâhirü'sş-şereflerinden mansûben bast-ı seccâde-i hükûmet iden Medhî-zâde Ebubekir Efendi dâ'ileri her vechile hüsn-i sülûk ü istikamet ile muttasif ve cadde-i hakk u sedât üzere râsîh ve mu'tedil ü munsıf olup imtidâd-ı hükûmeti her vechile sükkân-ı memleket olan bendegân-ı Hüdâya nâfi' husûsan vedâyi'-i Hakk olan re'âyâ fukarâsı üzrelerinden hasbe'l-imbân zulm u te'addîyi râfi' olup yedi aydan berü kazâmızda icrâ-i ahkâm-ı şer'iyeye idüp zemân-ı hükûmetinde re'âyâ vü berâya cevri ü site[m]den emîn ve makarr-ı rahatde müsterih-i mülkiye olmağın mûmâ-ileyh dâ'ileri yesîr ve ihtiyâr-ı tarîk-ı kazâyâ sâlik olalı otuz beş sene[ye] bâliğ olup hasbe't-tarîk tûl-i infisâl ve tevkîd-i kesîre ile İnebahtı rutbesine nâ'il ve emsâl ü akrânından pes-mande kalmağın hakkında mezid-i inâyet ü ihsân buyurulmak niyâzına hasbeten lillahi'l-müteâl atebe-i ulyâlarına mahzar-birle arzihâl kılındı.

Bâkî emr devletli, inâyetli kâffe-i enâma merhametli veliyyü'n-ni'am-ı âlem sultanım hazretlerindir.

Şâhidlerden seçmeler:

«El-abdü'd-dâ'î li-devletikümü'l-âli Mustafa el-İmâm bi-mahalle-i Cedîd.»

«El-abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyeti'l-Osmâniyye, Süleyman, el-Müderriş bi-medîneti İvraca.»

«Bende Halil, Miralay-i sâbık.»

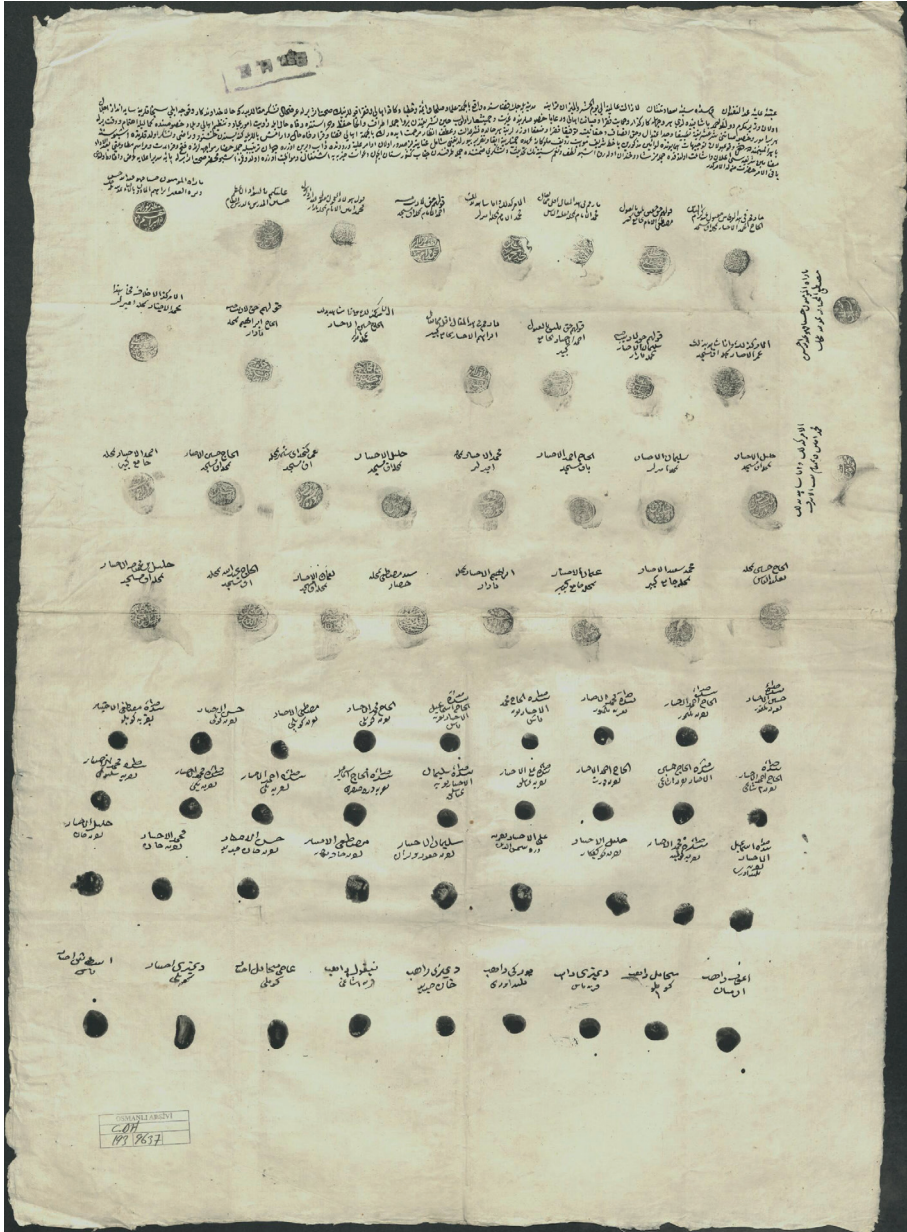
«Bende Ömer, Alemdâr.»

«Bende İbrahim, Sipahî.»

«Bende Ahmet Beğ.¹³⁶»

136 TSMA.E, nr. 478/54 (1891/137).

H) Mahzar

(BOA, C.DHL, nr. 9637)

Özet: Uhdesinde Hüdavendigâr ve Kocaeli sancakları bulunan Vezir Ahmed Paşa'nın vazifesinde ibka edildiği emrinin Bilecik kazasında okunduğuna ve cümlesinin memnun olduğuna dair mahzar.

Tarih: 29 Z 1255 ((4 Mart 1840))

Mahzar

Atebe-i aliyye-i adâlet-unvân ve sūdde-i seniyye-i sa'âdet-nişân lâ-zâlet âliyeten ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mizân turâbına Medine-i Bilecik kazâsında vâki' bi'l-cümle ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutabâ ve kâffe-i ahâli ve fukarâ kullarının sıhhat-i eser-birle arzihâl-i teşekkür-makalleridir ki:

Hâlâ Hüdâvendigâr ve Kocaili Sancaklarına sâye-endâz-ı iclâl olan vezir-i mükerrer Devletlü Ahmed Paşa bendeleri her vechile kâr-güzâr ve himâyet-i fukarâ ve siyânet-i ahali vü re'âyâ husûslarında gayret ü hamiyet-şi'âr olup hîn-i teşrîfînden berü cümle etraf u enhâ hıfz u hırâsetinde refâh-i hal ile ruyet-i umur-ı ibad ve tanzim-i ahâlî ve bilad hususunda kemaliyle ihtimâm ve dikkat birle her bir umûr ve husûsatını şer-i şerifine tatbikan ve cidd-i itidâl ve hakk-ı insâf ve hakkaniyete tevfiân fukarâ ve zu'afâ üzerlerine her halde neşr-i adâlet ve atf-ı inzâr-ı merhamet iderek bi'l-cümle ahâlî-i kazâ vü kurâ refâh-ı hâl ve ârâmiş-i bâlileriyle kendisinden hoşnud ve razı ve müteşekkir olduklarında işbu sene-i bâhirü'l-meymenede dahi vukû' bulan tevcihât-i hümâyûnda livâeyn-i mezkûreyn bâ-hatt-i şerif-i mevhibe redif-i mülûkâne uhde-i hamiyetlerine ibka ve takrîr buyurulduğunu şâmil inâyet-ber-i sudur olan evâmîr-i aliyye vürûdunda de'b-i dirîn üzre dîvân tertibiyle cümle huzzâr muvâcehelerinde feth ü kıra'at ve merasim-i mutavaati bade'l-eda mezâmîn-i şerifesi i'lâm ve işâ'at olundukda cümlemiz şâd u handân olarak işbu lutf ni'am-i seniyyenin tahdîs ü teşekkürü zımnında cümle tarafından cenâb-ı keşûr-sitân için da'vât-i hayriyyeye iştigal ve muvâzabat üzre olduğumuz işbu mahzar-i sıhhat eser-birle pâye-i serîr-i a'lâya arz ve ifade olundu. Bâki'l-emr hazret-i men lehü'l-emrindir.

Şâhidlerden seçmeler:

«Mâ rukime fî hâze'l-kirtâs makkûlün inde kirâmû'n-nâs el-Hâc Mehmed, el-İhtiyâr bi-mahalle-i Akmescid.»

«Kavlühüm hakkun yefîku bi'l-kabûl, Ahmed el-İhtiyâr bi-Cami-i Kebîr.»

«Süleymân, el-İhtiyâr bi-mahalle-i Emirler.»

«Ömer, Kethüdâ-i şehir, bi-mahalle-i Akmescid.»

«El-Hâc Abdullâh bi-mahalle-i Akmescid.»

«Bende-i Hudâ Hüseyin, el-İhtiyâr bi-karye-i Beğtimur.»

«Ali, el-İhtiyâr bi-karye-i Dede Şemseddin.»

«Agop, Râhib-i Ermeniyân.»

- «Mihail, Râhib-i (...)»
«Dimitri, Râhib-i karye-i Baş.»
«Yorgi, Râhib-i (...)»
«Dimitri, Râhib-i Han-ı Cedîd.»
«Nikola, Râhib-i karye-i Aşağı.»
«Dimitri, İhtiyâr-ı (...)»
«Anastaş (Anastas), İhtiyâr-ı Baş.¹³⁷»

137 BOA, C.DHL, nr. 9637.

Özet: Bayındır'da zeybek makûlesinden Hamza ve Mestan mütegalibeden olup a'şâr işlerine karışarak zor ile ahaliden fazla tekâlif aldıkları ve havanın kurak gitmesiyle pamuk mahsulu olmadığı halde tahmil olunan miktarın te'diyesine bazı kimselerin aldıkları mahsul ile kâfi gelmediğinden bunların hiçbir şeye karıştırılmaması hakkında.

Tarih: 29 M 1228 (1 Şubat 1813)

Mahzar

Devletlü inâyetlü kerâmetlü merhametlü veliyyü'n-ni'am aliyyü'himem kesîrû'l-lutf ve'l-kerem efendim sultanım dâme mâ dâme'l-âlem hazretlerinin hâkpây-i hâcet-revây-i hidîvânelerine zîr-i sâye-i himâyelerinde mahmiye-i Aydın sancağı dâhilinde vâki' Bayındır kazâsı ahâlisi kullarının alâ tarîkı'l-mahzar arzihâlleridir ki:

Nefs-i Bayındır'da mütemekkin Hamza ve Mestân nâm kimesneler fi'l-asl Zeybek makulesinden ve tâ'ife-i mütegalibeden olup mecbûl u meftûr oldukları ahlâk-ı reddiye mukte'zâsı beş on seneden berü kazâ-i mezbûrda fukarâyı, ehl-i örfe bi-gayri hakkın gamz birle tağrîm ü tecrîm etdirmekle kesb-i nüfûz u te'ayyün idüp dâ'imâ, kendü mezakların icrâ ve nüfûzların gün be-gün tervîc ve ehl-i ırz ve fukarâya galebe etmek fikr-i fâsidesiyle voyvodalar ile yek-dil ü yek-cihet olarak a'şârların tahmîn ü tahrîrde ez'âfiyle tahmîn ü tahsil etdirmekle dahi fukarâya gadr âdet-i müstemirreleri ve bunun emsâli niçe mezâlîm-i fukarâya bâ'is ü bâdî ve bâ-husûs bu sene-i mübâreke kurak olmak hasebiyle a'zam-ı medâr-ı me'âyîşimiz olan penbe mahsûli sinîn-i sabıkaya nisbetle nıfs mertebede iken ekserinin sülûs ve nıfs ve ba'zının mahsûlü öşrine vefâ etmeyerek derecelerinde tahmîn ile tahrîrine bâ'is ü bâdî ve bu vechile aceze fukarânın perâkende vü perîşâniyetini mûcib olur hâlâta cesâret etmelerinden cümle ahâlî ve fukarâ kendülerinden dilgîr ü mutazzarır olmakdan nâşî rahmen li'l-fukarâ ve siyâneten li'z-zu'afâ merkûmân Hamza ve Mestan li-ecli't-te'dîb birer mahalle nefy ve iclâ ile fukarâ-yı ra'ıyyeti keyd ü mekrlerinden tahlîs buyurulmak niyâzı ve eğerçi bundan sonra bir tarîkle itlâk olunurlar ise de fi mâ-ba'd voyvoda konağına varmayup ve aslâ umûr-ı beldeye ve muhamminlik umûrına karışmamaları bâbında bir kıt'a emr-i âlîşân ısdârı niyâzıyla der-i, ma'delet-karara olan i'lânımızı musaddak cânib-i seniyyü'l-cevânib-i vezîrânelerinden dahi hasbeten lillâhi ta'âla bir kıt'a arz-ı âlîleri ihsâniyle cümle ahâlî-yi fukarâ kullarının du'â-yı hayriyelerine mazhariyyetleri niyâzımız olduğu beyânıyla hâk-pây-i kimyâ-sây-i âsifânelerine arzihâle cesâret kılınmıştır.

Ol bâbda ve her halde emr ü fermân ve lutf u ihsân devletlü veliyyü'n-ni'am aliyyü'l-himem amîmü'l-lutf ve'l-kerem efendimiz hazretlerindir.

İmzâlardan seçmeler:

«Mâ fihi küllühü sahihün lâ-raybe fih, harrehû Hâfız Mehmed el-İmâm bi-Câmii el-Hâc Sinan.»

«Mâ raâhü'l-mü'minûne hasenen fehüve inde'llâhi Hasan, harrerehû el-fakîr Ya'kûb el-müderris bi-Darülhadîs.»

«Bende İsmâil, Kasabbaşı.»

«Bende Ebubekir, rençber.»

«Bende el-Hâc İsmâil, ihtiyar-i mahalle-i Hacı Beşir.»

«Bende el-Hâc Ahmed, Semercibaşı.»

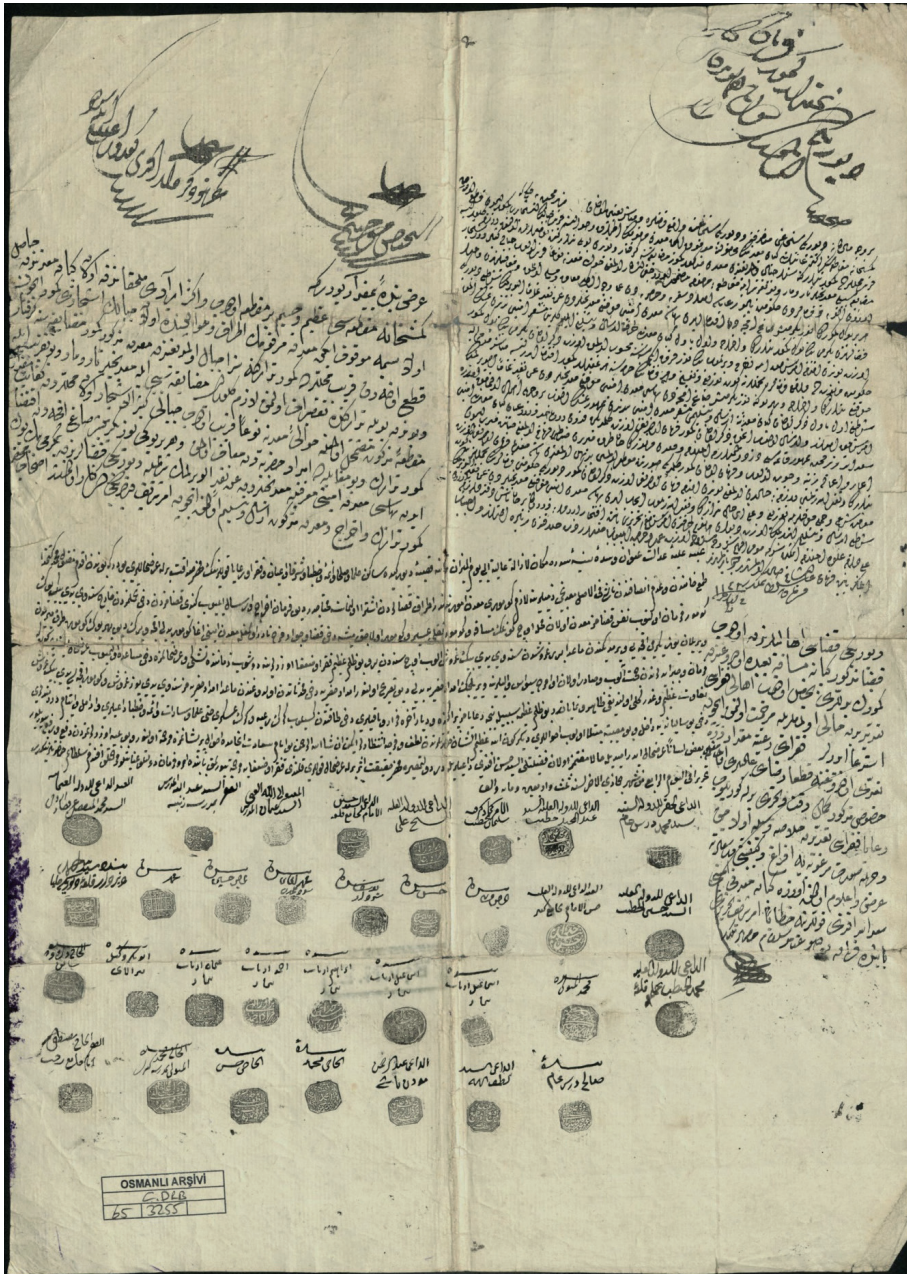
«Bende Na'lbend-oğlu Süleyman, rençber.»

«Bende el-Hâc Ebubekir Ağa, Hanedân-ı belde.»

«Bende Nazilli-oğlu Hacı Hasan, İhtiyâr-ı belde.¹³⁸»

138 BOA, C.DHL, nr. 11520.

J) Mahzar, Hüküm Süreti, Arz, Buyruklud

(BOA, C.DRB, nr. 3255)

Özet: Gümüşhane Mukataası mülhakatından Keban madeni kömürü için civardaki dağlardan kesilen ağaçlar bittiğinden Divriği kazalarından ahaliye yük olmayacak şekilde kömür tedariki hakkında Maden Emni Sadullah Efendi'ye emir yazılması.

Tarih: 4 Ca 1143 (15 Aralık 1730)

Mahzar

Atâbe-i aliyye-i adâlet-unvân ve sütte-i seniyye-i sidre-mekân lâ-zâlet âliyeten ilâ yevmi'l-mizân turâbına kasaba-i Divriği'de sâkin ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve hutabâ ve şürefâ ve a'yân ve fukarâ ve re'âyâ kullarının mahzar-ı sadâkat birle arzihâlleri budur ki:

Bundan akdem maktûl Mehmed Kethüdâ tama'-i hâmindan ve adem-i insâfından nâşi fi'l-asl ma'denci zimmîlerine lâzım kömürü “Ma'den umûrındandır, etrâf kazâlardan işira olunmasına muhtâcdır” diyü fermân ihrâc ve irsâl itmeyüp, kendi kazâmızdan dahi tehammülümüzden haric senevi yedi bin yük kömür fermân olunup, nefis-i kazâmız ma'den olan mahalle üç günlük mesâfe ve kömür nakli asîr ve kömür olacak meşe dahi kazâ ve civârımızda nâdir olmağla Ma'den emîni ağa “Kömür bedeli akça virin” diyü beher yük kömüre taraf-ı mîrîden virilen yüz yirmi akçayı virmediğinden mâ-adâ birer guruşdan senevi yedi bin guruş alup üç seneden berü bu zulm-i azîm fukarâ ve zu'afa üzerlerine düşüp, zamânında teşekkî ve arzihâlimize dahi müsâ'de olunmayıp arzihâl alınmadı. Küreğe fermân ve cebren yedlerinden hüccet alıp ve sâdir olan evâmirde Sivas vâlilerine verilecek imdâd-ı hazariyye bedeli diyü tasrîh olunur. İmdâd-ı hazariyye dahi muhdesâtдан olduğundan mâ'adâ, imdâd-ı hazariyyemiz senevî yedi yüz guruş ve kömür akçası yedi bin guruş tefâvüd-i azîm ve kadr-i külli olduğu zâhir ü nümâyân diyü zulm-i azîme sebebiyle nice re'âyâmız perâkende ve diyâr-ı âhara fırâr ve bâkîleri dahi tâkatdan kesilüp gerek ra'iyye gerek askeriyye hattâ ulemâ ve sâdât ve e'imme ve hutabâ dâ'ileri ve erâmil ü eytâm derdmendleri dahi bu sâliyâneye dâhil ve bu musîbete mübtelâ olup, ahvâlleri diğer-gûn Allâhu azîmü's-şân hazretlerinden lutf u ferce intizârlar iken inşâe'llâhu'r-Rahmân bu eyyâm-ı sa'âdet-encâmda ahvâl-i perişanımıza merhamet olunur ve bu beliyeye üzerlerimizden def' u ref' buyurulur ve ba'zı lisânen arzihâl ider ümidiyle hâlâ müftümüz olan faziletli es-Seyyid Hasan Efendi da'ileriyle Der-i devlet mâsîre mahzar-ı hakikât-eser birle arzihâl-i kulları kılındı. Fukara ve zu'afaya merhamet buyrulmak bâbında emr ü fermân devletlû, inâyetlû, merhametlû efendim sultanım hazretlerindedir.

Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' min şehri cemâziyelâhir, sene selâse ve erba'în ve mi'e ve elf.

İmzâlardan seçmeler:

«Ed-dâ'i el-hakır li'd-Devleti'l-aliyyeti's-seniyye, Seyyid Mehmed, Dersiâm.»

«Ed-dâ'î li'd-Devleti'l-aliyyeti es-Seyyid Abdülmecid, Hatîb.»

«El-emru kemâ zükire fih, Süleyman Hatîb.»

«Ed-dâ'î li'd-Devleti'l-aliyye, Şeyh Ali.»

«Ed-dâ'î es-Seyyid Hüseyin, el-Îmâm bi-câmii Kal'a.»

«El-müftekir ila'llâhi'l-Ganî, es-Seyyid Osman, el-Müderris.»

«El-fakîr es-Seyyid Abdullah, el-müderris bi-Medreseti.»

«El-Abdü'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Osmâniyye, es-Seyyid Mehmed, el-munfasıl an-kazâi.
-Bende Yusuf, Serdâr.»

«Bende Seyyid Ahmed, Dizdâr-i kal'a-i Divriği hâlâ.»

«Bende Mehmed el-Mûtevellî.»

«Behde İsmâ'îl, erbâb-i fîmar.»

«Bende Ebubekir, Vekîl-i Mîralay.»

«Ed-dâ'î Abdurrahman, Mü'ezzinbaşî.»

«Bende Sâlih, Dersi'âm.¹³⁹»

Hüküm Sûreti

Divriği'den ne mikdâr kömür fermân olunmuşdur.

Ber-vech-i mâlikâne Divriği sancağı mutasarrıfına ve Divriği sancağında vâki' kadılarına ve mübâşir ta'yîn olunan (boşluk) zîde mecduhûya hüküm ki:

Gümüşhâne mukata'asının ekser â'idâtı Keban ma'deninin mahsûlüne mevkuף iken ma'den-i merkûmun etrâf ve havâlisine karîb cibâlin eşcârî kömür için kat' olunarak karîb mahallerde kömür tedârikine sezâ cibâl olmadığından ma'den-i mezkûr kömür muzâyakasına giriftâr ve bundan böyle tedârikinde taksîrât olunmak lâzım gelir ise muzâyaka sebebiyle ma'denciler târumâr ve bu takrîb ile mukata'a-i merkûm muzmahil olacağı âşikâr olmağla havâli-i ma'dene nev'an karîb olup cibâli kesîrû'l-eşcâr olan elviye ve kazâlardan hükûmet-i Palu re'âyâsı imdâd-ı seferiyye ve hazariyyeden alâ vechi'l-küllimu'âf u müsellemler olmak ve mu'âfiyetlerinden mâ'adâ her bir yük kömürün yüz yirmişer sağ akçadan iktizâ eden bahâsına ma'den emîni ma'rifetiyle ma'dencilerden an-nakdin tamâmen aliverilmek şartıyla Divriği kazâlarından yirmi bin yük kömür tedârük ve ihrâc ve evvel be-evvel Keban ma'deni tarafına irsâl ve teslîm eylediklerini müş'ir emîn yedinden temessük almak üzere bundan akdem emr-i şerîf ile nizâm verilüp bin yüz kırk iki senesine mahsûb olmak üzere zikr olunan yirmi bin yük kömür hükûmet-i mezbûrede vâki' kazâlara tehammüllerine göre tevzi' ü taksîm ve her kazânın sırasına her ne mikdâr kömür iktizâ eder ise mübâşir-i mûmâ-ileyh vâsıtasıyla tedârük ü ihrâc ve beher yüküne yüz yirmişer sağ akçadan bahâsı ma'den-emîni ma'rifetiyle ma'dencilerden an-nakdin tamâmen alı-verilmek şartıyla evvel be-evvel zikr olunan Keban ma'denine irsâl ve teslîmi müş'ir ma'den emîni yedinden memhur temessük alınup bir vechile ikmâl olunmamak üzere emr-i şerîf isdâr va irsâl olunup ancak zikr olunan kömür fermân olduğu üzere gelmedikde kidvetü'l-emâcid ve'l-a'yân Kebân ma'deni emîni Sa'dullah -zîde mecduhû- memhûr ka'imesiyle Der-i devlet-medârıma i'lâm ve ma'den-i mezbûrun

139 BOA, C.DRB, nr. 3255.

hâlâ taraf-ı mîrîden zabtı fermânım olmakla, cânib-i mîrî için olup (...) ve fermân olunan kömür gelmediği sûrette mu‘attal olması bedihî olmakdan nâşi mukaddemâ fermân olunduğu üzere tedârük ve nakl ettirilmesi lâzime-i halden olmağla bundan akdem fermân olunduğu üzere zıkr olunan kömür Divriği hükûmeti kazâlarının tehammüllerine göre ma‘rifet-i şer‘de cümle ma‘rifetleriyle tevzî‘ ve alâ eyyi-hâl tedârük ve nakl ettirilüp, îcâb eden bahâsı ma‘den emîni ma‘rifeti ile ma‘dencilerden an-nakdin alı-verilmek şartıyla irsâl ve teslîm ettirilmek üzere Dîvân-ı Hümayun‘um tarafından emr-i şerîfîm tahrîri bâbında iftihârü‘l-ümerâ ve‘l-ekâbir hâlâ Baş-defterdârım olan Ali -*dâme uluvvuhû-* i‘lâm etmeğin siz ki mûmâ-ilehimsiz, vech-i meşrûh üzere amel ve hareket eyleyüp, mikdâr-ı zerre hilâfında ziyâde ihtirâz ve ictinâb eylemen bâbında fermân-ı âlî-şanım sâdır olmuştur diyü yazılmışdır.

Fermân sultânımındır¹⁴⁰

Arz, Buyruldu

Telhis mûcibince hüküm buyuruldu.

İzzetlü Defterdâr Efendi görüp i‘lâm eyleye diyü buyuruldu.

Arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki:

Gümüşhâne mukata‘ası azîm ve cesîm bir mukata‘a olup ve ekser îrâdı mülhakatdan olan Keban ma‘deninden hâsıl olan sîme mevkûf iken, ma‘den-i merkûmun etrâf ve havâlisinde olan cibâlin eşcârî kömür için kat‘ olunarak karîb mahallerde kömür tedarüküne sezâ cibâl olmadığından maden-i mezkûr kömür muzâyakasına giriftâr ve bundan böyle tedârükünde taksîrât olunmak lâzım gelir ise muzâyakası ile ma‘denciler târumâr ve bu takrîb ile mukâta‘a-i mezkûre muzmahil olmağla havâli-i ma‘den nev‘an karîb olup, cibâli kesîrû‘l-eşcâr olan mahallerde kifâyet mikdarınca kömür tedârük ve bu mukâbelede imdâd-ı hazariyyeden mu‘âf olmak ve her bir yükü yüz yirmişer sağ akçadan iktizâ eden bahâsı ma‘den emîni ma‘rifetiyle ma‘dencilerden an-nakdin alı-verilmek şartıyla Divriği kazâlarından yirmi bin yük kömür tedârük ve ihrâç ve ma‘den-i mezkurâ irsâl ve teslîm olunmak için emr-i şerîf verildiği der-kenâr olunmuştur.

Ashâb-ı mahzar Divriğ kazâsı ahâlilerinden olup, kazâ-i mezkûr Keban‘a mesâfe-i ba‘ide olduğundan kömürün bedelleri tahsil olunup ahâli fukarâsı te‘addîden hâlî olmamalarıyle merhamet olunmak için istid‘â iderler. Fukarâ-i ra‘iyyete mikdâr-ı zerre te‘addî olduğuna kat‘â rızâ-i âlîleri olmamağla husûs-ı mezkûr kemâl-i dikkat ve teharrî birle görülüp, re‘âyâ fukarâsı te‘addîden halâsa vesîle olacak vechile sûret-i mergûbeye ifrâğ ve keyfiyeti Dersa‘âdet‘e arz u i‘lâm olunmak üzere Keban ma‘deni Emîni Sa‘dullah Efendi kullarına hitâben emr-i şerîf tahrîri bâbında fermân devletlû, indâyetlû sultânım hazretlerindir¹⁴¹.

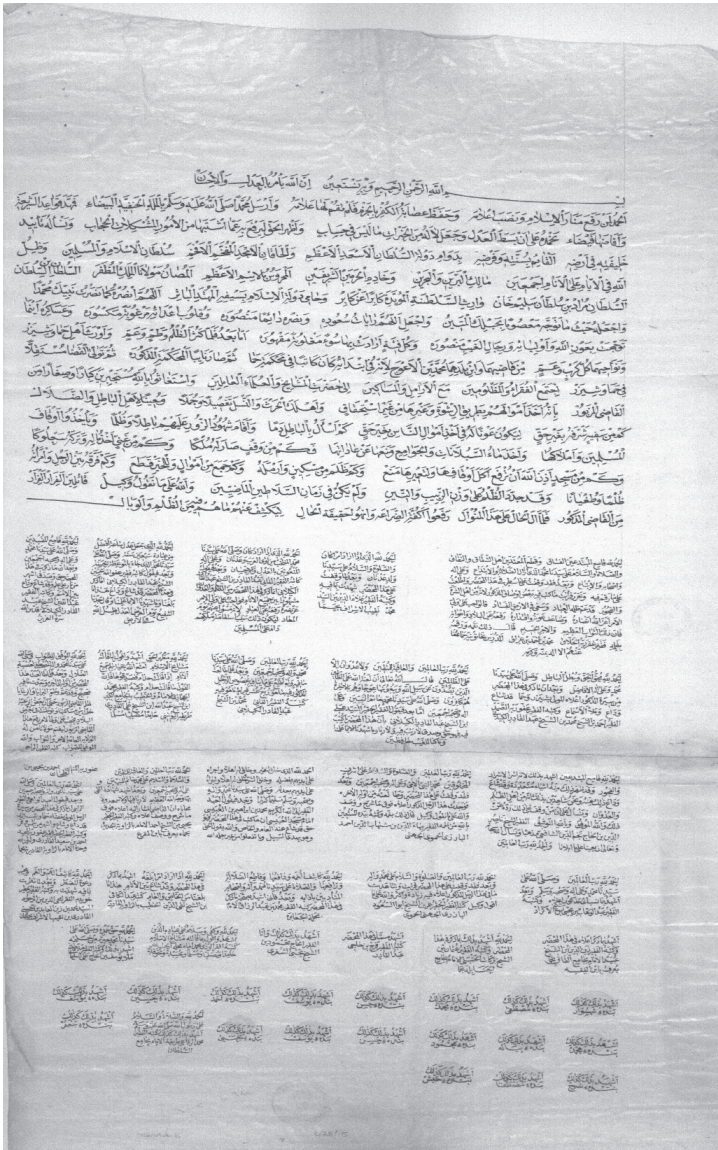
140 BOA, C.DRB, nr. 3255.

141 BOA, C.DRB, nr. 3255.

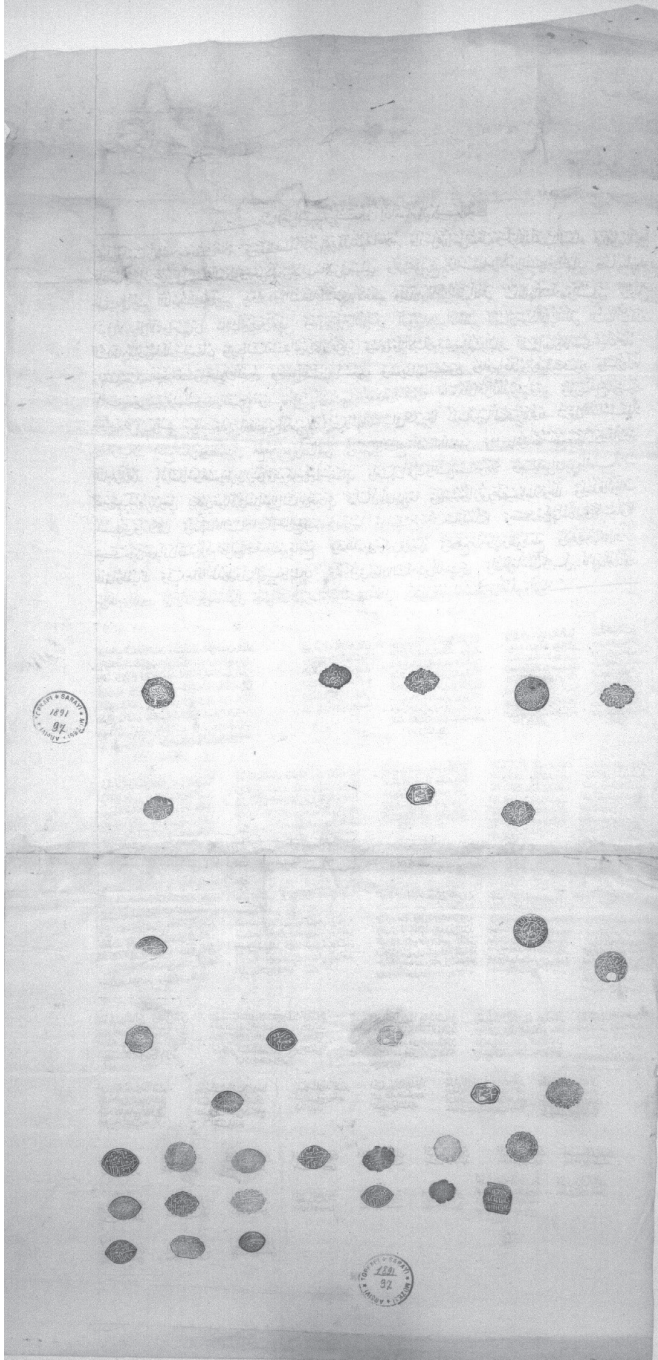
VI. Yabancı Dilde Yazılmış Mahzar Örnekleri

Özet: Hama ulema ve müderrislerinin Kadı Mehmed'in suistimallerini şikayetleri. (Arapça)

Tarih: 6 Ca 1003 (17 Ocak 1595)

(TSM.A.E, 478/15)

Mühür Örnekleri
(TSM.A.E, nr. 478/15)

Bizans Kalesinden Osmanlı Şehrine: Fethinden XV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Dimetoka

From a Byzantine Fortress to an Ottoman City: The History of Dimetoka from its Conquest to the Late XVth Century

Hacer Ateş*

*Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne, Türkiye

ORCID: H.A. 0000-0002-0708-0213

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hacer Ateş,

Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Edirne, Türkiye

E-posta/E-mail: hacrates@trakya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 31.07.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
27.09.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.10.2021

Kabul/Accepted: 20.10.2021

Atıf/Citation:

Ateş, Hacer. "Bizans Kalesinden Osmanlı Şehrine:
Fethinden XV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Dimetoka."
Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 75 (2021):
91-115.

<https://doi.org/10.26650/iutd.977123>

ÖZ

Dimetoka, Rumeli'nin fethi esnasında Orta Meriç Vadisi güzergâhında ele geçirilen stratejik önemi haiz şehirlerden biridir. Osmanlı fethi öncesinde kale içindeki birkaç mahalleden müteşekkil küçük bir şehir olan Dimetoka, Osmanlı idaresine geçtikten sonra kalenin dışında yeni yerleşim alanlarının kurulmasıyla hızla gelişmeye başlamıştır. Câmî, mescit, medrese gibi yapıların inşasıyla birlikte İslâm şehri kimliği kazanan şehir etrafındaki kırsal alanın da merkezi konumuna gelmiştir. Dimetoka bulunduğu coğrafya itibarıyla fetihten sonra da önemini kaybetmemiş, Edirne başkent oluncaya kadar bölgedeki fetih hareketleri buradaki saraydan idare edilmiştir. Bu çalışmada tahrir defterleri ve diğer arşiv vesikalarından istifade edilerek Dimetoka'nın Osmanlı hakimiyetine geçişiyle birlikte şehrin değişen profili ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Dimetoka, Rumeli, Şehirleşme, Kızıldeli, Medrese

ABSTRACT

Dimetoka (Didymoteichon), besieged and conquered during the Ottoman incursions into the Middle Maritsa Valley, is a strategically important town. This garrison city, with a few neighborhoods within the fortress, underwent rapid urban growth under Ottoman rule with the establishment of new residential areas outside the original settlement. While it became increasingly Muslim with the construction of mosques and madrasa (Islamic schools), it also served as an urban center for the surrounding countryside. Until the rise of Edirne as the new capital, Dimetoka preserved its strategic importance and war efforts as new conquests in the Balkans were coordinated from the palace in the same city. The purpose of this study is to analyze the changing profile of the city under Ottoman rule based on the *Tahrir Registers* and some other archival material.

Keywords: Didymoteichon, Rumelia, Urbanisation, Kızıldeli, Madrasa

Extended Abstract

Dimetoka (Didymoteicho) is an ancient Byzantine garrison city established on the banks of the River Erythrotamos, a branch of the Maritsa River. Close to its present-day location, emperor Trajan (98–117) founded the city of Plotinopolis. As the town was sacked by the Barbarians, emperor Iustinianos (527–565) abandoned the ancient city and created a new one close to the nearby River of Erythrotamos. The new city received its name “Didymoteicho” from the double wall that surrounded it, meaning twin fortification (“*Didymôteichon*”) in Greek. During the Ottoman period, the city was known as Dimetoka.

This strongly fortified Byzantine city had strategic importance and served as a defense line in Thrace to protect Constantinople, the imperial capital, from any attacks from Europe. Apart from its strategic importance, it became an imperial base during the Byzantine civil war. Backed by the Thracian nobles, Ioannes Kantakuzenos, the commander-in-chief and the chief lieutenant of the Byzantine emperor, was crowned emperor in the same city on October 26, 1341. Thus, for a certain period, Dimetoka became the de facto rival of the Byzantine capital. In the struggle against his rivals, Ioannes Kantakuzenos (Kantakuzenos VI) allied with Orhan, the Ottoman Sultan. The Ottoman forces had initially crossed to the Rumelian side to provide military aid to their Byzantine ally; later, however, they began to settle down permanently in the region. In 1354, Süleyman Paşa captured the strategically important town of Gelibolu. Following his death, the Ottoman advances in the region continued and the important cities of Edirne and Dimetoka were captured by Sultan Murad I. The conqueror of Dimetoka was an Ottoman commander called Hacı İlbey (1361).

Upon his accession to the throne, Murad I preferred to establish his main base and residence in this double-fortified city and then constructed a royal palace in the inner city. Until the rise of Edirne as the imperial capital, the sultan ruled his domains and coordinated his military operations in the Rumelia from his palace in Dimetoka. During this period, the entire city witnessed rapid urbanization, and new residential areas appeared outside the original intramural settlement. A completely new and typical Ottoman city developed in the vast plains around the old Byzantine town.

During the reign of Murad I, some neighborhoods were established in the new settlement areas, especially around Köprü Kapısı, the city gate at the south-west part of the city. The urbanization of the south-east zone, marked by the city gate called Çarşı Kapı, was relatively slow and just one neighborhood was established during the fourteenth century. In the subsequent century, this part of the city also became more urbanized with the emergence of new neighborhoods. Some, such as the Mahalle of Cüneyd Abdal, served as the residential quarters for the local Ottoman administrators and colonizing dervishes.

Through to the end of the fourteenth century, the facade of the city changed with new buildings. The Mosque of Bayezid I and the marketplace became the center of the city, and shops and a bazaar clustered around them. Bayezid I himself financed the erection of a dervish lodge in the neighborhood of Ahi Denk (Denek) and endowed the revenues of several shops in the marketplace to cover its expenses. The same sultan also funded a water conduit to meet the city's water demands.

The mosque and religious school (*madrasa*) constructed by Oruç Bey in the fifteenth century became another center of the Dimetoka. The *madrasa* of Oruç Bey has historical importance as the first *madrasa* of the city and one of the oldest of the Rumelia. Following a setback during the period of Interregnum, the Ottomans made further investments in education, cultural activities and public works. Similar to the contribution of Oruç Bey, the new buildings constructed by Karagöz Bey contributed to the rise of new residential quarters in different parts of the city. He erected a new mosque and the second *madrasa* of Dimetoka. All these edifices contributed to the cultural life and the education of the city.

A considerable population lived in the 17 neighborhoods of Dimetoka. While around 1500–2000 non-Muslims resided in the inner city during the first half of the fifteenth century, this number shrank to 565 by the end of the same century. This one-third decrease in the non-Muslim population may be somehow related to increased migrations to newly conquered Istanbul. As may be recalled, Dimetoka had served as the main base for one of the rival emperors during the Byzantine civil war. As for the Muslim population of the city, 1750–1755 Muslims lived in the city in the late fifteenth century, while the total population was around 2400–2500.

To sum up, the small Byzantine garrison city in Thrace did not lose its importance under Ottoman rule. On the contrary, it became one of the most important headquarters of the Ottoman advances into Rumelia. Until the rise of Edirne, it served as a capital for Murad I and was rapidly urbanized with the establishment of new residential quarters outside the inner city and later further urbanized by the edifices of Yıldırım Bayezid and Oruç Bey erected in different parts of the city. Almost a century later, Dimetoka turned into a traditional Ottoman city with its mosques, *madrasa*, marketplace, shops and bathhouses.

Giriş

Dimetoka, Meriç Nehri'nin kollarından Kızıldeli Nehri kenarında kurulmuş Bizans kale-şehirlerinden (*castrum/ordugâh*) biridir. Bugünkü Dimetoka'nın bulunduğu yerin yakınlarında daha önce İmparator Trajanus (98-117) tarafından kurulmuş olan Plotinopolis şehri bulunmakta iken Plotinopolis'in Barbar istilaları sırasında tahrip olmasıyla İmparator I. Iustinianos (527-565) tarafından Kızıldeliçay Nehri'yle çevrili platoda tekrar bir şehir kurulmuştur. Yeni şehir çift surla çevrildiği için buraya “*çift surlu*” anlamına gelen Grekçe *Didymôteichon* adı verilmiştir¹. Bu isim Osmanlı döneminde Dimetoka şeklini almıştır.

Dimetoka Kalesi ovaya hâkim yüksek bir tepe üzerinde inşa edilmişti. Kalenin kuzey yönünde sarp kayalıkların batı ve güney yönünde ise Kızıldeliçay'ın bulunuyor olması doğal bir koruma hattı oluşturmuştur². Bu korunaklı Bizans şehri, imparatorluğun kuruluşundan itibaren ülkenin batı sınırlarının güvenliği hususunda özellikle de başkent İstanbul'a Avrupa yönünden gelebilecek taarruzların püskürtülmesinde önemli roller üstlenmiştir. Dimetoka stratejik önemi haiz kentlerden biri olmanın yanı sıra iç savaşlar döneminde Bizans ortak imparatorlarının yönetim merkezlerinden biri olarak da dikkat çekmektedir. Bizans başkomutanı ve imparator nâibi olan Ioannes Kantakuzenos 26 Ekim 1341'de Trakya soylularının desteğiyle Dimetoka'da imparatorluğunu ilân etmiştir³. Önce niyâbet makamı ardından da müşterek imparatorun ikametgâhı olarak dikkat çeken Dimetoka, İstanbul'a rakip bir şehir olarak siyasi bir misyon da üstlenmiştir.

Ioannes Kantakuzenos (VI. Kantakouzenos)'un iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla giriştiği ittifak arayışları Orhan Bey ile Kantakuzenos'u yakınlaştırmış, nihayetinde Osmanlılar artık bu siyasi çekişmenin taraflarından biri haline gelmiştir. Müttefiklerine yardım amacıyla Rumeli yakasına geçen Osmanlı kuvvetleri kısa sürede burada tutunmayı başarmışlardır⁴. 1354'de Gelibolu'nun fethinin ardından Rumeli harekâtı hız kazanmış, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa Gelibolu'nun fethinden hemen sonra buradan hareketle üç kolda uçlar teşkil ederek fetihleri sistemli bir şekilde devam ettirmiştir⁵.

1 Machiel Kiel, “Dimetoka”, *DİA*, XIX, 305.

2 Evliya Çelebi Dimetoka kalesini detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman, 8/1, İstanbul 2001, s. 69-70.

3 Dimetoka askerî üs ya da güçlü surlara sahip olmasının yanında Bizans'ın siyasi hayatında da ayrıca önem arz etmektedir. Özellikle XIII. yüzyılın sonlarından itibaren müstakil idare oluşturmak isteyen müşterek imparator adayları için Edirne ve Dimetoka şehirleri adeta propaganda merkezi hâline gelmiştir. Dede-torun Andronikos'lar arasındaki mücadele esnasında varılan anlaşmaya göre II. Andronikos Palaiologos (1282-1328) Konstantinopolis'te, III. Andronikos Palaiologos (1328-1341) ise Hadrianopolis'te ikame etmeyi kararlaştırmışlardı (6 Haziran 1321). Daha sonra ise III. Andronikos, Dimetoka'da kalmayı tercih etti. Yine ikinci iç savaş döneminde Bizans başkomutanı ve imparator nâibi olan Ioannes Kantakuzenos 26 Ekim 1341'de Dimetoka'da Trakya soylularının desteğiyle imparatorluğunu ilân etmiştir. Bkz. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2016, s. 194-235.

4 M. Münir Aktepe, “Osmanlıların Rumeli'de İlk Feth Ettikleri Çimbi Kal'ası”, *Tarih Dergisi*, 1/2 (İstanbul 1950), s. 283-308.

5 Halil İnalıcık, “Rumeli”, *DİA*, XXXV, 233.

Gelibolu'nun fethinin ardından Osmanlıların yeni hedefleri Dimetoka ve Edirne gibi bölgenin güçlü şehirlerini ele geçirmek olmuştur. Süleyman Paşa'nın bölgede görevlendirdiği Osmanlı kuvvetleri 1354'lerden itibaren Dimetoka civarında görülmeye başlamıştır. Dönem hakkında bilgi veren kroniklerde Dimetoka'nın Konurhisar'da bulunan Osmanlı kuvvetleri tarafından sürekli olarak tazyik edildiği belirtilmektedir⁶. Fethinin ardından bölgenin önemli uç beylerinden Hacı İlbey'in yönetimine verilmiş olan Konurhisar⁷, Dimetoka'ya yapılacak akınlarda üs olarak kullanılmıştır. Hacı İlbeyi buradan hareketle Gazi Evrenos Bey ve diğer gazilerle birlikte Dimetoka'yı baskı altına almak için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda Dimetoka sistemli bir şekilde Osmanlı akınlarının hedefi haline gelmiştir. Ancak Süleyman Paşa'nın vefatıyla birlikte Trakya fetihlerinin akamete uğradığı süreçte Dimetoka taraflarına yapılan akınlar da durmuştur.

Rumeli fetihleri 1357'den itibaren Şehzade Murad önderliğinde hızlı bir şekilde kaldığı yerden devam etmiştir. Fetih politikası doğrultusunda Edirne ve Dimetoka şehirleri üzerine harekâtın her iki cihette eş zamanlı olarak başladığı; ancak Dimetoka'nın Edirne'den daha önce ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı kroniklerinden Edirne ve Dimetoka şehirleri üzerine Osmanlı kuvvetlerinin iki koldan hareket ettiği ortaya çıkmaktadır⁸. Şehzade Murad ve Lala Şahin'in idaresindeki kuvvetler, bölgeye başkent İstanbul'dan gelecek yardımlara mâni olmak üzere Edirne-İstanbul arasındaki küçük kaleleri ele geçirme görevini üstlenirken Hacı İlbey ve Gazi Evrenos'un önderliğindeki kuvvetler ise Edirne'nin güneyini kontrol altına almak üzere Dimetoka tarafına gönderilmiştir.

Süleyman Paşa zamanından bölgeye aşına olan Osmanlı kuvvetleri bu kez Dimetoka'ya daha yakın bir bölgeyi üs edinmiş ve şehrin üzerindeki baskı hissedilir derecede artmıştır. Osmanlı kaynakları Hacı İlbeyi'nin Meriç kenarında bir burgozu (*küçük hisar*) ele geçirdiği ve buradan Dimetoka'yı sıkı bir denetim altına aldığından bahsetmektedir⁹. Meriç Nehri üzerinde ileri bir noktada bulunan bu burgoz *Pythion* (Burgos veya İlbey Burgosu)'dur¹⁰. Burası Osmanlı idaresinde Kuleliburgos adını almış olup bugün Dimetoka'nın yaklaşık 16 km kuzeydoğusundaki Pythion köyüdür. Hacı İlbey'in emrindeki kuvvetler Dimetoka'ya oldukça yakın olan bu hisarda gündüzleri konaklayıp dinlenmekte geceleri ise Dimetoka kalesine ani baskınlar yapmaktaydılar. Osmanlıların bu gece saldırılarına karşı Dimetoka tekfurunun hazır beklediği ve savunmada olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı kroniklerinde Dimetoka'nın fethini anlatan kısımlarda yine bu gece saldırıları esnasında tekfurun ele geçirilmesi neticesinde kalenin fethedildiği bildirilmektedir¹¹. Tekfurun kaleyi Osmanlılara

6 *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000, s. 22; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşri Tarihi)*, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, I. Cilt, Ankara 1949, s. 195.

7 Abdülkadir Özcan, "Hacı İlbey", *DİA*, XIV, 482.

8 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri-I*, İstanbul 1949, s. 125-127.

9 *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, s. 27; Âşıkpaşazâde, s. 122-127; Neşri, s. 193-195.

10 Özcan, a.g.m., s. 482.

11 Âşıkpaşazâde, s. 127; Neşri, s. 195.

teslim etmesi şartıyla ailesiyle birlikte şehri terk etmesine müsaade edilmiştir. Dimetoka kalesi bu sûretle Hacı İlbey tarafından fethedilmiştir. Dimetoka'nın fethinden sonra halkın can ve mal güvenliğinin temin edilmiş olduğu anlaşılmaktadır¹². Dimetoka, Edirne'nin fethinden bir müddet sonra ihdas edilen Rumeli Beylerbeyliği'nin (Edirne) Paşa Livası'na bağlı bir kaza olarak Osmanlı idari sistemi içinde yerini almıştır. Dimetoka Kazası'nın merkezi olan *nefs-i Dimetoka*'nın gelirleri ise XV. yüzyılın sonlarında padişah hasırları içerisine dahil edilmiştir¹³.

Bizans idaresinde sadece kale içinden müteşekkil küçük bir sınır şehri olan Dimetoka fethin ardından özellikle I. Murad'ın cülûsundan sonra kale dışında hızla gelişmeye başlamıştır. Kale içindeki yerleşim düzeni yüzyıllar içinde durağan bir yapı sergilerken kalenin dışındaki düzlük arazide adeta yeni bir şehir inşa edilmiştir. Dimetoka'ya Osmanlı kimliği kazandıran yapıların bulunduğu klasik bir Osmanlı şehri panoraması çizen asıl kısım kale dışında yer almaktadır. Fetihden itibaren XV. yüzyıla kadar olan zaman diliminde şehrin profilini görebilmek ve fiziksel büyümeyi takip edebilmek adına şehrin hangi unsurlar etrafında geliştiğini ortaya koymak gereklidir. Bu hususta tahrir defterlerindeki veriler ve vakıflara ait çeşitli kayıtlar çalışmaya büyük katkı sağlamaktadır. Bu çalışma Dimetoka özelinde erken Osmanlı döneminde Rumeli'de bir Osmanlı şehrinin oluşum sürecini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

1. Kadim Şehir: Dimetoka Kalesi

Dimetoka kalesi Bizans'ın sınır kalelerinden biri olması sebebiyle daha çok karargâh formunda *castrum* denilen askeri sınıfın bulunduğu bir kale niteliği taşımaktaydı. Ancak 1341'den sonra ortak imparator Kantakuzenos'un ikametgâhı oluşu buraya yeni bir form kazandırmış, Dimetoka artık İmparator ve ailesi ile birlikte yönetici sınıf ve imparatorluk ordusuna ev sahipliği yapmıştır¹⁴. Yönetici sınıfın dışında kalan şehir halkı yine surların içinde kalmak suretiyle iç kalenin aşağısında güneybatı yönündeki yamaçlar ile güney tarafında kısmen eğimini kaybetmiş arazide yerleşmiştir. Kuzeybatı cihetinin oldukça sarp olması burada herhangi bir yerleşime imkân vermemektedir¹⁵. Kalenin dışında ise XIV. yüzyılın ortalarına kadar bir yerleşim söz konusu değildir. Bizans idaresinin son zamanlarına

12 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Geise neşri, haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 24; Levent Kayapınar, Metto Villani'den naklen şehrin 1361 Kasım ayında Osmanlılar tarafından ele geçirildiğine değinmektedir. Levent Kayapınar, "XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Dimetoka'da Bektaşî Tekke ve Zâviyeleri", *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 2018/18, s. 139.

13 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 141.

14 Kantakuzenos Dimetoka'da imparatorluğunu ilan ettikten sonra burada yaşamaya devam etmiştir. Selanik hadiselerinin yaşandığı sırada Kantakuzenos müttefiki Aydınoğlu Umur Bey'i yardıma çağırılmış bunun üzerine Dimetoka'ya giden Umur Bey'i orada Kantakuzenos'un zevcesi İrene karşılamıştır. Enverî, *Düsturnâme-i Enverî (Medhal)*, haz. Mükrimin Halil, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı S: 15, İstanbul 1929, s. 46.

15 Evliya Çelebi şehrin Kızıldeli Çay tarafında kalan bu kısmının sarp kayalıklar olması sebebiyle şahin ve zağnos yuvası olduğunu bildirmektedir.

doğru kalenin dışında küçük bir yerleşim alanı oluşmuşsa da iç savaşlar esnasında güvenlik sebebiyle olsa gerek buradaki yerleşim ortadan kalkmıştır¹⁶. İleride de değinileceği üzere fethin ardından kalenin dışında yeni Müslüman mahalleleri kurulmasına rağmen şehrin kadim halkı yine kale içinde yaşamaya devam etmiş, kalenin dışında herhangi bir gayrimüslim mahalleye rastlanmamıştır.

Osmanlı fethi öncesinde surların içinde kaç kişinin yaşadığına dair bilgiler tahminden öteye gidememektedir. Bizans döneminde Dimetoka'nın nüfusu hakkında herhangi bir kayıt bulunmamakla birlikte bazı çıkarımlara göre şehrin o zamanki nüfusunun 1.600-2.000 kişi civarında olduğu sanılmaktadır¹⁷. 1433'te şehri ziyaret eden Broquière'in verdiği bilgiye göre XV. yüzyılın ilk yarısında kale içinde dört yüz ev bulunmaktadır¹⁸. Broquière'in bahsettiği ev sayısını aile olarak düşündüğümüzde evlerin içinde yaşayanların sayısının yukarıda verilen tahmini sayıya yakın olduğunu söyleyebiliriz. Şehrin fethinden sonra Osmanlı idarecilerinin halkı koruyup kollaması, can ve mal güvenliğinin temin edilmesi şehir sakinlerinin yerlerinde kalmasını sağlamıştır¹⁹. Osmanlı kuvvetleriyle herhangi bir çatışma olmaksızın şehrin teslim edilmiş olması muhtemel can kayıplarının da önüne geçmiş mevcut nüfusta herhangi bir azalma söz konusu olmamıştır. Şu hâlde XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyılın ilk yarısına kadar kale içindeki nüfusun 2.000 kişi civarında olduğu söylenebilir.

Kale içindeki nüfusun besin ihtiyacının Osmanlı döneminde olduğu gibi civardaki yakın köylerden ya da kalenin etrafındaki tarım arazilerinden karşılandığını söyleyebiliriz. Zira XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında şehrin etrafında tarım arazileri ve bağların bulunduğu ve ayrıca buralarda türlü meyvelerin yetiştiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu yerel kaynaklar gıda temini yönünde şehrin ihtiyacına cevap verecek niteliktedir. Besin ihtiyacının yanı sıra şehrin en temel ihtiyaçlarının başında su temini meselesi gelmektedir. Osmanlı öncesinde şehrin su ihtiyacını karşılamak için farklı çözümler bulunduğunu görmekteyiz. Bunlardan ilki Kızıldeli Nehri'nden su temin edilmesi yönünde olmuştur. Kalenin hemen yanından geçen Kızıldeli Nehri'nden alınan su, iç kale hariç sur içinde yaşayan şehir halkının ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. İç kale nehir seviyesinden yukarıda kaldığı için burada nehirden sağlanan sudan istifade edilememiştir. Bu hususta akarsuya alternatif olarak yer altından çıkarılan suyun kuyular ya da çeşmeler vasıtasıyla kullanılması gibi çözümler akla gelmektedir. Ancak şehirde Bizans döneminden kalma su yolu, isale hattı ya da künk vs. su şebekesi emaresinden bahseden bir kayda tesadüf edilememiştir. İç kalenin kendine has ayrı bir su sistemi olduğu anlaşılmaktadır. Sarnıçlar bu hususta etkin bir şekilde kullanılmış, iç kalenin su ihtiyacı

16 Nicol, *a.g.e.*, s. 240; Kiel, *a.g.m.*, s. 305.

17 M. Kiel, XIV. yüzyılda şehrin sur içinde kalan kısmının 20 hektar olduğu ve Bizans şehirlerinde hektar başına genellikle 80-100 kişi düştüğü varsayımıyla yaklaşık nüfusu tahmin etmiştir. Bkz. Kiel, *a.g.m.*, s. 305.

18 *Bertrandon De la Broquierenin Denizaşırı Seyahati*, yay. haz. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, İstanbul 2000, s. 35.

19 Dimetoka tekfurunun Osmanlı kuvvetleriyle savaşmaksızın teslim olması sebebiyle halkın canına ve malına dokunulmamıştır. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 24.

giderilmiştir. Bizans döneminde iç kalede yağmur ve kar sularının toplanması amacıyla inşa edilmiş olan sarnıcın XVII. yüzyılda dahi işlevini sürdürdüğünü görmekteyiz. Bu sarnıç iç kalede bulunan hünkâr sarayının yakınındaki kale duvarından yaklaşık yüz adımlık bir merdivenle inilebilen bir mesafede bulunmaktaydı²⁰. Dimetoka’da muntazam su akışını sağlamak üzere ilk çalışmalar ise Yıldırım Bayezid zamanında başlamıştır.

Dimetoka surlarının dış dünya ile irtibatını sağlayan biri güneybatı diğeri de güneydoğu cihetinde olmak üzere iki kapısı bulunmaktaydı. Batı yönünde Kızıldeli Nehri kıyısında bulunan kapıdan çıkılarak nehrin batı yakasına geçildiğini tahmin etmekteyiz. Evliya Çelebi Kızıldeli Nehri kıyısında olan kapının *Köprü Kapısı* olarak adlandırıldığını bildirmektedir. Burada Bizans döneminde de nehrin karşı tarafı ile irtibatın sağlandığı bir köprüünün bulunduğu muhakkaktır. Zira Bizans döneminde önemli bir askeri üs olan Dimetoka’dan hareketle batı yönünde pek çok harekât düzenlenmiştir. Osmanlı döneminde Sultan Bayezid zamanında bir köprüünün yapılmış olduğunu arşiv vesikalarından öğrenmekteyiz²¹. Yeni bir köprü inşasına ihtiyaç duyulması Bizans dönemindeki köprüünün XV. yüzyılın sonlarına doğru artık işlevini yitirdiğini akla getirmektedir. Dimetoka kalesinin ikinci kapısı güneydoğu cihetinde bulunmaktaydı²². XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi bu kapının *Çarşı Kapısı* adıyla anıldığını belirtmektedir. Çarşı Kapısı aynı Bizans döneminde olduğu gibi Dimetoka şehrinin de giriş kapısıydı. Osmanlı döneminde kale dışında oluşan mahalleler, yeni çarşı ve diğer fonksiyonel mekânlarla irtibat bu kapıdan sağlanmaktaydı.

Osmanlı idaresindeki Dimetoka kalesine ait ilk bilgileri 1433’te burayı iki defa ziyaret eden Bertrandon de la Broquière’den öğrenmekteyiz²³. Broquière’e göre burası oldukça iyi bir şehir olup yusuvarlak bir tepe üstüne oturan çok güzel çifte duvarlı bir kaleye sahiptir. XV. yüzyılın ortalarına doğru yaptığı seyahatler esnasında şehirden iki kez geçen Broquière, Dimetoka kalesinden bahsederken “...Rumeli adı verilen bu ülke içindeki bütün büyük şehirlerin surları yıkılmış durumdaydı; yalnız Konstantinopolis ile Hanya yolu üzerindeki İpsala yakınlarında Meriç üzerinde yer alan Dimotika kalesinin durumu farklıydı” diyerek Dimetoka kalesinin sağlam bir şekilde ayakta durduğunu vurgulamıştır²⁴.

20 1663 yılında Dimetoka’da müderrislik yapan Abdurrahman Hibrî bu yapının kâfir döneminden kalma olduğunu ve sarnıca şehir halkının “*Ceranbuluz*” adını verdiklerini belirtmektedir. Abdurrahman Hibrî, *Enisü'l- Müsâmirin*, (Edirne Tarihi 1360-1350), neşr. Ratıp Kazancıgil, Edirne Araştırmaları Dizisi: 14, Edirne 1996, s. 53.

21 Kızıldeli Nehri üzerine Sultan Bayezid’in bina ettirdiği köprüünün tamirat kaydı için bkz. BOA, MM, nr. 16/199 (25 Zilkade 979/9 Nisan 1572). [Belgede zikredilen Sultan Bayezid, II. Bayezid olmalıdır. Zira Osmanlı arşiv vesikalarının çoğunda I. Bayezid ile II. Bayezid’i tefrik etmek amacıyla I. Bayezid’den Yıldırım Han şeklinde bahsedildiğini görmekteyiz].

22 Burası Taç Kapı/ Çarşı Kapısı/ Tören Kapı olarak da adlandırılmaktadır. A. Mehmet Delibalta, *Rumeli’de İlk Başkent Dimetoka (Dimetoka Mahalleleri)*, Bursa 2007, s. 35.

23 Kiel, a.g.m., s. 305.

24 *Bertrandon De la Broquierenin Denizasıry Seyahati*, s. 307-308.

Dimetoka kalesi stratejik önemi sebebiyle Osmanlı fethi sonrasında da önceki misyonuna benzer bir şekilde işlevini korumuştur. Osmanlılar güvenlik sorunu arz etmeyecek yerlerdeki kalelerin tahkimine ehemmiyet vermezken stratejik bölgelerdeki kaleleri titizlikle koruyarak tamir ve tahkim etmişler hatta bazı ilâvelerle kendi ihtiyaçları doğrultusunda yeni formlar kazandırmışlardır. Dimetoka çifte surlarla çevrilmiş güvenliği üst seviyede bir şehir olduğu için tahta geçişinin ardından I. Murad burada kalmayı tercih ederek Rumeli fetihlerinin üssü olarak burayı yeni yönetim merkezi yapmıştır. Sultan Murad iç kalede bir Hünkâr Sarayı inşa ettirmiş, Edirne Sarayı yapıncaya kadar ülkeyi ve Rumeli seferlerini buradan yönetmiştir. Edirne başkent olmasına rağmen Dimetoka ile irtibatını kesmeyen I. Murad Çirmen Savaşı (1371)'ni Dimetoka sarayından takip etmiştir²⁵. Broquière'in de bahsettiği üzere kalenin 1430'larda sağlam bir şekilde varlığını korumuş olması tıpkı Bizans döneminde olduğu gibi askeri üs özelliğini devam ettirmesinden kaynaklıdır.

I. Murad zamanında öncelikli olarak kale içinde bazı yenilikler yapılmak suretiyle imar faaliyetleri başlamıştır. Osmanlı fethi sonrasında şehrin savunmasını güçlendirmek adına sur içinde birbiriyle irtibatlı iki iç kalenin daha yapıldığı anlaşılmaktadır²⁶. Kalenin içinde bahsi geçen hünkâr sarayı bu zamanlarda inşa olmuştur. Osmanlı fethiyle birlikte surların içinde artık şehrin yerli halkının yanı sıra Osmanlı Sultanı ile birlikte askeri ve idari sınıf mensupları da yaşamaya başlamıştır. XV. yüzyılın sonlarına doğru surların içinde 106 hane ve 7 bîve olmak üzere 113 hane gayrimüslim bulunmakta olup sayıları yaklaşık 565 kişi idi²⁷. Bunun yanı sıra iç kalede 4 hanelik bir Müslüman nüfus daha bulunmaktaydı²⁸. Kaledeki Müslüman nüfus *Mahalle-i Kale* başlığıyla kaydedilmişken 113 hanelik gayrimüslim nüfus *Mahalle-i Gebrân-ı Kale* olarak yazılmıştır. Müslüman mahallelerinin çoğunda olduğu gibi gayrimüslim mahalleler de ibadet merkezleri etrafında şekillenmişti. Ancak 113 hanelik gayrimüslim nüfusun tek bir mahallede kayıtlı olması kale içinde tek bir kilisenin olduğunu ya da fetih sonrasında kale nüfusunun tümünün birlikte kaydedildiğini akla getirmektedir. *Mahalle-i Gebrân-ı Kale*'de din adamı olarak kayıtlı iki papaz bulunmaktaydı²⁹. XVI. yüzyılın ilk yarısındaki kayıtlarda şehrin Rum nüfusunda çok da fazla artış olmamasına rağmen üç ayrı mahalle halinde kayıtlı oldukları görülmektedir³⁰. *Mahalle-i Gebrân*'da

25 *Tacüttevarih*'ten naklen M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı (Vakıflar-Mümlükler-Mukataalar)*, İstanbul 1952, s. 12.

26 Evliya Çelebi Dimetoka kalesindeki iç kale kısmında bir bölme hisar yapıldığını, bunun padişah için ayrı bir bölme olduğunu söyleyerek Hünkâr Sarayı'nın bu bölmede olduğundan bahsetmektedir. Dimetoka kalesinin özellikleri için bkz. Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, 8/1, s. 69-70.

27 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 148-149.

28 İstifade ettiğimiz kaynakta Müslüman hanelerini teşkil eden 4 şahsın isimlerinin haricinde herhangi bir bilgi mevcut değildir (BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 148). Ancak XVI. yüzyılda şehre ait bilgi veren tahrir defterinde kalede imam, dizdâr, muhafız ve merdanların bulunduğu ve mezkûr şahıslara Dimetoka'nın çeşitli köylerinden timar verildiği görülmektedir. Dolayısıyla XV. yüzyılda Kale Mahallesi'nde adı geçen bu Müslüman nüfusun kale görevlileri olduğu söylenebilir. BOA, *TT.d.*, nr. 220, s. 21-25.

29 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 148.

30 1519 yılına ait tahrir defterinde Kale-i Gebrân Mahallesi'nin yanı sıra Mahalle-i Aya Todor ve Mahalle-i Manastır olmak üzere toplam 3 Rum mahallesi kayıtlıdır. BOA, *TT.d.*, nr. 77, s. 146-147.

kayıtlı gayrimüslim ahali içerisinde 1 *ırgat*, 3 *kiremitçi*, 2 *değirmenci*, 1 *saka*, 1 *eskici*, 1 *pabuççu* olmak üzere birkaç meslek koluna mensup zanaat erbabı bulunmaktaydı. Geri kalan halkın ise şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerde ya da yakın köylerde tarımla meşgul oldukları tahmin edilebilir.

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere kadim şehrin kale içindeki nüfusunun Bizans idaresinin son dönemlerinde ve XV. yüzyılın ilk yarısında hemen hemen 1.500-2.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmekteydi. İncelediğimiz deftere göre XV. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına gelindiğinde ise şehirdeki Rum halkın nüfusunun yaklaşık 565 kişi civarında olduğunu tespit etmekteyiz. Bu sayı yüzyılın ilk yarısındaki nüfusun neredeyse 1/3 oranında azaldığını göstermektedir. Bunun sebebini izah edecek verilere henüz tesadüf edemedik. Ancak İstanbul'un fethinin ardından şehrin şenlendirilmesi hususunda yapılan düzenlemeler kapsamında Dimetoka'daki halkın büyük bir kısmının İstanbul'a göç etmiş olması ihtimali düşünülebilir. İstanbul'un fethinden sonra sadece nüfus anlamında değil aynı zamanda iktisadi hayatının da canlandırılması yönünde tedbirler alındığı düşünüldüğünde Dimetoka'dan özellikle sanat erbabı kişilerin İstanbul'a nakillerinin sağlanmış olması muhtemeldir. Zira kale içindeki gayrimüslim halk arasında meslek gruplarını incelediğimizde zanaat ehli çok az kişinin olduğunu görmekteyiz. Bizans döneminde Ortak İmparatorlar devrinde her iki şehrin de payitaht olması sebebiyle aralarında irtibatın oldukça yüksek seviyede olduğunu yinelemek gerekir. Bu tarihi yakınlık Dimetoka sakinlerinin İstanbul'a gitmek istemelerinde rol oynamış olabilir.

Bizans idaresinin son dönemlerinde gerçekleşen ancak süreklilik arz etmeyen kale dışında yerleşme eğilimi Osmanlı idaresinde yeniden hayata geçmiştir. Şehirdeki yapıların inşa dönemlerini incelediğimizde I. Murad zamanında başlayan kale dışında yerleşme eğiliminin Yıldırım Bayezid zamanında daha belirgin bir şekilde ortaya çıktığını görmekteyiz. Osmanlı idaresine geçtikten sonra şehirdeki fiziksel büyümeyi tahrir defterlerinden takip etmek mümkündür. Tahrir defterlerindeki kayıtlar fetih sonrasında kale dışında yeni mahallelerin kurulduğunu göstermektedir. Dimetoka şehir merkezine ait mevcut en eski tarihli (1486) tahrir defterine nazaran şehir merkezinde 16 Müslüman mahallesi bulunduğu tespit edilmektedir.

2. Sur Dışında Yerleşim: Osmanlı Dimetoka'sı

Bizans'tan Osmanlı'ya tevârüs eden Dimetoka surlarla çevrili kadim kale-şehirdi. I. Murad zamanında kale içinde değişiklikler meydana gelirken kalenin dışında da yeni mahalleler kurulmaya başlanmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere kale dışında bir yerleşim unsuruna XIV. yüzyılın sonlarına doğru rastlansa da bu durum süreklilik arz etmemiştir. Şehrin fethiyle birlikte Rumeli coğrafyasının tümünde görüldüğü üzere Anadolu'dan büyük nüfus grupları Rumeli yakasına geçirilerek gerek kırsal alanda gerekse şehirlerde yeni yerleşim üniteleri

kurulmuştur³¹. Dimetoka'nın kırsal alanında yüze yakın köy Anadolu'dan gelen Türkmenler tarafından kurulurken surlarının dışında da fetihten sonra yeni bir yerleşme süreci başlamıştır.

I. Murad zamanından itibaren yavaş yavaş surların dışına yönelen yerleşmenin öncelikli olarak Köprübaşı Mahallesi'nin bulunduğu alanda gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu muhitin Bizans döneminde kale varoşunda kısa süreliğine kurulmuş olan mahallenin yeri ile örtüşüğünü tahmin etmekteyiz. Osmanlı öncesinde şehrin su ihtiyacının karşılanmasında başvurulan geleneksel yöntemler göz önünde bulundurulduğunda eski yerleşim alanının nehre yakın yerde olması gereklidir. Burası Osmanlı döneminde Köprü Kapısı diye adlandırılan kaleden çıkış yönüne tekabül etmektedir. Şu hâlde bu tarihi süreç dikkate alındığında Osmanlı idaresinde kale dışında kurulan ilk yerleşimlerden birinin Köprübaşı Mahallesi olduğunu söylemek mümkündür. Kalenin dışında olmak üzere yine bu mahalleye yakın bir mevkide Köprü Kapısı'nın güneydoğu yönünde, Kızıldeli Nehri'ne paralel olarak Abdal Cüneyd zâviyesi etrafında oluşan mahalle ise bu yönde yerleşimin bir diğer halkasını teşkil etmiştir³².

Osmanlı şehirlerinin çoğunda karşılaşıldığı üzere yeni kurulan mahalleler câmi, mescid, medrese, tekke, zâviye, hamam, çarşı ve pazar yeri gibi fonksiyonel yapılar etrafında şekillenmekteydi³³. Bu yapılar içinden daha ziyade *cuma câmisi* (ulu câmi) olarak bilinen şehrin büyük câmisi ya da çarşı-pazar gibi iktisâdi faaliyetlerin gerçekleştiği mekânlar şehirlerin ana merkezini oluşturmaktaydı³⁴. Büyük câmiden uzakta oturanların vakit namazlarını kılmaları için mahallelerde küçük câmi olarak adlandırılan mescidler inşa edilmekteydi³⁵. Yine tekkeler ve zâviyeler de hem çeşitli tasavvuf ehli hem de meslek erbabı grupların toplandıkları yer olarak dikkat çekmektedir. Bu minvalde Dimetoka'da

31 "...Türklerin külliyetli miktarda Rumeli'ye hicret ettiklerini ve burada yerleştiklerini isbat eden diğer esaslı bir menba da, yine XV. ve XVI. asır tahrir defterlerinde gördüğümüz köy isimleridir. Bu isimler, Anadolu'nun nerelerinden ve hangi beyliklere mensup Türk oymak, boy ve aşiretlerinin Rumeli'ye geçmiş olduklarını bize gösterdiği gibi, bunların nasıl bir sistem dâhilinde Balkanlara iskân edilmiş olduklarını açıklamaları bakımından da pek mühimdir.", M. Münir Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s. 304.

32 Feride Buzcu, *14.-15. Yüzyıl Erken Dönem Osmanlı Tarihinde Bir Saray Şehri: Dimetoka* adlı çalışmasında Abdal Cüneyd zâviyesinin yerini hatalı bir şekilde Çarşı Kapı güneyine olarak tarif ederek yanlışlığa düşmüştür. Bkz. Feride Buzcu, *14.-15. Yüzyıl Erken Dönem Osmanlı Tarihinde Bir Saray Şehri: Dimetoka*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 63. Zira XV. yy.a ait tahrir defterinde zâviye etrafında oluşan Abdal Cüneyd Mahallesi'nin bir diğer adının Debbâğlar olduğu görülmektedir (BOA, *TT.d*, nr. 20, s. 141). Debbâğların ya da deri hammadesinin işlem gördüğü yerler olan tabakhanelerin akarsu kenarlarında bulunması gerektiğinden bu mahallenin Çarşı Kapısı yönünde olması mümkün değildir. Abdal Cüneyd zâviyesi ve etrafında şekillenen mahalle Köprü Kapı çıkışında güneydoğu cihetinde bulunmaktaydı. Mahallenin bulunduğu yer için ayrıca bkz. Delibalta, *a.g.e.*, s. 30.

33 Osmanlı şehirlerinde mahalle kavramı hususunda bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), s. 69-78.

34 Cumâ Câmileri hakkında bkz. Suraiya Faroqi, "A Map Of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), s. 161-173.

35 Mescidlerin plâni, iç düzeni ve teyzini için bkz. Celâl Esat Arseven, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 88-89.

da benzer bir yerleşim düzeni oluşturulduğu görülmektedir. I. Murad zamanında Köprü Kapısı civarında Abdal Cüneyd tarafından inşa edilen zâviye, Abdal Cüneyd nâm-ı diğer Debbağlar Mahallesi'nin de nüvesini teşkil etmiştir. Abdal Cüneyd'in yaptırdığı zâviyeye Murad Hüdavendigâr tarafından Dimetoka yakınlarındaki bir arazi vakfedilmiştir³⁶. Abdal Cüneyd nâm-ı diğer Debbağlar Mahallesi'nin kuruluşunda I. Murad'ın katkılarının büyük olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı sultanlarının Rumeli'nin fethi ile birlikte Anadolu'dan gelen tasavvuf ehline ihsanlarda bulunduğu ve Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Rumeli bölgesinde de pek çok araziye tekke ve zâviyelerine vakfettikleri bilinmektedir.

I. Murad zamanında kurulduğunu tahmin ettiğimiz bir diğer mahalle olan Bazarlı Bey Mahallesi³⁷ ise Abdal Cüneyd zâviyesinin biraz daha doğusunda kaleden uzakta kurulan yeni bir mahalledir. Şu hâlde kale dışındaki ilk mahallelerin kalenin güneybatı cihetinde Kızıldeli Nehri'ne paralel uzanan arazide konumlandıkları anlaşılmaktadır. Ancak bunlar içinde bir istisna olarak Haraççı Mahallesi'ni ayrıca zikretmek gerekir ki bu mahalle Çarşı Kapısı yönünde yer alıyordu. Bu mahalle isminden de anlaşılacağı üzere şehrin cizye ve ispenç gibi vergilerinin toplanması işinden sorumlu devlet görevlilerinin bulunduğu bir mahalledir³⁸. Mahallenin bulunduğu yöndeki *Çarşı Kapısı* aynı zamanda kalenin ana giriş kapısı niteliğinde olup daha ziyade sultanın ve yönetici sınıfın kullandığı giriş kapısı olması sebebiyle burada resmi görevi haiz şahısların yerleşmiş olduğu bir mahallenin olması akla yatkındır. Mezkûr mahallenin fetihten hemen sonra ihdas edildiğini söyleyebiliriz.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru şehrin merkezi yerleri belirginleşmeye başlayacaktır. Asıl şehrin oluşmasında Sultan Yıldırım Bayezid'in katkılarının üst seviyede olduğu görülmektedir. Özellikle Yıldırım Bayezid Câmii ve onun yakınındaki imâret, pazar yeri, zâviye ve dükkânlar bu anlamda şehrin asıl çekirdeğinin olduğu kısım olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraları *Kuyumcu Mahallesi* sınırları içinde kalmış olduğunu öğrendiğimiz Ahi Denk (Denek) zâviyesi bizzat Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Yıldırım Bayezid, ayrıca şehrin çarşısı içinde bir başhane yaptırarak gelirini bu zâviyeye vakfetmiştir³⁹. Bu bilgiden anlaşılacağı üzere şehirde Yıldırım Bayezid zamanından itibaren bir çarşının varlığından bahsetmek mümkündür.

Çarşının hemen yanında XIV. yüzyıl sonlarında inşasına başlanmış olan Yıldırım Bayezid Câmii bulunmaktaydı. Yıldırım Bayezid Câmii, XV. yüzyılda şehrin en büyük câmisi olup yanında bir imâret mevcuttu⁴⁰. Modern kaynakların birçoğunda câminin kitabesinde geçen

36 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 301.

37 Mahallenin adını Osman Bey'in oğullarından Bazarlı Bey'den aldığını düşünmekteyiz. Bazarlı/Pazarlı Bey hususunda bkz. H. İnalçık, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg", *Belleten*, LXXI/261 (2007), s. 465; Ayrıca bkz. Vedat Turgut, "Osman Gazi'nin Hanımları ve Çocukları", *Vakanîvis*, vol. 4, Söğüt Özel Sayısı, Aralık 2019, s. 68.

38 XIX. yüzyılda şehirde mevcut olan Cizyedâr Mahallesi, Haraççı Mahallesi'nin isminin değişmesiyle ortaya çıkmış bir mahalle olmalıdır.

39 Başhanenin gelirinden günlük 3 akçe olmak üzere yıllık toplam 1.080 akçe zâviyeye vakfedilmiştir. BOA, *TT.d.*, nr. 370, s. 30.

40 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 71.

açıklamalar ve inşaatının bitiş tarihinin esas alınması mezkûr câminin *Çelebi Mehmed Câmii* olarak zikredilmesine sebep olmuştur⁴¹. Ancak çeşitli arşiv vesikalarında câminin tamiri, görevli atamaları vs. hususunda tutulmuş kayıtlardan bânîsinin Yıldırım Bayezid olduğu açıkça görülmektedir. Arşiv vesikalarında mezkûr câmi “*Yıldırım Bayezid Han’ın binâ eylediği câmi-i şerif*” diye kaydedilmiştir⁴². Câmîye ait müstakil bir vakıf bulunmamakla birlikte masraflarının Edirne gümrük gelirinden karşılandığı anlaşılmaktadır⁴³. Câmînin etrafında *Câmi Mahallesi* ve hemen karşısında çarşı ile yan yana olduğu anlaşılan *Kuyumcu Mahallesi* bu dönemde kurulmuş mahallelerdendir. Câmî ve etrafındaki çarşı, pazar yeri ve burada inşa edilen zâviye ve dükkânlar yeni bir çekim alanı oluşturmuş ve zamanla etrafında başka mahalleler kurulmuştur.

Yıldırım Bayezid zamanında şehre yapılan yatırımların hız kazandığını görmekteyiz. Yıldırım Bayezid şehrin su ihtiyacını karşılamak üzere bir su yolu yaptırmıştır. Şehre hangi mecradan su getirildiği hususunda bir bilgiye tesadüf edemedik. Ancak câmi ve su yoluna ait tamirat kayıtlarından şehre künkler vasıtasıyla su getirildiğini öğrenmekteyiz⁴⁴. Öncelikli olarak câminin inşaatı için gerekli suyun temin edilmesi meselesi su yolunun yapımında etkili olmuştur. Evliya Çelebi ulu câmi yanında köhne bir hamamdan bahsetmektedir. Câmî yanındaki bu hamamın suyu da buradan temin edilmiş olmalıdır. Câmînin avlusunda bulunan şadırvanın suyu da borular vasıtasıyla bu sudan sağlamaktaydı. Yıldırım Bayezid’in şehre getirdiği su sayesinde Câmî Mahallesi ile birlikte câminin karşı tarafında bulunan çarşıya gelen kalabalık kitlenin de su ihtiyacı karşılanmıştır.

Yıldırım Bayezid döneminin sonlarına doğru şehrin başka bir çekim alanını da Oruç Paşa yapıları olmuştur. Rumeli Beylerbeyi iken daha sonra Anadolu Beylerbeyiliği görevine getirilen Kara Timurtaş Paşa oğlu Oruç Bey (Paşa)’ın yaptırmış olduğu mescid ve medrese XV. yüzyılda şehrin en uzak noktası olarak tâbir edebileceğimiz bir yerde, Yıldırım Bayezid Câmii’nin daha da doğu tarafında yer almaktaydı. Bu medrese Dimetoka’nın ilk medresesi, Rumeli’nin ise en eski eğitim kurumlarından biri olması sebebiyle ayrı bir önem taşımaktaydı. Bazı kaynaklarda Yıldırım Bayezid’in daha şehzadelik yıllarında Dimetoka’da bir medrese

41 Semavi Eyice, Câmînin kitabesinde 1420 yılı bitiş tarihi olarak belirtilmesine rağmen Abdurrahman Hibri’nin *Enisü’l-Müsâmirin* adlı eserinde câminin 1410 (H. 813) yılında yapılmış olduğunu bildirmektedir. Semavi Eyice, “Çelebi Mehmed Câmii”, *DİA*, VIII, 262; kezâ Abdurrahman Hibri, *a.g.e.*, s. 53; Bu hususta ayrıca bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, “Dimetoka’da Çelebi Mehmed Câmii”, *Vakıflar Dergisi*, sayı III, Ankara 1956, s. 15.

42 Mezkûr câmi başka bir belgede “*mahrusa-i Edirne Eyâleti mülhakatından Dimetoka kazasında cennetmekân firdavs âşiyân Sultan Yıldırım Bayezid Han tâbe serâhu hazretlerinin binâ ve ihyâ buyurdıkları câmi-i şerif*” diye kaydedilmiştir. BOA, *EV.d.*, nr. 14099.

43 Bu câmi için XV. yüzyıla ait herhangi bir vakıf kaydına tesadüf edemedik. Ancak daha sonraki zamanlarda tutulmuş çeşitli kayıtlarda mezkûr câmi Yıldırım Bayezid Câmii olarak geçmektedir. BOA, C.EV, nr. 458/28681.

44 Câmî ve su yoluna ait tamir kaydından bu yapıların Yıldırım Bayezid zamanında inşa edildiği anlaşılmaktadır. BOA, *EV.d.*, nr. 14099.

yaptırdığı belirtilmesine rağmen tetkiklerimiz neticesinde şehirde böyle bir medresenin bulunmadığı görülmüştür⁴⁵.

Oruç Bey Medresesi uzun yıllar şehrin tek medresesi olarak Dimetoka'nın eğitim ve kültür hayatında önemli bir yer teşkil etmiştir. Medresenin hemen yanında yine Oruç Bey yapısı olan bir mescid bulunmaktaydı. Oruç Bey Mescidi medresenin yanında olması sebebiyle “*medrese câmi-i şerifi*” olarak da adlandırılmakta idi⁴⁶. Oruç Bey'in bu iki yapıdan oldukça uzakta Kızıldeli Nehri kıyısında bir bab hamamı da bulunmaktaydı⁴⁷. Evliya Çelebi bu hamama halk arasında *Fıslı Hamamı* denildiğini yazmaktadır. Bu hamamın gelirleri ile birlikte Dimetoka yakınlarında bir bahçenin geliri de medresenin ihtiyaçlarına hasredilmiştir.

Oruç Bey (Paşa) Mahallesi yukarıda değindiğimiz üzere şehrin oldukça uzak noktasında bulunmaktaydı. Mezkûr mahallenin halkı ulu câmiden uzakta oldukları ve yakınlarında da başka bir câmi bulunmadığı için kış günlerinde ve yağmurlu havalarda cuma namazına giderken oldukça zorlandıklarını belirterek Oruç Paşa Mescidi'nin câmiye çevrilmesi yönünde istekte bulunmuşlardır. Buna istinaden Cuma namazı kılınmak üzere mescidin câmiye tahvili uygun bulunmuştur⁴⁸. Osmanlı ricâlinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Oruç Paşa'nın sadece Dimetoka merkezinde değil köylerinde de vakıfları bulunuyordu. Dimetoka'ya bağlı

45 M. Kiel, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde kaleme aldığı “*Dimetoka*” maddesinde referans aldığı tahrir defteri (TT.d, nr. 370, s. 35)'ne nazaran “*vakf-ı medrese-i Çelebi Yıldırım Han vakfı imiş*” kaydında yer alan “*Çelebi*” ibâresini Yıldırım Bayezid'in şehzadelik yılları olarak telâkki etmiş, buna istinâden Yıldırım Bayezid'in şehzadelik yıllarında Dimetoka'da bir medrese yaptırdığını ifade etmiştir. Ancak incelemelerimiz neticesinde Dimetoka'da bu adla bir medresenin bulunmadığını tespit etmekteyiz. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Dimetoka'da bir dönem Oruç Paşa Medresesi'nde müderrislik yapmış olan Abdurrahman Hibrî de Dimetoka'da Yıldırım Bayezid Medresesi'nden bahsetmemektedir. Hibrî, şehirde Oruç Paşa, Karagöz Bey ve 1630 yılında kurulmuş olan Abdülvâsi Efendi Medresesi olmak üzere üç medresenin bulunduğunu bildirmektedir. Abdurrahman Hibrî, *Enisü'l-Müsâmirin*, s. 53; İlk dönem medreselerinin Osmanlı eğitim ve kültür hayatındaki önemine binaen çeşitli araştırmacılar erken dönem Osmanlı medreselerini ele alırken Dimetoka üzerinde de durmuşlardır. Bazı araştırmacılar Kiel'in makalesini referans alarak bu hatalı bilgiyi tekrarlamışlardır. İlk dönem Osmanlı medreseleri üzerinde çalışma yapan Ekmeleddin İhsanoğlu makalesinde TD. 370 numaralı defteri referans vererek Kiel ile aynı yanılığa düşmüş ve Dimetoka'da Yıldırım Bayezid'in şehzadelik yıllarında bir medrese yaptırdığından bahsetmiştir. İhsanoğlu, medreselerin isimlerinin verildiği listede *Çelebi Yıldırım Medresesi* için yine Kiel'i referans göstermiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu”, *Belletra*, LXVI/247 (2002), 869-889; Kiel'in mezkûr makalesini referans aldığı anlaşılan Feride Buzcu da çalışmasında aynı hatayı tekrarlayarak Yıldırım Bayezid'in şehzadelik yıllarında Dimetoka'da bir medrese yaptırdığını yazmıştır. F. Buzcu, *a.g.t.*, s. 63; Ancak Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* adlı çalışmasında Dimetoka'da sadece Oruç Paşa Medresesi'nden bahsetmiştir. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 167-169; Araştırmalarımız esnasında Çelebi Medresesi vakfına ait ilk kaydın 1485 yılında tutulmuş olan tahrir defterinde yer aldığını görmekteyiz. Defterde “*vakf-ı medrese-i Çelebi*” şeklinde kayıt bulunmakta olup Yıldırım Bayezid'in ismi zikredilmemiştir (BOA, TT.d, nr. 20); Ancak mezkûr medrese vakfı ile ilgili ileriki yıllarda tutulmuş kayıtları da incelediğimizde “*Vakf-ı merhûm Yıldırım Han aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân be cihat-i medrese-i Çelebi ta'yîn kerde*” şeklinde kaydedildiğini ve kaydın altında Yıldırım Bayezid'in bu medreseye Dimetoka'nın bazı köylerini vakfettiğini görmekteyiz (BOA, TK.GM.d, nr. 385, s. 1); Keza aynı vakıf için bkz. BOA, TT.d.,nr. 470. s.77, Bahse konu Çelebi Medresesi ise Dimetoka'da değil Edirne'de bulunmaktadır. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 282; XV. yüzyılda medreseye Dimetoka'nın Ilıca Viranı köyü vakfedilmişken, XVI. yüzyılın ikinci yarısında buna iki köy daha ilave edilerek üç köyün toplamda 21.142 akçelik hâsılı Çelebi Medresesi'ne vakfedilmiştir.

46 BOA, C.EV, 66/3263.

47 Oruç Paşa hamamı Kızıldeli Nehri kıyısında bulunmaktaydı, BOA, C.BLD, 48/2384; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 71.

48 BOA, C.EV, 227/11350.

Çobanlı ve Brankı köyleri Oruç Paşa'nın vakıfları arasında yer almaktaydı. Bu iki köyün geliri yine Dimetoka'nın Ova Nâhiyesi'ndeki imâretine hasredilmişti⁴⁹.

XV. yüzyılda Dimetoka mahalleleri arasında şehirdeki diğer yapılardan oldukça uzak bir mesafede “Tatarlar/Tatarlı Mahallesi” ismiyle bir mahalle dikkat çekmektedir. Bu mahallenin XV. yüzyılın ortalarına doğru I. Mehmed (Çelebi) döneminde kurulduğunu tahmin etmekteyiz. Çelebi Mehmed döneminde Anadolu'dan Rumeli'ye büyük bir Tatar nüfusu nakledilmiş ve gerek şehirlerde gerekse kırsal alanda *Tatar/Tatarlar/Tatarlı/Tatarlı* gibi farklı adlarla yeni yerleşim alanları kurulmuştur⁵⁰. Buna istinaden Tatarlar Mahallesi'nin XV. yüzyılın hemen başında kurulduğu düşünülebilir. Ancak XIX. yüzyılda mahallenin adının Tatar Baba⁵¹ olarak zikredilmesi ve mahallenin şehrin oldukça dışında bulunuyor olması şehrin fethi esnasında gelen bir derviş tarafından yaptırılan tekke ya da zâviye etrafında kurulduğunu da akla getirmektedir. Yine I. Mehmed ve II. Murad dönemlerinde Rumeli Beylerbeyi olan Şah Melek Paşa'nın Oruç Bey Medresesi yakınında yaptırmış olduğu 5 dükkân şehrin iktisâdi hayatı için ciddi bir katkı sağlamıştır. Şah Melek Paşa'nın bu dükkânlarından elde ettiği gelir Edirne'de yaptırmış olduğu medresesine vakfedilmiştir⁵². Fetret devrinin ardından toparlanma sürecine giren devletin eğitim, kültür ve imar faaliyetlerine yeniden hız verdiğini tahmin etmekteyiz. XV. yüzyılın ikinci yarısında tıpkı Oruç Bey yapıları gibi Karagöz Bey yapıları da şehrin farklı noktalarında yeni yerleşim ünitelerinin kurulmasına vesile olmuştur⁵³.

Karagöz Bey'in ilk imar faaliyeti olarak Yıldırım Bayezid Câmii'nin güneyinde Bazarbeyli Mahallesi yakınında bir tekke (zâviye) inşa ettirdiğini görmekteyiz. Karagöz Bey Mahallesi bu tekkenin etrafında gelişmiştir⁵⁴. Mezkûr tekke daha sonraki kayıtlarda mescid olarak zikredilmiştir⁵⁵. Karagöz Bey, mescid hâricinde Dimetoka'nın eğitim ve kültür hayatında önemli bir yere sahip olan şehirdeki ikinci medresenin de bânisidir. XV. yüzyılın sonlarına doğru Dimetoka mahalleleri arasında yer alan “*Medrese Mahallesi*” Karagöz Bey Medresesi etrafında şekillenmiş olmalıdır. Şehrin ilk medresesi olarak bildiğimiz Oruç Paşa Medresesi ve hemen yanındaki mescitten oluşan kompleks Oruç Paşa Mahallesi içinde kaldığına göre Medrese Mahallesi başka bir medrese civarında bulunmalıdır. Şu hâlde Medrese Mahallesi, şehrin ikinci medresesi olan Karagöz Bey Medresesi etrafında şekillenmiştir.

XV. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ricâlinden II. Bayezid'in damadı ve aynı zamanda İşkodra sancak beyi olan Nasuh Bey de şehirde îmar faaliyetlerinde bulunan devlet adamları

49 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 244-246.

50 Çelebi Sultan Mehmed'in Samsun bölgesini zaptından sonra İskilip bölgesindeki Tatarları Filibe taraflarına getirdiği bilinmektedir. Aktepe, “Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair”, s. 301.

51 Delibalta, *a.g.e.*, s. 30.

52 Gökbilgin, *Paşa Livası*, s. 247.

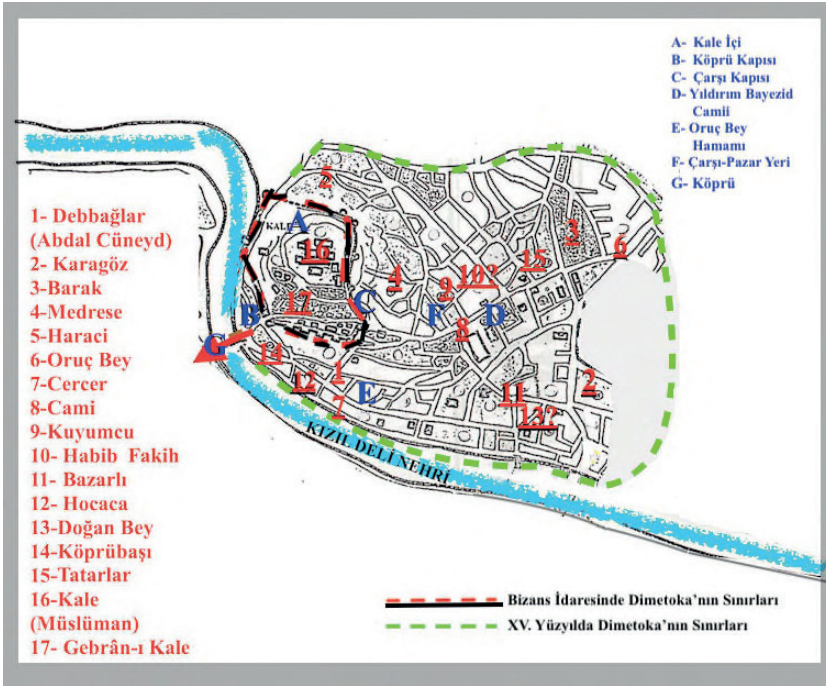
53 Karagöz Bey'in II. Murad ya da Fatih ricâlinden olduğu sanılmaktadır. Gökbilgin, *Paşa Livası*, s. 289.

54 Dimetoka köylerinden Hekim köyünün 3.788 akçelik geliri bu zâviyeye vakfedilmiştir. BOA, *TT.d.*, nr. 77, s. 250.

55 BOA, *TT.d.*, nr. 370, s. 30.

arasında yer almaktadır. Nasuh Bey'in Dimetoka'da bir mescidi bulunmaktaydı⁵⁶. Dimetoka'da Nasuh Bey ismiyle anılan herhangi bir mahalle mevcut değildir. II. Bayezid döneminde tutulmuş olan tahrir defterine nazaran yukarıdaki mahallelerin haricinde şehirde ayrıca Cercer (Cırcır), Barak (Burak), Habib Fakih, Doğan, Hocaca adlı mahalleler de bulunmaktadır.

Dimetoka'da fethin ardından I. Murad zamanından başlamak üzere Yıldırım Bayezid, II. Murad, II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde şehirde inşâ edilen fonksiyonel yapılar yeni yaşam alanlarının, yeni mahallelerin kurulmasına vesile olmuştur. I. Murad zamanında kale dışında başlayan yerleşme süreci Kızıldeli Nehri boyunca şehrin güneybatı yönünde gelişmiştir. Yıldırım Bayezid'in inşa ettirdiği *ulu câmi* ve etrafındaki yapılar kalenin haricinde şehirde yeni bir çekim alanı oluşturarak şehrin farklı bir merkeze doğru gelişmesini sağlamıştır. XIV. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde şehrin genel görüntüsü; kadim kalenin Köprü Kapısı'ndan başlayarak güneydoğu tarafında Karagöz Bey Mahallesi'ne oradan bir kavisle kuzeydoğu cihetine yönelerek Oruç Bey Mahallesi'ne ve buradan da çarşısı için alacak şekilde kalenin Çarşı Kapısı ile birleşen bir yerleşim düzeni arz etmekteydi.

Plan 1: Fethinden XV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Dimetoka'nın Sınırları ve Mahalleleri⁵⁷

56 Dimetoka köylerinden hasılı 4.760 akçe olan Bey ve Çeltikçü köyleri II. Bayezid tarafından kendisine mülk olarak verilmiştir. Ancak Dimetoka'daki mescidin bir vakıf kaydı bulunmamaktadır.

57 Bu harita, A. Mehmet Delibalta'nın *Rumeli'de İlk Başkent Dimetoka (Dimetoka Mahalleleri)* adlı çalışmasındaki şehir krokisi temel alınarak oluşturulmuştur.

3. Şehrin Sâkinleri: Mahalleler ve Nüfus

Dimetoka ve çevresi, Rumeli'nin fethi esnasında ilk ele geçirilen bölgelerden olması sebebiyle Anadolu'dan Rumeli'ye nakledilen Türkmenlerin ilk iskân edildiği yerlerin de başında gelmekteydi. Bu sebeple şehrin etrafında yoğun bir Türk-Müslüman nüfus bulunmaktaydı. Ancak şehrin fethinin ardından Dimetoka merkezinde aynı oranda Türk nüfusun yerleştiğini söylemek güçtür. Dimetoka'nın kadim halkı olan Rum ahalinin fethin akabinde Müslüman nüfustan sayıca fazla olduğuna değinilmişti. Yukarıda da izah edildiği üzere fetihden sonra I. Murad zamanında kurulan mahallelerin sayısına baktığımızda kırsal alandaki nüfus kesafetinin şehir merkezine yansımadığını söyleyebiliriz.

XV. yüzyılın ortalarından itibaren kadim kaledeki nüfusun ilerleyen yıllarda azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Osmanlı idaresinde Rum ahalinin kitlesel olarak Müslümanlığı tercih ettiklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır (Bu azalmanın muhtemel sebebine yukarıda değinilmişti). Dimetoka mahallelerinden sadece bir mahallede *nev müslim* ibaresi ile kayıtlı, İslâm dinini seçmiş bir kişinin kayıtlı olduğu görülmektedir. Ancak şehir halkı içinde Müslüman mahalleleri sakinleri arasında baba adı *Abdullah* olan kişilerin varlığı dikkat çekicidir. Baba adı Abdullah olanların daha ziyâde gayrimüslim iken İslâmiyeti kabul eden (mühtedî) kişiler oldukları bilinmekle birlikte Müslümanlar da Abdullah ismini sıklıkla kullanmaktadır. Dimetoka'da Kum/Hocaca Mahallesi'nde 8, Karagöz Mahallesi'nde 5, Habib Fakih Mahallesi'nde 3, Kuyumcu Mahallesi'nde 1, Kum/Bazarlu Bey Mahallesi'nde 1, Doğanç Mahallesi'nde 1 kişi olmak üzere toplam 19 kişinin baba ismi Abdullah olarak kayıtlı idi.

Müslüman mahalleleri içinden Kuyumcu, Kum/Hocaca, Abdal Cüneyd, Kum/Bazarlu Bey mahalleleri şehrin en kalabalık mahallelerini teşkil etmekteydi. Kuyumcu Mahallesi çarşı ile iç içe bir mahalle olduğundan oldukça kalabalıktı. Ancak mahalle sakinleri arasında bir kuyumcu bulunuyorken 5 kişinin kasap olarak kaydedildiği görülmektedir. Buna istinaden olsa gerek daha sonraki yıllarda Kuyumcu Mahallesi nâm-ı diğer Kasabân olarak da geçmeye başlamıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere Ahi Denk zâviyesine bu mahalle içinde bulunan başhanenin geliri vakfedilmişti.

Kum/Bazarlu Bey ve Kum/Hocaca mahalleleri Kızıldeli Nehri kıyısında yer almaktaydı. Kum Mahallesi sakinlerinin yıllar içinde farklı iki mescidin cemaati olarak ayrılmış olmaları neticesinde mahalle ikiye bölünerek farklı iki isimle zikredilmeye başlanmış olmalıdır. Şehrin dördüncü kalabalık mahallesi Abdal Cüneyd zâviyesi etrafında kurulmuş olan Abdal Cüneyd/Debbağlar Mahallesi'dir. Mezkûr mahalle debbağlık işiyle meşgul kimselerin yoğun olarak yaşadığı bir mahalle idi. Mahallenin adının Abdal Cüneyd/Debbağlar diye kaydedilmesi muhtemelen Abdal Cüneyd'in kendisinin de bir debbağ oluşu ya da debbağların şeyhi olmasıyla ilgili olmalıdır.

Şehrin geneline bakıldığında Doğan Bey Mahallesi'nin en az nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Şehrin en kalabalık mahallelerinden olan Kum/Hocaca Mahallesi 18 mücerred ile en fazla genç nüfusa sahip mahalledir. Müslüman mahallelerin nüfusu toplamda 340 hane ve 52 mücerredten oluşmaktaydı. XV. yüzyılın sonlarına doğru şehirdeki Müslüman nüfus yaklaşık 1.750-1.755 kişi civarında idi. Buna mukabil kale içinde 4 Müslüman hane hariç tutulduğunda 113 hane de gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Kale içinin toplam nüfusu yaklaşık 560 kişi dolaylarında idi. XV. yüzyılda şehrin toplam nüfusu yaklaşık 2.320 civarında idi.

Tablo 1: XV. Yüzyıl Sonunda Mahallelere Göre Nüfus Dağılımı⁵⁸

Mahalle	Hane	Mücerred	Bive
Kuyumcu	36	1	-
Kum/Hocaca	35	18	-
Debbağlar/Abdal Cüneyd	31	7	-
Kum/Bazarlu Bey	30	4	-
Tatarlar	29	-	-
Karagöz	28	7	-
Habib Fakih/Macarlar	25	3	-
Oruç Bey	24	4	-
Câmi	20	4	-
Köprübaşı	19	1	-
Haraci	18	2	-
Barak	12	-	-
Medrese	12	1	-
Cercer (Cırcır/Çırcır)	12	-	-
Doğan Bey	5	-	-
Kale (Müslüman)	4	-	-
<i>Gebrân-ı Kale</i>	<i>106</i>	-	<i>7</i>

Osmanlı şehirlerinin demografik yapısı hakkında başvurduğumuz kaynakların başında gelen tahrir defterleri temelde vergi tespiti için tutulan defterlerdi. Bu defterlerde şehirde vergiden muaf zümreyi belirlemek için defterde kayıtlı şahsın hangi özelliği sebebiyle muaf olduğu, görevi, fiziksel özrü (âmâ, divâne vs.), ekonomik durumu (müflis olup olmadığı) gibi hususlar da isminin bulunduğu yere kaydedilmekte idi. Bu özellikleri haiz şahıslar *askerî* statüsünde olan kimselerdi⁵⁹. Bunlar asker olanların dışında bazı vazifeleri yerine getirmekle yükümlü ya da padişah beratıyla muaf gruplar olarak da bilinmekteydiler⁶⁰.

58 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 141-149.

59 Halil Sahillioğlu, "Askerî", *DİA*, III, 488; Askerî tabiri için ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Kassamına Âid Tereke Defteri", *TTK Belgeler*, III/5-6 (Ankara 1968), s. 4-8.

60 Bunlar askerî zümreden olup beratlı tabir edilen grup idi. Bu kişiler, görevleri ya da statüleri devam ettiği sürece padişah beratı ile vergiden muaf tutulmakta idiler. Her padişah değişikliğinde gerekli görüldüğü takdirde beratları yenilenmekte idi. Mübahat S. Kütükoğlu, "Berat", *DİA*, V, 472- 473.

Askerlikle münasebeti olmayan ancak kamu hizmeti gören görevliler, memurlar, kâtipler, mültezimler, eminler, muhassıllar; kamu görevlisi sayılması gereken yargı organları mensupları, müderrisler ve mülâzımlar; günlük 3 akçe ve daha fazla ciheti olan müteveli, nâzır ve cüzhanlar; imam, hatip, müezzin gibi din görevlileri, seyyid ve şerif gibi Hz. Peygamber soyundan gelenler; köprücü, derbentçi, madenci, tuzcu, atmacacı, doğancı, sarraf gibi hizmetleri ifa edenler askerî sayılmaktaydılar⁶¹.

XV. yüzyılda Dimetoka sâkinleri arasında askerî vasfını taşıyan 59 kişi bulunmaktaydı. Mahallelerin her biri hemen hemen bir mescid ya da câmi etrafında şekillendiğinden her mahallede bir imam, bir müezzin görev yapmaktaydı. Bunun yanı sıra iki mahallenin haricinde diğer mahallelerin her birinde mahalle kethüdâları da bulunmaktaydı. Kethüdâlar mahalle halkını devlet nezdinde temsil etmekte idiler⁶². Mahalle sâkinleri arasında kalenin muhafazası için görevlendirilmiş bir dizdârın dışında şehrin güvenliği hususunda görevlendirilmiş bir sınıf ya da bu sınıfa mensub herhangi biri kayıtlı değildi.

Tablo 2: XV. Yüzyılda Dimetoka'daki Muaf Zümrelerin Mahallelere Göre Dağılımı⁶³

Mahalle/ Muaf Zümre	İmam/ Hatib	Müezzin	Kethüda	Dede	Sufi	Derviş/ Abdal	Dizdar	Naib-i Kadı
Debbağlar/Abdal Cüneyd	1	1	1	1	1	-	-	-
Karagöz	1/1 ⁶⁴	-	1	-	-	-	-	-
Barak	1	-	1	-	-	-	-	-
Medrese	1	1	1	-	-	-	-	-
Haraci	1	1	1	-	-	1/1 ⁶⁵	-	-
Oruç Bey	1	1	1	-	-	-	-	-
Cercer	1	1	1	-	-	-	-	-
Câmi	1	1	1	-	-	-	-	1
Kuyumcu	1	1	-	-	-	-	1	-
Habib Fakih/ Macarlar	1	1	1	-	-	-	-	-
Kum/ Bazarlı Bey	1	1	-	-	-	-	-	-
Kum/ Hocaca	1	1	1	-	-	-	-	-
Doğan Bey	1	1	1	-	-	-	-	-
Köprübaşı	1	1	-	-	-	-	-	-
Tatarlar	1	1	-	-	-	-	-	-
Kale (Müslüman)	1	1	-	-	-	-	-	-

61 Sahillioğlu, a.g.m., s. 488.

62 Mahalle imamlarının giderek ön plana çıkması ile birlikte mahalle kethüdâlığı uygulamasının zaman içinde ortadan kalktığı görülmektedir. Musa Çadırcı, "Anadolu Kentinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul 1996, s. 258.

63 BOA, *TT.d*, nr. 20, s. 141-149.

64 1 Hatib.

65 1 Abdal.

4. XV. Yüzyılda Şehrin İktisâdi Durumu

XV. yüzyılda Dimetoka'nın iktisâdi yapısı hakkındaki bilgiler tahrir defterlerindeki verilerden öteye gidememektedir. Bu bilgiler her ne kadar kısıtlı olsa da şehrin iktisâdi yapısı hakkında bazı sonuçlara ulaşmamıza imkân vermektedir. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bir kırsal alan ile çevrili olan Dimetoka bu çevrenin tarım dışı ihtiyaçlarının karşılandığı bir merkez konumunda idi⁶⁶. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren varlığından haberdar olduğumuz Dimetoka çarşısı kırsal alanın beklentilerine cevap vermekte oldukça önemli bir misyona sahiptir. Nitekim Osmanlı şehri denildiğinde akla ilk gelen tanım çarşı-pazarın varlığı ile cuma câmiinin mevcudiyeti idi⁶⁷. Bu minvalde Dimetoka, ulu câmi etrafında şekillenmiş çarşısı ve dükkânlarıyla tipik bir Osmanlı şehri profili sergilemektedir.

Dimetoka'da iktisâdi faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı yer olan çarşı, kalenin güneydoğu yönündeki ana giriş kapısı olan Çarşı Kapısı ile Yıldırım Bayezid Câmii arasındaki alanda bulunmaktaydı. Burası Yıldırım Bayezid Câmii'nin hemen karşısında yer almaktaydı. Yıldırım Bayezid Dimetoka çarşısının oluşumunda, şehirdeki ticari aktivitenin düzenli ve sistemli bir şekilde devam etmesi hususunda en etkin karakter olarak telâkki edilebilir. Bununla birlikte II. Bayezid dönemi ricâlinden Nasuh Bey'in Dimetoka çarşısında yaptırdığı dükkânlar da çarşının gelişmesine katkı sağlamıştır. Kezâ bu hususta Şah Melek Paşa dükkânlarını da zikretmek gerekir. Şehirdeki dükkânların hemen hepsi vakıf dükkânları olup gelirleri çeşitli vakıflara hasredilmişti.

Şehirdeki meslek kollarını incelediğimizde otuz yedi meslek dalının mevcut olduğunu görmekteyiz. Bunlar içinden keçeci, pabuççu, terzi, çanakçı, kuyumcu, nalbant, kalaycı, bardakçı, kitemitçi, demirci, sabuncu, ekmekçi, börekçi gibi mesleklere mensup zanaatkarların üretmiş oldukları ürünlerini Dimetoka çarşısında sattıkları dükkânları da bulunmalıdır. Çarşıda dükkânların yanı sıra alışveriş için günübürlük ya da belli bir zaman aralığında şehre gelenlerin yemek yiyebilecekleri ve dinlenebilecekleri yerler de mevcuttu. Fırın, börekçi dükkânı, bozacı gibi gıda temin edilebilecek yerler bunlardan bazılarıydı. Dimetoka'da daimi çarşının haricinde her hafta kurulan bir pazar da mevcuttu⁶⁸.

Çarşıdaki dükkânların sayısı şehirdeki ticari aktivitenin göstergesi olması bakımından önem arz etmekteydi. Tıpkı dükkânlar gibi şehir dışından çarşıya pazara ürün ve mal getirenlerin mallarını koydukları ya da dinlenmek üzere kaldıkları kervansaraylar ve hanlar

66 Bilindiği üzere şehir olarak tanımlanan yerler sakinlerinin geçimlerini tarımdan ziyade zanaat ve ticaret yolu ile sağladıkları yerleşim birimleriydi. Şehrin tek başına bir olgu olmadığı ve yerleşme, nüfus ve ekonomik boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiği hususunda bkz. Bedriye Tolun Denker, *Yerleşme Coğrafyası*, İstanbul 1977, s. 41-45; keza bu hususta bkz. Erol Tümerekin, *Ekonomik Coğrafya*, İ.Ü.E.F. Yayınları, no. 2926, İstanbul 1994.

67 İlhan Şahin, "Şehir", *DİA*, XXXVIII, s. 446.

68 XVI. yüzyılın ortalarına ait bir kayıttan Dimetoka pazarının eski zamanlardan itibaren "ahad günlerinde" (Pazar günü) kurulduğu öğrenmekteyiz. BOA, *TT.d*, nr. 1090, s. 72.

da şehirlerin ticari hayatını yansıtan önemli yapılar arasında idi. Dimetoka'nın Edirne'ye çok yakın olması sebebiyle olsa gerek XV. yüzyılda şehirde han ya da kervansaraydan bahseden bir kayda rastlanmamıştır⁶⁹. Han ya da kervansaray gibi yapıların olmadığı yerlerde şehir dışından gelenler geceyi zâviyelerde geçirebilmekteydiler⁷⁰. Dimetoka'da bulunan zâviyelerin bu anlamda oldukça önemli fonksiyonları olduğunu söyleyebiliriz.

Ticari aktivitenin şehirlerde yansımaları olan bir diğer unsur da bâc-ı pazar ve resm-i kantar gibi vergilerin alınmamasıydı⁷¹. Bu tür vergilerin çoğu kırsal alanda görülmeyen ve ticari aktiviteye dayalı vergiler olduğundan mezkûr vergilerin miktarı şehirdeki ticaret hacmi hakkında fikir vermektedir. Şehirdeki diğer bazı vergilerle birlikte *kıst-ı bazar ve kantar* gelirlerinin miktarı 12.000 akçe tutarında idi⁷². Dimetoka'nın gelirleri içinde yer alan *kıst-ı bazar ve kantar* gibi kayıtlar satılmak üzere şehre getirilen malların vergilendirildiği bir gümrüğün varlığını da işaret etmektedir. XV. yüzyılda şehrin tüm iktisâdi faaliyetlerinden elde edilen vergiler padişah hasları içinde kaydedilmişti. Padişah hasası içinde kaydedilmiş olan şehrin gelirleri toplamda 52.227 akçe tutarında idi.

Padişah Hasları İçindeki Gelir Grupları	Miktarı (akçe)
Gendüm	1.200
Cev ve gayruhû	1.600
Öşr-i bağat nefis	5.000
Öşr-i piyaz	6.000
Öşr ...?	1.000
Dalyan	100
Çanakçılardan ve bardakçılardan ve kiremitçilerden resm	300
Niyâbet; Arûsâne; kıst-ı bazar, bozahâne ve mumhâne ve kantar ve kassâbân nefis-i şehir ve kıst-ı niyâbet ve gayruhû ve timar-ı sipâhiyân	12.000
Âsiyab nefis-i mezkûr	855
Öşr-bostan karpuz ve dölek	1.895
Kıst-ı beytümâl ve mâl-i gâib ve mâl-ı mefkûd ve müjdegâne-i esir	9.585
İспенç	2.692
Adet-i ağnam nefis-i şehir ma'a hâssahâ-i Dimetoka an timar-ı sipahiyân	10.000

XV. yüzyılda şehirde mevcut îmalathaneler şehrin ekonomisine ayrıca bir canlılık kazandırmıştır. Özellikle Bizans döneminden kalma bir zanaat dalı olduğunu tahmin

69 Dimetoka, Edirne'ye kısa bir gün mesafesinde, 7-8 saatlik bir uzaklıktadır.

70 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kaycıoğlu, İstanbul 2000, s. 76.

71 Faroqhi, *a.g.e.*, s.12.

72 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 148.

73 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 149.

ettiğimiz toprak kap-kacak yapımı ve kiremit îmalâtı Dimektoka'nın ekonomisinde oldukça önemli bir yere sahipti. Burada îmal edilen bardaklar, çanaklar, testiler sadece şehir halkının, yakındaki köylerin değil aynı zamanda Edirne'nin de bir kısım ihtiyacına cevap vermekteydi. Öyle ki Dimetoka'da üretilen testiler ve bardaklar XVII. yüzyılda dahi Edirne'den alıcı bulmaktaydı⁷⁴. Şehirdeki bir diğer îmalâthâne ise mumhâne idi. Dönemin en önemli aydınlatma aracı olan mum hemen hemen her Osmanlı şehrinde üretilmekteydi. Mumhânelerde balmumu ya da hayvanlardan elde edilen iç yağından mum îmal edilmekteydi. Dimetoka'da kasap dükkânlarının varlığı ve debbağhânenin bulunuyor olması hammaddeye duyulan ihtiyacı karşılamış olacağından şehirdeki şemhâne daha ziyâde iç yağı kullanılarak mum üretildiğini söyleyebiliriz.

Şehrin etrafında halkın günlük ihtiyacına cevap verecek tarımsal faaliyetlerin yapıldığı araziler bulunmaktaydı. Taze sebze ve meyvelerin temin edildiği bağlar, meyve bahçeleri şehri çevrelemekteydi. Bu ürünlerden alınan vergiye bakıldığında şehrin etrafında gelişen tarım alanlarının çok da küçük ölçekli olmadığı söylenebilir. Zirâî faaliyetler sebze meyve yetiştiriciliği ile sınırlı olmayıp şehir civarındaki arazilerde buğday ve arpa tarımı da yapılmaktaydı. Şehre yakın bölgelerde küçükbaş hayvancılığın da yapıldığı görülmektedir. Şehirden alınan vergiler arasında dalyan resminin bulunuyor olması Kızıldeli Nehri'nde balıkçılık faaliyetinin de yapıldığına işaret etmektedir. Yine şehrin sakinleri arasında uç kişinin kürekçi olarak kaydedilmesi balıkçılıkla uğraşıldığının başka bir emaresidir. Kürekçi olarak kaydedilmiş bu şahıslar köprüden uzak olan yerlerde nehir üzerinde karşıdan karşıya geçiş işini de yapmaktaydılar⁷⁵. XV. yüzyıl sonlarında Dimetoka'nın çarşıları, dükkânları, imalathâneleri, pekçok meslek dalına mensup zanaat erbabı ile hareketli bir ticari ve iktisâdi hayata sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bizans döneminde Trakya bölgesinin önemli kale-şehirlerinden biri olan Dimetoka, Osmanlı idaresine geçtikten sonra da önemini yitirmemiş, özellikle Rumeli'ye gerçekleştirilecek olan seferlerin üssü haline gelmiştir. Edirne Sarayı inşa edilinceye kadar Sultan Murad Hüdavendigâr'ın yeni payitahtı olmuştur. Bizans döneminde kadim surların içinde sıkışıp kalan şehir ilk olarak I. Murad zamanında kale dışında büyüme eğilimine girmiştir. Bu yeni yerleşim hareketi Yıldırım Bayezid ve Oruç Paşa yapılarıyla birlikte kadim kaleden daha uzak noktalara taşınarak fiziksel anlamda büyük bir gelişme yaşanmıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısında da Osmanlı ricâlinden önemli şahiyetlerin şehre katkılarıyla kalenin dışında olmak üzere adeta kaleyi kuşatır vaziyette yeni mahalleler kurulmuştur. Fethinden yaklaşık yüz yıl sonrasında câmisi, mescidi, medresesi, çarşısı, pazarı, dükkânları ve

74 Abdurrahman Hıbrî, *a.g.e.*, s. 54.

75 Yıldırım Bayezid döneminde başlayan bir uygulama olarak Brankı geçidinde gemicilik hizmeti görenlere Dimetoka'nın Sufiler Mehmedî ve Sülemiş köylerinin gelirleri vakfedilmisti. BOA, *TT.d*, nr. 20, s. 265-267.

hamamlarıyla klasik bir Osmanlı şehri meydana gelmiştir. Bu şehirleşme sürecinde şehrin iç dinamiklerinden ziyade Osmanlı sultanları ve yüksek görevlerde bulunan devlet adamlarının ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin bünyad olmasında vakıflarının rolünün üst seviyede olduğunu da belirtmek gerekir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Belediye (C.BLD), 48/2384.

Cevdet Evkaf (C.EV), 66/3263 ; 227/11350.

Evkaf Defteri (EV.d), nr. 14099.

Mühimme Defteri (MM), nr. 16/199.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), nr. 20, 77, 370, 470, 1090.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d), nr. 385.

Kaynak Eserler

Âşikpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri-I*, İstanbul 1949.

Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, (F. Geise neşri), haz. N. Azamat, İstanbul 1992.

Abdurrahman Hibrî, *Enisü'l- Müsâmirin, (Edirne Tarihi 1360-1350)*, neşr. Ratıp Kazancıgil, Edirne Araştırmaları Dizisi: 14, Edirne 1996.

Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)*, yay. haz. Faik Reşit Unat- Dr. Mehmed A. Köymen, I. Cilt, Ankara 1949.

Seyahatnâmeler

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman, 8/1, İstanbul 2001.

Bertrandon De la Broquierenin Denizaşırı Seyahati, yay. haz. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, İstanbul 2000.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Aktepe, M. Münir, Osmanlıların Rumeli’de İlk Feth Ettikleri Çimbi Kal’ası”, *Tarih Dergisi*, I/2 (İstanbul 1950), s. 283-308.
- _____, “XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s. 299-312.
- Arseven, Celâl Esat, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, “Dimetoka’da Çelebi Mehmed Câmîi”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 3, Ankara 1956, s. 13-16.
- Barkan, Ö. Lütfi, “Edirne Kassamına Âid Tereke Defteri”, *TTK Belgeler*, III/5-6 (Ankara 1968), 1-491.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Buzcu, Feride, *14.- 15. Yüzyıl Erken Dönem Osmanlı Tarihinde Bir Saray Şehri: Dimetoka*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- Çadırcı, Musa, “Anadolu Kentinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, İstanbul 1996, s. 257- 263.
- Delibalta, A. Mehmet, *Rumeli’de İlk Başkent Dimetoka (Dimetoka Mahalleleri)*, Bursa 2007.
- Denker, Bedriye Tolun, *Yerleşme Coğrafyası*, İstanbul 1977.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), s. 69-78.
- Eyice, Semavi, “Çelebi Mehmed Câmîi”, *DİA*, VIII, 262-263.
- Faroqhi, Suraiya, “A Map Of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), s. 161-173.
- _____, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kaycıoğlu, İstanbul 2000.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı (Vakıflar-Mülkler-Mukataalar)*, İstanbul 1952.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu”, *Belleten*, LXVI/247 (Aralık 2002), 849-904.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı Beyliği’nin Kurucusu Osman Beg”, *Belleten*, LXXI/261 (2007), 479-536.
- _____, “Rumeli”, *DİA*, XXXV, 232- 235.
- Kayapınar, Levent, “XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Dimetoka’da Bektaşî Tekke ve Zâviyeleri”, *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 2018/18, 135-162.
- Kiel, Machiel, “Dimetoka”, *DİA*, XIX, 305-308.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Berat”, *DİA*, V, 472- 473.
- Nicol, Donald M., *Bizans’ın Son Yüzyılları 1261-1453*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2016.
- Özcan, Abdülkadir, “Hacı İlbey”, *DİA*, XIV, s. 482.
- Sahillioğlu, Halil, “Askerî”, *DİA*, III, s. 488- 489.
- Şahin, İlhan, “Şehir”, *DİA*, XXXVIII, 446-449.
- Turğut, Vedat, “Osman Gazi’nin Hanımları ve Çocukları”, *Vakanüvis*, vol. 4, Söğüt Özel Sayısı, Aralık 2019, s. 68.-80.
- Tümertekin, Erol, *Ekonomik Coğrafya*, İ.Ü.E.F. Yayınları nr. 2926, İstanbul 1994.

EK: XV. Yüzyılda Dimetoka'da Meslek Gruplarının Mahallelere Göre Dağılımı⁷⁶

Meslek/ Mahalle	Debbağlar/ Abdal Cüneyd	Karagöz	Barak	Medrese	Haracı	Oruç Bey	Câmi	Kuyumcu	Habib Fakih	Kum/ Bazarlı Bey	Kum/ Hoca	Köprübaşı	Tatarlar	Gebrân
Keçeci	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Dellak	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-
Boyacı	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Keresteci	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pabuççu	1	-	1	3	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1
Bardakçı	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Debbağ	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cüllah	1	-	3	-	-	-	1	-	-	1	1	-	1	-
Arabacı	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Zıindancı	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bakkal	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Börekçi	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hayyat	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	2	-	1	-
Muyfab	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-
Kürekçi	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Çanakçı	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hallaç	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kasab	-	-	-	-	1	-	-	5	-	-	-	-	-	-
Ekmekeçi / Habbaz	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-
Saka	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Sarban	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Dükkândâr	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
Haddad/ Demirci	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-
Kuyumcu	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Eskici	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Kalaycı	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Sabuncu	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Seyyah	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Abacı	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Başmakçı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Bozacı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Değirmenci	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Dülger	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Nalband	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Irgat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Kiremitçi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3

76 BOA, *TT.d.*, nr. 20, s. 141-149.

III. Ahmed'in Kızı Saliha Sultan ve Vakıfları (1127-1192/1715-1778)

Ahmed III's Daughter Saliha Sultan and Her Foundations (1127-1192/1715-1778)

Mustafa Güler* , Rahime Özdamar**

*Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Afyonkarahisar, Türkiye

**Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Afyonkarahisar, Türkiye

ORCID: M.G. 0000-0003-2811-6403;
R.Ö. 0000-0001-5117-7613

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Rahime Özdamar,
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye
E-posta/E-mail: rozdamar@aku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.07.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.09.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
05.10.2021
Kabul/Accepted: 17.10.2021

Atıf/Citation:
Güler, Mustafa ve Özdamar, Rahime.
"III. Ahmed'in Kızı Saliha Sultan ve Vakıfları
(1127-1192/1715-1778)." *Tarih Dergisi - Turkish
Journal of History*, 75 (2021): 117-158.
<https://doi.org/10.26650/iutd.972053>

ÖZ

Osmanlı saltanat geleneğinde padişah kızları onlu yaşlara geldiklerinde zengin temlik veya has tahsisleri ile taltif edilmişlerdir. Nişan veya evlilik çağına geldiklerinde gösterişli törenlerle genelde maddi bakımdan zengin sayılabilecek paşalarla evlendirilmişlerdir. Saliha Sultan on üç yaşında ilk evliliğini yapmıştır. İlk evliliğinden yaklaşık bir yıl sonra çocuğu doğan Saliha Sultan 1731 yılında Mustafa Paşa'nın vefatı ile birinci kez dul kalmıştır. Bu tarihten vefatına kadar toplam beş evlilik yapmıştır.

Bu çalışmada dönemin kronikleri ile arşiv kaynaklarından yola çıkılarak Saliha Sultan'ın hayat hikâyesi ile 1738-1778 yılları arasında kurduğu vakıflarının günümüze uzanan serüveni ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Saliha Sultan, Mütevelli, Akar, Hayrat, Evlatlık Vakıf

ABSTRACT

In the Ottoman sultanate tradition, the sultan's daughters were generally rewarded with important assignments or special allocations when they reached the age of ten. When they reached the age of engagement or marriage, they were most often married to pashas who could be considered wealthy, usually in ostentatious ceremonies. Saliha Sultan married for the first time at the age of 13. She had a child about a year after her marriage and was widowed for the first time in 1731 with the death of Mustafa Pasha. From this date until his death, he had a total of five marriages.

In this study, the life story of Saliha Sultan and the history of the foundations she established between 1738-1778, still extant today, are discussed based on information found in the chronicles and archive sources of the period.

Keywords: Saliha Sultan, Foundation Manager, Source of Income of the Foundation, Zurri Foundation

Extended Abstract

In this study, the life story of Saliha Sultan, daughter of Sultan Ahmed III, and the history of the foundations that she established between 1738–1778 are discussed based on the information found in the chronicles and archive sources of the period. For this purpose, the information in the chronicles and archive documents related to the subject have been translated and interpreted. Moreover, instead of evaluating the text of the foundation; a system based on the management of the foundation, following its sources of income and charitable benefits was followed.

In the Ottoman Empire, the daughters of the Sultans had a considerable amount of property thanks to the land income given to them as property, the mahr and inheritance they obtained from their marriage, and their commercial activities.

Their fathers, brothers, and sisters, who were also sultans when they were married or widowed, were rarely honored by later sultans who were close relatives. The *mahr* inherited from their spouses, pashas was the basis of their wealth as widows, and it was supplemented through inheritance or donation.

Saliha Sultan was first married at the age of 13 with 10000 gold *mahr* to Sari Mustafa Pasha in 1728. She was widowed for nine years after the death of her first husband, until she married a second time to Belgrade Guard Abdipashazade Ali Pasha in 1740. Later, she married a third time in 1747, after being a widow for the second time. She wed the Rumeli Governor Yahya Pasha, son of Eyüp Mosque's Imam Mustafa Efendi; however, this marriage is not mentioned in the published sources, and is only indirectly described in the chronicles of the period.

Saliha Sultan lived as a widow for three years after the death of Yahya Pasha and then of her brother Ahmed III. Upon Mustafa's accession to the throne, she married the Grand Vizier Ragıp Pasha on March 31, 1758 at his request. She was widowed again after Ragıp Pasha's death in 1763, Saliha Sultan made her last marriage to Kaptan-ı Derya Mehmed Pasha in 1764.

As you can see, Saliha Sultan's marriage journey, which began at the age of 13, ended when she was 56 years old with the death of her last husband, Mehmed Pasha. It is seen that almost all of these marriages were made by the sultans of the period in line with the marriage policies of the sultan's daughters.

An important point to be mentioned in considering the marriages of Saliha Sultan is that the gifts or cash money, customarily given to the Sultan, personally or institutionally, on the marriage decision of the sultans or grand viziers has been announced, could be used in palace

expenditures. In this way, the marriage of Saliha Sultan to Kaptanıderya Mehmed Pasha was made with the encouragement of Sultan Mustafa III.

After the death of Saliha Sultan in 1778, 25.386,5 *kuruş* 44 money was obtained from her opposition and a deficit of 59 *kuruş* was found when the expenses were calculated as 25.446 *kuruş*.

The *mukataa* found on the Saliha Sultan were determined as follows: Aclun and Leccun 16.300 *kurush*, Biga 1.897.980 *akçe*, Cretan olive oil and soap 20.130 *kuruş*, Karahisar-i Şarki 3.800.700 *akçe*, a garden in Fatih Emir Buhari 50 *kuruş*, from Tobacco Customs 960 *kuruş*, and 11 *kuruş* per month from 40 coins per day at the inn where a picnic fair was set up on the Peloponnese. After the determination was made, these businesses, the accounts of which were detailed, were taken into custody to be sold to her suitor or one of the members of the dynasty as they were not the property of Saliha Sultan.

Saliha Sultan registered seven foundation certificates between 1738–1776. The first of these foundations is dated 1738 and remains in effect. In the following dates, she had additional foundation charters arranged by adding *akar* to the first charter thereby, changing the charitable condition or adding new charitable conditions. The last endowment registered in her name in the General Directorate of Foundations was dated February 25, 1778, and two of the *akars* in the earlier charter dated March 12, 1776 are not present. In addition, control of the spending of the revenue obtained in this foundation was left entirely to Saliha Sultan and her children.

Although there are no foundations devoted to books in Saliha Sultan's endowments, the foundation seals on the books she donated to the Hekimoğlu Ali Pasha Library reveal that she donated books to this library.

In this study, the transcription and analysis of the foundation will not be done, but the subject is discussed with an approach that reveals the management of the foundation, its *akars* and charitable conditions, and the changes that have occurred in these fields from time of the Ottoman Empire to the present day. In terms of the management of a particular foundation, managers have been identified from the time of Saliha Sultan until 2021. However, it has not been determined whether the current trustee of the foundation is a descendant of Saliha Sultan.

The funds of the foundation changed both during Saliha Sultan's life and after her death. In this respect, cadastral or ownership studies were carried out on the real estate in Beykoz Gökusu. It was noted that the nature of the lands had changed to a large extent, especially in the second half of the 19th century. Likewise, although Küçükçekmece and its surrounding streams, as they are called in the charter, were preserved until the end of the Ottoman Empire,

all of these mites were abandoned by the foundation due to the intense construction in the region during the Republic of Turkey period. Further studies could be focused on restoring the mites in Küçükçekmece and its surroundings.

The charity conditions applicable to the foundation were continued in the first years of the Republic. However, because the revenues of the foundation have changed hands to a large extent and the mosque services counted in the charter are fulfilled by the Presidency of Religious Affairs, the original charity conditions cannot be fulfilled.

Giriş

Osmanlı hanedanının kadın mensupları içinde haklarında biyografik çalışma yapılan ilk grup şüphesiz padişahların eşleri olan kadın efendiler ile hasekiler ve valide sultanlardır¹. Özellikle valide sultanların, oğullarının saltanatları dönemindeki icraatları, hayat hikâyeleri ve hayır faaliyetleri araştırmacılara yeterli malzeme sunmaktadır. Padişahların kızları ise² bu çalışmada olduğu gibi daha çok evlilikleri, vakıfları ve ticari faaliyetleri ile kaynaklara yansımışlardır.

Bu çalışmaya konu olan Saliha Sultan, Osmanlı hanedan mensupları içinde en fazla çocuğa sahip sultanlardan biri olan III. Ahmed'in kızıdır. 1703-1730 yılları arasında padişahlık yapan ve Sultan IV. Mehmed'in ikinci oğlu olan Sultan Ahmed'in hayatta kalıp evlilik çağına gelen kızları; kendisi, I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde mutak üzere vezirlerle evlendirilmişlerdir.

Padişahların kızları siyasi gerekçelerle kimi zaman küçük yaşlarda iken vezirlere nişanlanmışlarsa da tahta geçme teamülünün dışında olduklarından genelde rahat bir hayat sürmüşlerdir. Evli veya dul yaşadıkları dönemlerde padişah babaları, kardeşleri nadiren de yakın akrabaları olan sonraki padişahlar tarafından taltif edilmişlerdir. Eşleri olan paşalardan intikal eden mehir, miras veya bağış yoluyla da zenginleşmişlerdir³. Temlik veya miras olarak elde ettikleri mal varlıklarını genelde dönemin şartları icabı vakıflar kurarak ve mukataa işletmeciliği yaparak değerlendirmişlerdir. Çelebi Sultan Mehmed döneminden itibaren başlayan bu gelenek, büyük oranda çalışmamızın konusu olan Saliha Sultan'ın yaşadığı XVIII. asır hatta XIX. asrın sonlarına kadar canlı bir şekilde devam etmiştir.

Saliha Sultan hanedan mensuplarının genel hayat süreleri dikkate alındığında uzun denilebilecek bir ömür yaşamıştır. Bu süreçte babasından sonra iki amcaoğlu (I. Mahmud, II. Osman) ve iki kardeşi (III. Mustafa, I. Abdülhamid) padişahlık yapmış ve Saliha Sultan beş paşa ile evlenmiştir. Bu iki belirgin hususa bir de kendinden evvel vefat eden kız kardeşlerinin

- 1 Valide Sultanlar hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Ali Akyıldız, *Haremın Padişahı Valide Sultan Harem'de Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017; Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan (1640-1715)*, Kitap Yayınları, İstanbul 2014; Erhan Afyoncu-Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015; Arzu Terzi, *Bezmi'lem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018. Kadın efendilerle ilgili yapılan bir çalışma için bkz. Abdullah Çakmak, "18 Yüzyılda Hayırsever Bir Padişah Kadını Vuslat Kadın'ın Medine ve İstanbul Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, sayı 52, İstanbul 2019, s. 75-92.
- 2 Bu konu ile alakalı bazı çalışmalar için bkz. Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015; Serap Sunay, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278 (Nisan 2013), s. 119-154; Zübeyde Güneş Yağcı - Mustafa Akkaya, *III. Murad ve Safiye Sultan'ın Kızları Ayşe Sultan*, Berikan Yayınları, Ankara 2018; Eylül Aykan - Zübeyde Güneş Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Sultanların Boğaz Yaşamına Katkıları: Büyük Esmâ Sultan", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, I, ed. Osman Köse, Samsun 2016, s. 697-710.
- 3 İslam hukukunda mülk edinme yolları için bkz. Münir Kaya, "Fıkıhî Açıldan Aile İçerisinde Yapılan Mülkiyet Nakilleri ve Aile Vakfiyla İlişkisi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, III/1 (Haziran 2020), 53-93.

mallarından miras ve vasiyet yolu ile iktisap ettikleri mülkler eklendiğinde mühim bir mal varlığının olacağı aşikârdır.

Bu çalışmada ilk olarak dönemin kronikleri ve telif çalışmalardan yararlanılarak Saliha Sultan'ın doğumu, çocukluğu, eğitimi ve evlilikleri ele alınmıştır. Devamında arşiv belgeleri taranarak vakıfları, vakıflarının yönetimi, kurucunun vefatından sonraki serancamı ve nihayet günümüze uzanan süreçteki ahvali ortaya konulmuştur. Bu yönü ile çalışma bundan sonraki yapılacak vakıf mülklerinin takibi noktasında örnek teşkil edebilecek bir mahiyet arz etmektedir.

1. Doğumu ve Çocukluğu

Osmanlı Devleti'nde hanedanın veraset sisteminin netleşmesi sonrasında doğumlar ayrı bir öneme sahip olmuştur. İlerleyen dönemlerde saltanat çekişmeleri, şehzadelerin öldürülmeleri nihayet I. Ahmed döneminden sonra sadece padişahların çocuk sahibi olması uygulamasının başlamasıyla eskiye nazaran her doğum daha önemli hale gelmiştir. Bu minvalde mutad doğumlarda ve özellikle uzun aralıklar sonunda meydana gelen doğumlarda dikkate değer kutlamalar yapılmıştır. *Vilâdet-i Hümayûn* denilen kutlamalarda⁴ başta padişah olmak üzere, varsa valide sultan ve hanedanın diğer müntesipleri gösterişli sayılabilecek hazırlıklar yapmışlardır. Sultan III. Ahmed'in tahta geçtiği 1703 tarihinden itibaren, 1730 tarihine kadar çok sayıda çocuğu olduğundan ilk doğumlardan sonraki erkek ve kız çocukların doğumları normal törenlerle karşılanmış olmalıdır⁵. Saliha Sultan, III. Ahmed'in saltanatının ortalarında doğduğundan velâdetindeki kutlamalar sıradan kabul edilmelidir. Saliha Sultan'ın 1127 yılı Rebiyülahir ayının ilk günlerinde (1715 Nisan başı) doğmuş olduğu kuvvetle muhtemeldir⁶. Bu doğum öncesinde Sultan Ahmed İstanbul'dan çıkıp Edirne'ye gitmek üzere Demirtaş Sahrasına gelmiştir⁷. Kendisine Saliha Sultan'ın doğumunu Sadrazam Damad Silahtar Ali Paşa şu şekilde haber vermiştir⁸.

-
- 4 Konuya dair örnek çalışmalar için bkz. Çağatay Uluçay, "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, sayı 4, İstanbul 1958, s. 201-204; Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 6-7*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011, s. 17-18; Mehmet Arslan, "Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadice Sultan", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 493-494; Serap Sunay, "Bir Sultan İki Merasim: Saliha Sultan'ın Doğumu ve Düğünü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXI/44 (İstanbul 2020), 140-144; Çağatay Uluçay, *Harem II*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 70-74.
- 5 III. Ahmed'in ilk kız çocuğu Fatma Sultan'ın doğum törenleri için bkz. Juliette Dumas, "Duhterçigimiz Dünyaya Geldi. III. Ahmed'in ilk Kız Çocuğu Fatma Sultan Doğumu Şerefine Düzenlenen Şenlikler", *Toplumsal Tarih*, sayı 198 (Haziran 2010), s. 22-28.
- 6 Mehmed Süreyya, Saliha Sultan'ın doğumunu 15 Rebiyülevvel 1127 (21 Mart 1715) olarak vermektedir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, I, haz. Ali Aktan vd., Sebül Yayınları, İstanbul 1995, s. 45; Necdet Sakaoğlu da aynı tarihi ancak miladi olarak 21 Mart 1715 şeklinde zikretmektedir, Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 435.
- 7 Mehmed Râşid, *Tarih-i Râşid*, IV, İstanbul 1282, s. 42.
- 8 Sarayda vuku bulan doğumlar genelde valide sultan tarafından padişaha bildirilmekteyken (Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan Harem'de Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 226-22) bu doğumda sefer yolunda olunması sebebiyle haberi sadrazam vermiş olmalıdır.

*Kadem bastı vücuda Saliha Sultân sa'âdetle,
Dil nişîni gibi bir târîh-i fakîrâne arz olunup zımnında tâb-ı gostâh
Her ayıb ki Sultân be-pesended hünerest.*

Haberin Sultan'a ulaştırılması sonrasında Sadrazam 30 altın *avâtıf-ı şahane* almıştır⁹.

Dönemin vakantüvisi Râşid, doğum kaydını düşerken Saliha Sultan'ın annesinden bahsetmemiştir. Saliha Sultan'ın annesi ile alakalı kroniklerde bir bilgi bulunmazken, ikinci evliliği esnasında Damad Ali Paşa tarafından Saliha Sultan'ın annesine hediye takdimi kaydedilmiş ancak isim zikredilmemiştir¹⁰. Saliha Sultan'ın annesinin isminin zikredildiği ilk vesika 1178/1764 yazında saray hanımlarına tahsis edilen kar ve buz tahsisatına dair olup burada ismi Hatem Kadın¹¹ şeklinde kaydedilmiştir¹². Saliha Sultan tarafından 1190/1776 tarihinde tesis edilen vakfiyede annesinin adının Hâce Hatun olduğu görülmektedir¹³. Saliha Sultan'ın 1190/1776'da bu şartı ekletmesinden annesinin yakın bir zamanda vefat ettiği sonucuna varılabilir. Bu durumda annesinin gerçek isminin Hatem Kadın olduğu ve vakfiyenin tanzim edilmesinden önce Hâce isminin hacca gitmesinden dolayı verildiği düşünülebilir. Ancak hanedan mensubu bir hanımın hacca gitmesi problemi göze alındığında bu ihtimal pek mümkün görünmemektedir. Bu durumda Hatem Kadın'ın hacca vekil göndermiş olabileceği ihtimalini yakın buluyoruz.

2. Yetişmesi, Evlilikleri ve Çocukları

Saliha Sultan, babasının saltanatında çocukluk dönemini Topkapı Sarayı'nda annesi ile geçirmiş, zaman zaman da Edirne'ye gidip-gelmiş olmalıdır. 1718 sonrasında ise dönemin hanedan geleneklerine uygun olarak Sâdâbad ve Beşiktaş Kasırları'nda kalmıştır. Buna dair Hammer, İbrahim Paşa'nın Beşiktaş Kasrı'nda 1721 yılı Nisan-Mayıs aylarında yapılan lale ve kandil şenliğine Sultan III. Ahmed ile birlikte oğulları Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid ve kızları Ümmügülsüm, Hadice, Âtike, Ayşe, Saliha, Rabia ve Zeyneb; Saliha Sultan'ın annesi Hatem Kadın ile diğer kadın efendilerin katıldığını belirtmektedir¹⁴.

Saliha Sultan'ın eğitimi, okuma-yazma çağına geldiğinde *bed-i besmele* merasimi ile başlamıştır. Saliha Sultan ve temyiz çağına gelen diğer kız kardeşlerinin eğitimi ile bizzat

9 Râşid, IV, s. 43.

10 BOA, TSMA.D, 10364/1-1.

11 Necdet Sakaoğlu, Saliha Sultan'ın annesinin Hatem Kadın olduğunu ve ikiz doğduklarını, ikizi Şehzade Selim'in 3 yaşında vefat ettiğini yazmaktadır. Hatem Kadın'ın mezarı Eyüp Sultan Haziresindedir. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 420.

12 BOA, AE.SMST.III, 329/26537.

13 VGMA, 741, s. 251; Alderson bu ismi Ayşe Kadın'ın diğer adları olarak ve Hâce Hatun şeklinde zikrederken ölüm tarihini vermemektedir. A. D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Türkçesi Şefaattin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 270.

14 Joseph Freiherr Von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XIV, yay. haz. Erol Kılıç - Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s. 43-44.

babaları Sultan III. Ahmed ilgilenmiş olmalıdır. Saliha Sultan'ın temel okuma, yazma, Kur'an okuma, tecvid ve temel dini bilgiler öğretiminin ardından el yazıları ve ifadelerinden, hüsn-i hat ve inşa dersi aldığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde amcasının oğlu I. Mahmud'un cülusu sebebiyle gönderdiği tebriknâme ve mektuplar¹⁵, onun yazı sanatı ve inşa eğitimi aldığı ayrıca dini literatüre hâkim olduğu hakkında ciddi ipuçları sunmaktadır¹⁶.

Evlilik dönemine gelinceye kadar kendinden büyük olan ablaları ve özellikle de dönemin Sadrazamı İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan ile teşrik-i mesaide bulunmuştur. Osmanlı'da hanedan kızlarının evlilik teamülleri gereğince, 1728 yılı başlarında Saliha Sultan ve o sırada evlilik veya nişan çağında olan diğer sultanların uygun paşalar ile evlendirilmesi gündeme gelmiştir. Bu minvalde anılan tarihte 13 yaşında olan Saliha Sultan'ın yaptığı beş evlilikten birincisinin süreci başlamıştır. Saliha Sultan'ın ilk evliliği olması hasebiyle damat seçimi, nişan ve düğün merasimleri dönemin vakanüvisi Râşid Efendi tarafından detaylı olarak anlatılmıştır. Sultan III. Ahmed, 1728 yılı bahar aylarında bâliğ olmuş ve temyiz çağında olan üç kızından en büyüğü olan Saliha Sultan ile evlenmesi münasip olabilecek paşa ile alakalı Sadrazam İbrahim Paşa ile istişare etmiştir. Kendisi de bir damat olan İbrahim Paşa, muhtemelen eşi Fatma Sultan ile görüş alışverişinde bulunarak Saliha Sultan için o sırada Revan Muhafızı olan Deli Hüseyin Paşa'nın torunu Sarı Mustafa Paşa¹⁷'yı münasip görmüştür. Bu kararın ardından İbrahim Paşa'nın Kaftancısı İslam Bey, Mustafa Paşa'yı saraya davet etmek üzere Revan'a gönderilmiştir¹⁸. Bu davetin akabinde Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki Kapı Kethüdası Kıbelezâde Mehmed Bey vekâletinde nişan için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Mustafa Paşa İstanbul'a geldiğinde kendisine yine Mehmed Bey vekâlet etmiştir. 15 Şevval 1140/28 Mayıs 1728 Pazartesi günü Mehmed Bey tarafından hazırlanan ziynetler ve diğer kıymetli eşya Saray'a gönderilmiştir. Aynı gün saat 12.30'da düğün merasimi yapılmıştır. Düğünde Mustafa Paşa'nın sağdıçısı Tevkiî Ali Paşa olmuştur. Paşa tarafından gönderilen hediyeler Darüssaad Ağası Beşir Ağa marifetiyle Saliha Sultan'a iletilmiştir¹⁹.

15 BOA, TSMA.E, 201/31.

16 Bu mektupların siyasi değerlendirmesi için bkz. Ali Akyıldız, *Haremin Padişahu Valide Sultan*, İstanbul 2017, s. 52-53.

17 Gerek Sicill-i Osmâni'de gerekse diğer kaynaklarda Mustafa Paşa'nın Deli Hüseyin Paşa'nın oğlu olduğu yazılsa (Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmâni Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, IV/I, haz. Mustafa Keskin vd., Sebül Yayınları, İstanbul 1997) da aşağıda dipnotta izah ettiğimiz üzere Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'nın oğlu değil torunudur. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Sicillerinde, Saliha Sultan'ın kızı Fatma Sultan ile ilgili mahkeme kaydında babası Mustafa Paşa'nın Mehmed Bey'in oğlu olduğu kaydedilmiştir (BOA, EHMS, 266, s. 29). Bu kayıt üzerine tetkiklerimizi yoğunlaştırdığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Hüseyin Paşa 1658 yılında idam edilmiştir. Mustafa Paşa babasının vefatından kısa bir süre sonra doğmuş olsa bile Saliha Sultan ile evlendiğinde en az 69-70 yaşlarında olmalıdır. İlk etapta bu mümkün olsa bile Mustafa Paşa'nın bu evlilikten çocuklarının olması sebebiyle XVIII. asırda 70'li yaşlarda bir erkeğin çocuk sahibi olabilmesi istisna kabilinden sayılacağından tarihlerimizin ve çağdaş araştırmacıların atladığı husus hem Deli Hüseyin Paşa vakfiyesinde hem de zikrettiğimiz mahkeme kayıtlarında sarih bir şekilde vakidir. Konuya dair ayrıca bkz. Yusuf Sağır, "Gâzi Hüseyin Paşa'nın Girit'teki Vakıf Eserleri", *Turkish Studies*, VIII/2 (Kış 2013), s. 298.

18 Râşid, VI, s. 563.

19 Râşid, VI, s. 564.

Ardından 10.000 tuğralı altın mehir ile²⁰ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi nikâhı kıymıştır. Nikâh duasını Ayasofya Şeyhi İspirizâde Ahmed Efendi yapmıştır. Nikâhın ardından Sadrazam'a samur kürk ferace, Tevkiî Ali Paşa'ya samur kürk ve diğer erkâna değişik hediyeler takdim edilmiştir. Neticede Saliha Sultan, Sarı Mustafa Paşa²¹ ile 14 Şevval 1140/24 Mayıs 1728 tarihinde nikâhlanmıştır. Nikâh merasiminin ardından Şevval'in 17. günü çeyizleri hazır edilip, bir alay ile Eyüp Defterdar İskeleyi yakınındaki Sahil Sarayı'na gönderilmiştir²².

Saliha Sultan ve Mustafa Paşa'nın evliliğinden oğlu Ahmed Bey (ö.1736) ile ileride Yahya Paşa'nın kardeşi İbrahim Bey ile evlendirilecek olan Fatma Sultan²³ doğmuştur. Sarı Mustafa Paşa 1731 yılında vefat etmiştir²⁴. Saliha Sultan eşinin vefatından sonra çocukları ile Eyüp Sarayı'nda ikamete devam etmiştir²⁵. İlk eşinin vefatından sonra dokuz yıl dul yaşamış, sonra amcazâdesi Sultan I. Mahmud tarafından 4 Rebiyülahir 1153/29 Haziran 1740 tarihinde o sırada Belgrad muhafızı olan Abdipaşazâde Ali Paşa ile evlendirilmiştir²⁶. Aynı dönemde Safiye Sultan Bekir Paşa ile, Ayşe Sultan ise Ahmed Paşa ile evlenmiştir²⁷. Ali Paşa bu evlilikten dört yıl sonra yani evâsıt-ı Rebiyülahir 1157/Mayıs 1744 tarihinde Diyarbakır Valisi iken eceli ile vefat etmiştir²⁸.

Saliha Sultan üçüncü evliliğini muhtemelen 1747 yılında Eyüp Camii İmam Hatibi Mustafa Efendi'nin oğlu Rumeli Valisi Yahya Paşa ile yapmıştır²⁹. İlginç bir şekilde telif kaynaklarda geçmeyen evlilik ve nikâh merasimi, dönemin kroniklerinde dolaylı olarak zikredilmektedir. Padişah kızlarının evlilikleri hususunda nadir rastlanan bir durum olsa da Yahya Paşa ile Saliha Sultan'ın evli oldukları kızı Fatma Hanım Sultan'ın 1161/1748 yılının

20 Mehir: İslam Hukuku'na göre nikâh esnasında erkeğin eşine hemen veya ilerleyen süreçte vermeyi taahhüd ettiği maddî meblağdır. İki şekilde tatbik edilebilir:

Mehr-i Muaccel: Nikah esnasında tamamı verilen mehir,

Mehr-i Müeccel: Nikah esnasında tespit edilip verilmesi sonraya bırakılan mehir. M. Akif Aydın, "Mehir" *DİA*, XXVIII, s. 389-391.

21 Mustafa Paşa, Kapıcı Kethüdalığı'nın ardından 1725'te önce Sivas, ardından Revan Valisi olmuştur. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV/I, s. 504.

22 Râşid, VI, s. 564-565.

23 Fatma Sultan 1212/1797-98 yılında vefat etmiştir. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Sicilleri, 266/vr. 29a.

24 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, III, haz. Ali Aktan vd., Sebil Yayınları, İstanbul 1997, 504.

25 Saliha Sultan'ın 1738 yılında tesis ettiği ilk vakfiyesinde muamele için Eyüp Sarayı'nda olduğu kayıtlıdır (VGMA, 736, s. 77, sıra 27/1).

26 Subhi Mehmet Efendi, *Subhi Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile 1730-1744 (inceleme ve karşılaştırma metin)*, haz. Mesut Aydın, Kitapevi, İstanbul 2007, s. 625.

27 Subhi, *a.g.e.*, s. 625.

28 İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yama Eserler Kurumu, İstanbul 2019, s. 32.

29 Paşa'nın biyografisi ve eserleri için bkz. Mustafa Güler, "Eyüplü Yahya Paşa ve İstanbul'da ki Eserleri", *VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, 2004, s. 40-43; ayn.yzr., "Hatipzade Yahya Paşanın Rumeli'deki Eğitim ve İmar Faaliyetleri", *III. Balkanlarda İslam Medeniyeti Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2006, s. 413-420.

Recep ayında, Yahya Paşa'nın kardeşi İbrahim Bey ile evliliği³⁰ ve Yahya Paşa'nın vefatından sonra Saliha Sultan'ın Ragıp Paşa ile nikâhlanması hususlarında açıkça zikredilmiştir³¹. Yahya Paşa evâsıt-ı Zilhicce 1168/Eylül 1755 tarihinde Tırhala Valisi iken hastalanıp birkaç gün içinde vefat etmiştir³². Dolayısı ile Saliha Sultan bir kez daha dul kalmıştır.

Saliha Sultan, Yahya Paşa'nın vefatından sonra üç yıl dul yaşamış, ardından kardeşi III. Mustafa'nın tahta geçmesiyle onun isteği üzerine³³ 21 Recep 1171/31 Mart 1758'de Sadrazam Ragıp Paşa ile evlenmiştir³⁴. Osmanlı'da hanedan kızlarının evliliklerindeki teşrifat üzere gerçekleşen nişan ve nikâh merasimi sonucunda, Ragıp Paşa Saliha Sultan'a hediye olarak on altı adet kapaklı gümüş tabak, bir gümüş sini, bir kâse şeker, otuz kâse süt ve elli kâse meyve göndermiştir. Nişan töreninden 15 gün sonra nikâh yapılarak³⁵, muhtemelen Saliha Sultan'ın arzusu ile Eyüp'teki saraya yerleşme kararı verilmiştir. Ancak Eyüp Sarayı'nda tamirat işleri devam ettiği ve Ragıp Paşa'nın Topkapı Sarayı çevresinden ayrılmasının uygun olmayacağı gerekçeleriyle Saliha Sultan, yeni eşinin sarayına yerleşmiştir³⁶.

Ragıp Paşa'nın 24 Ramazan 1176/8 Nisan 1763'te vefatıyla³⁷ yeniden dul kalan Saliha Sultan yine kardeşi III. Mustafa'nın arzusu ile Kaptanıderya Mehmed Paşa ile beşinci ve son evliliğini yapmıştır (8 Zilkade 1177/9 Mayıs 1764)³⁸. Nikah, Saliha Sultan'ın Eyüp'teki sarayında icra edilmiş ve merasime Şeyhülislam Dürrizâde, Darüssaade Ağası ve Mehmed Paşa'nın kethüdası katılmıştır. Mehmed Paşa bu nikâhta 10.000 altın mehr-i müeccel tahsis etmiştir³⁹.

Bu evlilik altı yıldan fazla sürmüş, Saliha Sultan, Mehmed Paşa ile evli iken Sadrazam Bahir Mustafa Paşa'nın onu Kaptanıderyalıktan azledip, Vidin Valiliği'ne ataması üzerine⁴⁰ çok kızmıştır. Çünkü Mehmed Paşa'nın bu valiliğe atanması İstanbul'dan ayrılması anlamına gelmektedir. Hammer, Sadrazam'ın 30 Mart 1765'te azli ve sonrasında sürgün edildiği Midilli'de idamında Saliha Sultan'ın etkili olduğunu yazmaktadır. Nitekim Mehmed Paşa Vidin Valiliği'nden sonra Anadolu ve Rumeli Valiliği, Hotin Seraskerliği ve Halep Valiliği yapmıştır. Zilkade 1184/Şubat 1771 tarihinde Tuna Sahillerindeki Yergöğü Kalesi'nde yeniçeriler tarafından öldürülmüştür⁴¹.

30 İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 517; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, s. 653; Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Müiritevarih*, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978, s. 140; İzzî Süleyman Efendi, s.516-517; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, haz. Tahir Güngör, I, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2019, s. 645.

31 İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 517; Hammer, *a.g.e.*, XVI, s. 17.

32 Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, I, s. 309.

33 Hammer, *a.g.e.*, XVI, s. 17.

34 Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, I, s. 644-645; Hammer, *a.g.e.*, XVI, s. 20-21.

35 Hammer, *a.g.e.*, XVI, s. 15.

36 Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, I, s. 646.

37 Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, II, s. 1102.

38 Şemdanizade, *a.g.e.*, II, s. 16; Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, II, s. 1148; Şemdanizade, *a.g.e.*, II, s. 67.

39 Nikâh merasimi ve takdim edilen hediyeler alakalı detaylı bilgi için bkz. BOA, TSMA.E, 790/39; 156/61.

40 Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmâni*, IV/I, s. 298.

41 Hammer, *a.g.e.*, XVI, s. 108.

Görüldüğü üzere Saliha Sultan'ın 13 yaşında başlayan evlilik macerası son eşi Mehmed Paşa'nın vefatı ile 56 yaşında iken son bulmuştur. Bu evliliklerin neredeyse tamamının dönemin Padişahları tarafından, Padişah kızlarının evlilikleri politikaları doğrultusunda yapıldığı görülmektedir. Biri Sadrazam olmak üzere önde gelen paşalarla gerçekleşen evliliklerin ortak noktası paşaların, Saliha Sultan ile evli iken vefat etmeleridir. Bu durum, evliliklerin paşaların ilerleyen yaşlarında gerçekleştiği sonucunu hâsıl etmektedir. Örneğin Yahya Paşa, Saliha Sultan ile evlendiğinde 50 yaşını aşmış olmalıdır. Saliha Sultan ise bu dönemde daha 30 yaşlarındadır. Keza Ragıp Paşa ile evlendiğinde Sultan 42, Paşa ise 57 yaşındadır.

Saliha Sultan'ın evliliklerinde zikredilmesi gereken bir diğer mühim nokta, Padişahların veya Sadrazamların evlilik kararı ve sonrasında bizzat kendilerine veya kurumsal olarak Padişaha verilmesi teamül haline getirilen hediye veya nakdi paraların saray harcamalarında kullanılabilmesidir⁴². Bu minvalde Saliha Sultan'ın Kaptanıderya Mehmed Paşa ile evliliği, Sultan III. Mustafa'nın teşviki ile olmuştur. Hammer bu teşvikteki temel argümanın Sultan Mustafa'nın Laleli Camii'nin inşası için plan dışı yaptığı iki milyon kuruş harcamanın bir kısmını, bu evlilikle birlikte gerçekleştirilen üç sultanların eşlerinden tedarik ettiğini belirtmektedir⁴³. Ayrıca bu evliliklerde damat paşanın çeyiz dışında özellikle Padişah ve varsa valide sultana takdim ettiği hediyeler bozdurulmadığı takdirde sarayda muhafaza edilirdi. Bu minvalde bugün Topkapı Sarayı'nda sergilenen kimi kıymetli eşyanın kaynağı, Padişah kızlarının düğünleri de dâhil olmak üzere evlilik ve sünnet merasimlerinde verilen hediyelerdir⁴⁴.

3. Çocukları

Tespit edilebildiği kadarıyla Saliha Sultan'ın dördü kız biri erkek olmak üzere beş çocuğu olmuştur. İlk eşi Mustafa Paşa'dan, Ahmed (d.1729) ve Fatma (1730-1795?), Yahya Paşa'dan Emine (d.1750) ile 1754 yılında vefat eden Ayşe (d. 1751?-1754) doğmuştur. Mehmed Bey ile evlenen Hatice Hanım'ın babası ise kesin olmamakla beraber Ali Paşa veya Yahya Paşa olmalıdır⁴⁵.

Saliha Sultan'ın torunları ile alakalı kayıtlara gelince; vakıf şartnamesi gereği mütevellilik evladına intikal ettiğinden soyunu yakın zamana kadar takip etmek mümkündür. Büyük çocuğu Fatma Sultan'ın İbrahim Bey ile evliliğinden Emine Hanım ve Mehmed Bey

42 Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece, Osmanlı Düğünleri ve Şenlikleri Geçit Alayları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 37.

43 And, *a.g.e.*, s. 37-38.

44 And, *a.g.e.*, s. 70-71.

45 Alderson, *a.g.e.*, s. 274; krş. Sakaoğlu, s. 437; Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1985, s. 90, Özlem Başarır, *Osmanlı Hanedan Kızları ve Gelirleri (XVIII. Yüzyıl XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Kriter Yay, İstanbul 2018, s. 25.

doğmuştur. Sonraki dönemde Emine Hanım, Yahya Paşa'nın oğlu Ali Bey ile evlenmiş ve bu evlilikten Hatice ve Naile isimli kızları doğmuştur. Mehmed Bey'in bir oğlu Mehmed Reşid ve iki kızı dünyaya gelmiş olup adları Necibe ve Lebibe'dir. Vakıf yönetimi Mehmed Bey'in büyük kızı olduğu anlaşılan Lebibe Hanım'a intikâl etmiştir⁴⁶.

4. Vefatı ve Kabri

Saliha Sultan 1192/1778 ortalarında istiska⁴⁷ hastalığına tutulmuş, özellikle Topkapı Sarayı hekimlerinin tedavileri fayda veremeyince, o sırada oturduğu Divan Yolu'ndaki sarayından başka bir yere gitmek istemiştir. Bu doğrultuda rahat edeceği düşüncesi ile Eyüp'teki sarayına nakledilmek istenmişse de arabaya binemeyecek durumda olduğundan, nakil *taht-ı revan* ile yapılmıştır. Naklin ardından aynı gece vefat etmiştir (19 Ramazan 1192/11 Ekim 1778). Vefat haberi Sadrazam'a gece saat 03:00'te ulaşmış, o da haberi muhtemelen ertesi sabah Sultan'a iletmiştir. Pazartesi günü Eyüp Camii'nde Anadolu Kadıaskeri tarafından cenaze namazı kıldırılmıştır⁴⁸. Saliha Sultan Eyüp Sultan Türbesi'nin batı tarafına defnedilmiştir. Mezar taşı yekpare mermerden oyularak meydana getirilmiştir. Kitabe şöyledir:

*Hüvel Hallaku'l Baki
Dohter-i Sultân Ahmed hâher-i Şâh-ı cihân
Saliha Sultân ya 'nî Hak ânî mağfûr ide
Hastgâr-i hayr idi ol küll-i iffet dâimâ
Âlem-i uhrâda dâhi hayr ile me'cûr ide
Sâlihât-i ümmet ile haşr olup rûz-i cezâ
Dehşet-i Maşherde ânî Hak Teâlâ dûr ide
Ka'be-i hâcât idi Bâb-ı Sarây himmeti
Sa'yi ihsân idi çun kim, sa'yini meşkûr ide
Hiç olmaz böyle târîh-i duâgû Ârifâ
Saliha Sultan'ın Allah kabrini pürnûr ide 1192⁴⁹*

Hemen yanında 1 Muharrem 1238/12 Mayıs 1823 tarihinde vefat eden torunu Emine Hanım Sultan'ın kabri vardır⁵⁰. Sarayının Eyüp Sultan'da olması, Eyüp Camii'ne vakıflar yapması ve buraya defnedilmesinden hareketle, onun Eyüp Sultan semtine bağlılığını ve Ebu Eyyub el-Ensari külliyesine karşı muhabbetini görebiliriz. Ayrıca türbenin yanına defnedilmesindeki temel âmilin kendi vasiyeti olduğunu düşünüyoruz.

46 BOA, EHMMS, 266, vr. 29.

47 Tıptaki adı hidropsi olan vücudun bazı yerlerinde su toplanması şeklinde oluşan hastalıktır. *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, haz. Ekrem Kadri Unat-Ekmeleddin İhsanoğlu-Suat Varol, Ankara 2004, s. 273.

48 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, haz. Nezih Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 107-108.

49 Bkz. Ekler Resim 7.

50 VGMA, esas 787/336-337.

5. Muhallefâtı ve Mukataaları

Yukarıda temas ettiğimiz üzere Saliha Sultan, 19 Ramazan 1192/11 Ekim 1778 tarihinde vefat etmiştir. Vefatının hemen ardından Şevval ayında her iki sarayında bulunan muhallefâtının tespitine başlanmış ve aynı ayda bitirilmiştir. Yapılan muhallefât tespitinin ardından eşyaların adetleri yazılarak Enderun Hazinesi'ne aktarılmıştır⁵¹. Ardından muhallefâtan çıkarılacak meblağın hesaplaması yapıp, toplam meblağdan ilan ve yazım masrafları, Eyüp'den Topkapı Sarayı'na nakil ve taşıma ücretleri çıkarılmıştır. İlave olarak Saliha Sultan'a 3.000 kuruş borcu olan Ahmed Efendi'nin ödemesi de hesaba eklenmiştir. Vefatı sonrasında defin için 1.352 kuruş harcanmış, 24.094 kuruş olan borcu ödenmiştir. Sonuç olarak Saliha Sultan'ın muhallefâtından 25.386,5 kuruş 44 para elde edilmiş, masrafların 25.446 kuruş hesaplanmasıyla da 59 kuruşluk açık çıkmıştır⁵².

Vefatından hemen sonra Şevval ayında yapılan tespite göre, Saliha Sultan'ın üzerinde bulunan mukataaları şunlardır: Aclun ve Leccun⁵³ 16.300 kuruş, Biga 1.897.980 akçe, Girit zeytinyağı ve sabun 20.130 kuruş, Karahisar-i Şarki⁵⁴ 3.800.700 akçe⁵⁵, Fatih Emir Buhari'de bir bostan 50 kuruş, Tütün Gümrüğü'nden 960 kuruş, Mora Adası'nda mesire panayırı kurulan handa günlük 40 akçeden aylık 11 kuruş⁵⁶.

Tespitin yapılmasından sonra detaylı muhasebesi yapılan bu işletmeler Saliha Sultan'ın mülkü olmadığı için talibine veya hanedan mensuplarından birine satılmak üzere emanete alınmıştır⁵⁷.

6. Vakıfları

Saliha Sultan, 1151-1190/1738-1776 yılları arasında yedi vakfiye tescil ettirmiştir. Bu vakfiyelerin ilki 1151/1738 tarihli olup asıl hükmündedir. Sonraki tarihlerde ise ilk vakfiyeye akar ekleyerek, hayır şartını değiştirerek ya da yeni hayır şartları ekleyerek zeyl vakfiyeler düzenlemiştir. Onun adına Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde kayıtlı olan son vakfiye ise 27 Muharrem 1192/25 Şubat 1778 tarihli olup, 27 Muharrem 1190/12 Mart 1776 tarihli vakfiyesindeki akarlardan ikisi burada bulunmamaktadır. Ayrıca bu vakfiyede elde edilen gelirlerin harcanması tamamıyla Saliha Sultan ve çocuklarına bırakılmıştır⁵⁸. Saliha Sultan'ın

51 BOA, TSMA.D, 7666/1-3.

52 BOA, TSMA.E, 232/1-1.

53 Aclun ve Leccun: Bugün Ürdün sınırlarında kalan iki yerleşim yeri.

54 Bugünkü Şebinkarahisar.

55 Başarır, *a.g.e.*, s. 234.

56 BOA, TSMA.D, 9496/1-1; Başarır, *a.g.e.*, s. 26.

57 Hanedan Kızlarının mukataa işletmeleri ve isimleri ile ilgili bkz. Başarır, *a.g.e.*, s. 232-243. Saliha Sultan'ın hem muhallefâtı hem evliliklerinde takdim edilen hediyeler hem de mukataaları sistem olarak bu makalenin konusunu aşacağından dahil edilmemiştir.

58 VGMA, 747 s.113 sıra 109, vakfiyede gelirlerin tamamı diğer evlatlık vakıflarda olduğu gibi kurucunun kendisine ve ahfadına şart edilmiştir. Ancak aşağıda muhasebe defterlerinde görüleceği üzere son vakfiyedeki bu şart gerçekleşmemiştir. Bu durumda ya Saliha Sultan'ın vefatından yaklaşık 9 ay önce tanzim edilen bu şart yanlışlıkla yazılmış ya da daha sonradan düzeltilmiş olmalıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyeleri tarih sırasına ve özelliğine göre şöyledir:

Tablo 1: Saliha Sultan'ın vakfiyeleri		
Yeri	Tarihi	Maksadı
VGMA 736, s. 77. sıra 27/1	2 Cemaziyelevvel 1151/18 Ağustos 1738	İlk vakfiye ⁵⁹
VGMA 739, s. 235. sıra 139	15 Zilkade 1152/13 Şubat 1740	İlk vakfiyedeki bir hayır şartının değiştirilmesi
VGMA 741, s. 249. sıra 142	27 Muharrem 1190/12 Mart 1776	Ek akarlar ve tevliyet
VGMA 741, s. 50. sıra 143	21 Safer 1190/11 Nisan 1776	Ek akar ve ek hayır
VGMA 736, s. 77. sıra 27/2	27 Safer 1190/17 Nisan 1776	Cibayet ⁶⁰ ve kitabet
VGMA 741, s. 251. sıra 144	4 Rebiyülevvel 1190/23 Nisan 1776	Anne ve babasının ruhuna Kur'an okunması
VGMA 747, s. 113. sıra 109	27 Muharrem 1192/25 Şubat 1778	Bir kısım akar ve harcama şartı

Saliha Sultan'ın vakfiyeleri içinde kitap vakıfları geçmese de Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'ne bağışladığı kitapların üzerindeki vakıf mühürleri, bu kütüphaneye kitap bağışladığını ortaya koymaktadır⁶¹.

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Saliha Sultan 1151-1192/1738-1778 tarihlerinde vakfiyeler tanzim ettirmiştir. Bu çalışmada vakfiye transkripsiyonu ve tahlili yapılmayıp, vakfi ve değişimini ortaya koyan bir yaklaşımla konu ele alınacaktır. Bu usulden hareketle öncelikle vakıfların tesis ve yönetim sistemi, ardından akarları ve hayratı, son olarak da günümüze uzanan süreçteki ahvali ortaya konulacaktır.

a. Vakıflarda Tesis ve Yönetim Sistemi

Osmanlı hanedanının hanım mensupları çok sayıda vakıf tesis etseler de dönemin örfi ve siyasi teamülleri gereği -nikâhları da dâhil- yaptıkları hukukî ve medenî muamelelere genelde vekillerini göndermişlerdir. Aynı uygulamanın hanedanın erkek mensupları ve üst bürokraside görev yapan devlet adamları için de mevzubahis olduğunu söylememiz mümkündür. Saliha Sultan ilk vakfiyesini 2 Cemaziyelevvel 1151/18 Ağustos 1738 tarihinde Eyüp Sultan'daki sarayında tanzim ettirmiştir. Saliha Sultan'ın vakfın kurulması hususundaki mutlak vekili Darüssaade Ağası Beşir Ağa'dır. Ancak Beşir Ağa'nın, meclise bizzat gitmediği; yerine yardımcılarından Ali Ağa'yı gönderdiği görülmektedir⁶².

59 Bu vakfiyenin bir nüshası da aşağıda zikredeceğimiz Saliha Sultan'ın Göksu'da mevcut Hasan Paşa ve Sultan Bayezid Bahçeleri mülkiyeti meselesinde istinsah edilmiş olarak BOA, YA.RES, 148/27-4-1'de bulunmaktadır.

60 Cabi: Vakıf gelirlerini tahsil eden görevli. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*, İstanbul 2011, s. 370.

61 Günay Kut-Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984, s. 56; Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, İstanbul 2006, s. 209.

62 Bu kayıttan Saliha Sultan'ın ilk eşi Mustafa Paşa'nın vefatından sonra Eyüp Sultan'da yaşadığı neticesine de varabiliriz. VGMA, 736, s. 77, sıra 27/1.

Burada dikkat çeken bir husus vakfiyede iki adet tevliyet şartının bulunmasıdır. Bunlardan birincisi tesis sırasında tayin edilen mütevellî Mehmed Ağa'dır. İkincisi ise “*vakf-ı mezbur dahi lâbis-i libas-ı hayat oldukça kendilere badeha evlâd-ı emcadlarına ve evlâd-ı evlâd-ı evlâtlarına badehüm utekalarına ve evlâd-ı evlâd-ı utekalarına badehüm re'-yi nazır-ı müşarun ileyh hazretlerine menut olup mürur-ı eyyam ve kurur-ı şuhur ve a'vam ile vakf-ı mezbure fütur tari olup şurut-ı mezkûreye riayet müteazzir olur ise mutlaka fukarayı müslimine vakf ola*” şeklinde ifade ederek 20 akçe yevmiye ile önce kendisine sonra evladına şart edilmesidir. Bu şarta ilave olarak neslinin kesilmesi durumunda paranın Darüssaade Ağası marifetiyle fukaraya tahsisini istemiştir. İki mütevellilik alışılmışın dışında bir uygulamanın varlığını ortaya çıkarmaktadır. Vakfın mütevelliliği ile tevliyet ciheti ayrılmış, yani Saliha Sultan tevliyet cihetini kendine ve evladına şart etmiş ancak vakfın yönetimini mütevellî Mehmet Ağa'ya tahsis etmiştir.

Saliha Sultan'ın 1190/1776 yılında tesis ettiği vakıflarda kuruluş ve yönetim sistemi ise şöyledir: Bu vakfiyede belki öncesine zeyl belki de o sırada Darüssaade Ağası Sarıkcı Beşir Ağa'nın⁶³ selefi Hacı Beşir Ağa gibi, padişahlar diğer hanedan mensupları nezdinde etkili olmamasından dolayı, vekil olarak Saliha Sultan'ın Baş Ağası Ahmed Ağa ibn Abdullah kaydedilmiştir. Vakıf muamelesi için İstanbul Kadılığı veya Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi Ahmed Efendi isimli bir kâtip veya kadı naibi göndermiştir. Vakıf muamelesi muhtemelen o sırada Saliha Sultan'ın ikamet etmekte olduğu Divanyolu Rüstem Paşa Mahallesi'ndeki sarayda tahakkuk etmiştir. Bu dönemde vakfın mütevelliliğine Yahya Paşa'nın oğlu Ali Bey tayin edilmiştir. Ali Bey Saliha Sultan'ın kethüdası ve aynı zamanda kapıcıbaşısıdır.

Son olarak belirtmek isteriz ki bu dönemde de hanedan mensuplarının tüm vakıfları gibi tesis sistematiğini zikrettiğimiz Saliha Sultan Vakıfları, Darüssaade ağalarının nezaret ettikleri Haremeyn Evkaf Nezareti tarafından idare edilmektedir. Saliha Sultan Vakıflarında Haremeyn'e dair tek tahsis şartı ise 1152/1740 tarihinde tesis ettiği zeyl vakfındaki evlâdiyet üzere kurduğu tevliyet cihetinin inkırazdan sonra Medine-i Münevvere vakfına ilhak olunmasıdır⁶⁴.

b. Saliha Sultan'ın Vefatından Sonra Vakıf Mütevelliliği

Yukarıda geçtiği üzere Saliha Sultan hayatta iken vakfının mütevelliliğini kendisi veya vekâleten kethüdaları yürütmüş olmalıdır. Vefatından sonra ise; o sırada hayatta olup yaşça büyük kızı Fatma Hanım Sultan bu vazifeyi deruhte etmiştir. Belgelerden vakfın sonraki dönemlerdeki tevliyetini iki istisna dışında Fatma Hanım Sultan'ın büyük çocuklarının ve

63 1187-1193/1773-74-1779-80 yılları arasında Darüssaade Ağasıdır. Ahmed Resmi Efendi, *Hamiletü'l-Kübera*, haz. Ahmet Nezihi Turan, Kitabevi Yay., İstanbul 2000, s. 171.

64 VGMA, 739, s. 235, sıra 139.

torunlarının yürüttükleri görülmektedir. Ayrıca Fatma Sultan ve torunları Saliha Sultan Vakfı dışında, büyük dedeleri Gazi Hüseyin Paşa vakıflarının tevliyetini de yürütmüşlerdir. Fatma Hanım'ın büyük kızı Emine, ikinci kızı Hüveyle Hanım'dır. Oğlu ise Mehmed Reşid Bey'dir. Emine Hatun hayatta iken büyük kız sıfatıyla mütevelliliği sürdürmüş, ardından Hüveyle Hatun 1242/1826-27'ye kadar bu vazifeyi yürütmüştür⁶⁵.

Adı	Akrabalık Durumu	Tarih
Hatice	Ali Bey'in Kızı	1242-1247
Naile	Ali Bey'in Kızı	1247-1262 ⁶⁶
Şerife Lebibe		1262-1270 ⁶⁷
Mehmed Râşid		1270-1277
Abdurrahman İzzet	Mehmed Reşid Beyin küçük kızı	1277- ?
Ayşe Hanım	Mehmed Reşid Beyin oğlu	? -1286
Zeynep Hanım ⁶⁸	Salih Bey'in Kızı	1286-1309
Hüseyin Hüsnü ⁶⁹	Zeynep Hanım'ın büyük oğlu	1309-1313
Fatma Adile		1313-1337 ⁷⁰
Şerife Feride ⁷¹		1337-1927 ⁷²

Hem vakıf arazilerinin tasarrufu hem de yönetimine dair dair ilginç bir olay 1325/1907 yılında meydana gelmiştir. Şöyle ki; anılan dönemde Küçüksu'da birbirine bitişik 800 zira büyüklüğündeki iki arsanın yönetimi Saliha Sultan'ın evladından olmayan Kahveci Cavid Ağa'da iken, onun vefatıyla tevliyet mahlûl kalmıştır. Bu gelişme üzerine dönemin hukuki muamelesi gereğinde tevliyetin müzayede ile ilana çıkılarak talibine verilmesi gündeme gelmiştir. Vakıf şartnamesi icabı Haremeyn'e mülhak kabul edilen Saliha Sultan vakıf akarının tevliyeti için sürdürülen atama sürecinde Fatma Adile Hanım, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bir istida sunarak, Saliha Sultan'ın torunlarından olduğunu ve tevliyetin kendisine intikalini gerektiğini belirtmiştir. Sunulan dilekçe ve vakfiye şartı doğrultusunda, zikredilen iki arazi

65 VGMA, 787, 336-337.

66 BOA, EV, 38215, vr. 86 b.

67 BOA, EV, 38215, vr. 19 b.

68 1286/1869-70 tarihinden itibaren mütevelliliği yürüten Zeynep Hanım'ın 1293/1876-77 tarihli kayıtta oğlu olarak Pertev Bey kaydedilmiştir (EV 38215, vr 1b); ancak 24 Cemaziyelevvel 1309/26 Aralık 1891 tarihinde Zeynep Hanım vefat etmiş ve mütevellilik o sırada hayatta olan büyük oğlu Hüseyin Hüsnü Bey'e intikal etmiştir (VGMA, esas 120/1773). Bu durumda Pertev Bey annesinden evvel vefat etmiş olmalıdır.

69 VGMA, esas 120/1773.

70 BOA, YA.RES, 148/27-1.

71 Fatma Adile Hanım, 1336 yılında vefat etmiş ve yerine Şerife Feride Hanım tayin edilmiştir, vakıf kaydında Feride Hanım ile alakalı olarak kurucunun evladından olup olmadığına dair bir bilgi bulunmasa da, biz isminden hareketle onun da Saliha Sultan'ın torunlarından biri olduğunu düşünüyoruz. Feride Hanım Osmanlı döneminde son, Cumhuriyet döneminde ilk müteveli olarak vazife yapmıştır.

72 VGMA, esas 120/1773.

ile Sultan Bayezid, Hasan Paşa Bahçelerinin yönetiminin Fatma Adile'ye verilmesi gündeme gelmiştir. Neticede yazışmalara konu olan temlikname ve vakfiyeye göre tevliyet ve gelirler Fatma Adile Hanım'a tahsis edilmiştir⁷³.

Sonuç olarak belirtmek isteriz ki Saliha Sultan Vakıfları, Deli Hüseyin Paşa Vakıfları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar hatta Cumhuriyet döneminde de Fatma Sultan'dan olan torunları tarafından idare edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasından sonra sistem tamamen değişmiş ise de Saliha Sultan Vakıflarında tevliyet, evladı üzerinden devam ettiğinden inkızaza bağlı Haremeyn şartı gerçekleşmemiştir. Ancak son dönem belgelerinde mezkûr vakıfların Haremeyn'e tâbi olduğu kaydedilmiştir⁷⁴.

c. Vakfın Akarları

İslam döneminde ve tabiatıyla Osmanlı asırlarında hanedanın erkek mensupları gibi hanım mensupları da yüksek meblağlar tutan hayır eserlerine imza atmışlardır⁷⁵. Yukarıda kuruluş tarihleri ve yönetim sistemini ele aldığımız vakfiyelerde zikredilen toplam on üç akar bulunmaktadır. Saliha Sultan bu akarlardan biri hariç tümü için *mülküm olan* ifadesini kullanmaktadır. Çağaloğlu Hoca Rüstem Mahallesi'nde dört dükkân ve dükkânlara bitişik beş yüz on zira arsa üzerinde müştemilatlı bir ev⁷⁶ dışındaki aşağıda zikredilecek olan gayrimenkullerin üç tanesi Saliha Sultan'a babası veya kardeşleri olan padişahlar tarafından temlik edilmiş, on tanesi ise kendisi veya kethüdaları tarafından onun adına satın alınmıştır. Bu tespitten sonra vakfiyelerdeki sırası ile vakıfların akarlarının zikrine geçebiliriz:

- 1- Beykoz Göksu'da Sultan Bayezid Bahçesi'nde arazi ve tarla, akar, su kuyuları ve diğer müştemilatı olan bahçeler,
- 2- Göksu'da Hasan Paşa Bahçesi'nde arazi ve tarla, kuyular çayır gibi birimlerden oluşan mülk bahçeler⁷⁷,

Saliha Sultan'ın ilk vakfiyesinde akar olarak kaydettirdiği üç gayr-i menkulden ilk ikisi gurre-i Receb 1139/22 Şubat 1727 tarihinde babası Sultan III. Ahmed tarafından temlik edilmiştir. Saliha Sultan vakfiyesinde açık olarak mülküm ifadesini kullanmasına rağmen bu temlikname Patrona Halil İsyanı sırasında veya daha sonraları kaybolmuş olmalıdır. XIX. asırda ortaya çıkan parselleme ve para takipleri hususlarından dolayı temliknamelere

73 BOA, YA.RES, 148/27/3-1.

74 VGMA, 780, s. 23, sıra 35.

75 Hanedan kızlarının gelir kalemleri için bkz. Başarır, *a.g.e.*, s. 13-15, 19-20; Saadet Maydaer, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları", *Vakıf Kuran Kadınlar Sempozyumu Tebliğleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 146-151.

76 VGMA, 741, s. 249, sayfa 142.

77 1151 tarihli İlk Vakfiye VGMA, 736, s. 77, sıra 27/1; Vakfiyenin 10 Şaban 1322 tarihinde tevsik edilen sureti için BOA, YA.RES, 148/27-4-1.

müracaat edilmesi gerekmiştir. Bu halde mezkûr temliknamelerin nüshaları ilk olarak defterhaneden istenmiştir. Burada bulunamayınca tetkikat derinleştirilmiştir⁷⁸. İkinci olarak yazışma yapılan Divan-ı Hümayun Kalemî'nde kayıt olmadığı görülünce Maliye Kalemî'ne oradan da Evkaf-ı Hümayun Evamir Kalemî'ne yazılmıştır⁷⁹. Nihayet Maliye Nezareti Muhâsebât-ı Atıka Kalemî'nde bulunabilen temliknameler sayesinde mülkiyet durumu yeniden tevsik edilmiştir⁸⁰. Temliknameye göre Göksu'daki Hasan Paşa Bahçesi Sultan III. Ahmed'in has bahçelerinden olup senelik geliri 15.000 akçedir. Bu durumda geliri doğrudan Enderun Hazinesi'ne aktarılırdı. Saliha Sultan'a ikinci olarak mutlak temlik edilen Sultan Bayezid Bahçesi'nin geliri ise yıllık 14.000 akçedir⁸¹.

Bu akarlar sağlam bir temlik ve vakıf şartı sistematiğine sahip olsa da özellikle XIX. yüzyılda vakıfların uğradığı siyasi ve hukuki sıkıntılardan etkilendikleri muhakkaktır⁸². Bir de yüzyılın başındaki idari değişiklikler, akarlar ve hayrattaki takip ve muhasebeyi zorlaştırmıştır. Ayrıca tevliyetin sadece gelir kaynağı olarak görülmesi nedeniyle, çoğu vakıf hayratı ve akarı taarruza açık hale gelmiştir. Tüm bu olumsuzluklara akarların arazi ve diğer varlıklarındaki rant yükselmesi, imara açılma ve sahipsizlik gibi durumlar da eklenince, önce hayrat şartları yerine getirilememiş sonra da değişik usullerle akarlar mahiyet değiştirmeye başlamıştır. Vakfiyede sadece Hasan Paşa ve Sultan Bayezid bahçelerinden bahsedilirken, XIX. asrın ikinci yarısından itibaren bu arazilerin ikiye ayrıldığı görülmektedir. 15 Safer 1293/12 Mart 1876 tarihli Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden yazılan tezkireye göre bahçelerin muhtemelen sahile bakan kısmının arkasında bulunan 2.481.678 zira (yaklaşık 1.861.258 metrekare) arsa ifraz olunarak 154.316 zirai bağ-bahçe, 536.544 zirai bostan-çayır, 166.275 zirai yeni açılacak yollara, 8.355 zirai tekke yeri, 1.000 arşın (yaklaşık 700 metrekare) karakolhane olarak planlanmıştır⁸³. Araziden geri kalan aktif kısımlar ise ev ve dükkân inşa edilip kiralanmak üzere Mütevelli Şerife Zeynep Hanım'ın dilekçesi ile talep edilmiştir. Ancak bahsi geçen yerlerin taşlık ve yapılaşmaya uygun olmadığı görüldüğünden arazilerin bağ ve bahçe yapılmak üzere parça parça kiralanması gündeme gelmiştir⁸⁴. 26 Safer 1292/3 Nisan 1875 tarihli *irade-i seniyye* ile tespit edilen dönüm başına 40 kuruşluk mukataa bedelinin tenzili mevzubahistir. Özellikle üzerine ev yapılacak olan kısımların her 100 zirai için senelik 60 akçe, bağ ve bahçe olacak kısımlar içinse her dönüme senelik 6 kuruş mukataa takdir edilmiştir. Bu rakamların 25 Cemaziyelevvel 1315/22 Ekim 1897 tarihinde de tatbiki hakkında karar verilmiştir⁸⁵.

78 BOA, BEO, 103858/2-1.

79 BOA, BEO, 103858 1/1.

80 BOA, YA.RES, 148/27-5-1.

81 BOA, YA.RES, 148/27 5-2.

82 Bu arazilerdeki mahiyet değişikliğine dair örnek için bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 270.

83 BOA, EV, 38215, 1b.

84 BOA, EV, 38215, 1b.

85 BOA, ŞD, 2680/26-1-1.

Her iki bahçe hem büyük hem de geliri yüksek olduğundan ilerleyen zamanlarda yapılaşmaya ve taksime uğramıştır. Gelişmeler böyle olsa da Sultan Bayezid ve Hasan Paşa bahçelerinden yukarıda miktarı yazılı arazilerin Saliha Sultan'a temlik edilmesi ve en azından tevliyetinin onun varislerinden biri üzerinde bulunması halinin XX. yüzyılın başlarında devam etmekte olduğu görülmektedir⁸⁶.

3- Küçükçekmece'de evler ve diğer müştemilatı olan çiftlikler⁸⁷.

Saliha Sultan'ın vakfiyesinde ilk iki akarın babası tarafından kendisine temlik edildiğine dair mevcut arşiv kayıtlarına rağmen aynı vakfiyedeki üçüncü akarın da temlik edildiği ve diğerleri gibi temliknamenin olduğu kayıtlıdır. Hem vakfiyenin evlilikten bir süre sonra tanzim edilmiş olması hem de bazı evkaf defterlerinde Saliha Sultan ile büyük kayınpederi Hüseyin Paşa'nın muhasebelerinin aynı yerde olmasından hareketle arazilerin Sarı Mustafa Paşa'dan miras veya temlik yoluyla intikal ettiğini söylemek mümkündür.

Bu arazi 1260/1844-45 yılında Beylik Çiftliği olarak isimlendirilmiştir. Çiftlik, araziler, mera, bahçe, bağ ve tarlalardan oluşmakta olup senelik *icare-i vahidesi*⁸⁸ 3.500 kuruş olarak tayin edilmiş ve Dîvân-ı Hümâyün hocalarından El-Hac Ahmed Hulusi Efendi'ye kiralanmıştır⁸⁹. Arazinin 1294/1877-78 yılındaki büyüklüğü bir ev bağ ve bahçe toplamı 656 dönüm 21 parça tarla ve bir miktar çayır olup teferruatı evkaf muhasebe defterinde şu şekilde yer almıştır.

Arazi Adı	Büyüklüğü veya geliri
Bayırbaşı tarlası ⁹⁰	-
Sakız tarlası ⁹¹	60 kile
Nazik bahçesi	4 dönüm
Büyükçekmece Gölü kenarında Dalyan tarla	4 kile
Büyükçekmece Gölü başka bir tarla	4 kile ⁹²
Florya tarlası yanında Anbar Batlanan tarlası	12 semen

86 Oldukça geniş ve rantı yüksek bir mekân olan bu araziler ile alakalı gerek 1290/1873-74'lı yıllarda gerekse 1325/1907-08 yıllarında çokça arazi meselesi gündeme gelmiş olup bu konular, çalışmanın şu anki muhtevasını ilgilendirmediklerinden detaya girmiyoruz.

87 VGMA, 736, s. 77, sıra 27/1.

88 İcare-i Vahide: Ay ve sene gibi bir vakit ile muvakkat olarak mütevellisi veya tevliyet vazifesini gören zat tarafından ecr-i misliyle taliplerine kiralanarak akardır. <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu> erişim tarihi, 4.10.2021.

89 BOA, EV, 38215, 5b.

90 Bu tarla defterde teferruatlı olarak tarif edilmiş olup şu an Küçükçekmece Soğuksu Parkı civarındadır.

91 Evkaf muhasebe defterinde arazilerin birinde dönüm diğerinde kile ifadesi kullanılmaktadır. Biz kile olarak zikredilenleri senelik tahmini gelir olarak değerlendirdik.

92 Günümüzde Büyükçekmece Gölü etrafında Dalyan isimli yer adlarından hareketle her iki tarlanın da bugünkü Büyükçekmece Gölü'nün doğu tarafında olduğunu düşünüyoruz bkz. Ekler 1.

Hacı İbrahim Çeşmesi üstünde tarla	6 kile
İncirtepe mevkiinde tarla (Florya'da)	16 kile
Kanlıkapı mevkiinde tarla (Florya'da)	15 kile
Sepetçi yolu altında tarla (Florya'da)	15 kile
Kaliktarya tarlası (Florya)	80 kile
Dalyan burnunda tarla (Büyükçekmece Gölü Kıyısında)	10 kile
Sakra hudud dahilinde bir tarla ⁹³	7 kile
Florya'da tarla	8 kile
Karaçalı bir tarla (Florya'da)	30 kile
Posta yolu üstünde tarla	3 kile
Küçükçekmece'de Abdüsselam Bey İmareti karşısında Bademli Bahçe	5 kile
Kumsal ⁹⁴ 'da bostan	3 kile
Kumsal'da diğer bostan	1 kile
Kumsal'da harab bağ	4 kile
Küçükçekmece Çiftliği yanında Narlı Bahçe	5 dönüm, 5 kile ⁹⁵

Liste incelendiğinde zikredilen arazilerin bugünkü Bakırköy'den başlayarak Büyükçekmece Gölü civarı ve Büyükçekmece Gölü'nün güney batı sahillerine kadar uzanan alanda olduğu görülecektir. Daha çok Marmara Denizi sahili ve göl kenarlarında yer alan araziler Osmanlı'nın son dönemine kadar vakıf akarı olarak muhafaza edilmiş, ancak 1924'ten ve 1936'dan sonra satış, devir, imar düzenlemesi gibi yollar ile bu akarlar vakfın elinden çıkmıştır.

4- İstanbul Bayezid Soğanağa Mahallesi'nde üç katlı ve bahçeli bir ev⁹⁶,

Bu mülke dair sonraki dönemde tutulan muhasebe defterlerinde bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum akla ya Saliha Sultan hayatta iken bir şekilde akarın mahiyetini kaybettiği ihtimalini ya da sonraki dönemlerde bir şekilde elden çıktığı hususunu akla getirmektedir.

5- İstanbul Mahmud Paşa Cezerî Kasım Paşa Mahallesi'nde 330 zira arsa üzerinde 3 katlı müştemilatı olan bina ve bahçesi,

Saliha Sultan'ın vefatından bir yıl sonra evin aylık kirası 45 akçe olup, mutasarrıfı Gülşen Hatun binti Hayrullah isimli hanımdır. Gülşen Hatun bu hissesinin yarısından ferağ edip, Seyyid Mehmed Emin ibn el-Hac Feyzullah'a devretmiştir (15 Cemaziyelahir 1193/30

93 Listede geçen, Nazik Bahçesi, Anbar Batlanan tarlası, Hacı İbrahim Çeşmesi üstü, Sakra Hudud tarlası gibi mekanların bugünkü mevkileri tespit edilememiştir.

94 Bu ve sonraki iki mekân bugünkü Büyükçekmece Gölü'nün güney batısında Marmara Denizi'nin sahilleri olmalıdır.

95 BOA, EV, 38215, vr.18b.

96 VGMA, 741, s. 250, sıra 143.

Haziran 1779)⁹⁷. Mezkûr arsa ve evin tasarrufu 1245/1829-30 tarihinde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin ferağı sonrasında el-Hac Veli Ağa ibn Hüseyin tarafından tasarruf edilmeye başlanmıştır⁹⁸.

6- Küçükçekmece'de iki katlı ev ve bahçesi,

1195/1780-81 yılı vakıf kayıtlarında Saliha Sultan'ın bu arazisinin Küçükçekmece'ye bağlı Avas Köyü'nde olduğu kayıtlıdır⁹⁹. Bu tarihte bahçıvan evi, havuz ve ağaçlı bahçeden oluşan arazinin büyüklüğü 7.000 zira olup aylık kirası 60 akçedir. Anılan tarihte ev ve bahçe es-Seyyid el-Hac Mehmed Emin Ağa ibn El-Hac Hasan Ağa tarafından tasarruf edilmektedir¹⁰⁰.

7- Küçükçekmece kumsalda üzüm bağı ve bahçe,

Küçükçekmece'de son sayılan bu iki akar 27 Cemaziyelevvel 1273/23 Ocak 1857 tarihi itibarıyla yıllık 4.000 kuruş peşin kira ve 51 kuruş daha sonra tahsil edilmek üzere Yazıcıbaşı Yakup Bey'e kiralanmıştır¹⁰¹.

8- Kasımpaşa'da Yeldeğirmeni Mahallesi'nde 2.591 zira arazide evler ve bahçeler,

Bu gayrimenkule ait bir hane 1262/1845-46 tarihinde Keresteci Abdullah ibn Yakup uhdesinden aylık 90 kuruş kira ile oğlu İsmail ve kızları Hafize ve Saliha'ya intikal etmiştir¹⁰².

9- Fatih Hırka-i Şerif Yenibahçe'de Kuseyil tarlasının 3.000 akçe mukataa geliri,

Bu bahçe daha Saliha Sultan hayatta iken Yano adında bir gayrimüslime yıllık 14.000 akçe karşılığında kiraya verilmiştir. Kiracıdan yapıların olabilecek tamir ve bakımını da üstlenmesi istenmiştir¹⁰³. Bu arazi sonraki dönem muhasebe defterlerine beylik bahçe olarak kaydedilmiş, iki bostandan oluşmaktadır. 1259-1260/1843-44-1845 yılları için yıllık 275 kuruş *icare-i vahide* ile üç gayrimüslime kiralanmıştır¹⁰⁴. Mezkûr arazi 1270/1853-54 yılına kadar aynı minval üzere ve aynı rakamlarla kiralanmaya devam edilmiştir¹⁰⁵.

10-Eyüp Otakçılar'da su teşkilatı olan bahçe,

Bu arazi aylık 150 kuruş kira ile 1264/1847-48 senesinde Seyyid Ali ibn Hüseyin'den kızları Şerife Ayşe, Şerife Nesibe ve Vesile hanımlara intikal etmiştir¹⁰⁶.

97 BOA, EV, 38215, vd. 17b.

98 BOA, EV, 38215, vd. 17b.

99 Bu köy bugün Esenler sınırındaki Atışalanı civarındır. <http://www.esenler.gov.tr/tarihce> erişim tarihi 8.6.2021.

100 BOA, EV, 38215, 14b.

101 BOA, EV, 38215, vr. 18b-19a.

102 BOA, EV, 38215, 9b.

103 BOA, EV, 38215, 19b/2.

104 BOA, EV, 38215, 5a.

105 BOA, EV, 38215, 5a.

106 BOA, EV, 38215, 10a.

11-Cağaloğlu Hoca Rüstem Mahallesi'nde dört dükkân ve dükkânlara bitişik 510 zira arsa üzerinde bir ev,

Saliha Sultan bu gayrimenkul için vakfiyede mülküm ifadesini kullanmamış olsa da sonraki dönemlerde mezkûr arazi vakıf akarları arasında zikredilmiştir. Örneğin, 1249/1833-34 senesinde bu ev ve diğer akarlar Nimetullah Hanım ibn İbrahim'in tasarrufundan olup, aylık kirası 180 kuruştur¹⁰⁷. Bu kayıttan hareketle Saliha Sultan'ın vakfettiği bu arazinin de mülk olduğunu kabul etmek akla yatkın ihtimaldir.

12-Şehremini Koruk Mahmud Mahallesi'nde 1.023 zira arsa üzerinde ev ve bahçe,

1.023 zira büyüklüğünde olan bu arsada bir köşk, müstemilatı ve bahçe bulunmaktadır. Akar daha Saliha Sultan hayatta iken ve 27 Muharrem 1190/18 Mart 1776 tarihinde vakfedildikten hemen sonra 23 Rebiyülevvel 1190/12 Mayıs 1776 tarihinde vakıf olması sonrasında hüccet ile 500 kuruş ve yevmi 1 akçe ile yine Ahmed Efendi'ye kiralanmıştır¹⁰⁸. Bu ifadeden arazinin vakıf olduğu, icareteyn ile Ahmed Efendi'ye verildiği, onun da üzerine yapılan köşk ve müstemilatını inşa edip mülkiyetini tescil ettirdiği, ancak arsa kirasını vakfa vermeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Ahmed Efendi 1199/1784-85 tarihinde ise kiralamadan ferağ ederek haklarının el-Hac Osman ibn Mehmed'e 130 kuruş mukabelesinde devretmiştir¹⁰⁹.

13-Hoca Rüstem Mahallesinde otuz sekiz zira arsada bir hekim dükkânı¹¹⁰.

Son olarak zikrettiğimiz bu akar ile alakalı sonraki dönem muhasebe kayıtlarında bilgi bulunmamaktadır. Kayıttan görüleceği üzere Sultanahmet Camii civarında küçük bir dükkân olan bu gayr-i menkul sonraki dönemlerde ya yıkılmış ya da başka bir gayr-i menkule eklenmiş olmalıdır.

Saliha Sultan'ın akar olarak tahsis ettiği gayr-i menkullere bakıldığında, yukarıda zikrettiğimiz üzere ilk iki akarın babasının kendisine temlik ettiği araziler olduğu görülmektedir. Sonraki akarlardan üçü Küçükçekmece'de, biri Beyazıt'ta, biri Eyüp'te, biri Şehremini'nde, ikisi Cağaloğlu'nda, biri Kasımpaşa'dadır. Yani vakıf akarlarından beşi hariç hepsi sur içi İstanbul'unda bulunmaktadır. Saliha Sultan ilk üç akar dışındakileri büyük ihtimalle satın almıştır.

d. Vakfın Osmanlı'nın Son Dönemindeki Akar ve Hayratı

Saliha Sultan vakıfları mevcudiyetini, başlangıçta tesis edilen yönetim sistemi, soyunun devam etmesi ve mütevellilerin akarları takip etmekteki hassasiyeti gibi saiklerle Osmanlı

107 BOA, EV, 38215, 5a.

108 Kanaatimizce yukarıdaki tarihte el-Hac Ali Efendi'ye yapılan kiralama süresi bitmiş, bu tarihte yevmi 1 akçeye yeniden aynı şahsa kiralanmıştır (EV, 38215, vr. 14a).

109 BOA, EV, 38215, vr 14a.

110 VGMA, 741, s. 249, sıra 142.

Devleti'nin sonlarına hatta Cumhuriyet dönemine kadar muhafaza ettirebilmiştir. Bu minvalde 1329/1911 ve 1333/1915 yıllarında o dönemin Mütevellisi Şerife Feride Hatun'un nezaretinde tutulmuş olan akar ve hayratın muhasebesi şöyledir:

Tablo 4: Saliha Sultan Vakıfları'nın 1329-1333/1911-1915 yılları akarları	
Adı	Geliri (yıllık)
Göksu'da icare-i vahideli 1 bahçe	1.000 kuruş
Göksu'da icare-i vahideli 2 bahçe	275 kuruş
Göksu'da çayır kirası	200 kuruş
Göksu'da mera kirası	150 kuruş
Küçükçekmece'de tarla ve bağ kirası	350 kuruş
Küçükçekmece'de akar kirası	35 kuruş
Göksu'daki arazilerin artan mukataa gelirleri	4.570 kuruş
Ayestefanos'da Rus Devletinin inşa ettiği manastır arazi kirası ¹¹¹ 1325/1907-08 1329/1911	564 kuruş 528 kuruş
Göksu'daki Bostanın %10 genişletmeden elde edilen geliri	780 kuruş 39 para
Toplam	8.452 kuruş 39 para ¹¹²

Bu muhasebeye ilaveten doğrudan vakfın kasasında bulunan Rus manastırının 1326/1908-09 ve 1327/1909-10 yıllarından kira geliri 1.128 kuruş, Göksu bostanının 1327/1909-10 yılından kira geliri 832 kuruş 20 para, 1329/1911 yılı toplam geliri 10.413 kuruş 59 para olarak tahakkuk etmiştir¹¹³.

Ayrıca liste incelendiğinde bu tarihte vakıf akarlarından sadece Göksu ve Küçükçekmece'deki mülklerin gelirlerinin muhasebeye yansıdığı; Eyüp, Kasımpaşa ve Suriçi'nde bulunan akarların ise yansmadığı görülmektedir. Bu konuda aklımıza gelen ilk husus Saliha Sultan'ın 1190/1776-77 yılında tesis ettiği üç, 1192/1778-79 yılında tesis ettiği bir vakfında kethüdası ve vakfın mütevellisi olarak kaydedilen Ali Bey'in 27 Muharrem 1190/18 Mart 1776 ve 27 Muharrem 1192/25 Şubat 1778 tarihlerinde Saliha Sultan'a vekâleten tanzim ettirdiği iki vakfiyesinin akar ve hayır şartlarındaki farklılık gelmektedir. Şöyle ki, 1190/1776-77 tarihli vakfiyede dokuz değişik akar sayılmış ve bunlardan elde edilen

111 Malum olduğu üzere Osmanlı Devleti, tarihlerimize 93 harbi olarak geçen 1876 yılındaki savaşta Rusya'ya karşı ağır bir yenilgi almış ve savaşın ardından Ruslar bugünkü Bakırköy'e kadar ilerlemişlerdir. Bu çalışmanın konusunu ilgilendiren husus bu savaşta o günkü taksimde Küçükçekmece Kazası'nda cereyan eden cephede ölen Rus askerleri için inşa edilen mezarlık ve bu çevreye yapılan manastırın Saliha Sultan vakfı arazisine inşa edilmesidir. Dönemin vakıf hukuku gereği Saliha Sultan vakıflarına yıllık 500 kuruş üzerinde kira ödenmiştir. Bu alana yapılan anıt ve manastır 1914 yılında yıkılmıştır. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3770> (erişim tarihi 26.6.2021); <https://kulturenvanteri.com/yer/ayastefanos-rus-abide-si/#16.59/40.983434/28.788457> (erişim tarihi 26.6.2021).

112 VGMA, 1829, 24/9, s. 8; 1835/1, s. 6.

113 VGMA, 1829, 24/9, s. 8.

gelirlerin bundan evvel tahsis edilen hayır alanlarına harcaması istenmiştir¹¹⁴. Ardından Safer ayında bu vakıflara iki ek daha yapılmıştır. 1192/1778-79 tarihinde tesis edilen vakfiyede ise akar olarak 7 adet akar sayılmış, hayır şartı olarak ise 27 Muharrem 1190/18 Mart 1776 vakfiyesinden farklı olarak aşağıda listelediğimiz 7 adet akarın gelirlerinin tamamıyla evladiyet üzere tahsisi istenmiştir¹¹⁵. Yani bu tasarruf ile aşağıdaki akarların gelirleri Saliha Sultan'ın 1151/1738-39'den 1190/1776-77 yılına kadar tesis ettiği vakıf hayratından çıkarılmış ve evladına tahsis edilmiştir.

- 1- İstanbul Mahmutpaşa Cezeri Kasım Paşa Mahallesi'nde üç yüz otuz zira arsa üzerinde 3 katlı müştemilatı olan bina ve bahçesi,
- 2- Küçükçekmece'de iki katlı ev ve bahçesi,
- 3- Küçükçekmece kumsalda üzüm bağı ve bahçe,
- 4- Kasımpaşada Yeldeğirmeni Mahallesi'nde 2.591 zira arazide evler ve bahçeler,
- 5- Eyüp Otaçlılar'da su teşkilatı olan bahçe,
- 6- Çağaloğlu Hoca Rüstem Mahallesi'nde 4 dükkân ve dükkânlara bitişik 510 zira arsa üzerinde müştemilatlı bir ev,
- 7- Hoca Rüstem Mahallesi'nde otuz sekiz zira arsada bir hekim dükkânı¹¹⁶.

Görüldüğü üzere Saliha Sultan'a vekâleten 1192/1778-79 tarihinde son vakıf uygulamasını gerçekleştiren Ali Bey ibn Yahya Paşa yukarıdaki yedi akarı diğer altı akardan ayırmış ve bunları evlatlık yapmıştır. Oldukça ilginç bir uygulama olan bu tasarrufun sebebi kanaatimizce Ali Bey'in Saliha Sultan tarafından vakfedilen ve muhtemelen babası Yahya Paşa kaynaklı olabilecek akarlarının tasarrufunu diğer altı akardan ayırmasıdır¹¹⁷. Belki de bu nedenle yukarıda saydığımız akarlar aşağıda görüleceği üzere vakıf muhasebelerine yansımamıştır.

Günümüz itibarıyla vakfın kadimden gelen İstanbul Gökusu ve Kandilli sınırlarında kalan bir kısım akarları ile daha sonra mütevelliler tarafından satın alındığını düşündüğümüz Kartal'daki iki dairesi bulunmaktadır¹¹⁸.

e. Hayır Şartları

Saliha Sultan zengin sayılabilecek hayratından büyük veya küçük herhangi bir yapı inşa etmemiştir. Daha çok İstanbul camilerinde yürütülmesini arzu ettiği bazı eğitim faaliyetleri,

114 VGMA, 741/s. 549, sıra 142.

115 VGMA, 747, s.113, sıra 109.

116 VGMA, 741, s. 249, sıra 142.

117 VGMA, esas no: 737/336-337. Vakıflar Genel Müdürlüğü tercümanı Hatice Hatun'un Fatma Hanım'ın kızı Emine Hatun'un çocuğu olduğunu kaydetmiştir. Bu durumda Fatma Hanım'ın kızı Emine Hatun Ali Bey ile evlenmiş olmalıdır.

118 Çalışmalarımız esnasında son dönem belge ve bilgilerin temini ve vakfın güncel durumu hakkında yardım ve ilgilerini esirgemeyen Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanı Mevlüt Çam Bey ile İstanbul Vakıflar II. Bölge Müdürlüğü Vakıf Hizmetleri ve İntifa Şubesinden Sevinç Salepci Hanım'a teşekkürü bir borç biliriz.

vefat edenin ruhuna Kur'an okuma ve vazifelilere tahsisat yapmıştır. Bu minvalde ilk vakfını tesis ettiği 1151/1738 tarihinde yukarıda zikri geçen akarlardan elde edilecek gelirlerle şu hayırların yapılması istenmiştir.

Tablo 5: 1738'de Vakıf Gelirlerinden Yapılması Şart Edilen Hizmetler		
Vazife	İşi	Para (Akçe)
Vaiz	Sultan I. Selim Camii'nde haftada bir gün vaaz ve nasihat etmek	20
Müderris	Sultan II. Mehmed Camii'nde her gün ulum-i nafia tedris ettirmek	20
Müderris	Piri Paşa Câmii'nde her gün ulum-i nafia tedris ettirmek	20
Kurra	Eyüp Sultan Türbesi'nde isteyene Kur'an okutmak	20
Seccadeci ve kayyım	Eyüp Sultan Camii kayyımı	1+1
Kâtip	Nakit ve taamiye eşit olarak	8+8 ¹¹⁹
Câbi		4+5
İmam ve hatip	Yabanabad (Kızılcahamam) Bükeler Köyü ¹²⁰ Hacı Mustafa Camii	10
Müezzin	Yabanabad (Kızılcahamam) Bükeler Köyü Hacı Mustafa Camii	5
Tamirat	Yabanabad (Kızılcahamam) Bükeler Köyü çeşmesinin su yolunun tamiri	5
Vakıf Nazırı	Yabanâbaddaki (Kızılcahamam) işlemleri takip etmek	10
Müteveli		20
Toplam 11 vazifeli		140 ¹²¹

Görüldüğü üzere Saliha Sultan bu vakfiyesinden yukarıda zikrettiğimiz akarlardan elde edilecek kira gelirlerinden toplam 140 akçeyi nazır ve müteveli de dâhil olmak üzere on iki cihete hasretmiştir. Bunlardan altı tanesi ihtisas hizmeti dediğimiz müderrislik, vaizlik, imamlık ve müezzinlik cihetleri için tahsis edilmiştir. Saliha Sultan dört camide vaaz, tedris ve Kur'an kıraati için tahsisat yapmıştır. Bunlardan Eyüp Camii ve Türbesi'ne olan ilgisine vefatı dolayısı ile detaylı olarak değindiğimizden burada Sultan Selim, Sultan II. Mehmed ve Piri Paşa Camilerine olan tahsisatına temas etmek istiyoruz.

Kanaatimizce Saliha Sultan zaman zaman Eyüp Sultan Camii dışında Sultan Selim, Fatih ve Piri Paşa Camilerine ziyaret veya namaz kılmak üzere gitmektedir. Bu ziyaretleri esnasında dönemin teamülü gereği buralarda halen devam eden ve önceden var olup bir sebeple kesintiye uğramış veya uğrayacak bazı tedris faaliyetlerini devam veya ihya etmek istemiş olmalıdır. Ya da kadı veya kethüdası vasıtasıyla bu camilerde yaptığı tahsise yönelik

119 Karşılaştırmız 1151 ve 1190 tarihli vakfiyeler.

120 Hâlihazırda yaptığımız tetkiklerde Kızılcahamam ve çevresinde bu isimle bir köy bulunmamaktadır. Ancak Bükeler Köyünde 1078/1667-68 tarihinde Mustafa adlı bir hayırseverin camii yaptırma talebi Yabanabad Kadısı tarafından Sultan'a arz edilmiştir. (BOA, İE.EV, 836) bu bilgiden hareketler vakfiyede açık olarak Bucalar (بوكال) yazılmış olsa da doğru isimlendirmenin Bükeler olduğu vakidir.

121 Görevlerin genel değerlendirmesi için bkz. Juliette Dumas, *Les perles de nacre du sultanat Les princesses ottomanes (mi-XVe – mi-XVIIIe siècle)*, École des Hautes Études en Sciences Sociales École Doctorale d'histoire Et Civilisations, Thèse de Doctorat Inédite, Paris 2013, s. 767-768.

bir ihtiyacın olduğu kendisine ulaştırılmış, Saliha Sultan da vakfından mezkûr tahsisleri yapmış olabilir.

Saliha Sultan'ın dikkat çeken diğer tahsisatı kâtip ve câbi için yapmış olduğu tayin ve değiştirmesidir. 1151/1738-39 tarihli vakfiyesinde câbi ve kâtibin aynı kişide toplanmasını ve toplam sekiz akçe günlük almasını istemiştir¹²². 27 Safer 1190/17 Nisan 1776 tarihli vakfiyesinde ise bu şartı değiştirerek kâtime sekiz akçe nakit ve sekiz akçe taamiye¹²³, câbiye ise beş akçe vazife ve dört akçe taamiye tahsis etmiştir¹²⁴. 1242/1826-27 tarihinde Vakıf kâtibi ve câbisi es-Seyyid İbrahim Efendi ibn Veli'dir. Vakıf şartında belirlenen 16+9 akçe yevmiyesi devam etmektedir¹²⁵. 1294/1877-78 yılına geldiğinde ise Vakfın mütevellisi olan Şerife Zeynep Hanım Evkaf Nezareti'ne bir takrir yazarak büyük annesi Saliha Sultan'ın kâtip ve câbi için tahsis etmiş olduğu yevmiye ile taamiyelerin kâfi gelmediğini, yaklaşık 100 yıl evvel tayin edilen meblağlar ile hakkıyla hizmet edilemeyeceğini belirtmiştir. Çare olarak da vakfın 1293/1876-77 yılı fazlalarından senelik 3.000 kuruşun kâtip ve câbiye tahsisini teklif etmiştir. Ariza kabul edilmiş neticede önceki vakfiyede belirlenen meblağa on altı akçe kâtiplik dokuz akçe câbilik olmak üzere toplam 25 akçe yani iki katı oranında artış yapmıştır (9 Cemaziyelahir 1294/21 Haziran 1877)¹²⁶.

f. Yabanabad (Kızılcahamam) Tahsisleri ve Şartın Değişmesi

Saliha Sultan'ın tesis ettiği ilk vakfiyesinde dikkat çeken en mühim husus bugünkü Kızılcahamam'da bulunan Bükeler (Bucalar) Köyü Camii ve su tesisine yapmış olduğu tahsisattır. Bu tasarrufun temelinde Saliha Sultan'ın yanında bulunan kişilerden birinin bu köyden olduğu veya kendisine ulaşan bir bilgiden hareketle Bükeler (Bucalar) köyüne tahsisat yaptığını düşünebiliriz¹²⁷. Saliha Sultan ilk vakfiyesinden bir süre sonra mezkûr tahsisini değiştirmiş ve şu vazifeleri ihdas etmiştir:

Tablo 6: Yabanabad (Kızılcahamam) Şartları Yerine İhdas Edilen Vazifeler		
Mekân	İşi	Parası
İstanbul Koca Mustafa Paşa Camii	Vaiz şeyh Mustafa Efendi'ye her Cuma vaaz etmesi mukabilinde	20 akçe
Koca Mustafa Paşa Camii	Seccadeci	5 akçe

Vakfiyede Saliha Sultan'ın bu değişikliği neden yaptığına dair bir izahat yer almamaktadır. Kanaatimizce ilk yıl yapılan muhasebe sonunda belki uzak bir hayrata 20 akçe tahsisatın

122 VGMA, 736, s. 77, sıra 27/1.

123 Günlük yemek ücreti.

124 VGMA, 736, s. 77, sıra 27/2.

125 VGMA, 36/66, s. 146.

126 BOA, EV, 38215, 2a, defterdeki kuruş akçe hesabı iki kat alındığından bir kuruşun 3 akçeye denk geldiği görülmektedir.

127 VGMA, 736, s.77, sıra 27/1.

gönderilme zorluğu, belki de ihtiyaç kalmaması gibi sebeplerden dolayı yukarıdaki değişiklik yapılmıştır¹²⁸.

İkinci vakfiyesindeki değişiklikten 28 yıl sonra Saliha Sultan 21 Safer 1990/11 Nisan 1776 tarihinde yine ilk vakfiyesindeki akarlar İstanbul Bayezid Soğanağa Mahallesi'nde üç katlı ve bahçeli bir evin kira gelirlerini ekleyerek, aşağıdaki şartları eklemiştir¹²⁹.

Tablo 7: İstanbul Bayezid Soğanağa Mahallesi Gelirlerinden Yapılan Hayrat Şartları		
Vazifeli	Vazife	Para
Abdullah Efendi	Eyüp Sultan Türbesi'ndeki Hz. Peygamber'in ayak izinin önünde perşembe günü ikinci namazı öncesi isteyenlere <i>Delâil-i Hayrat</i> okutması	30 akçe
Abdullah Efendi	Eyüp Camii'nde haftada bir gün ikinci namazı sonrası vaaz etmesi	30 akçe
Minderci ¹³⁰	Cami ve türbede ders dinlerken minder sermesi	3 akçe
Veliyyüddin Efendi ¹³¹	Sultan Ahmed Türbesi'nde haftada iki gün talibine ulum-i nâfia okutması	60 akçe
Minderci	Sultan Ahmed Türbesi'nde cemaate minder sermesi	4 akçe
Toplam	5 vazife	127 akçe

Saliha Sultan bu vakfiyesinde de yeni bir hayrat bina etmemiş, bir önceki vakfiyesine benzer şekilde Eyüp Sultan Camii'ne daha evvelki hayratından başka türbede ve camide vaaz edilmesi ve *Delâil-i Şerif* okunması için toplamda 60 akçe, bu amelîyeleri takibe gelenlere hizmet edecek vazifelîye ise günlük üç akçe tahsis etmiştir. Sultan Ahmed Camii'nde tedris vazifesi yapacak olan Veliyyüdin Efendi'ye verilen meblağ ise vakıf giderleri arasında en yüksek tahsisat olma özelliğine sahiptir.

Saliha Sultan 4 Rebiyülevvel 1190/23 Nisan 1776 tarihinde Ehl-i Kur'an bir kimsenin günlük sekiz akçe karşılığında, kendisi tarafından Eyüp Camii'ne vakfedilen Kur'an-ı Kerim'den her gün bir cüz okumasını, ayda bir hatmi tamamlayıp müezzin mahfelinde duasını yapmasını ve annesi Hatem Hatun'un (Hacce Hanım) ruhuna hediye etmesini istemiştir. Aynı şekilde Ayasofya Camii'nde de ehl-i Kur'an birinin her gün bir cüz okumasını ve müezzin mahfelinde ayın son Cuma'sında hatmi bitirip duasını yapmasını şart etmiştir¹³².

Görüldüğü üzere Saliha Sultan tayin ettiği on üç akardan elde edilen kiralar ile 20 vazifelî tayin ederek bunlara günlük 228 akçe tahsis etmiştir. Bu rakamın yıllık muhasebesi kameri yıl hesabıyla 80.712 akçeyi bulmaktadır.

Vakfiyeleri bu şekilde zikrettikten sonra takip etmemiz gereken önemli bir husus hayratın sonraki yıllarda nasıl devam ettiği veya ne şekilde dönüştüğü sorularına cevap aramak

128 VGMA, 739, s. 235, sıra 139.

129 VGMA 741, s. 50, sıra 143.

130 Cami veya türbelere ibadet veya ziyaret maksadıyla gelenlerin oturmaları için minder koyup toplayan kişi.

131 VGMA, 736, s. 77, sıra 27/2.

132 VGMA,741, s. 251, sıra 144.

olacaktır. Yukarıda da temas ettiğimiz üzere Saliha Sultan akarlarının biri haricinde tüm gelir getiren gayr-i menkuller için “mülküm” ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden 1192/1778 tarihli son vakfiyede tamamen evlada tahsis edilen akarların haricindeki gelir kaynaklarının, sonraki dönemlerde aşağıda zikredeceğimiz hayrata aktarılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bu minvalde vakfın kuruluşundan sonra muhasebelere yansıyan hayır şartları şöyledir:

Tablo 8: Vakfın XVIII. Yüzyıldaki Hayır Şartları		
Vazife	Tarihi	Tahsis Edilen Para
Eyüp Sultan Câmii'nde Saliha Sultan'ın annesi için Kur'an okuyacak Hafız Tahir Efendi ibn Mustafa'ya	1225/1810-11	7 kuruş ¹³³
Eyüp Câmii'nde Delâil-i Hayrat muallimi Hafız Halil ibn Hacı İbrahim'e	1225/1810-11	Vakfiyedekimeblağ ¹³⁴
Eyüp Câmii'nde minderci Veliyüddin ibn Halil'e	1225/1810-11	Vakfiyedeki meblağ
Eyüp Camii Şeyhü'l-Kurrası Hafız Ahmed Efendi'ye	1225/1810-11	6,5 kuruş
Eyüp Camii imam ve vaizi es-Seyyid el Hac Mustafa Efendi ibn Mehmed Efendi'ye	1236/1820-21	_ ¹³⁵
Sultan Ahmed Câmii'ndeki Ankaravî Mustafa Efendi ibn Mustafa'ya	1240/1824-25	6 kuruş ¹³⁶
Koca Mustafa Paşa Câmii'ndeki vaiz Hafız Ali Efendi ibn el-Hac İbrahim'e	17 Safer 1246/7 Ağustos 1830	6,5 kuruş
Koca Mustafa Paşa Câmii'ndeki seccadeciye	17 Safer 1246/7 Ağustos 1830	1 kuruş ¹³⁷
Piri Paşa Câmii'nde tayin edilen müderris ve seccadeciye	17 Safer 1246/7 Ağustos 1830	6 kuruş ¹³⁸
Ayasofya Camii müezzini Abdullah Efendi'ye	17 Safer 1246/7 Ağustos 1830	6 kuruş ¹³⁹
Sultan Selim Camii vaizi Hafız Mustafa ibn Hüseyin'e	1236/1820-21	6,5 kuruş ¹⁴⁰

Listede görüldüğü üzere vakıflar idaresindeki köklü değişim döneminde, Saliha Sultan hayırlarının büyük ölçüde devam ettiği, hatta yukarıda zikredilmese de Kızılcahamam'daki üç şartın da kaydedildiği ancak vakfiyelerin incelenmesinden sonra iptal edildiği vakidir.

Osmanlı Döneminde vazifeler ile alakalı son kayıtlar Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce tutulmuştur. 1329/1911 ve 1333/1915 yıllarında detayını verdiğimiz gelirlerden harcanan para miktarları ise şöyledir:

133 VGMA, 36/66, s. 146.

134 VGMA, 36/66, s. 147.

135 Vakfiyede 30 akçe olarak tahsis edilmiş olan bu akarın 1236/1820-21 yılındaki rakamı belge üzerindeki aşınmadan dolayı tespit edilememiştir (VGMA, 36/66, s. 147).

136 VGMA, 36/66, s. 146.

137 VGMA, 36/66, s. 146.

138 VGMA, 36/66, s. 147.

139 VGMA, 36/66, s. 146.

140 VGMA, 36/66, s. 147.

Tablo 9: Saliha Sultan Vakıflarının 1329-1333/1911-1915 Yılları Hayratı			
Görev	1329/1911	1333/1915	Vazifeli Adı
Tevliyet	20 Kuruş	60 kuruş	Zeynep Hanım binti Salih Bey
Kitabet (maaş ve taamiye)	48	36	Esseyid Mehmed Azmi Efendi ibn Mehmed Arif
Câbilik (maaş+taamiye)	27	39	Esseyid Mehmed Azmi Efendi ibn Mehmed Arif
Sultan Selim Câmii'nde vaiz	60	60	
Sultan Selim Câmii'nde seccadeci	3	3	
Eyüp Câmii'nde Hafız-ı Kur'an	60	60	Es Seyyid Hafız Mustafa Rakım Efendi
II. Mehmed Câmii'nde müderris	60	60	
I. Mehmed Câmii'nde seccadeci	3	3	
Ayasofya Câmii'nde cüz okuyucu	60	60	
Ayasofya Câmii'nde seccadeci	3		
Piri Mehmed Paşa Câmii'nde müderris	60	60	
Eyüp Câmii'nde <i>Delâil-i Hayrat</i> okutacak müderris	90	90	
Diğer ders hayırları Valide Sultan Türbesi'nde		180 ¹⁴¹	
İmza harcı	5	2	
Koca Mustafa Paşa Câmii'nde vaiz		60	
Koca Mustafa Paşa Câmii'nde seccadeci		3	
Sultan Osman Câmii'nde vaiz ¹⁴²		36	
Kızılcahamam Bükelerde kitabet ve cibayet	8 akçe		Esseyid Mehmed Azmi Efendi ibn Mehmed Arif
Toplam	14 vazife 668 kuruş¹⁴³	16 vazife 937 kuruş¹⁴⁴	

1329/1911 yılı muhasebesi neticesinde akarlardan elde edilen meblağdan masraflardan arta kalan 7.380 kuruş 19 para Saliha Sultan'ın evladı arasında taksim olunmuş, 404 kuruş 20 para hazine payı ayrılmıştır¹⁴⁵. Yukarıdaki muhasebe kayıtlarında özellikle 1333/1914-15 yılında iki vazifenin vakıf giderlerine eklendiği görülmektedir. Bu fazlalığın vakfiyede yer alan Sultan Ahmed Camii hayırlarının müteveli marifetiyle değiştirildiği düşünülebilir.

141 VGMA, 1835/1, s. 6, daha evvelki şartlarda olmamasına rağmen 1333/1914-15 tarihinde müteveli marifetiyle hayrat şartlarına dahil edilmiştir.

142 VGMA, 1835/1, s. 6, bu vazifede bir önceki gibi 1333/1914-15 tarihinde müteveli marifetiyle hayrat şartlarına dahil edilmiştir.

143 VGMA, 1829/24, s. 9.

144 VGMA, 1835/1, s. 6.

145 VGMA, 1829/24, s. 9.

7. Cumhuriyet Döneminde Saliha Sultan Vakıflarının Hayratı

Osmanlı Vakıfları ile alakalı olarak Osmanlı döneminde yaşanan kimi olumsuz gelişmelerden başka Cumhuriyetin ilanından sonra, özellikle Saliha Sultan vakfındaki hayır şartları gibi camilerde gerçekleştirilen tedris ve kıraat faaliyetlerinin ciddi bir değişime uğradığı, hatta ifa edilmeme gibi bir duruma evrilmiş olduğu muhakkaktır. Çünkü 1924 yılından itibaren Saliha Sultan Vakıfları gibi az sayıdaki vakıf mülhak olarak kabul edilmiş ve mütevellisi tarafından idare olunmaya devam etmiştir. Resmi uygulama böyle olsa da gerek akarlarının farklı sebeplerle ortadan kalkması, gerekse hayır şartlarının yerine getirilememesi nedeniyle, kimi vakıfların gelir ve harcamaları Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından genelde farklı alanlara yönlendirilmiştir. Bu doğrultuda Vakıflar İdare Meclisi 13.09.1945 tarihinde bir karar almıştır. Karara göre Saliha Sultan Vakıfları hala mütevellisi tarafından idare edilmektedir. Ancak yukarıda temas edildiği üzere vakfiyelerde zikredilen hayır şartları tam olarak yerine getirilmediğinden öncelikle Vakıf Gureba Hastanesi'ne tevcih edilmesi gündeme gelmiş ancak, o gün için ortalama geliri 390 lira olan altı vaizlik ve iki cüzhanlık hizmetlerinin aktarılmasının uygun olmayacağı kanaati hâsıl olmuştur. Neticede yerine getirilemeyen vazifeler ile yerine getirilen vazifeler birleştirilmiş, Ayasofya Camii şartının da başka bir camide uygulanmasına karar verilmiştir¹⁴⁶.

Karara göre yapılamayan ve yapılan hizmetlerin birleştirilmesi şöyle olmuştur.

Tablo 10: Birleştirilen Vakıf Hizmetleri	
Yapılamayan	Yapılıp birleştirilen
Eyüp Sultan Türbesi'nde <i>Delâil-i Şerif</i> okunması şartı	Sultan Selim Camii vaizlik
Sultan II. Ahmed Türbesi dersiamlık	Sultan Ahmed Camii vaizi
Sultan II. Ahmed Türbesi mindercilik	Eyüp Camii vaizlik
Câbiye verilen taamiye	Eyüp Camii cüzhanlık
Kâtip taamiye	Ayasofya Camii cüzhanlık ¹⁴⁷
Nezaret, cibayet	Mütevellilik ¹⁴⁸

29.11.1945 tarihinde ise yukarıdaki hizmetlerden kâtiplik ciheti zikredilmediğinden bu vazifenin de mütevellilik ile birleştirilmesi kararı çıkmıştır¹⁴⁹.

Bu kararlardan sonra 05.01.1946 tarihinde Saliha Sultan vazifelerinde şöyle bir denkleştirme yapılmıştır:

146 VGMA, 1965, s. 96, sıra 109.

147 Kararın biraz üstünkörü alındığı görülmektedir; çünkü kararın başlangıcında Ayasofya Câmii'nde zaten yapılamayan cüzhanlık hizmetine başka bir birleştirme yapılması bu dönemde vakıf hukuku noktasındaki özensizliği gözler önüne sermektedir.

148 VGMA, 1965, s. 96, sıra 109.

149 VGMA, 1965, s. 118, sıra 136.

Vazife	Vakfiyede Akçe	Yeni Lira Kuruş		Tahsisat Lira Kuruş	
Sultan Osman Câmii'nde vaiz ¹⁵⁰	12	3	60	8	40
Sultan Selim Camii vaizi	50	6		35	
Sultan Selim Camii seccadeci	1				70
Sultan Mehmed Camii vaiz	80	6		56	
Sultan Mehmed Camii seccadeci	1				70
Piri Paşa Camii vaiz	20	6		14	
Piri Paşa Camii seccadeci	1				70
Eyüp Camii kurra	20	6		17	
Eyüp Camii seccadeci	1				70
Koca Mustafa Paşa Camii Cuma vaizi	20	6		14	
Koca Mustafa Paşa Camii seccadeci	1				70
Eyüp Camii vaiz	34	9		23	80
Eyüp Camii minderci	3			2	10
Eyüp Camii cüzhan	12			8	40
Ayasofya Camii yerine başka bir camiide cüzhan	14			9	10
Mütevelli	43			30	10
Toplam	313			219	10¹⁵¹

Yukarıda birleştirmelerin yapıldığı dönemlerde vakfın akarlarının da halen faaliyette olduğu ve hayrat şartlarına tahsisat yapıldığı sonucu çıkmaktadır. Nitekim bunu doğrular mahiyette 1941-1942-1943 yıllarında gelirleri Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına şöyle yansımıştır.

Yıl	Toplam Gelir Lira	Kuruş
1941	397	81
1942	396	68
1943	404	30 ¹⁵²

Cumhuriyet dönemindeki yönetim şu şekildedir: Vakfın Osmanlı dönemindeki son mütevellisi Feride Hanım'ın 1927 yılında vefatıyla tevliyet önce geçici olarak Yusuf Hüsnü Bey'e verilmiş, ardından muhtemelen Saliha Sultan'ın evladından olan Fatma Hanım'ın müracaatı ile ona intikal etmiştir¹⁵³. Bu dönemde hanedanın yurt dışına çıkarılması

150 Bu vazife vakfiyelerde olmayıp 1333/1914-15 tarihinde muhasebeye eklenmiştir.

151 VGMA, 1757, s. 313, sıra 179.

152 VGMA, 1757, s. 314, sıra 179.

153 VGMA, esas 120/1773.

sonrasında, ikinci üçüncü dereceden akrabasının ön plana çıkmamaları ve belki de müracaatta bulunmamaları nedeniyle tevliyet intikali hemen gerçekleşmemiştir. Ancak Vakıflar idaresinin takibi veya haberleşmeler sonucunda Saliha Sultan'ın soyundan birinin bulunması sürecinde müteveli kaymakamlarının atandığı görülmektedir. Bu minvalde 1934 yılında Hüsnü Bey'in vefatı sonrasında Kaymakamlığa Necmeddin Bey atanmıştır. Saliha Sultan'ın torunu Fatma Hanım'ın 1942 yılında vefatı sonrasında muhtemelen büyük oğlu Ahmed Fuad Öney vakfın yeni mütevellisi olmuştur. Ali Fuad Öney (v. 20.12.1950)'den sonraki mütevelliler ve atandıkları tarihler sırasıyla şöyledir:

Adviye Heybetullah Tokar (v. 27.5.1963),
Saniye Altıntoz (v. 3.6.1968),
M.Talat Öno1 (v. 12.11.1975),
Calibe Altıntoz (v. 6.10.2003)¹⁵⁴

Calibe Altıntoz'un vefatı sonrasında Vakıflar Genel Müdürlüğü Tevcih Komisyonu 11.9.2003 tarih ve 15 sayılı kararı ile vakfın emaneten yönetilmesine karar verilmiştir. Bu kararın ardından Köprülüzade Hafız Ahmed Paşa Vakfı Mütevellisi Emine Oya Bostan'ın müteveli olarak atanması gündeme gelmiş, ancak o, işlerinin yoğunluğu nedeniyle Mehmet Kaya Çelikel'i tavsiye etmiştir. Komisyon yaptığı inceleme sonucunda 29.03.2006 tarihi itibarıyla mahkeme kararını da referans alarak mezkûr şahsın müteveli olarak tayin edilmesine karar vermiştir. Halen vakfın mütevelliliği Mehmet Kaya Çeliker tarafından yürütülmektedir¹⁵⁵. Kararda Mehmet Kaya Çeliker'in Saliha Sultan'ın evladından olup olmadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Sonuç

III. Ahmed'in hayatta iken arazi temlik ettiği, evlendirdiği ve kendisinden torunlarını gördüğü kızı olan Saliha Sultan, babasının vefatından sonra tahta geçen I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde yaşamıştır. Bu süreçte biri babası döneminde olmak üzere, toplam beş evlilik yapmış ve bu evliliklerden beş çocuğu doğmuştur.

Yaptığı evliliklerden dikkate değer mehir ve miras kalmış olsa da vefatı sonrası tespit edilen terkesi borçlarını ödemeye yetmemiştir. Bu husus da akla ya mal varlıklarının tamamını vakıflar ve mukataalar yoluyla yatırım ve gayr-i menkule dönüştürdüğü ya da son vakfiyesinde gördüğü gibi Ali Bey tarafından bir şekilde çocuklarına kendi sağ iken intikal ettirdiği ihtimalini akla getirmektedir.

154 VGMA, esas 120/1773.

155 Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından oluşturulan müteveli listesi incelendiğinde, bazı mütevellilerin vefatından sonra, diğer mütevellinin atanması hemen gerçekleşmemiştir. Bu aralıkta vakfın emaneten yönetilmesi kararı çıkmıştır. VGM, 29.3.2006, 16035/1 no.lu kararı.

Hemen belirtelim ki, Saliha Sultan'ın muhalefâtından 25.386,5 kuruş 44 para elde edilmiş, masrafların 25.446 kuruş hesaplanmasıyla da 59 kuruşluk açık çıkmıştır. Vefatından sonra yapılan tespite göre, Saliha Sultan'ın üzerinde bulunan mukataaları: Aclun ve Leccun 16.300 kuruş, Biga 1.897.980 akçe, Girit zeytinyağı ve sabun 20.130 kuruş, Karahisar-i Şarki 3.800.700 akçe olarak tespit edilmiştir. Ancak muhalefât konusu çalışmanın hacmini fazla seviyede artıracığı ve muhtevası itibarıyla başka bir çalışmayı gerektirdiği için makaleye dahil edilmemiştir.

Çalışmamız sonucunda en mühim tespitlerimizden biri Saliha Sultan'ın evliliklerinin sayısının tam olarak ortaya çıkarılmasıdır. Gerek *Sicill-i Osmanî*'de gerekse yakın dönemde yapılan telif çalışmalarda dört evlilik yaptığı belirtilmesine rağmen, bu çalışma sonucunda Yahya Paşa ile evliliği açık bir şekilde ortaya konmuştur. Bir başka önemli tespitimiz ise Saliha Sultan'ın ilk evliliğini yaptığı Sarı Mustafa Paşa'nın Deli Hüseyin Paşa'nın oğlu değil torunu olduğudur.

Vakıflarına dair ise; aslı ve zeyli mevcut yedi suret vakfiye, farklı bir sistematikte değerlendirilerek ele alınmıştır. Bu doğrultuda 1192/1778 tarihli vakfiyesindeki tekrar problemi çözülmüştür. Burada şu an tam olarak izah edemediğimiz bir husus; Kethüda Ali Bey'in son vakfiyeyi Saliha Sultan'ın bilgisi dâhilinde mi, yoksa ondan habersiz olarak mı tanzim ettirip ettirmediğidir. Bu konu dönemin Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi Sicillerinin incelenmesi ile açıklığa kavuşturulabilir.

Saliha Sultan vakıflarının hayır şartları tamamıyla ihtiyaç duyulan camilerde vaaz ve irşat yapılması, bir kısım eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi ve Kur'an okunması gibi alanlara hasredilmiştir. Bu yönü ile Osmanlı hanımları arasında tesis yapmayan, ancak yapılmış büyük tesislere destek olan bir sistematikte değerlendirilebilir. Belki de büyük camiiler için yapılan zikrettiğimiz şartlar vakfın bugüne kadar canlı kalmasını sağlamıştır. Saliha Sultan'ın böyle bir tasarrufta bulunması vakfın ebediliği ve ihtiyaca mebni inşa edilmesi şartının da yerine geldiğinin bariz göstergesidir.

Çalışma ile halen yönetimi ve akarları devam eden Saliha Sultan Vakıflarının 1738'den günümüze uzanan serencamı ortaya konularak, özellikle XIX. asırda vakıf arazileri üzerinde zorunlu veya zoraki müdahaleler ortaya çıkarılmıştır. Vakfın mantığı yukarıda izah ettiğimiz üzere başlangıçta farklı tesis edilse de soyundan olan mütevellilerin Osmanlı döneminde akar ve hayratı takip etmeleri, Cumhuriyet Dönemi sonrasında ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün vakfa sahip çıkması ile Saliha Sultan Vakfı varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Bu yönü ile vakfın tevliyeti ve akarlarının bir kısmı devam ediyor olsa da özellikle akarlarının büyük bir kısmı değişik zaman ve tasfiyelerde özelliğini kaybetmiştir. Bundan sonraki süreçte en azından mümkün olan akarlarının geri kazandırılması için bir süreç başlatılmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

İsam Şer'iyye Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi Sicilleri (EHMS)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Evkaf (EV)

Şura-yı Devlet (ŞD)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri (TSMA.D)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA.E)

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES)

Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defterler, 36/66, 736, 739, 741, 780, 1757, 1829, 1835, 1965, esas 120/1773, esas 787/336-337.

Kaynak Eserler

Afyoncu, Erhan - Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, haz. Nezih Aykut, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Ahmed Resmi Efendi, *Hamiletü'l-Kübera*, haz. Ahmet Nezih Turan, Kitabevi Yay., İstanbul 2000.

Akyıldız, Ali, *Haremın Padişahı Valide Sultan Harem'de Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

_____, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

Alderson, A. D., *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Türkçesi Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

And, Metin, *Kırkgün Kırk Gece, Osmanlı Düğünleri ve Şenlikleri Geçit Alayları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

Argıt, Betül İpşirli, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan (1640-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Arslan, Mehmet, "Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadice Sultan", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, İstanbul 2000, s. 491-526.

_____, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 6-7, Sarayburnu Kitaplığı*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011.

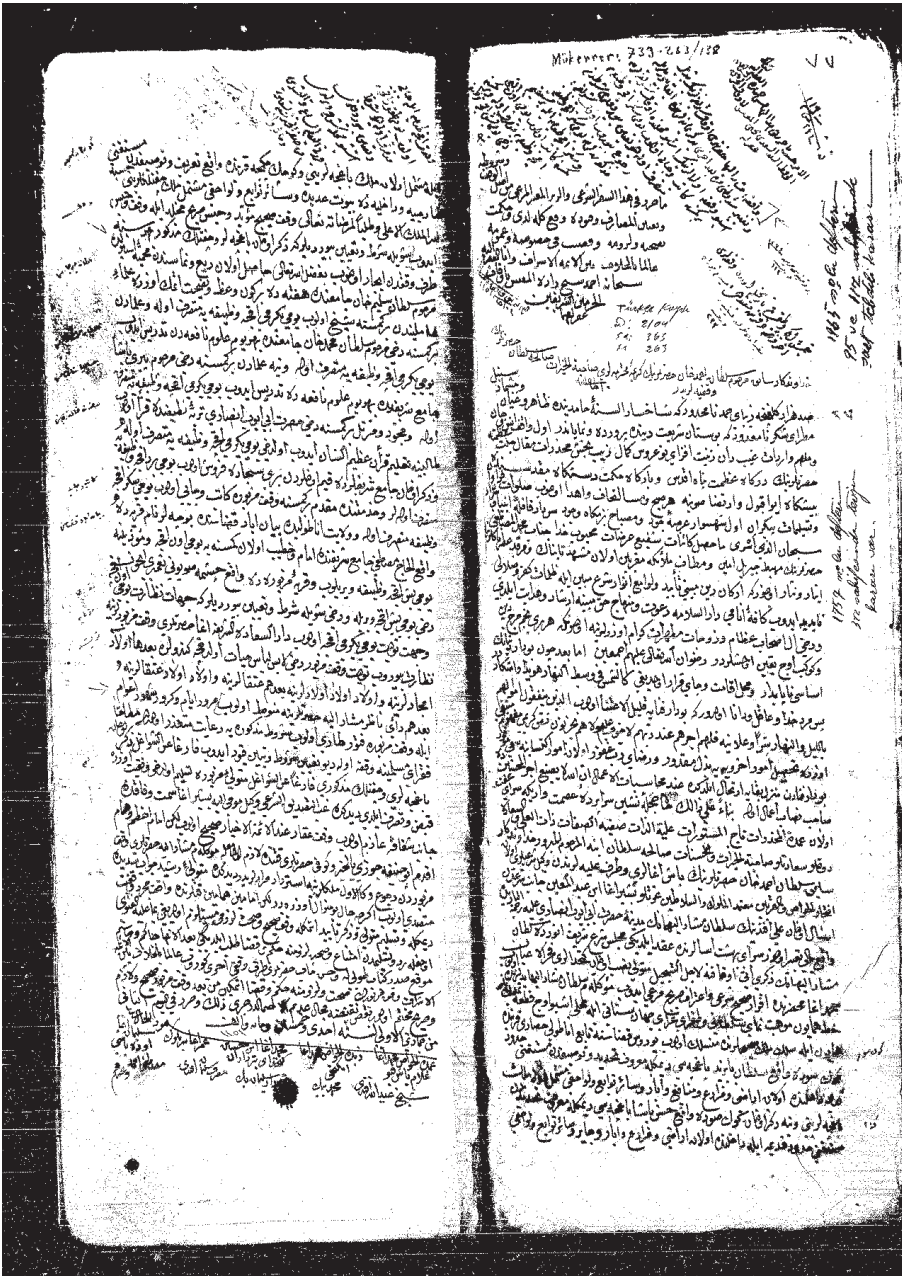
- Aydın, M. Akif - Muhammed Hamidullah, “Köle”, *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 237-246.
- _____, “Mehir”, *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 389-391.
- Aykan, Eylül- Zübeyde Güneş Yağcı, “XVIII. Yüzyılda Sultanların Boğaz Yaşamına Katkıları: Büyük Esmâ Sultan”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, I, ed. Osman Köse, Samsun 2016, s. 697-710.
- Başarır, Özlem, *Osmanlı Hanedan Kızları ve Gelirleri (XVIII. Yüzyıl XIX. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Kriter Yay, İstanbul 2018.
- Çakmak, Abdullah, “18 Yüzyılda Hayırsever Bir Padişah Kadını Vuslat Kadın’ın Medine ve İstanbul Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 52, İstanbul 2019, s. 75-92.
- Dumas, Juliette, *Les perles de nacre du sultanat Les princesses ottomanes (mi-XVe – mi-XVIIIe siècle, École des Hautes Études dn Sciences Sociales École Doctorale d’histoire et Civilisations, Thèse de Doctorat Inédite*, Paris 2013.
- _____, “Duhterciğimiz Dünyaya Geldi. III. Ahmed’in ilk kız çocuğu Fatma Sultan doğumu şerefine düzenlenen şenlikler”, *Toplumsal Tarih*, sayı 198 (Haziran 2010), s. 22-28.
- Güler, Mustafa, “Hatıpzade Yahya Paşanın Rumeli’deki Eğitim ve İmar Faaliyetleri”, *III. Balkanlarda İslam Medeniyeti Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2006, s. 413-420.
- _____, “Eyüplü Yahya Paşa ve İstanbul’daki Eserleri”, *VIII. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, 2004, s. 40-43.
- Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XIV-XVI, yay. haz. Erol Kılıç - Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994.
- İzzî Süleyman Efendi, *İzzi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2019.
- Kaya, Münir, “Fikhî Açından Aile İçerisinde Yapılan Mülkiyet Nakilleri ve Aile Vakfıyla İlişkisi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, III/1 (Haziran 2020), 53-93.
- Kut, Günay - Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Kültür Turizm Bak. Yayınları, Ankara 1984.
- Maydaer, Saadet, “Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları”, *Vakıf Kuran Kadınlar Sempozyumu Tebliğleri*, Ankara 2019, s. 143-158.
- Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, haz. Tahir Güngör, I, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2019.
- Mehmed Râşid, *Tarih-i Râşid*, IV, İstanbul 1282.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, I, haz. Ali Aktan vd., Sebil Yayınevi, İstanbul 1995.
- Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, haz. Ekrem Kadri Unat-Ekmeleddin İhsanoğlu-Suat Varol, Ankara 2004.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Sağır, Yusuf, “Gâzî Hüseyin Paşa’nın Girit’teki Vakıf Eserleri”, *Turkish Studies*, VIII/2 (Kış 2013), s. 285-301.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.
- Subhi Mehmet Efendi, *Subhi Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (inceleme ve karşılaştırma metin)*, haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Sunay, Serap, “Bir Sultan İki Merasim: Salihâ Sultan’ın Doğumu ve Düğünü”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXI/44 (2020), s. 139-182.

- _____, “Tanzimat’ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud’un Kızı Atiyye Sultan’ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi”, *Bellekten*, LXXVII/278 (Nisan 2013), s. 119-154.
- Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî’t-tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, İÜ. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1978.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Terzi, Arzu, *Bezmialem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Tezcan, Hülya, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, Aygaz Yayınları, İstanbul 2006.
- Uluçay, Çağatay, “İstanbul’da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair”, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, sayı 4, İstanbul 1958, s. 199-213.
- _____, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yayınevi, İstanbul 1985.
- _____, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Yağcı, Zübeyde Güneş - Mustafa Akkaya, *III. Murad ve Safiye Sultan’ın Kızları Ayşe Sultan*, Berikan Yayınları, Ankara 2018.

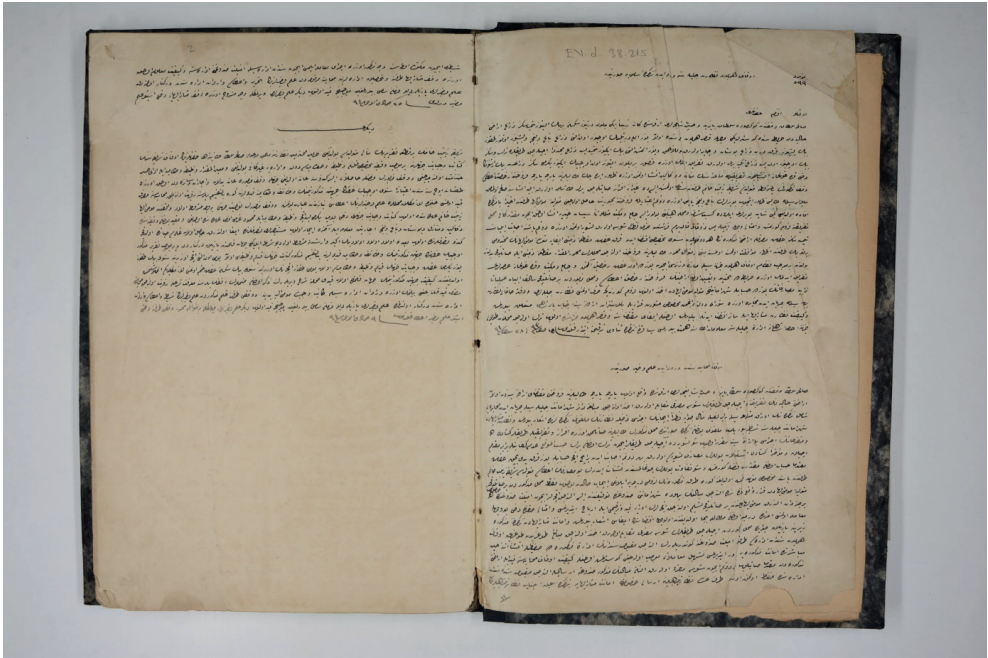
İnternet

- <http://www.esenler.gov.tr/tarihce> (erişim tarihi 8.6.2021).
- <https://kulturenvanteri.com/yer/ayastefanos-rus-abidesi/#16.59/40.983434/28.788457> (erişim tarihi 26.6.2021).
- <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3770> (erişim tarihi 26.6.2021)
- <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu> erişim tarihi, 4.10.2021.

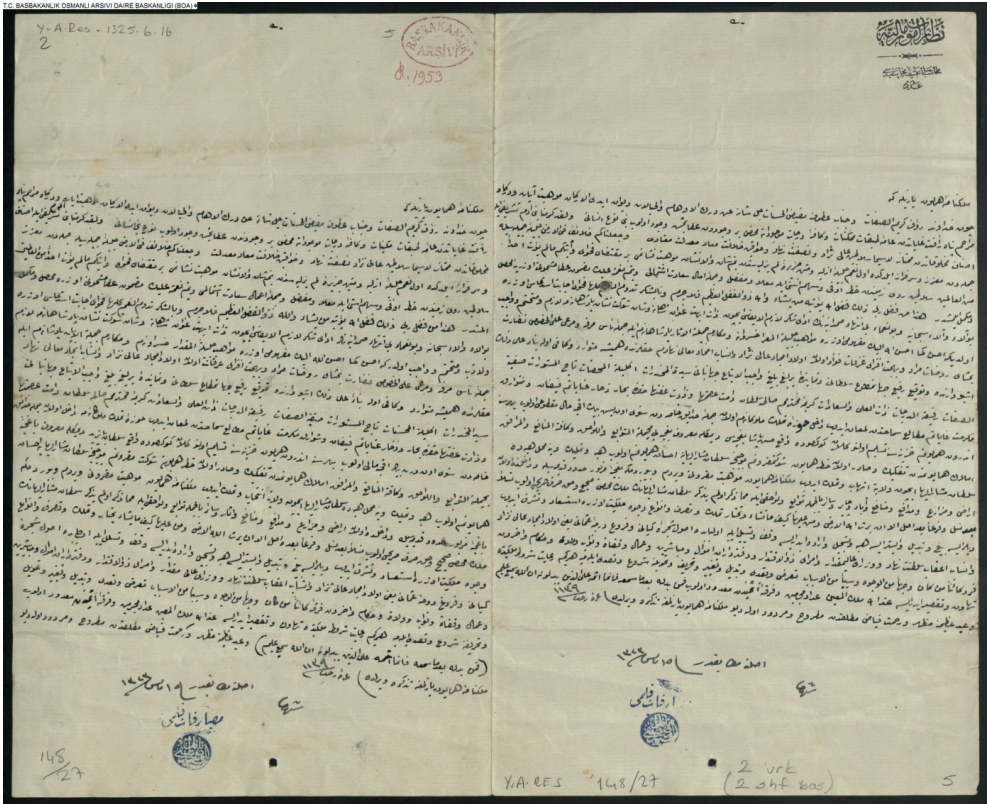
Ek 2- Saliha Sultan'ın İlk Tanzim Ettirdiği 1151/1738 Tarihli Vakfiyenin Birinci Sahifesi (VGMA, 736, s. 77, sıra 27/1)

Ek 4- Saliha Sultan Vakıfları Muhasebe Defteri (EV, 38215, 1b)

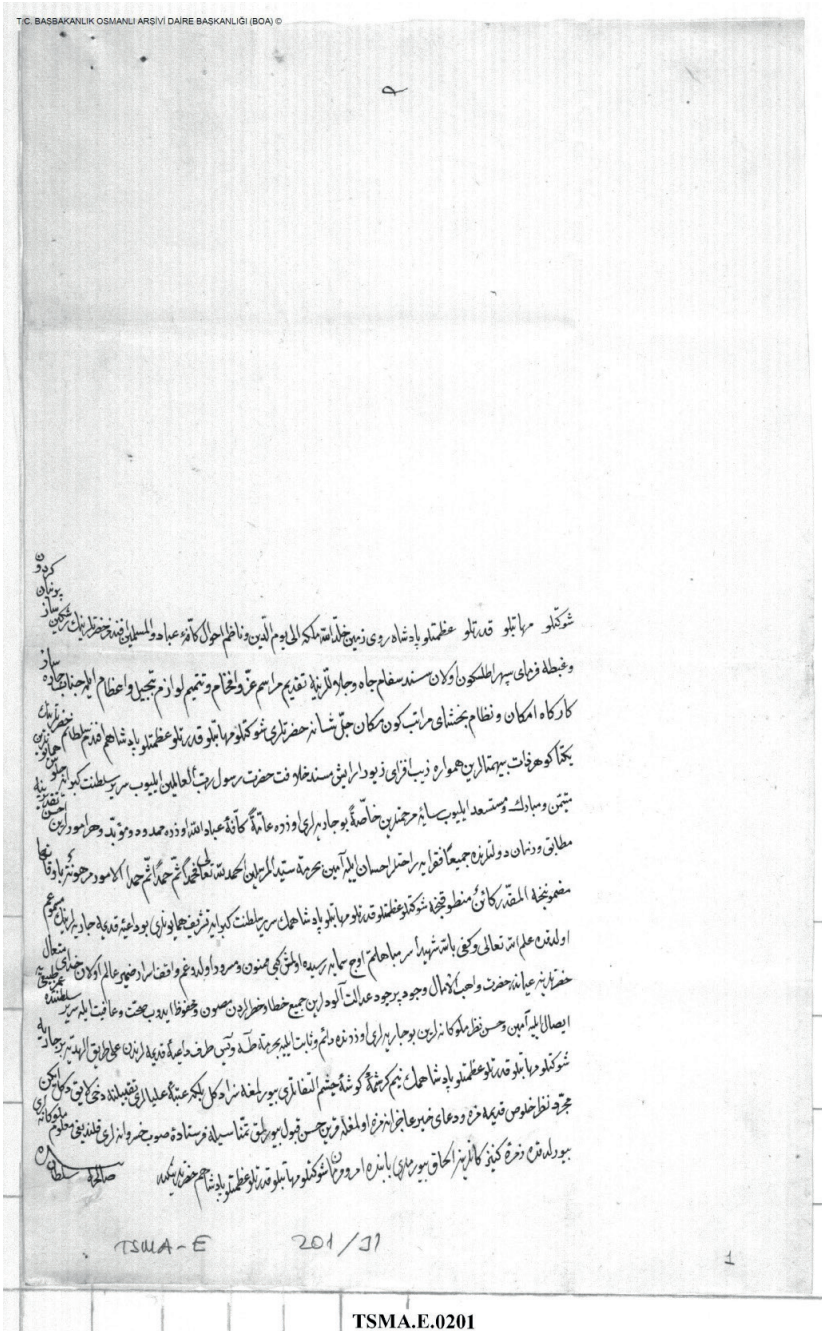

Ek 5- Gökusu'daki Arazilerin Temliknamesi (YA.RES, 148/27-5-1)

Y.A.RES.00148.00027.005

Ek 6- Saliha Sultan'ın El Yazısı ile Sultan I. Mahmud'a Yazdığı Tebrikname
(T SMA, E.201/31-3-1)

Eyüb Sabri Paşa'nın Hayatı, Entelektüel Muhiti ve Eserleri Üzerine Bazı Yeni Bulgular

New Remarks on the Life, Intellectual Climate, and Works of Eyüb Sabri Pasha

Ömer Faruk Can*

*Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

ORCID: Ö.F.C. 0000-0002-3024-524X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ömer Faruk Can,
Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye
E-posta/E-mail: omerfarukcan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 18.07.2021

Kabul/Accepted: 13.09.2021

Atıf/Citation:

Can, Ömer Faruk. "Eyüb Sabri Paşa'nın Hayatı, Entelektüel Muhiti ve Eserleri Üzerine Bazı Yeni Bulgular." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 75 (2021): 159-189.
<https://doi.org/10.26650/iutd.973070>

ÖZ

Bu çalışma, 19. yüzyıl Osmanlı'sının önde gelen münevverlerinden Eyüb Sabri Paşa ve eserlerini konu edinmektedir. Makalede Paşa'nın mevcut biyografisi detaylandırılmış ve içinde yer aldığı entelektüel muhit tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Cuma hutbelerinin Türkçe okunması tartışmaları tarihine katkı sunabilecek bir yazısı ilk kez bu makalede mercek altına alınmıştır. Paşa'nın yaptırdığı Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Haram maketlerinin akıbeti de sorgulanmış; böylece yeterince fark edilmeyen bir aydın devlet adamının hayatı ve eserleri derli toplu bir şekilde ortaya konarak Osmanlı entelektüel tarihiyle ilgili literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Anahtar sözcükler: Eyüb Sabri Paşa, Mir'atü'l-Haremeyn, Hicaz, Cuma hutbesi, Çocuk eğitimi, İttihad-ı İslâm

ABSTRACT

This study focuses on the life and works of Eyüb Sabri Pasha—an outstanding intellectual in the nineteenth-century Ottoman world—surveying the elegant cultural climate in which he lived as well as his distinguished entourage. The paper uncovers his article on delivering Friday sermons in Turkish, and investigates the fate of the Masjid an-Nabawi and Masjid al-Haram models. It contributes to the literature on the intellectual history of the Ottoman Empire by bringing to light the life and works of a nearly unnoticed intellectual and statesman.

Keywords: Eyüb Sabri Pasha, Mir'at al-Haramain, Hijaz, Friday sermon (Khutbah), Child education, Pan-Islamism

Extended Abstract

Eyüb Sabri Pasha (d. 1890), a Tanzimat intellectual and admiral, was also a prominent educator, Sufi, and historian. Despite his enlightened nature and substantial works of high-quality and all-inclusive content, he has been understudied in the literature. This paper presents Eyüb Sabri's biography, using newly available documentation and data to contextualize his contribution to the Ottoman intellectual world. It also investigates the existing cultural climate, while studying this forgotten intellectual and statesman with a more comprehensive approach.

Little is known of Eyüb Sabri's family and childhood, except that he was enrolled in *Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye-i Şahane* at the age of fifteen. His editorial dexterity was likely made clear at that point, as he was assigned clerking and teaching tasks. In 1872, the forty-year-old Eyüb Sabri traveled to the Hejaz, and is believed to have served in the region for an extended period. However, considering other documentation and his responsibilities in Istanbul, it can be concluded that he spent roughly a year and a half on the Arabian Peninsula.

While serving as the head clerk, he taught literary composition (*münşeat*) at the *Mekteb-i Bahriye* and later, undertook the directorship of Kasımpaşa's *Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye* secondary school. During the initial years of his directorate, the school was not able to accomplish its mission, as the graduate turnout was lesser than expected.

He was a member of several commissions, starting with The Navy's Orphan Funds Investigation Commission (*Bahriye Eytam Sandıkları Tedkikat Komisyonu*) and going on to The Naval Reform Commission (*Islahat-ı Bahriye Komisyonu*), that coordinated and carried out reforms and other naval initiatives.

During his career, he mainly worked on education, and spent considerable time on Haramain history and literature. At the age of fifty-eight, he had authored eight books totaling to thousands of pages as well as articles on a wide range of topics. His intellectual ability was drawn in part from his remarkable cultural entourage and partly due to his own investigative personality. The cultural climate was inhabited by prominent figures of the time, and thus, shaped his intellectual output and choices in the educational missions that he was devoted to. His responsibilities at the school and his works illustrate that he was passionate about nurturing that youth to be moral and well educated.

His literary works revolved around the life of Prophet Muhammad and the history and literature of the Hijaz. His magnum opus, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, was mastered over the course of sixteen years that reflected in its quality, bringing the author recognition as one of the foremost historians of his period. He also contributed to newspapers with articles. The series of articles entitled *Ayn-ı Zübeyde* explores the history and significance of Mecca's pivotal

water supply. The *Küçük Tercüman-ı Hakikat* for junior secondary school students released a series of his moral essays titled *Nasihatü'l-efâl*. In his essays, though the topics were largely embellished, they were written fluently and with tasteful style, peppered with numerous anecdotes and parables from Islamic history.

An essay published in *Tercümân-ı Hakikat* on the questions of reading the Friday sermon in Turkish, argued that part of the sermon should be translated into Turkish to foster adequate understanding. His suggestion encompassed reading the verses and *hadiths* alongside their Turkish interpretations and translating the advice expressed in the sermon into Turkish. This point, according to him, is the most crucial task for the goal of pan-Islamism.

Besides books and articles, he also modeled the Masjîd al-Haram and Masjîd al-Nabawi. In many ways, the models that he managed surpass their predecessors. First, the engineers' restoration plans were used during their construction to make them compatible with the authentic proportions of the mosques. The interior parts were given particular attention. The fate of these models is uncertain, but their traces have been followed based on three models located in Istanbul. Considering their size and the several sketches preserved in the Ottoman archives, the Masjîd al-Nabawi model at Topkapi Palace might be his work.

To conclude, this study reveals Eyüb Sabri Pasha's prominent and diverse environment, including the influence of statesmen, poets, authors, sheikhs, and journalists from many segments of society. It shows that he shares the Tanzimat generation's concerns regarding education and writing. It also uncovers his essay on the question of the language of the Friday sermon, which is noteworthy for pioneering discussions regarding worshiping in Turkish. For the first time, this article surveys a series of papers on child education in the context of his life story. Finally, it analyzes the destiny of his Masjîd al-Nabawi and Masjîd al-Haram models, indicating that the former could be the model that is currently on exhibit at the Topkapi Palace.

Giriş

Osmanlı son devrinde eskilerin *sâhib-i yed-i tûlâ* şeklinde tarif ettikleri, kendisini birçok sahada yetiştirmiş veya o sahada uzmanlaşmış kişilere rastlamak mümkündür. İlk akla gelenler arasında Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi, İbnülemin Mahmud Kemal ve İsmail Saib gibi isimler bu meyanda zikredilebilir. Bu isimler kadar günümüzde popüler olmayan, tâbir câizse *meşâhîr-i meçhûleden* kimi kişiler de hiç şüphesiz mevcuttur. Ortaya koyduğu eserlerden ilmî derinliğine, entelektüel birikimine vâkıf olabileceğimiz Eyüb Sabri Paşa (1832/33-1890) işte bu kategorideki isimler arasında değerlendirilebilir.

“Tersaneden yetişen”¹ Eyüb Sabri, asker olmasının yanında eğitimci, mutasavvıf ve tarihçi yönleriyle öne çıkan bir Tanzimat münevveridir. Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murad devirleri ile en önemli eserlerini ortaya koyduğu II. Abdülhamid saltanatının on üç senesini idrak etmiş, askerlik silkinde de mirlivalık (tümgeneral) rütbesine kadar yükselmiştir. Aydın kişiliği ile eserlerinin nitelik ve kapsamca öneminin aksine, Paşa'nın şahsiyeti ve eserlerinin literatürde hak ettiği ilgiye ulaşamadığı söylenebilir. Tabakat kitapları, genelde eserlerine dair kısa bilgiler vermekle yetinmekte², eserlerinde istitrad kabilinden birçok konuya temas etmeyi seven Paşa ise kendi hâl tercümesinden pek bahsetmemektedir. Çeşitli ansiklopedik neşirlerin de Paşa'nın hayatını -mahiyetleri gereği- belli sınırlılıklar içerisinde verdiği dikkati çekmektedir³.

Eyüb Sabri Paşa'nın hayat hikâyesinin kimi kısımları ile entelektüel yönü ve bazı eserleri bu makalenin odak noktasını oluşturmaktadır. Esasında onun hayatı ve eserlerine dair bir araştırma daha önce yapılmış⁴, tarihçiliğine odaklanan bir çalışma ise Mehmet Akif Fidan

- 1 Mehmed Süreyyâ, “Eyyüb Sabri Paşa”, *Sicill-i Osmânî yâhüd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308/1890, s. 451.
- 2 Paşa hakkında bilgi veren ilk biyografik eser *Sicill-i Osmânî* ve ardından *Osmanlı Müellifleri*'dir (Mehmed Süreyyâ, “a.g.m.”, s. 451; Bursalı Mehmed Tahir, “Eyüb Sabri Paşa”, *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler, TÜBA, Ankara 2016, s. 959).
- 3 Bu eserler şunlardır: İbrahim Alaettin, “Eyüb Sabri Paşa”, *Meşhur Adamlar: Hayatları - Eserleri*, II, nşr. Sedat Simavi İstanbul 1933-1935, s. 446; Ömer Rızâ Kehhâle, “Eyyüb Sabri”, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, III, Beyrut 1957, s. 30; Bernard Lewis, “Ayyüb Sabri Pasha”, *The Encyclopedia of Islam (EI)*, I, E. J. Brill - Luzac & Co., Leiden-London 1960, s. 796; Reşad Ekrem Koçu, “Eyyüb Sabri Paşa”, *İstanbul Ansiklopedisi*, X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971, s. 5446; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1992, s. 404-405; Azmi Özcan, “Eyüb Sabri Paşa”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 8-9; Azmi Özcan, “Eyüb Sabri Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 429; İhsan Işık, “Eyüb Sabri Paşa”, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, IV, Elvan Yayınları, Ankara 2006, s. 1368. Bu maddelerin yanında Şaban Er bir çalışmasında Eyüb Sabri Paşa'nın kısa tercüme-i hâlini vermiş ve ilgili birtakım arşiv vesikasını günümüz harflerine aktarmıştır. Şaban Er, *Melâmlik ve Osmânî Devri Melâmîleri (Hâl tercümeleri, Silsileleri, İtikâdları, Meşrepleri, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler, Tıpkıbasımlar, Arşiv Vesikaları, Fotoğraflar)*, Kutupyıldızı Yayınları, İstanbul 2015, s. 580-607.
- 4 Ömer Faruk Can, “Giriş: Bir Münevver Bahriyeli: Eyüb Sabri Paşa”, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*, I, mlf. Eyüb Sabri Paşa, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018, s. 51-113 (Can, “Giriş”).

tarafından doktora tezi olarak savunulup akabinde neşredilmiştir⁵. Bu makalede ise ailesi, eğitim hayatı ve görevleri hakkında edinilen yeni belge ve bilgilerle Paşa'nın biyografisi geliştirilmiş, ayrıca üstlendiği görevlerin mahiyeti ve kaleme aldığı yazıların muhtevası doğrultusunda döneminin entelektüel arenasındaki varlığı bir bağlama oturtulmaya çalışılmıştır. Bu minvalde, içinde bulunduğu kültürel muhite de temas etmeye çalışılarak, yeterince fark edilmeyen bir aydın devlet adamının portresinin daha anlamlı bir şekilde bürünmesi amaçlanmıştır.

Deniz Tarihi Arşivi (DTA) ile Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) arşiv malzemelerinin yanı sıra salnâmeler, Paşa'nın eserleri ve gazetelerde yayınlanan yazıları, bu çalışmanın aslı kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu kaynaklar arasında bulunan, Paşa'nın Cuma hutbesinin Türkçe okunması tartışmaları tarihine katkı sunabilecek bir makalesi ilk defa bu makalede mercek altına alınmıştır. Yine, çocuk eğitimine dair bir yazı dizisi, Paşa'nın hayat hikâyesi bağlamında ilk kez incelenmiştir. Nihayet, Paşa'nın kitap ve gazete yazıları haricindeki eserlerinden olan Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Haram maketlerinin akıbetleri de etraflıca sorgulanmış, mevcut literatürdeki kimi tutarsız ve hatalı bilgiler tashih edilmiştir.

1. Öğrenmeye ve Yazmaya Adanmış Bir Hayat

Günümüzde Yunanistan'da bulunan Yenişehir (Larissa) civarındaki Ermiye'de (Almiros) dünyaya gelen (1248/1832-33) Eyüb Sabri'nin⁶, bir eserinde zikrettiği künyesinden hareketle, seyyid ve babasının paşa olduğu söylenebilir⁷. Ailesine dair pek bilgi bulunmamaktadır; elimizdeki kayıtlardan evli ve en azından bir kız babası olduğu anlaşılmaktadır⁸.

Kızı hakkında herhangi bir bilgimiz olmamasına karşın, yine kendisi gibi bahriyeli olan damadı hakkında biraz malumat sahibiyiz. Zira on altı senede kaleme aldığı *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in basım masraflarından ötürü borçlu vefat eden Paşa'nın borçları, damadı İnşâiye Binbaşısı Arif Bey'in Bahriye Nezâreti'ne bir arzuhâl yazmasıyla ancak tesviye edilebilmiştir. 1890-91 yıllarına ait Bahriye salnâmelerine göre Arif Bey'in 1282'de (1865-66) Bahriye'ye girdiği, 1300'den (1883) itibaren de İnşâiye Resimhanesi'nde görevli olduğu anlaşılmaktadır. Mekteb-i Bahriye'den mezun olan Arif Bey, bir gümüş madalya, bir sanayi madalyası ve Dördüncü Dereceden Mecîdî Nişanı'na lâyık görülmüştür⁹.

5 Mehmet Akif Fidan, *Eyüb Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

6 *Sâlnâme-i Askerî: Sene 1283*, Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne, İstanbul 1283/1866, s. 393'ten aktaran Fidan, *a.g.e.*, s. 43.

7 *Azîzü'l-âsâr* adlı eserinde künyesini "*Eyyüb es-Sabri ibnü's-Seyyid Şerîfü'l-İslâm ibnü'l-Hâc Ahmed el-Ermiyevî*" olarak zikreder (Eyüb Sabri, *Azîzü'l-âsâr Şerh-i Kasîde-i Bânet Sü'âd*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1291/1874, s. 282'den aktaran Fidan, *a.g.e.*, s. 43). Nitekim Şaban Er de Melâmîlik ile ilgili kitabında Paşa'nın evlad-ı Resul'den olduğunu vurgular (Er, *a.g.e.*, s. 580).

8 Fidan, *a.g.e.*, s. 47-48.

9 *Sâlnâme-i Bahri: Sene 1307*, Bahriye Nezâreti Fen Komisyonu, İstanbul 1307/1890, s. 102; *Sâlnâme-i Bahri: Sene 1308*, Bahriye Nezâreti Fen Komisyonu, İstanbul 1307/1890, s. 86.

Hayatının ilk dönemine dair bilgimizin bulunmadığı¹⁰ Eyüb Sabri, kuvvetle muhtemel memleketinde ilk tahsilini tamamladıktan sonra yüksek tahsil için İstanbul'a geldi. On beş yaşında bir delikanlı iken Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye-i Şâhâne'ye girdi (8 Mart 1848)¹¹. Kimi araştırmacılar, künye defterindeki 8 Mart 1848 tarihinin mektebe veya mesleğe girişten hangisini gösterdiği hususunda tereddüt gösterse de¹² defterdeki "rızâsıyla duhûlü" ibaresi tereddütleri izâle etmeye kâfidir. Çünkü bu ifade, normalden daha erken yaşlarda mektebe girenlerin rızalarının alındığına işaret etmek üzere ve özellikle yüksek mektepler için kullanılmaktaydı¹³. O hâlde bunu, o dönemde on beş yaşındaki biri için rüşdiye veya idâdiden ziyade yüksek mektebe giriş tarihi olarak yorumlamak doğru olacaktır. Nitekim sekiz sene sonra Eyüb Sabri'nin mülâzım-ı evvelliğe (üsteğmen) getirilmesi, dört sene süren eğitiminin ardından¹⁴ dört yıl mülâzım-ı sâni (teğmen) olarak vazife aldığını gösterir ki bu, dönemin teâmulilerine uygundur¹⁵.

O dönemde Mekteb-i Bahriye'de coğrafya, fünûn-ı bahriye, matematik, usûl-i hendese, cebir ve teknik resim gibi dersler verilmekteydi¹⁶. Eyüb Sabri'nin mektebe kabul edildiği 1848 senesi ise mektep tarihinde yabancı dil eğitimi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. O zamana dek Arapça, Farsça ve Rumcanın yanı sıra yabancı dil olarak Fransızca öğretilmekteydi¹⁷ Patrona-i Hümayun (İngiliz) Mustafa Paşa'nın teklifi ile Fransızcanın seçmeli, İngilizceninse mecburî ders olması gündeme geldi¹⁸. İngiltere'nin deniz harp sanayii ve teknolojisindeki üstünlükleri malumdu ve denizcilik literatüründen istifade için bu dilin bilinmesi gerekmektedir¹⁹.

-
- 10 Son dönem Osmanlı biyografi yazıcılığının temel problemlerine dair bkz. Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografisi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 50 (Ekim 2017), s. 219-242.
- 11 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 25 Şubat 1263 (8 Mart 1848).
- 12 Mesela bkz. Fidan, *a.g.e.*, s. 45-46.
- 13 Patrona-i Hümayun Mustafa Paşa'nın Mekteb-i Bahriye'ye dair lâyihasını müteakip Nisan 1848'den itibaren yüksek mektep için yaş aralığı 14-16 olarak belirlenmiştir. Bkz. Safvet, *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*, Matbaa-i Bahriye, [İstanbul] 1329/1911, s. 15.
- 14 Patrona'nın lâyihasında eğitimin dört sınıfa taksim olduğu ifade edilmektedir (Safvet, *a.g.e.*, s. 14).
- 15 Can, "Giriş", s. 53-54. Eyüb Sabri Efendi'nin ne zaman mezun ve mülâzım-ı sâni olduğuna dair bir kayda rastlanmamıştır.
- 16 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 271.
- 17 Gencer, *a.g.e.*, s. 271.
- 18 Safvet, *a.g.e.*, s. 13-18; Gencer, *a.g.e.*, s. 274-277. İngiliz nüfuzu ilk olarak 1820'lerde buharlı gemi teknolojisinin gelişmesiyle Osmanlı bahriyesinde etkisini göstermeye başlamış ve sonraki yıllarda bu etki iyiden iyiye artmıştır (Levent Düzcü, "Osmanlı'nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur", *Kadim*, sayı 2 (Ekim 2021), s. 115-116). Nitekim uzun yıllar İngiltere'de bulunan ve İngiliz kültüründen derinden etkilenen Said Paşa'nın Bahriye'de nazırlık, Mekteb-i Bahriye müdürlüğü ve Bahriye Meclisi üyeliği gibi mühim görevler deruhte etmesi bu döneme rastlar (Burhan Çağlar, "1878-1879 Zeytin Ermeni İsyancıları ve İngiliz Said Paşa'nın Aldığı Tedbirler", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 46 (2013), s. 165-166; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Maden - Sertaç Canpolat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 349-350).
- 19 Bu değişiklik sadrazam buyuruldunda şöyle ifade edilmiştir: "... İngiltere'nin denizce derkâr olan mahâret-i müselleme ve kemâlleri münâsebetiyle onların bu fütûna dâ'ir olan kitaplarının elbette rûchâniyyeti olacağından vâsıta-i ta'lîm olmak üzere İngiliz lîsânının tahsiline mecbûriyyet olacağı cihetle..." (Safvet, *a.g.e.*, s. 19). Osmanlı denizcilğinde İngilizcenin yükselişine Amerika'nın etkisi de eklenebilir (Kenan Sayacı, *Deniz Harp Okulu Tarihçesi*, Ankara 2000, s. 40).

Eyüb Sabri, mektepte İngilizceyi iyi bir şekilde öğrenmiş olmalıdır. Nitekim *Mir'âtü'l-Haremeyn*'de kaynak olarak birçok İngilizce eser kullandığı görülür. Ezcümle, İngiliz tarihçi Edward Gibbon (1737-1794), seyyah Johann Burckhardt (1784-1817) ve Mekke'yi ziyaret eden ilk İngiliz olarak gösterilen Ekseterli Joseph Pitts'in (1663-1735?) eserleri yanında İtalyan seyyah Ludovico di Varthema'nın (c. 1470-1517) "*İngiliz lisânına bi't-tercüme tab' u neşr edilmiş*" eserinden de yararlanmışır²⁰.

Mekteb-i Bahriye'den mezun olduktan sonra o dönemde gelenek olduğu üzere donanma gemilerinden birinde mülâzım-ı sâni olarak yaklaşık dört sene görev yapan Eyüb Sabri, yirmi üç yaşındayken mülâzım-ı evvelliğe yükseltildi (13 Ağustos 1855)²¹; beş sene boyunca bu rütbede hizmet etti. Bir sonraki görevi, Bahriye'nin ağır sanayiye ilgilendiren çeşitli bölümlerinde görev alacak kalifiye elemanları yetiştirmek maksadıyla kurulan Bahriye Sanayi Alayları'nda idi²²; 27 Haziran 1860 tarihinde Bahriye Sanayi Alayı beşinci taburunun kâtibi oldu²³. Daha sonra Bahriye'nin kitâbet cihetinde istihdam edilmeye devam etti; 13 Temmuz 1866'da alay kâtipliğine terfi ederek, Tersâne-i Âmire Şeşhânci Alayı'nın kâtibi oldu²⁴. Tabur ve alay kâtibi olacakların ileri seviyede okuryazar olması gerekmekte, ayrıca hesap-kitap işlerinden anlaması, kayıtları hatasız surette tutabilmesi gibi vasıflar aranmaktaydı²⁵. O esnada henüz herhangi bir eser neşretmemiş olan Eyüb Sabri'nin yazı işlerindeki mahareti ve kaleminin kuvveti keşfedilmiş olmalı ki ağırlıklı olarak kâtiplik ve eğitimle ilgili görevlere atandı.

1286'da (1869-70) Beşinci Rütbeden Mecîdî Nişanı aldı²⁶. Bu aldığı ilk nişandır. 31 Ocak 1871 tarihinde ise ikinci bir nişana, Dördüncü Rütbeden Mecîdî Nişanı'na lâayık görüldü. Bu nişanın verilış sebebi, *Mahmûdü's-siyer* adlı siyer kitabını telif etmesiydi²⁷. 1872'de, kırk yaşına eriştiğinde Mekke'ye gitti, hac farîzasını yerine getirerek Medine'ye geçti. Kuvvetle muhtemel bir-bir buçuk sene kadar Hicaz'da kaldı²⁸.

Sicill-i Osmânî'de zikredilen ve buna istinâden literatürde sorgulanmaksızın tekrarlanagelen, Eyüb Sabri'nin Hicaz bölgesinde uzunca bir müddet vazife yaptığı kaydına ihtiyatla yaklaşmak gerekir²⁹. Zira o, hem Mekke hem de Medine'de 1289'da (1872-73)

20 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, I, s. 293-296.

21 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 1 Ağustos 1271 (13 Ağustos 1855).

22 Bu alaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Burcu Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII/28 (2015/1), s. 79-111.

23 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 15 Haziran 1276 (27 Haziran 1860).

24 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 1 Temmuz 1282 (13 Temmuz 1866).

25 Kadir Türker Geçer, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Rütbe Terfi Uygulamaları ve 1870 Tarihli Terfi-i Rütbe Nizâmnamesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, X/19 (2012), s. 10.

26 Fidan, *a.g.e.*, s. 76.

27 BOA, İ.DH, 626/43575, 9 Zilkade 1287 (31 Ocak 1871).

28 Can, "Giriş", s. 54.

29 Hicaz'da uzun süre vazife yaptığını ifade eden literatür için bkz. Mehmed Süreyyâ, "a.g.m.", s. 451; Koçu, "Eyyub Sabri Paşa", s. 5446; Özcan, "Eyüb Sabri Paşa", XII, s. 8; Fidan, *a.g.e.*, s. 41; Işık, "Eyüb Sabri Paşa", IV, s. 1368.

bulduğunu ve aynı yıl haccettiğini birkaç yerde vurgulamaktadır³⁰. Bu vurgular, onun bölgeye varış ve kalış tarihi olarak 1289'u işaret etmektedir. Nitekim 1287'de (1870-71) basılan *Mahmûdü's-siyer*'de rastlanmayan "hacı" lâkabının da ilk defa 1289'dan sonra neşrettiği eserlerde geçtiği görülmektedir. Bunlara ilaveten 1289'dan sonraki vazifelerinin İstanbul'da olduğu dikkate alındığında, Eyüb Sabri'nin takribî bir-bir buçuk yıl kadar Hicaz'da kalmış olması daha isabetli bir görüş olsa gerektir³¹.

Onun Hicaz'a neden gittiği de kesin olarak aydınlatılabilmemiş değildir; gidiş amacına dair elimizde bir bilgi bulunmamakta, resmî kayıtlardan da o bölgede bir görev yaptığına rastlanmamaktadır. Eserlerinde herhangi bir vazifeden bahsetmeyen Eyüb Sabri ise *Mir'ât-ı Mekke*'de "*sâye-i şâhânedê tarîk-ı hidâyet-karîn-i Haremeyn*" olduğunu söyler. Bir süredir planladığı *Mir'âtü'l-Haremeyn* projesini hayata geçirmek üzere izin alıp hacca gitmiş olmalıdır; çünkü o, bu projeyi tamamlayabilmesinin "*mulakâ Hicâz arâz-i mes'ûdesini seyr u seyâhate merhûn u mütevakkf olduğundan*" yani saha araştırması gerektirdiğinden bahsetmektedir³².

Hicaz dönüşünde alay eminiğine³³ terfi ettirilen (25 Haziran 1874) Eyüb Sabri, eşzamanlı olarak başkâtiplik ve Mekteb-i Bahriye'de münşeat, yani metin inşası hocalığı yaptı³⁴. İki sene sonra ise binbaşılığa terfi etti (5 Haziran 1876) ve Mekteb-i Bahriye'nin idâdî kısmına talebe yetiştirmek gayesiyle Kasımpaşa'da 1875'te kurulan ve bir yıl sonra faaliyete başlayan Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye'nin müdürlüğünü üstlendi³⁵. Mektebin en uzun süre görev yapan müdürlerinden olan Eyüb Sabri en az sekiz sene bu görevi devam ettirdi. Bu esnada, önce kaymakamlığa (yarbay) (13 Ağustos 1881)³⁶; iki yıl sonra ise miralaylığa terfi etti (2 Temmuz 1883)³⁷.

Müdürlüğünün ilk yıllarında mektebin kuruluş amacının gereğini tam olarak gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır. Zira Mekteb-i Bahriye-i Şahane'ye yılda en az kırk

30 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, I, s. 232, 498, 499; Eyüb Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne* (Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1304/1886), s. 48, 52, 53, 210 (Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Medîne*).

31 Can, "Giriş", s. 54-55.

32 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, I, s. 192-193. Daha önceki çalışmamızda vazife icabı gönderilmiş olmasını "muhtemel" bulmuştuk. Ancak mevcut bilgileri yeniden yorumladığımızda bu görüşü tashih etmek gerektiği (Can, "Giriş", s. 66).

33 Askerî kâtip sınıfına ait bir vazifeli olup yüzbaşı ile binbaşı arasında yer alan alay emini, mensup oldukları alayın idarî ve hesap işleriyle meşgul olurlardı (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, "Alay Emini", s. 45).

34 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 13 Haziran 1290 (25 Haziran 1874); BOA, İ.DH, 686/47848, 10 Cemâziyelevvel 1291 (25 Haziran 1874).

35 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 24 Mayıs 1292 (5 Haziran 1876); BOA, İ.DH, 724/50509, 23 Cemâziyelevvel 1293 (16 Haziran 1876). Bu mektebe dair bkz. Mehmet Korkmaz, "Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi", *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, sayı 72 (Aralık 2020), s. 115-137.

36 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 1 Ağustos 1297 (13 Ağustos 1881); BOA, *Y.MRZ.d.*, nr. 77, 24 Temmuz 1297 (5 Ağustos 1881).

37 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 20 Haziran 1299 (2 Temmuz 1883); BOA, İ.DH, 888/70690, 29 Şaban 1300 (5 Temmuz 1883).

öğrenci göndermesi beklenirken bu sayı 15-25 seviyesinde kalmıştı³⁸. Eyüb Sabri Bey'e göre bunun sebebi Mekteb-i Rüşdiye'nin yeterli öğrenci bulamamasıydı. Kasımpaşa'da bir ibtidai mektep yoktu ve mevcut sıbyan mekteplerinin rüşdiyeye altyapı oluşturacak bir eğitim programı uygulamaları, öğrenci bulunmasını zorlaştırıyordu. Bu durumun bir süre daha devam etmesinin rüşdiye sınıflarını tamamen öğrencisiz kalma tehlikesiyle karşı karşıya bırakabileceği uyarısında bulunan Eyüb Sabri, oldukça düşük maliyetli bir çözüm önerisi sundu: Buna göre Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye'nin içine iki kısımdan oluşan bir sınıf açılmalıydı. Açılacak ilk sınıfta bir yıl boyunca ibtidai mektebinin müfredatı okutulmalı, sınıfını geçenler rüşdiyeye kayıt hakkı kazanmalıydı. Açılacak diğer sınıfta ise Mekteb-i Bahriye-i Şahane'nin idâdî kısmının birinci sınıf müfredatı okutulmalı, bu derslerden başarılı olanlar mezun edilerek doğrudan yüksek mektebe alınabilmeliydi. Eyüb Sabri'nin bu teklifi Bahriye Nezareti tarafından da uygun görüldü³⁹.

Eyüb Sabri Bey sadece mektep müdürlüğü yapmıyor, aynı anda bazı komisyonlarda da faal olarak görev alıyordu. 1884 senesinde, İslahat-ı Bahriye Komisyonu'ndaki görevlerinin yoğunluğundan ötürü mektepte sürekli bulunamadığını gerekçe göstererek bir müdür muavini kadrosu ihdas edilmesini talep etti. O yıl mektebin toplamda 300'den fazla öğrencisi vardı. Bahriye Nezareti bu talebi uygun bularak Eyüb Sabri'nin tavsiye ettiği Fethiye kalyonunda görevli Binbaşı Ahmed Fahri Bey'i müdür muavini olarak atadı⁴⁰. Bu tarihten itibaren komisyon işlerine yoğunlaştığı ve mektep işlerini muavini kanalıyla yürüttüğü anlaşılmaktadır.

31 Ocak 1885'te mirilivalığa terfi ettirilerek "paşa" unvanı alan Eyüb Sabri'nin⁴¹ hocalık ve müdürlük gibi vazifeleri dışında görev aldığı komisyonlardan ilki 1880-83 yılları arasında üyesi olduğu Bahriye Eytam Sandıkları Tedkikat Komisyonu'dur⁴². Bir diğeri ise Bahriye'deki ıslahat ve sair birçok faaliyetin daha etkili, koordineli ve tek elden yürütülebilmesi amacıyla teşkil edilen İslahat-ı Bahriye Komisyonu'dur⁴³. Paşa, 1886 yılına kadar bu komisyonun ikinci başkanlığını üstlenmiş, vefatına kadar ise komisyon reisi olarak vazife yapmıştır⁴⁴.

38 DTA, *MKT*, 396/75, 23 Zilkade 1300 (25 Eylül 1883). Mektebin ilk yıllarından itibaren bu sıkıntının devam ettiği anlaşılıyor; zira mektep 1879 senesinde de sadece 25 mezun verebilmişti (*Tercümân-ı Hakikat (Mekâtib-i rüşdiye şâkirdânı için haftada bir kere neşr olunur) [Küçük Tercümân-ı Hakikat]*, nr. 1 (28 Eylül 1879), s. 1.)

39 Korkmaz, a.g.m., s. 124.

40 Korkmaz, a.g.m., s. 125.

41 BOA, İ.DH, 938/74321, 18 Rebiülâhir 1302 (4 Şubat 1885).

42 Fidan, a.g.e., s. 54-56.

43 Bu komisyonun ismi birkaç kez değişikliğe uğramıştır. Mesela, 1286 (1869-70) ve 1293'te (1876-66) İslahat ve Kavânîn-i Bahriye ismiyle anılırken 1883 yılında ismi Bahriye Islâhât ve Tedkik-i Muhâsebât Komisyonu olarak değiştirilmiştir. *Sâlnâme-i Bahri: Sene 1307*, s. 41; Gencer, a.g.e., s. 329; Nurcan Bal, *İstanbul Deniz Müzesi Osmanlıca Bahriye Mühür ve Damga Koleksiyonu*, I, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara 2008, s. 159, 167.

44 DTA, *YKL.d.*, 3972/21; Fidan, a.g.e., s. 57-62. Salnâmede komisyon reisi olarak Bahriye nazırı, vekili olarak da Eyüb Sabri Paşa'nın ismi geçmekle beraber Paşa'nın bilfiil komisyon reisliği yaptığı, DTA'daki ilam ve mazbata suretlerinden açıkça görülmektedir (*Sâlnâme-i Bahri: Sene 1307*, s. 41; DTA, *BH.ISLH.KOM.d.*, 29/93, 29 Ağustos 1304/10 Eylül 1888; *BH.ISLH.KOM.d.*, 14/107, 27 Kânunisanı 1301/8 Şubat 1886).

Bahse konu komisyon; Mekteb-i Bahriye ve Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye'deki derslerin düzenlenmesi, araç-gereç temini, subaylar için yabancı dil kursları açılması ve kâtiplerle ilave muhasebe dersleri verilmesi gibi bilumum eğitim meselelerinin yanı sıra kitap basımı, askerlerin iâşesinin tanzimi, gemilerin erzak alışveriş izinlerinin düzenlenmesi, tersane hastahanesinin ve işçilerinin sorunlarının giderilmesi, gemi ve tersanelerin muhasebelerinin kontrolü, liman reisliklerinin teftişi ve yolsuzlukla mücadele gibi Bahriye'yle alâkalı çok geniş bir yelpazede çalışmalar yürütmekte, kararlar almaktaydı⁴⁵.

Paşa bu komisyonun bir âzâsıyken 1888'de Bahriye Nezâreti'nin talebi üzerine Dördüncü Rütbeden Osmânî Nişanı⁴⁶ ve 1889 yılında da İkinci Rütbeden Mecîdî Nişanı ile taltif edildi⁴⁷. Bu iki nişanın verilmiş sebebine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, verilmiş tarihlerine bakıldığında, Osmânî nişanının, Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın (1832-1903) Bahriye Sıbyan Taburları'ndaki çocuk ve gençlerin temel dinî bilgileri öğretmek amacıyla Eyüb Sabri Paşa'ya sipariş ettiği *Esbâbü'l-inâye fi tercemeti Bidâyeti'n-nihâye*'nin basılması, Mecîdî nişanının ise *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in baskısının tamamlanması vesilesiyle verildiği söylenebilir.

Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in son cildinin neşri üzerinden henüz iki sene geçmişken muhtemelen *Medeniyyet-i Arabiyye* isimli bir Arapça tarih kitabının tercümesiyle uğraşıyordu. Bu sırada ne olduğu zikredilmeyen bir hastalıkla boğuştuğundan “*nâ-mizâc*” bir hâlde idi. 30 Eylül 1890 tarihinde pazartesiye salıya bağlayan gece saat üç sularında (alaturka saat ile onu yirmi beş geç) henüz elli sekiz yaşındayken vefat etti⁴⁸. Naaşı, Kasımpaşa Kulaksız Kabristanı'na, üveysî yolla müntesip olduğu Bayramiye'nin Melâmiye kolu meşayihından İdris-i Muhtefî'nin (ö. 1615) ayakucuna defnedildi⁴⁹.

2. Entelektüel Yönü, Muhiti ve Eserleri

Muallim ve müverrih vecheleriyle dikkat çeken Eyüb Sabri Paşa aynı zamanda eli kalem tutar, dil bilir bir bahriyelidir. Eserleri incelendiğinde şairâne ve selis bir üsluba, aynı zamanda araştırmacı ve müdakkik bir yapıya sahip olduğunu görmek mümkündür. Kariyeri boyunca, ağırlıklı olarak eğitim ve öğretime dair vazifelerde bulunmuş⁵⁰, ayrıca Haremeyn

45 Mesela bkz. DTA, *BH.ISLH.KOM.d*, 12/114, 17 Nisan 1301 (29 Nisan 1885); 12/37, 13 Temmuz 1301 (25 Temmuz 1885); 3/16, 18 Şubat 1300 (2 Mart 1885); 14/107, 27 Kânunisani 1301 (8 Şubat 1886); 14/108, 30 Kânunisani 1301 (11 Şubat 1886).

46 BOA, İ.DH, 1096/85925, 20 Zilhicce 1305 (28 Ağustos 1888).

47 Fidan, *a.g.e.*, s. 77.

48 BOA, Y.PRK.ASK, 65/59, 15 Safer 1308 (30 Eylül 1890).

49 Mehmed Tahir, “Eyüb Sabri Paşa”, III, s. 959; Er, *a.g.e.*, s. 586; Can, “Giriş”, s. 56-57. Medfun bulunduğu mahal, kırmızı demir parmaklıklarla çevrili ve etrafına nazaran yüksekçe bir mevkidedir. Mezartaş kitâbesi, mezarın konum ve krokileri için bkz. Can, “Ekler”, II, s. 1416-1420.

50 Öyle ki dönemin Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa, Sultan'a yazdığı bir arzıda onun bu yönünü öne çıkarır: “*Şu yolda ihtiyâr eylediği gayret ve fedâkâriden ve husûsıyla kendisi Tersâne-i Âmir'e'nin cihât-ı ilmiyye ve askeriyesince me'mûr olduğu hüdâmât-ı mühimmede dahi fevka'l-âde ibraz-ı âsar-ı revîyyet ü sadâkat emekde[dir]*” (BOA, Y.PRK.ASK, 17/29, 29 Cemâziyelevvel 1300/7 Nisan 1883).

tarihi ve edebiyatına kayda değer mesai hasretmiştir. Böylece elli sekiz yıllık hayatı boyunca binlerce sayfa hacminde altısı telif, ikisi tercüme toplam sekiz eser vermiş ve çeşitli konularda makaleler neşretmiştir⁵¹. Onun bu entelektüel kabiliyeti, araştırmacı kişiliğinin yanı sıra içinde bulunduğu seçkin kültürel muhitte açıklanabilir. Dolayısıyla gazeteci, şair, âlim, şeyh ve devlet adamı gibi devrin birçok önemli şahsiyetinin yer aldığı bu zengin entelektüel çevreye değinmek gerekir.

a. İçinde Bulunduğu Kültür İklimi

Eyüb Sabri Paşa'nın entelektüel çevresinin hayli zengin ve seçkin olduğu söylenebilir. Yalnızca eserlerine takriz yazanlara bakıldığında bile -ki sadece *Mir'âtü'l-Haremeyn*'e otuz iki takriz yazılmıştır- bu nitelikli çeşitliliği görmek mümkündür. Öyle ki bu muhitte, Ahmed Midhat Efendi'den Ahmed Cevdet Paşa'ya, Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Osman Selahaddin Efendi'den Muallim Nâci'ye, Osmanlı'daki popüler bilim dergilerinin öncüsü *Mecmûa-i Fünûn*'un çıkmasını sağlayan Münif Mehmed Paşa'dan Şeyh Muhammed Zâfir ve Ebülhüdâ'ya kadar pek çok meşrep ve meslekten insan vardır.

Devrinin ileri gelen şahsiyetlerinden mürekkep bu kültür iklimi, Eyüb Sabri Paşa'nın entelektüel üretimini ve kendini adadığı eğitim misyonundaki tercihlerini şekillendirmiştir. Gerek mektepteki görevleri gerekse ortaya koyduğu eserleri, ahlâklı ve iyi eğitim almış fertler yetiştirmeyi kendisine misyon edindiğini gösterir. O, vefatına dek yazmaktan geri durmamış, tarih kitapları dışında kendisini eğitime adanarak çocuk ve gençlere yönelik nasihatnâme türünde gazete yazıları ve eserler kaleme almıştır.

Bu yönleriyle onun Tanzimat aydını Ahmed Midhat Efendi'yle (1844-1912) benzeştiği söylenebilir. Zira Ahmed Midhat'a "gazetecilerin pîri" ve "kırk beygir gücünde yazı makinesi"⁵² gibi sıfatların takılma sebebi, halka okuma alışkanlığı aşılacak ve toplumun eğitim seviyesini yükseltmek üzere gazete, kitap vs. çıkarmak için gecesini gündüzüne katmasından başka bir şey değildir. Ahmed Midhat'ın gazete ve romanlarıyla yapmaya çalıştığını, Eyüb Sabri mektep hocalığı ve müdürlüğüne ilaveten gazete yazıları ve kitaplarla yapmaya çalışmıştır. Her ikisi de sade ve anlaşılabilir bir üslupla yazmak konusunda benzer kaygılara sahiptir.

Paşa'nın, endişe ve emelleri benzeşen Ahmed Midhat ile sıkı bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Zira eserlerini bastırılmadan önce çoğunlukla Ahmed Midhat'ın *Tercümân-ı*

51 Ayrıca sehven Paşa'ya atfedilen kimi eserler de vardır. Bunlar *Vak'a-i Ashâb-ı Fil* ve *Esbâb-ı Mu'cizesi, Şehnâme tercümesi, Menâkıb-ı Sultân Süleymân (Risâle-i Pâdişâhnâme veyâ Kânûnî'nin Savaşlarının Manzûm Târîhçesi), Necâtü'l-mü'minîn, Ahvâl-i Cezîretü'l-Arab* ve *İzhârü'l-Hakk*'tir. Müellif yahut eser adı benzerliklerinin, bu eserlerin Paşa'ya atfedilmesinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır (Konuyla ilgili etraflı bilgi için bkz. Fidan, *a.g.e.*, s. 84-88).

52 Şevket Rado, "Ahmet Mithat Efendi", *İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, haz. Münir Süleyman Çapanoğlu, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964, s. 173.

Hakikat'inde tefrika eden Paşa, rüşdiye talebeleri için yayınlanan *Küçük Tercümân-ı Hakikat*'in 26 sayısından 23'üne de yazılar yazmıştır. Öte yandan eserlerinin reklamları aynı gazetede yayınlandığı gibi bazen Ahmed Midhat, Paşa'nın eserlerine dair hususî yazılar kaleme almış⁵³, ayrıca *Mir 'ât*'a da bir takriz yazmıştır.

Döneminin ilim, kültür ve edebiyat muhiti içerisinde önemli bir yer edindiği anlaşılan Paşa'nın eserlerinin ve bu muhitin bazı terfilerinde etkisi olduğu ve nizamnâme esaslarına göre asgarî süreyi beklemesi gerekirken daha öncesinde yükseldiği görülmektedir. İki yıl içinde miralay, bir buçuk yılda da mirliva oluşu bu cümleden olarak zikredilebilir⁵⁴. Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın talebiyle gerçekleşen bu tür terfilerde *Mir 'âtü'l-Haremeyn* yahut Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Haram maketleri gibi eserlerinin de etkili olduğu söylenebilir⁵⁵.

b. Kitapları⁵⁶

Eyüb Sabri Paşa'nın eserleri genelde, bir şekilde ya Hz. Peygamber'in hayatına yahut Hicaz tarih ve edebiyatına taalluk eder. Mesela onun ilk telifi olan *Mahmûdü's-siyer*, kronolojik kurguyla kaleme alınmış bir siyer kitabıdır. Mekteb-i Bahriye talebelerinin istifade etmesi maksadıyla telif ettiğini belirttiği ikinci eseri *Azîzü'l-Âsâr Şerh-i Kasîde-i Bânet Sü'âd* ise meşhur *Kasîde-i Bürde*'nin bir şerhidir. Paşa Hicaz'dayken, *Mir 'âtü'l-Haremeyn* için yaptığı araştırma ve çalışmalar esnasında elde ettiği bilgileri, bazı kitaplardan istifade ederek genişletmiş ve *Tekmiletü'l-menâsik* ismiyle müstakil bir menâsik kitabı telif etmiştir. Yine bu türde bir eseri, İmam Tirmizî'nin (ö. 892) Hz. Peygamber'in iç ve dış güzelliklerini ele aldığı meşhur *Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'sinin Türkçe çevirisi olan *Tercümetü's-şemâ'il*'dir⁵⁷.

Paşa'nın Hicaz tarihine dair iki önemli eseri ise *Târih-i Vehhâbiyân* ve *Mir 'âtü'l-Haremeyn*'dir. Vehhâbilerin tarihine dair kalem oynatan ilk kişilerden olan Eyüb Sabri, Vehhâbilerin itikatta atası olarak vasıflandırıldığı Karmatîlerle başladığı, ardından Vehhâbilerin ortaya çıkışı, itikatları, bölgedeki işgal ve faaliyetleri gibi konuları ele aldığı *Târih-i Vehhâbiyân*'ı yazabilmek için Hicaz ihtiyarlarıyla görüşerek adeta bir sözlü tarih çalışması yapmıştır.

Eyüb Sabri Paşa'nın araştırma ve çalışmayla geçen ilim hayatının esas semeresi, *Mir 'âtü'l-Haremeyn*'dir⁵⁸. Ömrünün on altı senesini hasrettiği bu Hicaz külliyyatı, Türkçe

53 *Mir 'ât-ı Medîne*'nin tamamlanmasını kutlayarak müelliften sitayişle bahsettiği yazısı bu cümledendir (Ahmed Midhat, "*Mir 'ât-ı Medîne*'nin Hitâmı", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 2933 (14 Mart 1888), s. 1).

54 Geçer, "a.g.m.", s. 9; BOA, İ.DH, 938/74321, 18 Rebiülâhir 1302 (4 Şubat 1885).

55 DTA, *YKL.d.*, 3972/21, 19 Kânunisani 1300 (31 Ocak 1885); BOA, Y.MTV, 16/79, 23 Rebiülevvel 1302 (10 Ocak 1885); C.BH, 256/11863, 14 Rebiülâhir 1302 (31 Ocak 1885).

56 Eyüb Sabri'nin kitapları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Can, "Giriş", s. 57-64.

57 Eser, günümüz harflerine aktarılmıştır (İmam Tirmizî, *Tercümetü's-Şemâ'il*, çev. Eyüb Sabri Paşa, haz. Reyhan Çorak - Fakirullah Yıldız - Mehmet Asağ, Ketebe, İstanbul 2021).

58 *Mir 'âtü'l-Haremeyn*'in ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Can, "Giriş", s. 66-113.

kaleme alınmış en kapsamlı Haremeyn tarihi olma vasfını hâlen muhafaza etmektedir. Hicaz'da yaptığı saha araştırmalarını pek çok kaynak eserdeki bilgilerle harmanlayan Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, *Mir'ât-ı Medîne* ve *Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab* adlarını taşıyan, beş büyük ciltte toplanmış üç kitaptan mürekkep "*Mir'âtü'l-Haremeyn*"i vücuda getirmiştir. Eserdeki kaynak çeşitliliği ve bunların tenkid süzgecinden geçirilerek kullanılmasının yanı sıra tematik anlatım tarzının benimsenmesi, müellifini döneminin önde gelen tarihçileri arasında anılmasına zemin hazırlamıştır. Esasen bir tarih kitabı olmakla birlikte bu eser, bazen bir menâzil ve menâsik kitabı gibi hacca gideceklerle tavsiyeler ve pratik bilgiler verir; bazense bir hâtırât ve seyahatnâme tadı verir. Bir yandan okuyucusunu tarihî bilgilerle donatırken, öte taraftan ıslahat lâyhâsı gibi devlet ricaline tasarruf tedbirleri sunar⁵⁹.

Eyüb Sabri'nin Hicaz'la ilgili olmayan diğer iki eserinin ise ahlâkî yönü ağır basan çalışmalar olduğu söylenebilir. Bunlardan *Riyâzu'l-mûkînîn*, temelde İmam Gazzâlî'nin (ö. 1111) *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*'inin ibadet bahsinden istifadeyle hazırlanmış olup ağırlıklı olarak ahlâkî, bir nebze de fikhî ve tasavvufî meselelere temas etmektedir. Son eseri *Esbâbü'l-inâye fî tercemeti Bidâyeti'n-nihâye* ise yine Gazzâlî'nin *Bidâyetü'l-hidâye*'sinin tercümesidir. Bahriye'deki çocuk ve gençlere temel dinî bilgileri öğretmek maksadıyla hazırlanan bu kitabın ahlâk, itikat ve tasavvuf yönü baskındır⁶⁰.

c. Makaleleri

Eyüb Sabri Paşa'nın yukarıda kısaca bahsedilen telif ve tercümelerinin yanı sıra gazetelerde yayınlanmış -şimdiye kadar tespit edilebilen- birtakım yazıları ile *Medeniyet-i Arabiyye* isimli bir tercüme projesi mevcuttur⁶¹. Paşa, kaleme aldığı makalelerini, *Tercümân-ı Hakikat* ile rüşdiye talebeleri için çıkarılan *Küçük Tercümân-ı Hakikat* adlı haftalık gazetede neşretmiştir.

i. "Ayn-ı Zübeyde" Başlıklı Yazı Dizisi

Mekke'nin önemli su kaynaklarından Ayn-ı Zübeyde'nin tamir edilip temizlenmesi için teşkil edilen komisyona Hint müslümanlarının cömert bağışlarda bulunduğunu öğrenen Eyüb Sabri, bahsi geçen su kaynağının tarihi ve önemine dair uzun bir yazı kaleme alarak *Tercümân-ı Hakikat*'e gönderir⁶². Gazetenin 17-25 Haziran 1880 tarihli sayılarında neşredilen bu yazı dizisi, *Mir'ât*'ta konuyla ilgili yazdıklarının bir benzeridir⁶³.

59 Bu eserin ilk iki cildinin Türkçede ilk ilmi neşri 2018 senesinde yapılmıştır (Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*, I-II, haz. Ömer Faruk Can - F. Zehra Can, ed. Göker İnan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018).

60 Bu eser 2021'de günümüz harflerine aktarılarak neşredilmiştir (İmam Gazzâlî, *Nihayetin Başlangıcı: Bidâyetü'l-Hidâye Tercümesi (Esbâbü'l-'Inâye fî Tercemeti Bidâyeti'n-Nihâye)*, çev. Eyüb Sabri Paşa, haz. Mehmet Asağ, Büyüyen Ay, İstanbul 2021).

61 Etraflı bilgi için bkz. Can, "Giriş", s. 65.

62 Eyüb Sabri, "Ayn-ı Zübeyde", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 604 (17 Haziran 1880), s. 3.

63 Eyüb Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, II, s. 896-921; Fidan, a.g.e., s. 136-137.

ii. “Nasîhatü'l-ettfâl” Başlıklı Yazı Dizisi

Bu yazı dizisi, rüşdiye talebelerine okuma alışkanlığı kazandırmak, ahlâkî ve zihnî gelişimlerine katkı sağlamak amacıyla 1296'da (1879) bir grup rüşdiye müdür ve mualliminin teşvikiyle yayın hayatına başlayan “*Tercümân-ı Hakikat (Mekâtib-i rüşdiye şâkirdânı için haftada bir kere neşr olunur)*”⁶⁴ adlı haftalık gazetede neşredilmiştir. Öğüt verici yönü öne çıkan bu yazı dizisi, küçük boy çıktığı için “*Küçük Tercümân-ı Hakikat*” adıyla iştirah etmiş olan bu gazetenin 2'nci sayısından 24'üncü sayısına kadar fasılasız 23 sayı boyunca yayınlanmıştır. İyi huy sahibi ve ahlâklı olmanın faziletleri ile başlayan dizide, genelde her bir sayıda doğruluk, teslimiyet, dua, meşveret, hayâ, tevekkül, saadet, şükür, akıl, tevazu, ticaret, çok uyumanın zararları ve gadr gibi müstakil bir konu ele alınmıştır. Eyüb Sabri, Mekteb-i Bahriye-i Rüşdiye'nin müdürlüğünü yapmaktayken bu yazı dizisini kaleme almış, ele aldığı konuları ise çoğunlukla İslâm tarihine dair çeşitli hikâye ve kıssalarla bezemiş ve öğrencilerin iyi bir ahlâkla yetişmeleri amacını gütmüştür⁶⁵.

iii. İttihad-ı İslâm'ın Bir Aracı Olarak Cuma Hutbesinin Bazı Kısımlarının Türkçeye Çevrilmesini Teklif Ettiği Bir Yazısı

Eyüb Sabri'nin bu yazısı, Türkçe hutbe tartışmalarının tarihine katkı sunabilecek mahiyettedir⁶⁶. *Tercümân-ı Hakikat*'in 707'nci sayısında (19 Ekim 1880) yayınlanan iki sütun uzunluğundaki yazıyı, Bayezid Camii'nde kıldığı cuma namazında tesadüf ettiği Medineli bir imam vesilesiyle kaleme almıştır. Paşa, makalesinde, imamın lâl edecek derecede gayet müessir ve belîğ bir hutbe irad ettiğini, fakat hutbe Arapça olduğundan bu dili anlamayan cemaat arasında beklenen etkiyi oluşturmadığını söyler.

Ona göre hutbenin mühim bir kısmını, insanların istifade etmesi için verilen öğüt ve nasihatler oluşturur; dolayısıyla bunların lâyıkıyla anlaşılması gereklidir. Öyle ki hutbenin muhtevası ne ise buna Türkçesinin de ilave edilmesi, Müslümanlar arasında görülmekte olan nifak ve ayrılık emarelerinin ortadan kaldırılmasında pek çok fayda sağlayacaktır. Paşa iddiasını daha da ileri götürerek, bunu İttihâd-ı İslâm'a hizmet edecek şeylerin en mühimi olarak vurgular. Ona göre bu öğüt kısımlarına Türkçesinin eklenmesinin iki büyük faydası daha vardır: (1) Ayet ve hadislerin anlamını öğrenen insanlar bununla amel edebilirler. (2) Hutbeyi dinleyebilmek için daha çok insan camiye gelecek, böylece namaz kılanların sayısı artacaktır.

64 Toplam 26 sayı çıkabilen gazete, hedef kitlesinin seviyesine göre düzenlenmiş dilbilgisi, imla, kitabet ve dört işlem gibi çeşitli konularla talebelere yönelik çeşitli oyunlara yer vermiş; konu ve meselelerin anlatımında hikâye ve diyaloglardan istifade edilmiştir. Bunun yanında gazetede talebeyi teşvik edici kimi sorular sorulmuş ve doğru cevaplayanlara mükâfatlar verilmiştir. Ayrıca “çalışkan ve terbiyeli” talebenin gazetede ilan edilerek teşvik edileceği, “haylaz ve terbiyesiz”lik yapanlarınsa teşhir edileceği ilk sayıda duyurulmuştur (*Küçük Tercümân-ı Hakikat*, nr. 1, 1, 5, 6 vd). Bu gazete, bir yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur (Merve Büşra Göçen, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nin II. Abdülhamid Dönemi Çocuk Eğitimine Katkısı (1296-1297/1879-1880)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018).

65 İlk yazı 19 Şevval 1296 (5 Ekim 1879), son yazı ise 10 Rebiülâhîr 1297 (21 Mart 1880) tarihinde yayınlanmıştır.

66 Bkz. Ek 3.

Bununla birlikte Eyüb Sabri, hutbenin sırf Türkçe irad edilmesi gibi bir anlayışa sahip olmadığını ve Arapça kısımlarının muhafaza edilmesi gerektiğini söyler. Onun teklifi, ayetlerle hadislerin Türkçeleriyle beraber okunması ve hutbede dile getirilen öğütlerin Türkçeye tercümesinden ibarettir. Bu durumu, o günün İstanbul’unda neşredilen Arapça *el-Cevâ’ib* ve Farsça *Ahter* gazetelerine benzeterek açıklamaya girişen Eyüb Sabri, bu gazetelerin en azından birer sayfalarının Türkçe olması durumunda, Türklerin de istifadesine açık olabileceğini dile getirerek yazısını sonlandırır⁶⁷.

d. Bir Muamma: Eyüb Sabri Paşa’nın Yaptırdığı Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Haram Maketleri Nerede?

Eyüb Sabri’nin eserleri sadece kitap ve gazete yazılarından müteşekkil değildir. Kaleminin kudretinin yanı sıra zevk-i selim ve hüner sahibi olan Paşa, Hicaz’dayken inceleme imkânı bulduğu Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevî’nin maketlerini yaptırıp Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa vasıtasıyla Sultan II. Abdülhamid’e takdim etmiştir. Esasında mescit maketi yapmak yeni bir icat değildi, daha önce de pek çok maket yapılmıştı⁶⁸. Fakat Paşa’nın proje yürütücülüğünü üstlendiği maketler, belli bir oran-orantı gözetilerek dikkatli bir şekilde imal edilmişti ve muadillerinden pek çok yönüyle üstündü. Yapımında sadece gözlem ve saha araştırmasıyla yetinilmemişti. 1883 yılında tamamlanan Mescid-i Nebevî maketi, Sultan Abdülmecid devrindeki büyük restorasyon sırasında mühendislerce hazırlanan plan ve çizimlere dayanılarak imal edilmişti. Ayrıca dış görünüşü haricinde mescidin iç kısımlarına da gerekli ihtimam gösterilmiş ve Hücre-i Saadet’in içi muteber hadis kitaplarındaki bilgilere muvafık surette yapılmıştı⁶⁹.

Eyüb Sabri’nin, 1/120 oranında yaptırdığını ve mescitleri birebir yansıttığını ifade ettiği bu maketlerin akıbetleri meçhuldür. Bu bölümde mevcut literatürdeki bilgilere ilaveten tespit ettiğimiz bazı maketlerden hareketle Paşa’nın maketlerinin izi sürülecek, nerede olabilecekleri tespit edilmeye çalışılacak ve bu esnada literatürdeki birtakım hatalı bilgilerle tutarsızlıklara işaret edilerek tashihleri yoluna gidilecektir.

Mir’âtü’l-Haremeyn’de Eyüb Sabri’nin, bu maketlerin Sultan Abdülmecid’in Hırka-i Şerif Camii’ne konulmak üzere imal ettirdiğini belirtmesi⁷⁰ ve mezkûr camide gerçekten bir Mescid-i Nebevî maketinin bulunması bazı araştırmacıları yanıltmış, hatta buradaki maketin Eyüb Sabri’ye 1850’li yıllarda Sultan Abdülmecid tarafından ısmarlandığı ifade edilmiştir⁷¹.

67 Eyüb Sabri, “Varaka”, *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 707 (19 Ekim 1880), s. 3.

68 Konuyla ilgili bkz. Gülrü Necipoğlu-Kafadar, “Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 45/3 (Eylül 1986), s. 224-243.

69 Eyüb Sabri, *Mir’ât-ı Medîne*, I, s. 682; BOA, Y.PRK.ASK, 17/29, 29 Cemâziyelevvel 1300 (7 Nisan 1883).

70 Eyüb Sabri, *Mir’ât-ı Medîne*, I, s. 682.

71 Mesela bkz. Fidan, *a.g.e.*, s. 137-138.

Oysa Abdülmecid, bu maketin yapılmasını Eyüb Sabri'ye emretmiş olamaz; zira 1850'lerde yirmili yaşlarda genç bir zâbit olan Eyüb Sabri, henüz hiçbir eser ortaya koymamış ve Hicaz'a ilgisi tebellür etmemiş bir delikanlıydı. Abdülmecid vefat ettiğinde bile henüz 29 yaşında bir tabur kâtibiydi. Öte yandan Abdülmecid'le bu maketlerin ilgisi, onun bânisi olduğu Hırka-i Şerif Camii'ne konulmak üzere imal ettirilmesi ve onun devrindeki imar faaliyetleri esnasında hazırlanan plan ve çizimlerin esas alınmasından ibaretti. Zaten Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Medîne*'de bu yönde bir bilgi vermediği gibi konuyla ilgili arşiv belgesindeki “evvelce i'mâl eylemiş olduğu Mescidü'l-Harâm timsâl-i muhteremi huzûr-ı şevket-nüşûr-ı hazret-i zıllullâhîye takdîm kılındığı sırada Mescidü'n-Nebî timsâl-i bî-misâli dahî mîr-i mûmâ-ileyh tarafından der-dest-i i'mâl bulunduğu arz olunmuş ve *timsâl-i mezkûr kemâl-i sür'atle ikmâl ettirilerek* bu kerre ref' ü arz kılınmıştır”⁷² ifadesi de maketlerin hem hâlihazırdaki padişaha yani Sultan Hamid'e takdim edildiğini hem de iki maketin yapılışı arasında uzun bir sürenin geçmediğini ortaya koymaktadır. Bu noktada Abdülmecid'in 1861'de vefat ettiği, Abdülhamid'in ise bu tarihten 15 yıl sonra cülûs ettiği hatırlanmalıdır⁷³.

O halde, Hırka-i Şerif Camii'nde bulunan Mescid-i Nebevî maketini kim yapmıştır sorusu öne çıkmaktadır. Bu maket gerek ebat gerekse çeşitli özellikleri bakımından, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun erkânından Binbaşı Ressam Hacı İzzet Efendi'nin yaptığı⁷⁴ maket olmalıdır. Eyüb Sabri, 1852'de İstanbul'a getirilerek camiye konan 1/53 oranındaki bu ahşap maket hakkında etraflı bilgi vermektedir:

“Gâzî Sultân Abdülmecid Hân merhûm Mescidü'n-Nebî hey'et-i kadîmesinin timsâl-i bî-misâlini teberrûken Hırka-i Sa'âdet Câmî-i şerîfinde bulundurmak için Ebniye-i Âliyye tecdîdini irâde buyurdıkları zamân mücessem bir timsâl-i muhterem i'mâl edilmesini dahî emr u fermân buyurmuşlar idi. Bu emr-i vâcibü'l-ımtisâlin icrâ-yı iktizâsı 1267 senesi [832] Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn erkânından Binbaşı Ressam Hacı İzzet Efendi'ye havâle ve uhde-i iktidârına Ebniye-i Âliyye mühendisliği dahî tevcih ve ihâle edilerek Medîne-i münevvere cânib-i âlîsine gönderilmiş idi.

İzzet Efendi, Dârü's-sekîne-i Medîne'ye vusûlünde gerek Harem-i sa'âdet'in ve gerek Hücre-i mu'attara'nın zarîh-i münevvere divârına varınca kadar her cihetini dâhilen ve hâricen gâyet dakîk sûretde mesâha edip parça parça resimler ve bu resimlerin mikyâsıyla mütenâsib kalıblar yapıldıktan sonra bir kıt'a ahşâb model-i bî-bedel tasnî' ve i'mâl ve [1]268 senesi Dersa'âdet'e sevk u irsâl etdi. Timsâl-i mezkûr mazhar-ı nazar-ı kabûl ve takdîr-i âlî olup sâniha-pîrâ-yı sudûr olan irâde-i seniyye-i pâdişâhî üzerine Eski Alî Paşa Câmî-i nûr-lâmi'i civârında esâs-gîr-i istikrâr olan Hırka-i Sa'âdet ma'bed-i latîfinin

72 BOA, Y.PRK.ASK, 17/29, 29 Cemâziyelevvel 1300 (7 Nisan 1883).

73 Can, “Giriş”, s. 74.

74 Bir arşiv belgesinde bu maketi yapanlar “Mehmed Raif Paşa ve mühendisler” olarak belirtilmiştir. Mescid-i Nebevî'nin tamirinden sorumlu olan Raif Paşa, bu modelin yapımına ancak nezaret etmiş olsa gerektir. Paşa'nın etrafındaki mühendislerden biri olan ve Paşa'yla birlikte Medîne'ye giden İzzet Efendi'nin, Eyüb Sabri'nin belirttiği gibi maketin yapımını üstlenmiş olması makul ve mümkün gözükmektedir (BOA, A.}MKT. UM, 100/45, 7 Şaban 1268/27 Mayıs 1852).

mü'ezzin mahfili dâ'iresine vaz' edilip câmekân mahfaza dâhiline alındı ... Zikr olunan model, harem-i melâ'ik-hıdem-i Cenâb-ı Nebevî hey'et-i kadimesinin aynı ve mesâha-i tülâsının elli üç cüz'ünde bir cüz'ü olup oymaları [12]67 senesi Hicâz-ı mağfîret-tırâz kıt'a-i mukaddesinde bulunmuş olan Hâfız Hâcî Alî Efendi nâmında hezârfen bir zâta oyduurulduğu mervîdir. [833] Aslına kemâl-i müşâbeheti cihetle bu model-i bî-bedelin seyr ü temâşâsı mescid-i şerîf-i Medîne'yi ziyârete şebîh olacağını ashâb-ı ihlâs ve muhabbete ihtâr ve tavsiye ederiz.⁷⁵

Camide sergilenen maket burada belirtildiği üzere ahşaptır⁷⁶. Ayrıca Osmanlı Arşivleri'nde yer alan vesikalar da Eyüb Sabri'nin yukarıda verdiği bilgileri teyid etmektedir⁷⁷. Netice olarak, Hırka-i Şerif'teki maketin İzzet Efendi'nin yaptığı maket olduğu açığa çıkar. O halde, *Mir'ât*'ta geçen, Eyüb Sabri'nin maketi "Sultân Abdülmecîd Hân merhûmun Hırka-i Sa'âdet Câmi'-i şerîfine vaz' olunmak" üzere imal ettirdiği bahsini nasıl yorumlamak gerekir? Bu maketlerin camiye konulduğu ve sonradan bir şekilde kaybolduğu bir ihtimal olarak dile getirilebilir. Diğer bir ihtimale göre ise yeni maketler Hırka-i Şerif Camii'ne hiç konulmamış olabilir. Zira Eyüb Sabri, maketlerinin camiye konulduğundan bahsetmez, yalnızca böyle bir niyetten bahsetmektedir. Bu durumda Eyüb Sabri'nin yaptırdığı maketler nerede olabilir?

Hırka-i Şerif Camii haricinde Topkapı Sarayı Kutsal Emanetler Dairesi'nde bir başka Mescid-i Nebevî maketi bulunmaktadır⁷⁸. Üçüncü bir maket ise 2007 yılında Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde (TİEM) düzenlenen "Bir Kul, Bir Resul" sergisinde teşhir edilmiştir⁷⁹. Hemen belirtmek gerekir ki özel bir koleksiyonda yer alan ve diğer iki makete nazaran daha orantısız ve az özenli olduğu gözlemlenen bu sonuncu maketin, özellikleri itibariyle Eyüb Sabri'nin maketi olma ihtimali çok zayıftır.

Künyesinde Abdülmecid devrine ait olduğu belirtilmekle birlikte, Topkapı Sarayı'ndaki maket ise daha yakından incelenmeyi hak etmektedir. Zira öncelikle ebat olarak bu, Eyüb Sabri'nin maketi olabilir⁸⁰. İkinci olarak, arşivdeki bazı kroki ve çizimlerin bu maket ile benzeştiği görülmektedir⁸¹. Bu da Eyüb Sabri'nin, mühendislerin çizimlerine muvafık olarak maketleri yaptırdığı bilgisini teyid edebilir. Üçüncü olarak, Eyüb Sabri'nin *Mir'ât-ı*

75 Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Medîne*, II, s. 831-833.

76 Bkz. Ek 7.

77 Ali Sarı, *Medîne'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevî Örneği (1818-1861)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 61, 63. Bu eserde, İzzet Efendi'nin yaptığı maketin Topkapı Sarayı'ndaki maket olduğunun belirtilmesi hatalıdır. Maketler ve İzzet Efendi'nin Hicâz'a gönderilişi hakkında bkz. BOA, İ.MVL, 206/6581, 3 Cemaziyelahir 1267 (5 Nisan 1851); İ.MVL, 242/8755, 1 Cemaziyelahir 1268 (23 Mart 1852), lef 2; Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Medîne*, II, s. 682, 831-833.

78 Bkz. Ek 4.

79 Bkz. Ek 8.

80 99 cm x 117 cm büyüklüğündeki bu maket, Eyüb Sabri'nin belirttiği 1/120 oranına göre hesaplandığında o dönemki mescidin büyüklüğüne yakın bir sonuç verir. Eski ölçü birimleri için bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

81 Bkz. Ek 6.

Medîne'ye eklediği Mescid-i Nebevî resminin Topkapı Sarayı'ndaki maketle benzerliği oldukça dikkat çekicidir; Yeşil Kubbe başta olmak üzere kubbeler ve minarelerin konumlanması, yine minarelerin yapısal özellikleri maketle örtüşmektedir⁸². Bütün bunlar muvacehesinde, Topkapı Sarayı'ndaki maketin Eyüb Sabri tarafından yaptırılan maket olduğu iddia edilebilir.

Burada pek bahsi geçmeyen husus ise Eyüb Sabri'nin yaptırdığı Mescid-i Haram maketinin akıbetidir. Hırka-i Şerif Camii'ne böyle bir maketin konup konmadığı hususu şüphelidir⁸³. Bununla birlikte, Topkapı Sarayı Kutsal Emanetler Dairesi'nde sergilenen bir Kâbe maketinin Eyüb Sabri'nin Mescid-i Haram maketinin bir parçası olması ihtimali de gözden ırak tutulmalıdır⁸⁴.

Sonuç

Bu yazıda, Haremeyn tarih ve edebiyatına yönelik eserleriyle öne çıkmakla birlikte hayatı hakkında etraflı bilgi bulunmayan Eyüb Sabri Paşa'nın biyografisi ve eserleri inceleme konusu edilmiştir. Bu bağlamda, Tanzimat aydınlarından olan Paşa'nın ailesi ve eğitiminin yanısıra bilhassa üstlendiği görevlerin mahiyeti genişçe ele alınmış ve içerisinde bulunduğu kültürel muhite temas edilerek entelektüel portresi çizilmeye çalışılmıştır.

Eyüb Sabri'nin devlet adamı, şair, yazar, şeyh ve gazeteci gibi toplumun pek çok kesiminden oldukça seçkin ve zengin bir muhite sahip olduğu gözlemlenmiş, bu çevrenin onun edebî üretimini ve bazen de terfilerini etkilediği görülmüştür. Çok daha yakın bir münasebet içerisinde olduğu anlaşılan Ahmed Midhat Efendi örneğinden hareketle, onun Tanzimat neslinin eğitim ve telif konusundaki endişelerini taşıdığı söylenebilir. Bu cümleden olarak o, erdemli, ahlâklı ve iyi eğitim almış fertler yetiştirmeyi kendine vazife addetmiş ve yazılarında mümkün mertebe anlaşılır bir dil kullanma gayreti içerisinde olmuştur. Bu misyonunu ise çocuklar ve gençler için ahlâkî yönü ağır basan gazete yazıları ve telif/tercüme eserler ile muallimlik ve mektep müdürlüğü gibi görevleri aracılığıyla yapmaya çalışmıştır.

82 Bkz. Ek 5.

83 21 Şubat 2020 tarihinde görüştüğüm Hırka-i Şerif Vakfı yetkililerinden Muhittin Cesur Bey, Mustafa Demiröz Bey, Sümeyra Güldal Hanım ve Hırka-i Şerif Camii'nin emektarı İsmail Keleş Bey'in ifadelerine göre mevcut Mescid-i Nebevî maketi oldukça kötü bir halde depoda bulunup tamir ettirilmiştir. Depoda başka bir maketle ise karşılaşılmamıştır. Bununla birlikte Sümeyra Hanım, mahallenin eski bir sâkininin camide bir zamanlar Kâbe maketi bulunduğu ve bunun etrafında tavaf edildiği rivayetini aktarmıştır.

84 Bkz. Ek 9. Öte yandan Gülrü Necipoğlu-Kafadar, Mustafa Sâfi'nin *Zübdetü'l-Tevârih*'ine atıfla, Topkapı Sarayı'nda bulunan ve örtüsü Mekke'den getirilen bir Kâbe maketinin etrafında I. Ahmed'in (1603-1617) sembolik bir tavaf gerçekleştirdiğini zikreder. Günümüzde sarayda sergilenen maketin künyesinde ise 19. yüzyıla ait olduğu belirtilmiştir. Her iki bilgi doğru olarak kabul edilirse, sarayda birden fazla maketin olduğu sonucu ortaya çıkar. Sergide tek bir maket olduğundan saray depolarında başka maketlerin olup olmadığı tedkike muhtaçtır (Necipoğlu-Kafadar, a.g.m., s. 238). Bunlar haricinde, Feth-i Bülemler Serçarkçısı Debbâğ Yunuslu Binbaşı Abdullah Efendi'nin imal ettiği 29 Rebiülahir 1292 (4 Haziran 1875) tarihli bir başka Kâbe maketi, İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü envanterinde kayıtlıdır. Bu bilgiye ulaşmamı sağlayan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (TİEM) Müdürü Ekrem Aytar Bey ile İstanbul Türbeler Müze Müdürü Mümin Yıldıztaş Bey'e müteşekkirim.

Paşa'nın Cuma hutbelerinin Türkçe okunması tartışmaları tarihine katkı sunabilecek bir yazısı ilk kez bu makalede mercek altına alınmıştır. Bu yazıda, hutbelerin nasihat yönünün ağır bastığından hareketle, bazı kısımlarının Türkçe tercümelerinin de okunmasının pek çok yararının olacağı, ayrıca "İttihâd-ı İslâm" hedefinin gerçekleşmesinde bundan daha iyi bir vesile olmadığı vurgulanmıştır. Bununla birlikte onun fikhî bir içtihadından kaçındığını ve hutbelerin tamamen Türkçeleştirilmesine taraftar olmadığını altı çizilmelidir. Bu yazı, Osmanlı son döneminde ortaya çıkan ve sonraki dönemde farklı bir evre ve gayeye bürünen Türkçe ibadet tartışmalarına öncülük etmesi noktasından ayrıca dikkat çekicidir.

Makalede son olarak Eyüb Sabri'nin yaptırıp II. Abdülhamid'e takdim ettiği Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Haram maketlerinin akıbeti tartışılmış, hâlihazırda nerede olabilecekleri sorgulanmıştır. Mescid-i Haram maketine dair koyu bir bilinmezlik hâkim olmakla birlikte Mescid-i Nebevî maketi hakkında çeşitli çıkarımlar yapmak mümkün olmuştur. Öncelikle bu maketin Hırka-i Şerif Camii'nde bulunduğu yönünde mevcut literatürdeki bilginin doğru olamayacağına işaret edilmiş ve Topkapı Sarayı'nda sergilenen maketin Eyüb Sabri'nin yaptırdığı maket olabileceği çeşitli karinelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Yazıyı okuyup birtakim önemli noktalara ve kaynaklara dikkatimi çeken Dr. Mehmet Korkmaz ile Dr. Göker İnan'a müteşekkirim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I'd like to express my gratitude to Dr. Mehmet Korkmaz and Dr. Göker İnan for reading the article and pointing out some key points and resources.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye (C.BH)

İrâde Dâhiliye (İ.DH)

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

Plan, Proje ve Krokiler (PLK.p)

Yıldız Maruzât Defterleri (Y.MRZ.d)

Yıldız Mütenevvi Mârûzât (Y.MTV)

Yıldız Perâkende Askerî Mârûzât (Y.PRK.ASK)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezâret-i Celilesi Yoklama Kalemî Defteri (YKL.d)

Bahriye Islahat Komisyonu Defterleri (BH.ISLH.KOM.d)

Bahriye Nezareti Mektubi Kalemî Defterleri (MKT)

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ.NEK)

Yıldız Fotoğraf Arşivi

Salnâmeler ve Süreli Yayınlar

Ahmed Midhat, "Mir'ât-ı Medîne'nin Hitâmı", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 2933 (14 Mart 1888).

Eyüb Sabri, "Ayn-ı Zübeyde", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 604 (17 Haziran 1880).

Eyüb Sabri, "Varaka", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 707 (19 Ekim 1880).

Sâlnâme-i Askerî: Sene 1283, Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne, İstanbul 1283/1866.

Sâlnâme-i Bahrî: Sene 1307, Bahriye Nezâreti Fen Komisyonu, İstanbul 1307/1890.

Sâlnâme-i Bahrî: Sene 1308, Bahriye Nezâreti Fen Komisyonu, İstanbul 1308/1891.

Tercümân-ı Hakikat, nr. 331-421 (25 Temmuz 1879-10 Kasım 1879).

Tercümân-ı Hakikat, nr. 446 (19 Aralık 1879).

Tercümân-ı Hakikat (Mekâtib-i rüşdiye şâkirdânı için haftada bir kere neşr olunur) [Küçük Tercümân-ı Hakikat], nr. 1-26 (28 Eylül 1879-7 Mart 1880).

Diğer Yayınlar ve Araştırmalar

Akyıldız, Ali, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 50 (Ekim 2017), s. 219-242.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçök, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1992.

Bal, Nurcan, *İstanbul Deniz Müzesi Osmanlıca Bahriye Mühür ve Damga Koleksiyonu*, I-II, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara 2008.

Bursalı Mehmed Tahir, "Eyüb Sabri Paşa", *Osmanlı Müellifleri*, III, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler, TÜBA, Ankara 2016.

Çağlar, Burhan, "1878-1879 Zeyton Ermeni İsyanları ve İngiliz Said Paşa'nın Aldığı Tedbirler", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 46 (2013), s. 163-198.

Düzcü, Levent, "Osmanlı'nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur", *Kadim*, sayı 2 (Ekim 2021), s. 113-128.

Er, Şaban, *Melâmîlik ve Osmânî Devri Melâmîleri (Hâl tercümelere, Silsileleri, İtikâdları, Meşrepleri, Eserleri, Eserlerinden seçmeler, Tıpkıbasımlar, Arşiv vesikaları, Fotoğraflar)*, Kutup yıldızı Yayınları, İstanbul 2015.

Eyüb Sabri, *Azîzü'l-Âsâr Şerh-i Kasîde-i Bânet Sü'âd*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1291/1874.

Eyüb Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Cezîretü'l-Arab*, Bahriye Matbaası, Kostantiniye 1306/1888.

Eyüb Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Medîne*, I-II, Bahriye Matbaası, Kostantiniye 1304/1886.

- Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn (Haremeyn Tarihi): Mir'ât-ı Mekke (İnceleme-Metin)*, I-II, haz. Ömer Faruk Can - F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018.
- Fidan, Mehmet Akif, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Geçer, Kadir Türker, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Rütbe Terfi Uygulamaları ve 1870 Tarihli Terfi'-i Rütbe Nizâmnâmesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, X/19 (2012), s. 1-42.
- Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Göçen, Merve Büşra, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin II. Abdülhamid Dönemi Çocuk Eğitimine Katkısı (1296-1297/1879-1880)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- Işık, İhsan, "Eyüb Sabri Paşa", *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, IV, Elvan Yayınları, Ankara 2006, s. 1368.
- İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, haz. Münir Süleyman Çapanoğlu, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964.
- İbrahim Alaettin, "Eyüb Sabri Paşa", *Meşhur Adamlar: Hayatları - Eserleri*, II, nşr. Sedat Simavi, İstanbul 1933-1935, s. 446.
- İmam Gazzâlî, *Nihayetin Başlangıcı: Bidâyetü'l-Hidâye Tercümesi (Esbâbu'l-'Înâye fî Tercemeti Bidâyeti'n-Nihâye)*, çev. Eyüp Sabri Paşa, haz. Mehmet Asağ, Büyüyen Ay, İstanbul 2021.
- İmam Tirmizî, *Tercümetü's-Şemâil*, çev. Eyüp Sabri Paşa, haz. Reyhan Çorak - Fakirullah Yıldız - Mehmet Asağ, Ketebe, İstanbul 2021.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, "Eyyüb Sabri", *Mu'cemü'l-Mü'ellifin: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, III, Beyrut 1957, s. 30.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Eyyub Sabri Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, X, Koçu Yayınları, İstanbul 1971, s. 5446.
- Korkmaz, Mehmet, "Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi" *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, sayı 72 (2020), s. 115-137.
- Kurt, Burcu, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII/28 (2015/1), s. 79-111.
- Lewis, Bernard, "Ayyüb Sabri Pasha", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, I, E. J. Brill - Luzac & Co., Leiden - London 1960, s. 796.
- Mehmed Süreyyâ, "Eyyüb Sabri Paşa", *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308/1890, s. 451.
- Necipoglu-Kafadar, Gülru, "Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 45/3 (Eylül 1986), s. 224-243.
- Özcan, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 8-9.
- Özcan, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 429.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Maden - Sertaç Canpolat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Safvet, *Bahriyemiz Târîhinden Filasalar*, Matbaa-i Bahriye, [İstanbul] 1329/1911.

Sarı, Ali, *Medine'de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-i Nebevi Örneği (1818-1861)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Sayacı, Kenan, *Deniz Harp Okulu Tarihiçesi*, Ankara 2000.

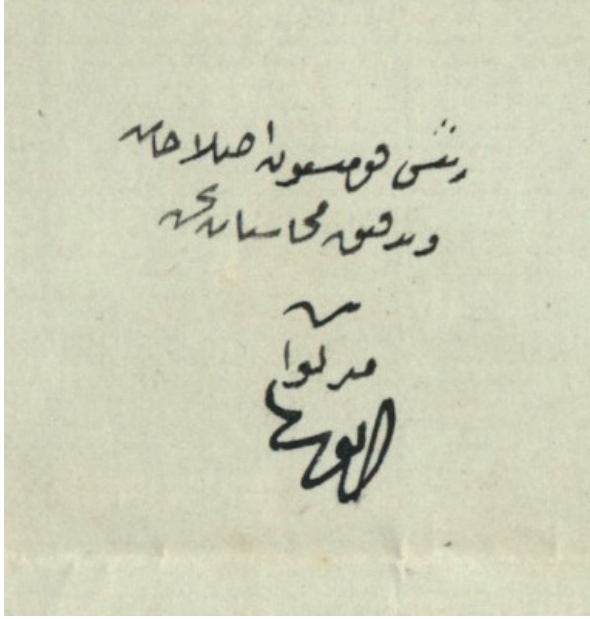
Türk Kadınları Kültür Derneği (TÜRKKAD), “Bir Kul, Bir Resul Sergisi”, Erişim: 13 Temmuz 2021, <https://turkkad.org/hizmet/bir-kul-bir-resul-sergisi>

Ekler

Ek 1: “Bahriye mirlivalarından Eyüb Sabri kulları” (İÜ.NEK, Yıldız Fotoğraf Arşivi, 90850/92, 1885).

Ek 2: Eyüb Sabri Paşa'nın imzası (BOA, Y.PRK.ASK, 37/17, 4 Rebülâhir 1304/31 Aralık 1886).

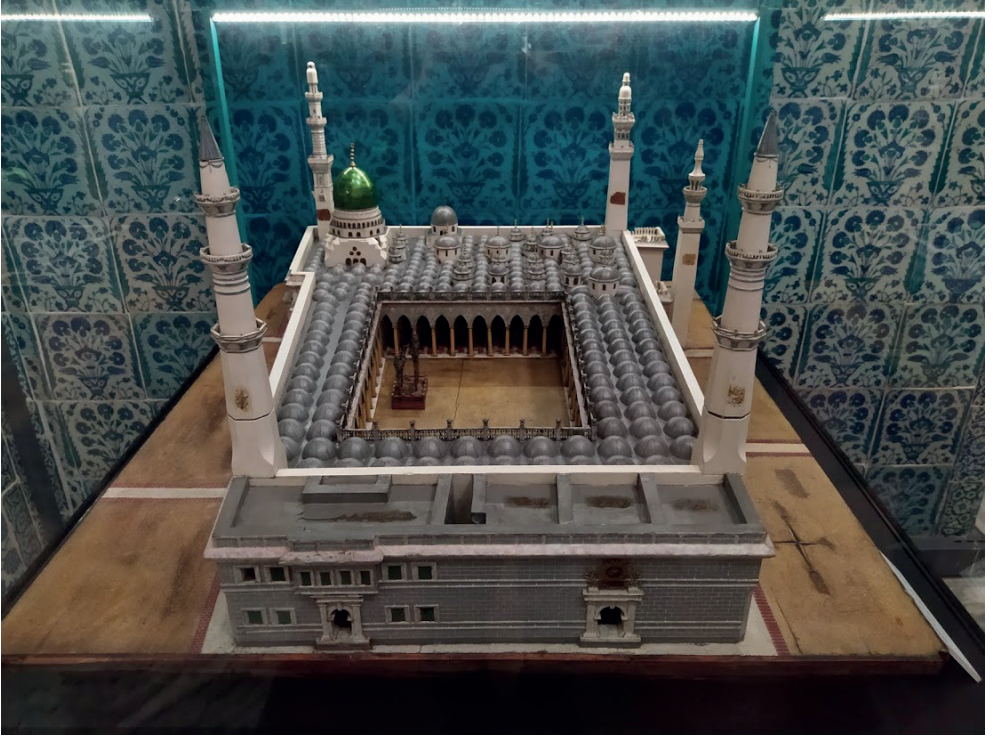

رئیس قومسویہ اصلاحیہ
و مدرسہ محاسبات
مد لواء
الوفا

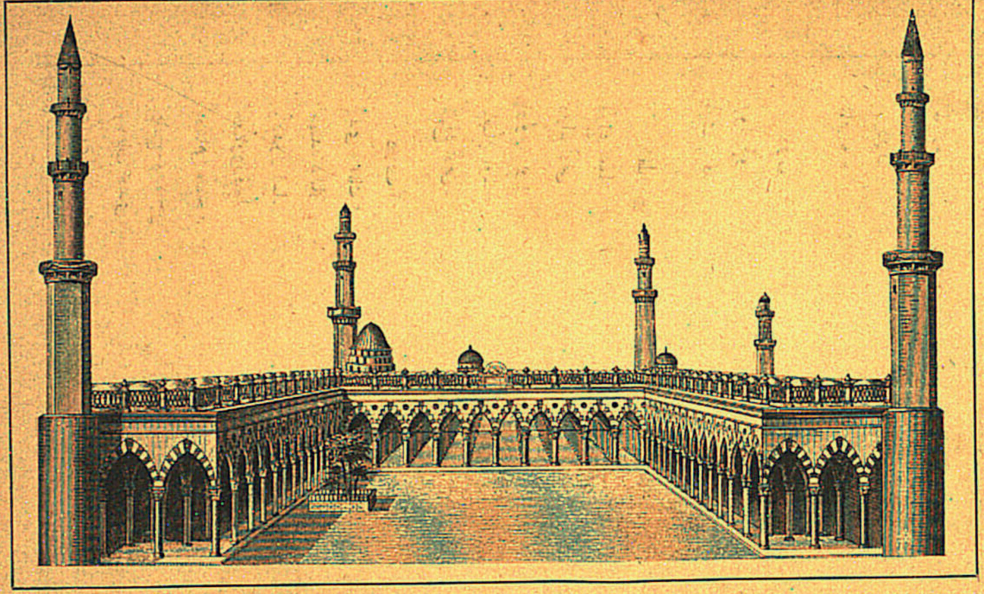
Ek 3: Eyüb Sabri'nin Cuma hutbesine dair yazdığı makale ("Varaka", Tercümân-ı Hakikat, nr. 707 (19 Ekim 1880), s. 3).

Ek 4: Topkapı Sarayı'nda bulunan Mescid-i Nebevî maketi (© Ömer Faruk CAN, 2020).

Ek 5: Bâb-ı Mecîdî içinden Mescid-i Nebevî (Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Medîne*, I, s. 8).

Ek 7: Hırka-i Şerif Camii'nde bulunan Mescid-i Nebevî maketi (© Ömer Faruk CAN, 2020).

Ek 8: “Bir Kul, Bir Resul” sergisindeki Mescid-i Nebevî maketi (Türk Kadınları Kültür Derneği (TÜRKKAD), “Bir Kul, Bir Resul Sergisi”, (Erişim 13 Temmuz 2021)).

Ek 9: Topkapı Sarayı'nda bulunan Kâbe maketi (© Ömer Faruk CAN, 2020).

Bir Sultan Ailesinin İnşası: Padişah II. Abdülhamid'in Kızlarından Nâile Sultan ve Damat Arif Hikmet Paşa'nın İzdivacı

Building a Sultan Family: Marriage of Naile Sultan, The Daughter of Padishah Abdulhamid II, and Arif Hikmet Pasha

Lale Uçan*

*Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: L.U. 0000-0002-4393-743X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Lale Uçan,

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: lucan@fsm.edu.tr

Başvuru/Submitted: 06.07.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested: 08.10.2021

Son Revizyon/Last Revision Received: 19.10.2021

Kabul/Accepted: 20.10.2021

Atıf/Citation:

Uçan, Lale. "Bir Sultan Ailesinin İnşası: Padişah II. Abdülhamid'in Kızlarından Nâile Sultan ve Damat Arif Hikmet Paşa'nın İzdivacı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 75 (2021): 191-221. <https://doi.org/10.26650/iutd.963184>

Öz

Osmanlı'nın son yüzyılında pek çok alanda değişim ve dönüşüm yaşanırken onun etkileri, toplum yapısından ekonomik siyasal düzenlemelere; devlet teşkilatından hukuk, eğitim ve aile hayatına kendisini göstermiştir. Makalede II. Abdülhamid'in kızlarından Nâile Sultan'ın özelinde padişah kızının aile kurma süreci, bu gelişmeler doğrultusunda anlatılmıştır. Hanedan kızlarının evlendirilmesi İslâmî değerler, geleneksel yaşantı ve dönemin kendine has özellikleri ile şekillenmiştir. Bu evlilikler, hanedanın şan ve şerefi ile birlikte sarayın temsili için bir imkan sağladığı gibi sultanefendinin yeni yaşam alanındaki konumu için de önemli bir adımdır. Nâile Sultan'a eş seçiminin yanı sıra düğün hazırlıkları, nikâhı ve bu sebeple ona tahsis edilen mekân ele alınırken konu saray, gelin ve damat açısından bütünlük içinde değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: II. Abdülhamid, Nâile Sultan, Arif Hikmet Paşa, Evlilik, Çeyiz, Sâhilsaray

ABSTRACT

In the last century, the Ottoman Empire underwent change and transformation in many areas ranging from the social structure and economic and political regulations, through state organization to law, education and family life. This study elucidates the process of establishing a family of a padishah's daughter in line with these developments, taking Nâile Sultan's, marriage, one of Abdulhamid's daughters as an example. The marriage of dynasty girls was shaped by Islamic values, traditional life, and the unique characteristics of the era. These marriages, along with the glory and honor of the dynasty, provided an opportunity to represent the palace, as well as an important step for the sultan's position in his new living space. While discussing the choice of spouse's wedding preparations, marriage, and the venue, the subject has been evaluated in integrity in terms of the palace, the bride and the groom.

Keywords: Abdulhamid II, Naile Sultan, Arif Hikmet Pasha, Marriage, Dowry, Shore Place

Extended Abstract

Wedding in the Ottoman palace is a dynastic ceremony in terms of social, cultural, traditional and economic aspects. As much as the conditions of the era shaped this ceremony, the wedding showcases the power of the palace, and serves as an environment where the state exhibits its power. This study examines, the process of building a dynasty family using the case of Nâile Sultan, one of the daughters of Abdullhamid II (1842-1918), as an example. Her marriage took place during the reign of her father Abdulhamid II. The period, which was an important stage in her life from the choice of a husband and dowry preparations, through her wedding to the shore palace allocated to her has been evaluated. Nâile Sultan was born on January 9 1884. She was only able to see her mother, Dilpesend Kadın, until she was 17. In the summer of 1901, Dilpesend Kadın became sick and died. Nâile Sultan, was a pianist, harpist and violist. She displayed these skills during the visit of the Emperor Wilhelm II (1859-1941) and his wife, Empress Augusto Victoria to Istanbul. Upon returning to her country, the Empress relayed that they left Istanbul with good memories and that Nâile Sultan's musical talent was remarkable for her age. She sent her gifts of toys.

The change and transformation that took place in the last century of the Ottoman Empire was experienced in many layers of the social structure. Dynasty weddings and the sultan's family were also affected by these developments. Palace marriages should be looked at holistically, both because they were formed within the framework of ancient tradition, and because of the special aspects they contain. Several parameters guided the issue of choosing a husband for Nâile Sultan. First, the determination of the groom by the woman and the shaping of the marriage with the consent of the bride can be read as a sign of superiority. The negative marriages of Nâile Sultan sisters, Zekiye and Nâime Sultans also directed her marriage. Nureddin and Kemaleddin, sons of Gazi Osman Pasha, were chosen for Zekiye and Nâime Sultans. Abdulhamid II rejected Gazi Osman Pasha's younger son Cemaleddin for his daughter, Nâile Sultan, because Nureddin's and Kemaleddin's attitudes, which were not suited for marriage, and as result, affected the sultan's husband choice for Nâile Sultan. After these two negative marriages, the good qualities and paternal discipline of Abdurrahman Pasha's son Arif Hikmet were valued in the choice of the groom. In this process, the issue of who the groom's father would be was as much a priority as the choice of the groom. The groom's father, Abdurrahman Pasha, was a figure that the sultan found to be successful. Lastly, the happiness and felicity of the bride in the marriage was requested for the daughter of the padishah. Nâile Sultan's wedding took place in Yıldız Palace on, a winter day, on February 27, 1905.

Dowry has a significant place the in Ottoman society. If the bride is a member of a dynasty, its magnificence becomes even more prominent. Sultan Abdulhamid II approached the dowry issue sensitively and covered the dowry expenses of some of his daughters himself. Nâile

Sultan's veil, gowns, fur, and shoes were embroidered. Embroidery was present in all sultan's clothes. The sultan, whose dress and shoes were prepared as a set, were white, blue, pink and amethyst in color. Nâile Sultan's outfits were completed by a large diamond solitaire gold ring, earrings surrounded by large gold stones, a bracelet surrounded by large-medium gold stones, large-medium gold stones and a crown decorated with small diamonds. Engagement set was prepared for the groom.

As the weddings of the sultans were held together, sometimes the wedding dates were also postponed. One of the most striking points about this wedding is that the economic issues and the conditions of the country were taken into consideration. It was underlined that there was no need for banquets held in sultan's palaces during the period. Although an attitude befitting the sultan's personality was displayed, during the reign of Abdulhamid II, the number of people who were served meals at weddings decreased in comparison with the previous weddings. Nâile Sultan's wedding dinner confirms this information. Meanwhile, upon looking at the wedding expenses of Nâile Sultan, this was determined in the wedding expenses of Nâile Sultan, even though the giving of gifts and presents in some wedding ceremonies was abolished.

After Arif Hikmet became the groom positive developments in his salary and societal status, along with retirements, plans were noticed. He received a *sihriyyet* salary as a groom. *Sihriyyet* salary is the salary that the groom receives due to his duty and the money he receives upon the approval of his marriage. This marriage did not only have financial benefits for the groom. The salary of Nâile Sultan was also adjusted. Nâile Sultan's salary was higher than Arif Hikmet Pasha's. Among the factors affecting the increase in the salary of the married sultan, was her father's being alive with whom she has a strong relationship. The shore palace allocated to Nâile Sultan in Kuruçeşme is among the precious districts in Istanbul at the beginning of the 19th century. The shore palace and the mansion behind it, which belonged to the former Naval Minister Hasan Pasha, were given to the sultan for residence. Both structures needed repair. Nâile Sultan and her husband lived in the seaside palace in Kuruçeşme for 19 years between 1905 and 1924.

Giriş

Osmanlı sarayında gerek İslâmî kaideler gerekse de gelenek çerçevesinde şekillenen evlilik, hanedan arasında olduğu kadar, topluma yansıyan yönleriyle büyük önem arz eden merasimler arasında yer alır. İlk Osmanlı hükümdarları kızlarını diğer Anadolu hükümdarları, onların oğulları ya da maiyetlerindeki beylerle evlendirmiştir. Bununla birlikte üst düzey devlet adamları, komşu devlet ya da beyliklerin hanedan mensuplarıyla izdivaçlar da söz konusu olmuştur. 18. yüzyıl ve sonrasında Batı'ya yönelik hız kazanırken; değişimin sosyal, ekonomik ve toplumsal etkileri her alanda olduğu gibi hanedan yaşamını etkilese de sultanefendilere¹ damat seçimi takip edildiğinde, her dönem sarayın siyasi gücüne fayda sağlayacak kişiler ve oğullarının tercih edildiği görülmektedir².

Bir Sultan Ailesinin İnşası: Sultan II. Abdülhamid'in Kızlarından Nâile Sultan ve Damat Arif Hikmet Paşa'nın İzdivacı isimli makalemizde, hanedanın iç halkasında önemli bir yeri olan evlilik konusu Nâile Sultan'ın özelinde değerlendirilecektir. Son dönem sultanefendilerin yaşam şekillerini anlamaya yönelik evlilik mevzusu, damat seçimi, çeyiz-nikâh hazırlıkları, sultanefendiye tahsis edilen mekân bağlamında incelenecektir. Bu yönüyle, Nâile Sultan'ın saray dışındaki yaşama ilk adım atış süreci mercek altına alınacaktır. İktidarların temsil gücünün uzantısı merasimler, gücün teşhir edilmesi için önemli araçlardır³. Sultanefendiler, nikâhları sonrasında kendilerine ihsan edilen yerlerde yaşarlar. Padişah sarayı ve eşlerinin hâneleri yerine bağımsız bir yaşam alanında saray teşkilatı kurmuş olmaları, onlara statü kazanmaları için ortam hazırlamaktadır. Sultanefendiler, padişah sarayını temsilen yeni yaşam alanlarında imparatorluk adâbını ve usûlünü sergilemektedirler⁴. Bu minvâlde, Nâile Sultan'ın izdivacına tüketim kültürü ve yeni yaşamının maddi göstergeleri çerçevesinden de bakılacaktır.

Nâile Sultan'ın Biyografisinden Kısa Bir Kesit

Osmanlı tahtının 34. Padişahı Sultan II. Abdülhamid'in⁵ dokuz kızı ve sekiz oğlu olmuştur⁶. Nâile Sultan'ın annesi Çerkez asıllı Dilpesend Kadınefendi, Kızılbeg

1 Padişah kızı için kullanılmaktadır.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 157-166; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 87 vd.; A. D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, yay. haz. Mustafa Armağan, çev. Şerafettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 139-149; Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 89-91.

3 Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 209-210.

4 Tülay Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul*, sayı 3, (1992), s. 109-118.

5 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş, İstanbul 2019, s. 257-274; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s. 244-259.

6 Annesi Nazikedâ Kadın olan Ulviye Sultan 1868 yılında dünyaya gelmiştir. 21 Ocak 1872 tarihinde Dolmabağçe Sarayı'nda doğan Zekiye Sultan'ın annesi Bedrifelek Kadınefendi idi. II. Abdülhamid'in 1876 senesinde

Maksud Giray⁷ ve Esmâ Hanım'ın kızıdır⁸. 1865 yılında doğduğu söylenen Dilpesend Kadınefendi'nin⁹, Mest-i Ahû, Pakize¹⁰ ve Mithat isimlerinde kardeşleri olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in *sevgili haremelerinden olmadığı* söylenen¹¹ Dilpesend Kadınefendi, uzun boylu¹², siyah saçlı ve buğday tenlidir. Güzelliğinden ziyâde boyu ve edasıyla anlatılan Dilpesend Kadınefendi¹³, kendi halinde sessiz ve sakince tek evladı olan Nâile Sultan'la birlikte yaşamıştır¹⁴. Otuz altı yıl kadar süren kısa bir yaşam sonrasında 1901 senesi yazında hastalanan Dilpesend Kadınefendi, bu dönemi acılar içerisinde geçirmiştir. O kadar ki; derdine çare bulunamayan kadınefendinin ağrılarının morfinle dindirilmesi için sultandan izin istenmiştir. Morfin yapılmasına müsaade edilmesi sonrasında, Dilpesend Kadınefendi hayata gözlerini kapamıştır¹⁵. Mislimelek Hanım, o tarihlerde genç kız olan Nâile Sultan'ın annesinin ölümü ile üzüntüsünden baygınlık geçirdiğini yazmaktadır¹⁶. Dilpesend Kadınefendi, Yahya Efendi'de bulunan türbeye defnedilmiştir¹⁷.

-
- Bîdar Kadın'dan doğan kızı Nâime Sultan'dır. Padişah 31 Ekim 1886 tarihinde Yıldız Sarayı'nda hayata gelen evladına, Ayşe ismini vermiştir. Ayşe Sultan'ın annesi, Müşfika Kadınefendi idi. Ayşe Sultan'ın doğumundan yaklaşık yirmi gün sonra Emsâlinur Kadınefendi, Şadiye Sultan'ı hayata getirmiştir. Refia Sultan, 15 Haziran 1891 tarihinde doğmuştur. Annesi İkbâl Sâzkâr idi. Padişah, Hadice Sultan'ın vefatıyla evlat acısı yaşamıştır. 10 Haziran 1897'de doğan sultan daha bir yaşını doldurmadan sebebi belli olmayan bir rahatsızlık sonrasında hayata veda etmiştir. Babası, Hamidiye Etfal Hastanesi'ni Hatice Sultan'ın ölümü sonrasında yaptırmıştır. Sâmîye Sultan'ın annesi İkbâl Saliha Naciye idi. Yaklaşık iki sene kadar hayata tutunan küçük sultan, 24 Ocak 1909 tarihinde hayata gözlerini yummuştur. Şehzâde Mehmed Selim Efendi padişahın ikinci evladı diğer taraftan hayata gelen ilk oğlu idi. Annesi Bedrifelek Kadınefendi, 10 Mart 1872'de Dolmabahçe Sarayı'nda doğumu gerçekleştirmiştir. Bidar Kadınefendi, Nâime Sultan'dan sonra 16 Ocak 1878 tarihinde Abdülkadir Efendi'yi hayata getirmiştir. 11 Şubat 1878'de doğan Ahmed Efendi'nin annesi Bedrifelek Kadınefendi idi. Mezide Kadınefendi, Mehmed Burhaneddin'in annesi idi. Doğum, 18 Aralık 1885 tarihinde gerçekleşmiştir. Sultanın on ikinci çocuğu Abdurrahim Hayri Efendi'nin annesi İkbâl Peyveste idi. 14 Ağustos 1894 tarihinde dünyaya gelmiştir. İkbâl Behice Maan Hanım, 22 Haziran 1901 tarihinde dünyaya gelen ikiz çocukların Mehmed Bedreddin ve Ahmed Nureddin Efendilerin annesi idi. İkiz şehzâdelerin doğumu, Yıldız Sarayı'nda gerçekleşmiştir. İkbâl Naciye Hanım'dan, sultanın son erkek evladı Mehmed Abid Efendi'nin annesi idi. Şehzâde 17 Eylül 1905 tarihinde, Yıldız Sarayı'nda gözlerini dünyaya açmıştır. Ayşe Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 257-274; Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları Kızları*, s. 171-183; Alderson, *a.g.e.*, s.297-299.
- 7 Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, yay. haz. Edadil Açıba, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 66-67.
- 8 *Haremde Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi II. Abdülhamid'in Gelini Mislimelek Hanım, İstibdat Döneminin Bilinmeyenlerini Anlatıyor*, haz. Nemika Deryal Marşanlıoğlu, İnkılap, İstanbul 2011, s. 119-120.
- 9 Alderson, *a.g.e.*, s. 297; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 174.
- 10 BOA, İ.ML, 80/16, lef 1, 25 III 1314 (6 Haziran 1898).
- 11 *Haremde Sürgüne*, s. 119-120.
- 12 Ömer Faruk Yılmaz, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Hayatı*, Çamlıca, İstanbul 2013, s. 113.
- 13 Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, s. 128.
- 14 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 180; Nahid Sırrı Örik, *Abdülhamid'in Haremi*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 23.
- 15 Kadınefendinin kanser hastası olduğu bilgisine de ulaşılmıştır. *Haremde Sürgüne*, s. 119-120; Nahid Sırrı Örik, Nâile Sultan'ın şiddetli bir kum sancısı çektiğini bu sebepten vefat ettiğini yazar. Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, s. 128.
- 16 *Haremde Sürgüne*, s. 119-120.
- 17 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 174; *Haremde Sürgüne*, s. 120. Yapmış olduğumuz ziyarette Dilpesend Kadınefendi'nin Yahya Efendi Türbesi Mezarlığı'nda defnedildiğini gördük.

Annesi Dilpesend Kadınefendi'yi¹⁸ on yedi yaşına kadar görebilen Nâile Sultan'ın adı¹⁹ *Hânedan Defteri*'ne Abdülhamid-i sâninin 9 Ocak 1884 tarihinde doğmuş kızı olarak kayıtlıdır²⁰. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktıktan sonra yaklaşık yedi ay kadar Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet ettiği düşünüldüğünde, Nâile Sultan'ın Yıldız Sarayı'nda doğduğunu söyleyebiliriz. *Pek güzel* olduğundan bahsedilen Nâile Sultan²¹ padişahın çocukları arasında yedinci, kızları içerisinde dördüncü sıradadır²². Sultan dünyaya geldiğinde ona, *istediği şeye muvaffak olan, muzaffer*²³ anlamlarına gelen, Nâile ismi verilmiştir. Yeni doğan sultanefendiye, Padişah Abdülmecid'in kızlarından olup genç yaşta vefat eden halasının ismi uygun görülmüştür. Abdülhamid'in kızı Nâile Sultan'a düşkün olduğu bilgisine dönem hatıratından ulaşılmaktadır²⁴. Nâile Sultan'ın piyanist, arpist ve viyolensalist olduğu söylenirken, müzik hocasının Lombardi Bey olduğu paylaşılmaktadır²⁵. Şâdiye Sultan, kardeşi Nâile Sultan'la birlikte tiyatro temsillerini izlediklerini anlatmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in kendi locasında takip ettiği programlarda, kızları Nâile ve Şâdiye Sultanlar hemen yanındaki locadan etkinliklere iştirak etmişlerdir²⁶.

Resim 1
Naile Sultan²⁷

- 18 Mislimelek Hanım hatıralarında, Dilpesend Kadın'ın Seniha isimli kızının dünyaya geldiğini ancak beş ay kadar yaşayabildiğini aktarmıştır. *Haremden Sürgüne*, s. 111.
- 19 Kız kardeşleri Ulviye, Zekiye, Ayşe, Şadiye, Refia, Hatice, Samiye sultanlar; erkek kardeşleri Mehmed Selim, Mehmed Abdülkadir, Ahmed Nuri, Mehmed Burhaneddin, Abdurrahim, Mehmed Bedreddin, Ahmed Nureddin, Mehmed Abid Efendilerdir. A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 258-259.
- 20 BOA, A.DVNSHND, nr. 1, s. 15; Yahya Efendi Türbesi'ne yapmış olduğumuz ziyarette, Naile Sultan'ın mezarının da annesi Dilpesend Kadınefendi ile aynı türbede olduğunu gördük.
- 21 *Haremden Sürgüne*, s. 61.
- 22 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 171-183; Alderson, *a.g.e.*, s. 297-299.
- 23 Şemseddin Sâmî, "Nâil", *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1989, s. 1453.
- 24 Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 24.
- 25 Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid: Zamani ve Şahsiyeti*, Kubbealtı, İstanbul 2008, s. 224. Sarayın müzisyenlerinden François Lombardi (1865-1904) olduğunu düşünmekteyiz. François Lombardi, Augusto Lombardi'nin oğludur. Lombardi sarayda Ayşe Sultan'a piyano dersleri vermiş bir isimdir. 1904 yılında ölene kadar da sarayda hizmet etmiştir. Artemur Orkun Gündoğdu, *Osmanlı/Türk Müzik Kültüründe Avrupa Müziğinin Yaygınlaşması Süreci ve Levanten Müzikçiler*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s. 83.
- 26 *Haremden Sürgüne*, s. 107-108, 120.
- 27 İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, nr. 90904-0007.

Alman İmparatoru II. Wilhelm (1859-1941) Osmanlı topraklarına ilk ziyaretini 1889 tarihinde gerçekleştirmiştir. Bu gezi sırasında imparatorun eşi Augusto Victoria, harem ve saray hanımlarını görmek istemiştir. Harem teşkilatı, kuralları ve hiyerarşisinin dış dünyaya kapalı bir ortam olması bir gizem uyandırmıştır. İmparatoriçenin harem ziyaretindeki karşılama töreninde ise bu yıllarda beş yaşlarında olan Nâile Sultan, imparatoriçeye buket takdim etmiştir. İmparatoriçenin protokol kurallarının dışına çıkarak, Nâile Sultan'ın yanaklarından öptüğü anlatılmaktadır. Nâile Sultan da harem çıkışında imparatoriçeye kaldıkları köşke kadar refakat etmiştir²⁸. Alman imparatoru ve imparatoriçesi ülkelerine döndüklerinde, İstanbul'dan güzel anılarla ayrıldıklarını paylaşmışlardır. Nâile Sultan'ın mûsikîde yaşına göre dikkate değer kabiliyetini *şayân-ı taaccübe* varacak seviyede hayretle karşılamışlardır. Bu sebeple, Nâile Sultan'a hediye olarak oyuncak gönderilmiştir²⁹. Sonrasında ise, Nâile Sultan'ın kardeşi Şehzâde Burhaneddin Efendi ile birlikte Alman imparatoruna ve imparatoriçesine *yadigâr* olarak gönderdikleri fotoğraftan duyulan memnuniyet bildirilmiştir³⁰. Bu tür ziyaretlerin siyasi, ekonomik, kültürel etkilerinin yanı sıra saray çocuklarının nezdindeki yansımaları önemlidir. Saray çocuklarının resmî törenlerde, kendilerine açılan alanda temsil vazifelerini üstlenmelerine şahit olmaktayız. Bu yaklaşım, protokolda kız ve erkek çocuğun birey olarak görülmesi adına ve ona olan saygının ifade şekli olarak kıymetlidir.

Nâile Sultan'ın tespit edebildiğimiz gelirleri arasında Şirket-i Hayriye hisselerini söyleyebiliriz. Şirket-i Hayriye 17 Ocak 1851 tarihinde İstanbul, Adalar ve Boğaziçi arasında düzenli ve güvenli ulaşımı sağlamak amacıyla faaliyete geçen ilk anonim şirkettir. Osmanlı hanedan mensuplarının bu şirket hisselerinde payı olduğu bilinmektedir. Sultan Abdülmecid'in ve Bezmiâlem Valide Sultan'ın³¹ isimleri örnek olarak verebilir. Sultan II. Abdülhamid'in çocuklarının da bu şirket hisselerinde payı vardır. Şirket-i Hayriye hisselerinden beş hisselik pay Şehzâde Burhaneddin Efendi'ye³² ayrılmış; Nâime ve Nâile Sultanlara dörderden³³ sekiz; toplamda ise on üç hisse düzenlenmiştir. Her hissenin senede 500'lük Osmanlı altını faiziyle birlikte Osmanlı altını kârını mart ve eylül aylarında şirketin hazine sandığından zikrettiğimiz isimlere ödeme yapılması planlanmıştır. Bu isimlerden kalacak hisselerin öncelikle evlatlarına³⁴, şayet çocukları yoksa üç kardeşten birbirine intikal etmesi kararlaştırılmıştır³⁵. Süreç içerisinde birtakım sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Hisse senetlerinin kârları alınmayınca, konu ile ilgili olarak Agop Paşa görevlendirilmiştir³⁶.

28 A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 53; Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, ed. Lütfü Tınç, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 36.

29 BOA, Y.PRK.NMH, 4/47, lef 1-2. 11 Kânunuevvel 1889 (23 Aralık 1889).

30 BOA, Y.PRK.EŞA, 10/87, 20 Mart 1890.

31 Arzu Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 136-143.

32 BOA, Y.EE, 5/19, 26 Mayıs 1306 (7 Haziran 1890).

33 BOA, Y.PRK.BŞK, 23/17, 13 Muharrem 1309 (19 Ağustos 1891).

34 Nâile Sultan'ın çocuğu olmamıştır. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 180.

35 BOA, Y.EE, 5/19, 26 Mayıs 1306 (7 Haziran 1890).

36 BOA, Y.PRK.BŞK, 23/17, 7 Ağustos 1307 (19 Ağustos 1891).

Şirket-i Hayriye hisse senetlerinden Nâime ve Nâile Sultanlar ile Şehzâde Burhaneddin Efendi'ye 6.500 kuruş altın, 13 tahvil, her bir adedi 152 Lira kıymetinde 1.976 Lira ayrılmıştır³⁷. Nâile Sultan'ın gelirleri arasında öncesinde Zekiye Sultan'a verilmiş sonrasında Nâile Sultan için ihсан buyrulmuş Küre Bakır Madeninden de bahsedebiliriz³⁸.

Padişahın çocukları arasında hayatlarının sonuna kadar sıkıntı çekmeden yaşayan iki isim zikredilir: Nâile Sultan ve Burhaneddin Efendi. Bu iki isim ayrıca aile içerisinde, Sultan II. Abdülhamid'in en çok sevdiği çocukları olarak da bilinir. Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında en fazla *ihsân-ı şahâne*ye yine onlar sahip olmuşlardır. Bu sebeptendir ki; menkul ve gayrimenkul birikimleri onların hayatlarının sonlarına kadar refah içinde yaşamalarına yardımcı olmuştur³⁹.

Saraya Damat Olmak

Sarayda nikâh, soyun devamı olduğu kadar statü kazanımıdır. Saraya damat olmak prestijle birlikte sorumlulukları beraberinde getirmiştir⁴⁰. Sultan II. Abdülhamid'in kızlarına damat seçerken titiz davrandığı, özellikle de eğitilmiş, asalet sahibi ve yakışıklı gençler olmasına özen gösterdiği bilinmektedir⁴¹. II. Abdülhamid kızı Nâile Sultan'ın izdivacını inşâ ederken⁴² damat seçimindeki öncelikli kriteri ne idi? Bu evlilik üzerinden konu ele alındığında, birkaç parametre meseleye yön vermektedir. İlk parametre damadın kim olacağı meselesi idi. Cemâleddin Bey⁴³, Nâile Sultan için damat adayı olarak ismi zikredilen ilk kişi idi. Cemâleddin Bey'in ağabeylerinin Nâime ve Zekiye Sultanlarla yapmış oldukları olumsuz evlilikler sonrasında, Cemâleddin Bey damat adayı olarak uygun bulunmaz. Dolayısıyla Nâile Sultan'ın evliliğine değinmeden aslında onun da izdivacını etkileyen ablaları Nâime ve Zekiye sultanların eşleri üzerinde durulmalıdır⁴⁴. Kemâleddin Paşa'nın

37 BOA, Y.PRK.ML, 28/76, lef 1, 14 Kânunusani 1323 (27 Ocak 1908).

38 BOA, Y.PRK.SGE, 11/37, lef 2, 14 Temmuz 1324 (27 Temmuz 1908); İstanbul'da Nâile Sultan ve eşi Arif Hikmet Paşa diğer tarafta İtalya Devleti tebasından İzak Fernandes tarafından imzalanan mukavelename içeriğine bakıldığında sürecin ne şekilde ilerlediği anlaşılmaktadır. BOA, HR.HMŞ.İŞO, 128/1, lef 7; Kastamonu Vilayeti İnebolu Kazasına bağlı Küre Nâhiyesi'nde bulunan Küre bakır madeni hakkında Nâile Sultan ile Fernandes arasındaki ihtilaf 28 Mayıs 1920 tarihli takrir ile etraflıca incelenmiştir. BOA, HR.HMŞ.İŞO, 128/1 lef 3, 2 Ağustos 1338 (2 Ağustos 1922); Nâile Sultan 1880 ve 1881 yıllarında 75.000 kuruş maaş almaktadır. Cevdet Kırpık, *Haremın Son Yüzyılı Sultanlar ve Damatlar*, Timaş, İstanbul 2012, s. 223; Nâile Sultan'ın gerek evliliği öncesinde gerekse sonrasında biriken maaşlarının ödenmesi yönünde kaleme alınan evrak mevcuttur. BOA, HH.İ, 120/22, 8 Recep 1216 (22 Kasım 1898), BOA, HH.İ, 177/11, 6 Şubat 1320 (19 Şubat 1905).

39 Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar Osmanlı Hanedanı'nın Sürgün ve Miras Öyküsü*, İnkılap, İstanbul 2007, s. 184.

40 Peirce, *a.g.e.*, s. 89; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 163-164; Uluçay, *Harem II*, s. 91-92.

41 Uluçay, *Harem II*, s.91-92.

42 A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 69-70.

43 Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın oğullarından. M. Metin Hülâgü, "Gazi Osman Paşa", *DİA*, c. XIII, s. 464-465.

44 A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 69-70.

Nâime Sultan ile izdivacının padişahın baskısıyla bittiği söylenmektedir⁴⁵. Nureddin Paşa ise Zekiye Sultan'ın eşi idi⁴⁶. Nureddin Paşa, eğlence ve lükse düşkün bir isimdi. Paşa'nın, İstanbul'un eğlence mekânları arasında sayılan Beyoğlu ve Kağıthane gezintileri meşhurdur. Dahası paşa, çapkınlığı ile de tanıtılmakta idi. O kadar ki; bu havâî tavırlar paşa hakkında birçok dedikoduyu beraberinde getirmiştir. Basına yansıyan haberlerle paşanın hovardalığı gündemi işgal etmiş ve gönül ilişkileri dillendirilmiştir⁴⁷.

Cemâleddin Bey damat olarak seçilmeyince, ibrenin yönü Arif Hikmet Bey (1871/72-1942)'e kaymıştır. Nâile Sultan ile Arif Hikmet Bey'in izdivacı nasıl inşâ edilmiştir? Evrak dilinde, damat seçiminde önemli bir kriter *mehâsin* kelimesi dikkatimizi çekmektedir. Kelime anlamı olarak göze hitap eden güzelliklerin yanı sıra iyilikler, manevi güzellikler, iyi ve güzel davranışlar anlamına gelen bu kelime özellikle damat seçiminde önceliğin hangi meziyet olduğuyula alakalı ipucu vermektedir. Damadın *evsâf-ı güzîde* ifadesiyle anlatılması onun nasıl bir kişi olduğunun ve çevresi tarafından nasıl tanındığının önemsenmesiyle ilişkilidir. Bu özelliklerini referans aldığı düşünülen damadın babası, *terbiyet-i peder* olarak zikredilir. Böylece Arif Hikmet Bey'in yetiştirilirken babasından almış olduğu terbiyeye vurgu yapılmıştır⁴⁸.

Sultan II. Abdülhamid'in en sevdiği damadı olarak tanınan Arif Hikmet Paşa'nın babasından sonra sadrazamlığa hazırlandığı söylenmektedir. Halid Ziya Uşaklıgil, gelini ve damadı şu sözlerle anlatır: "...Onun tâliine (*talihine*) Abdülhamid'in pek vakur (*ağır başlı*), pek ciddi bir fıtrat (*yaradılış*) sahibi olan kızı Nâile Sultan isâbet etmişti. Kendisi de mensup olduğu ailenin asaletinden ve babasının devrettiği nezâhetinden (*temizliğinden*) bir nebze (*parça*) kaybetmemiş olduğu için, bu izdivaçlar içinde onunkine pek iyi bir numûne (*örnek*) olarak bakmak mümkündür..."⁴⁹

Damadın babasının kim olacağı meselesi ile konuya yaklaşıldığında ise Örik, II. Abdülhamid'in kızlarına damat seçerken onların babalarını memnun etmenin önemli olduğu üzerinde durmuştur⁵⁰. Nâile Sultan'a damat seçilen Arif Hikmet Paşa'nın babası Sadrazam ve

45 Sara Ertugrul, *Geçmiş Zaman Olur ki...*, anlatan Mevhive Celâlettin, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1953, s. 79; Uluçay, *Harem II*, s. 92.

46 Düğünü 1889 tarihinde gerçekleşen Nureddin Paşa, diğer damatlar gibi Maliye Hazinesi'nden 9.000 kuruş sıhriyet maaşı almıştır. Bu miktar düğünden bir sene sonra 15.000 kuruşa çıkarılmıştır. Cevriye Uru, *Sultan II. Abdülhamid'in Kızı Zekiye Sultan'ın Hayatı (1872-1950)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 28-29.

47 Uru, *a.g.t.*, s. 16-20; BOA, Y.PRK.UM, 34/119, 29 Nisan 1312 (11 Mayıs 1896).

48 BOA, Y.PRK.MŞ, 8/10, lef 6, 5 Şubat 1320 (18 Şubat 1905).

49 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi Anılar*, yay. haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003, s. 235-236.

50 Örik, *Saraylılar*, s. 18, 31; Haluk Y. Şehsüvaroğlu, "Plevne Müdafii Gazi Müşir Osman Paşa", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 21, İstanbul 1951, s. 937-940.

Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa⁵¹ (1835-1941), Sultan II. Abdülhamid'in başarılı bulduğu bir isimdi⁵². Damadın babasının özellikleri de Nâile Sultan ile Arif Hikmet Paşa'nın evliliklerine olumlu yaklaşılmasına zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak bu izdivaçta, Nâile Sultan'ın rızası çerçevesinde hareket edilmiş ve bu *emr-i hayrın* her iki tarafa saadet ve mutluluk getirmesi temennisinde bulunulmuştur⁵³.

Arif Hikmet Bey'den Damat Arif Hikmet Paşa'ya

Hanedan evliliklerinde kendilerine çizilmiş alan ve imkân çerçevesinde hareket eden damat, eşinin vasıtasıyla kendi nüfuzunu şekillendirmiştir. Damat, iktidar alanının içinde bulunmakla birlikte yerini ve konumunu bilmesi gereken bir sınırdadır. Sultanın evlilik inşasında ortaya konulan olanaklar, damadı bağlamaktadır. Nikâh sonrasında damat gücünü bir yönüyle de sultandan almaktadır. Bu sebeple, damadın hayatının nasıl etkilendiğinin anlaşılması bakımından terfiler, görevler ve maaşlar dikkate alınmalıdır. Bu bakış açısıyla, damadın hayat standartlarındaki değişimin izinin sürülmesinin konuya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Öncelikle padişah kızı, maddi olarak damat karşısında güçlü durmaktadır. Sultanın maaşı, damattan daha yüksektir. Padişah tarafından tahsis edilen saray sultana aittir ve damat sarayda herhangi bir hak iddia edemez. Damadın tek eşlilik mecburiyeti, odalık temin edememesi sultanı korumaya yöneliktir. Damat, nişan ya da evlilik sonrasında hanedan mensubu olmaları itibarıyla yüksek rütbelere terfi ettirilmiştir. Bu yeni konumun onun hem maaşına hem de toplum içerisindeki saygınlığına olumlu etkileri olmuştur. Diğer taraftan, damatlık anlayışı içerisinde kimi zaman lüks hayata meyletme yer etse de sürgün, tecrit, idam gibi cezaların unutulmaması gerekir⁵⁴.

II. Meşrutiyet öncesinde damatlar için tercih edilen mevki olarak Şûrâ-yı Devlet'in çeşitli daireleri karşımıza çıkmaktadır. Cevdet Kırpık, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında onaylanan damatların hemen hemen hepsinin Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atandığını söylemektedir⁵⁵. II. Abdülhamid döneminde subay kökenli damatların terfilerinde bir standart uygulamaya rastlanılmamış, diğer taraftan sivil damatlar kadar çabuk yükselmediklerine vurgu yapılmıştır. Bu anlamda askeri prosedürün göz ardı edilmediğinin altı çizilmelidir⁵⁶. Rütbe, makam ve mevkinin yanı sıra damatlar maaş almışlardır: *Sihriyet*⁵⁷ maaşı. Bu, damatların vazifeleri gereği almış oldukları maaşlarla birlikte, evliliğin padişah tarafından resmen

51 Abdurrahman Paşa (Abdurrahman Nureddin Paşa) hakkında detaylı bilgi bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicilli Osmanî Zeyli*, yay. haz. Gülbadi Alan, TTK Yay., Ankara 2008, c. I, s. 59-64.

52 Kırpık, *Haremın Son Yüzyılı*, s. 56.

53 BOA, Y.PRK.MŞ, 8/10, lef 6, 5 Şubat 1320 (18 Şubat 1905).

54 Alderson, *a.g.e.*, s. 155; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 163-164; Uluçay, *Harem II*, s. 91-92; Kırpık, *a.g.e.*, s. 322-323.

55 Arif Hikmet ve Mehmet Şerif Paşalar gibi damat olduklarında Şûrâ-yı Devlet'te çalışan isimler de bulunmaktadır.

56 Kırpık, *a.g.e.*, s. 267, 293-294.

57 Fikhî terim olarak sihriyet evlilik sebebiyle meydana gelen hisımlıktır. Detaylı bilgi için bkz. Hamza Aktan, "Sihriyet", *DİA*, c. XXXVII, s. 111-112.

onaylanmasıyla onlara bağlanan damatlık maaşlarıdır. Prosedür gereği *sihriyet* maaş miktarı, padişahın emriyle belirlenmiştir. Bu şekilde *sihriyet-i seniyye tertibinden* damatlık maaşları bütçede gösterilmiştir. Damatların çoğunluğu memur olduklarından, bu vazife dolayısıyla memuriyet maaşları da bulunmaktadır. Bazen bu iki maaş birleştirilip, tek maaş şeklinde ödeme yapılmıştır⁵⁸. *Sihrîyet* maaşını, damadın taçlandırılması olarak ifade edebiliriz.

Nâile Sultan'la evlenen oğlu Arif Hikmet Paşa, 1871/1872 yılında Prizren'de dünyaya gelmiştir. Evlilik öncesi memuriyetlerine bakıldığında, öncelikle 1892 yılında Aydın vilâyeti maiyet memurluğu vazifesini yerine getirdiği görülmektedir. Sonrasında Şûrâ-yı Devlet azalığına tayin olmuştur. Nâile Sultan ile evlenen Arif Hikmet Bey artık vezirdir⁵⁹. Bu süreç, damadın terfî edebilmesinin yolunu açarken öncelikle Nâile Sultan'ın maaşının, Zekiye Sultan'ın maaşına muadil bir seviyeye getirilmesi bildirilmiştir⁶⁰. 1904 yılı kayıtlarına bakıldığında, Zekiye Sultan'ın maaşının 80.000 kuruş olduğunu görmekteyiz⁶¹. Padişah kızları arasında yapılan maaş düzenlemesi sonrasında damat için uygun görülen prosedür de devreye girmiştir. Akabinde damada maaş tahsis edilmiştir⁶². Düğünden çok kısa bir sonra yani Mart 1905 tarihi itibarıyla, damada memuriyet ücretinin yanı sıra Mâlîye Hazinesi'nden *emsâl-i vech* 12.500 kuruş maaş bağlanmıştır⁶³. Tarihler Ocak 1906'yı gösterdiğinde ise Damat Arif Hikmet Paşa'nın 6.000 kuruşluk maaşı 9.000 kuruş zam ile 15.000 kuruşa yükseltiştir⁶⁴.

58 Kırpık, *a.g.e.*, s. 267, 293-294.

59 Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, c. III, s. 106-108.

60 BOA, BEO, 2520/188978, lef 1, 23 Şubat 1320 (8 Mart 1905).

61 BOA, BEO, 2337/175221, 29 Mart 1320 (11 Nisan 1904); Sultan maaşlarını etkileyen faktörler arasında medeni durum, babasının sağ olması ve babası ile olan ilişkiler sayılabilir. Kırpık, *a.g.e.*, s. 217.

62 BOA, BEO, 2520/188978, lef 1, 23 Şubat 1320 (8 Mart 1905).

63 BOA, ŞD, 3195/157 10 Mart 1321 (23 Mart 1905).

64 BOA, ŞD, 3196/28, 13 Kânunusani 1321 (26 Ocak 1906); Evliliği sonrasında Damat Arif Hikmet Paşa'nın maaşı hakkında; Paşa'nın, 15 Kânunusani 1321 (28 Ocak 1906) tarihinden itibaren 15.000 kuruşa çıkarılması kaydı icra kılınmıştır. BOA, DH.MKT, 1048/43 lef 1, 29 Kânunusani 1321 (11 Şubat 1906). Evliliğin üçüncü yılına gelindiğinde Arif Hikmet Paşa'nın maaş düzenlemesinin diğer damatların maaşları göz önünde bulundurularak ayarlandığını ifade edebiliriz. 25 Ağustos 1908 tarihli Mâlîye Nezâretî'ne gönderilmiş olan tezkirenin cevabında, *memuriyet-i mülkiyelerinden* dolayı maaşı araştırılan Damat Arif Hikmet Paşa'nın nezaretçe maaşı bulunmayıp, sadece 15.000 kuruş maaşı olduğu açıklanmıştır. BOA, DH.MKT, 1289/20, lef 2, 20 Ağustos 1324 (2 Eylül 1908); Damatlar Nureddin, Ahmed, Halid, Mehmed, Ferik Salih ve Arif Hikmet Paşaların *sihriyete* göre dahiliye ve nizâmiye tahsisatı çerçevesinde almakta oldukları maaşların aynı olması lüzumu bildirilmiştir. BOA, İ.DUİT, 3/5, 10 Eylül 1324 (23 Eylül 1908). Sultan II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonraki döneme göz atıldığında eski Şûrâ-yı devlet azası olan Damat Arif Hikmet Paşa tarafından verilen dilekçede, kendisine *sihriyet* maaşı tahsis edilmediği ve mağduriyet yaşadığı belirtilmiştir. *Tazminat-ı nakdiye* talebinde mecburiyet hasıl olunca *Tensikat Kanunu*'nun dokuzuncu maddesi gereğince hak ettiği 1.000 Liranın ödenmesi talebinde bulunmuştur. Gerçekleştirilen düzenlemede *mâzûliyet maaşı* tahsis edilmek üzere açığa çıkarılan memurların tazminat olarak hükümetle alâkaları kesilmiştir. Gerekli tazminatın ödenmesi tabii ise de Arif Hikmet Paşa'nın vazifelerinde liyakat sahibi olması, işindeki başarısı ve tecrübesinden istifade edilmesi gerektiği göz önünde bulundurularak tayini istenmiştir. Damadın Şûrâ-yı devlet azalığı ile *riyâset-i saniyedeki* başarısı ifade edilmiştir. BOA, BEO, 3657/274214, lef 2, 13 Teşrinievvel 1325 (26 Ekim 1909); Damat Arif Hikmet Paşa'nın devlet tarafından istifade edilebilecek bir isim olması hasebiyle bu duruma mani olacak bir muamelede bulunulmaması bildirilmiştir. BOA, BEO, 3657/274214, lef 1, 19 Teşrinievvel 1325

Tablo 1: Damat Arif Hikmet Paşa ve Diğer Damatların Almış Oldukları Maaşlar ⁶⁵		
Sihriyyet Maaşı (kuruş)	Memuriyet Maaşı (kuruş)	İsim
15.000	16.704	Damat Müşir Nûreddin Paşa
15.000	16.704	Damat Ahmed Paşa
15.000	16.704	Damat Hâlid Paşa
9.000	16.704	Damat Mehmed Paşa
10.000	7.579	Damat Ferik Salih Paşa
12.500	15.000	Damat Arif Hikmet Paşa
76.500	89.397	Toplam

Maddi Kültür Değerleri Yönünden Nâile Sultan'ın Düğün Hazırlıkları

Arapça kökenli bir kelime olan *çeyiz/cehâz* kelimesinin sözlük anlamlarından birisi gelinin pederi, evinden kocası evine beraberinde getirdiği elbise, eşya ve takımlardır⁶⁶. Osmanlı toplum yaşantısı içinde kız evlat için hazırlanan çeyizin kıymetli bir yeri vardır. Çeyiz bir anlamda ailenin gücünün göstergesidir⁶⁷. Gelin, hanedan mensubu ise bu ihtişam daha da ön plana çıkmaktadır. Geline takılan mücevherlerden kıyafetlere, gündelik kullanılacak eşyalardan, hediyelere kadar hassasiyetle yaklaşılmıştır. Düğün hazırlıklarında çeyiz öncelikli mevzû görüldüğü için kısa zamanda özenle hazırlıkları tamamlamak üzere Hazine-i Hâssa dahilinde bir komisyon teşkil edilmiştir⁶⁸.

Sultan düğünlerinde kıyafet konusuna, kumaşın cinsinden rengine kadar itina ile yaklaşmıştır. II. Abdülhamid'in kızlarından Nâime Sultan, gelin kıyafeti olarak hanedan hanımlarının giydikleri koyu kırmızı renkli kostümü tercih etmez. Avrupa modasının uzantısı sayılan beyaz elbise giymiştir. Nâime Sultan'ın saray düğünlerinde beyaz

(1 Kasım 1909); Damat Arif Hikmet Paşa'ya Adliye Nezâreti'nden bildirilen malumatta, *mazûliyyet* maaşı tahsis edildiği ve kendisinin önceden almakta olduğu 3.000 kuruş *sihriyyet* maaşına bütçe çerçevesinde alıkonulduğu açıklanmıştır. BOA, BEO, 4216/316199, 12 Eylül 1329 (25 Eylül 1913); Damat Arif Hikmet Paşa 16 Ekim 1912'de Kamil Paşa tarafından kurulan kabinede Adliye Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet başkan vekili olarak karşımıza çıkar. 25 Şubat 1918'de Adliye Nâzırı olarak Tevfik Paşa kabinesinde yer almaktadır. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. III, s. 106-108; 13 Ocak 1919 tarihli Sadrazam Tevfik Paşa'nın idaresindeki heyette Adliye Nezâreti Başkanı olarak Arif Hikmet Paşa'nın ismi geçmektedir. BOA, DUİT, 9/52, 13 Kânunusani 1335 (13 Ocak 1919); Mart 1919'da görevinden istifa ederek ayan azalığı vazifesini üstlenmiştir. 1920 yılında ikinci defa Adliye Nâzırı olarak karşımıza çıkan Arif Hikmet Paşa, Maârif Nâzırı olarak da çalışmıştır. 1921 senesinde istifası sonrasında 2 Mart 1924'te hilâfetin ilgası kanunu üzerine saltanat hanedanı mensubu olması dolayısıyla hudut haricine çıkarılan isimler arasındadır. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. III, s. 106-108.

65 BOA, İDUİT, 3/3, 6 Nisan 1324 (19 Nisan 1908).

66 Sâmî, "Cehâz", *a.g.e.*, s. 488.

67 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 1; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 161-164; Uluçay, *Harem II*, s. 96.

68 BOA, Y.MTV, 279/32, 9 Haziran 1321(22 Haziran 1905); mücevherât: 740.000 kuruş, atıyye: 301.000 kuruş, avâid: 34.500 kuruş, takdim: 65.000 kuruş, avâni: 147.722 kuruş, nişan takımı: 37.022 kuruş, hediyeler: 284.658 kuruş, melbûsât: 136.209 kuruş, tefrişât: 390.382 kuruş, levâzım-ı beytiyye: 80.947 kuruş, tamir: 70.342 kuruş, yatak takımları: 50.077 kuruş, kiler mutfak takımları: 33.935 kuruş, saraya alınan sobalar: 28.440 kuruş, seccâde abdest takımları: 7.573 kuruş, damat beyin eşyaları: 10.436 kuruş, perakende: 15.071 kuruş, ziyâfet: 48.766 kuruş toplamda ise 2.482.080 kuruş. BOA., Y.PRK. KOM. nr.16/13 lef 1, 27 Kânunuevvel 1323 (9 Ocak 1908).

elbise giyen ilk isim olduğunun altını çizilir⁶⁹. O devir için çok da alışık olunmayan bu durum hoş karşılanmadığı gibi, elbisenin beyaz renkte olmasını tenkit edenlerin olduğu söylenmektedir⁷⁰. Nâile Sultan'ın duvağı, entarileri, kürkü ve iskarpini işlemelidir. İşleme sultanın bütün kıyafetlerinde kendisini göstermiştir. Nâile Sultan'ın çeyizindeki işlemlerde Sırmacı Mıgırdıç Ağa'nın emeği vardır. İnci sultanın kıyafetlerinde tercih edilmiş başka bir detaydır. Nâile Sultan'ın beyaz elbisesi, kürkü, iskarpini ve duvağı inciyle bezenmiştir⁷¹. Burada Madam Ephigénie Epenetos'un isminin zikredilmesi gerekir⁷². Sultanın ipekli beyaz uzun etekli fistanlık-iskarpin⁷³; mavi fistanlık-mavi iskarpin; pembe ipekli fistanlık-iskarpin; eflatun fistanlık-iskarpin takımlarının dikişlerinde bu hanımefendinin imzası vardır⁷⁴. Madam Ephigénie, sultanın birinci ve ikinci günlerde giyeceği elbisesinin arka uzun eteği, ön eteği, dantel, beden ve kol kısımlarında sırma işleme kullanmıştır. *Resm günü* için sultanın tercih ettiği beyaz atlasla kaplanmış kürkün ön ve arka kısımları olduğu gibi ve duvağında işleme detayları dikkat çekicidir⁷⁵. Sultanefendinin kreasyonunda beyaz, mavi, pembe ve eflatun renkler tercih edilmiştir. Nâile Sultan'ın elbiseleri ve ayakkabıları takım olarak hazırlanmıştır. Sultanın kıyafetlerinin astarları beyaz, mavi, pembe, kayısı rengi ve krem taftalardır. İpekçi Kani Efendi Mağazası'ndan eflatun ve krem rengi saten siparişleri verilmiştir⁷⁶.

Nâile Sultan kıyafetlerini, büyük pırlanta tek taş altın yüzük, etrafı büyük altın taşlarla bezeli küpe, etrafı büyük-orta altın taşlarla çevrili bilezik, büyük-orta altın taşlar ve pırlanta ufak taşlarla süslenmiş taç⁷⁷ tamamlamıştır. Evlilik adetleri içerisinde, kız evinden damada kıyafet bohçası içerisine kürk koymak bir adettir. Sadece kış aylarında değil yazın da serin ve soğuk havalarda tercih edilen kürklerin muhafazası için özel kürk bohçaları bulunmaktadır⁷⁸. Nâile Sultan'ın giymiş olduğu kürkler arasında vaşak tespit edilmiştir⁷⁹. Kürkübaşızâde Mehmed Ali Bey'den de 3.200 kuruşa satın alınan kürklere kürk sırrı kaplatmak için tutulan ustalar çalıştırılmıştır⁸⁰. Sultanefendinin kürk kapları, bal rengi ve lacivert olarak tasarlanmıştır⁸¹.

69 Bağçe, *a.g.t.*, s. 47; Ayşe Osmanoğlu hatıralarında, Nâime Sultan'ın gelin kıyafetinin uzun olduğundan, yerlere kadar değdiğinden ve dört etekli olduğundan bahseder. Elbisenin önü göğsünden aşağıya kadar pırlantalı düğmelerle bezelidir. Belindeki kemer mücevher tokalıdır. Bu giysiyi omuzlarından arka eteklerine uzanan inci ve sıra ile işlemeli kürk tamamlar. Nâime Sultan'ın, düğün elbisesindeki renk tercihi o zamana kadar kullanılmamış beyaz renktir. A. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 69-71.

70 Uluçay, *Harem II*, s. 112.

71 BOA, HH.d, 5947, 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905), s. 1-24.

72 Ephigénie Epenetos'un işleme işyeri Beyoğlu'nda İngiliz Eczahanesi'nin karşısında 190 numaralı mekândır. BOA, HH.d, 5947, 31 Kânunusani 1320 (13 Şubat 1905), s. 1.

73 İskarpin: Ökçeli, ayağın oynak yerini kapamayan konçsuz ayakkabı.

74 BOA, MB, 1036/23, lef 2, 5 Mart 1321 (18 Mart 1905).

75 BOA, HH.d, 6486, 11 Şubat 1320 (24 Şubat 1905), s. 1.

76 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 1-13.

77 BOA, MB, 1036/19, lef 1, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905); BOA, MB, 1036/19, lef 5, 23 Şubat 1321 (8 Mart 1906).

78 Filiz Karaca, "Kürk", *DİA*, c. XXVI, s. 568-570.

79 BOA, HH.d, 6487, 5 Şubat 1320 (18 Şubat 1905), s. 2.

80 Ustalara yevmiye olarak 625 kuruş olarak ödenmiştir. BOA, HH.d, 5947, 12 Şubat 1320, s. 7.

81 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 1-13.

Nâile Sultan'ın *levâzım-ı cihâziyesi* içerisinde damat için kolalı keten Frenk gömleği⁸², siyah boyun bağı-ipek boyun bağı, yün ipek çorap⁸³, ipek fanila ve don siparişleri verilmiştir⁸⁴. Yine Beyoğlu'nda Kostaki Mağazası'ndan damat için pazen don ve keten çorap satın alınmıştır⁸⁵. Damadın kürkünde de Madam Ephigénie'nin imzası vardır⁸⁶. Meşin kılıf içerisinde ustura takımları, sim berber leğeni-berber taşı hazırlanmıştır⁸⁷. Damadın ustura takımı Beyoğlu'nda Bekir Mağazası'ndan satın alınken⁸⁸, Hereke Fabrikası'ndan da alışveriş yapılmıştır⁸⁹. Nâile Sultan'ın yatak-seccade-hamam-abdest takımları sırma ve inciyle işlenmiştir. Yatak takımlarında, seccade-abdest, hamam takımlarında astarlık atlas kumaş kullanılmıştır⁹⁰. Keten çarşaf, yastık yorgandan oluşan beyaz yatak takımlarının işlenmesini Madam Ephigénie yapmıştır⁹¹. Dantel işlemeli beyaz⁹² ve pembe atlas yorgan sultanın çeyizine konulmuştur⁹³. Takım, pembe renkte uzun yan, baş ve dört köşe yastıklar ve yastık başından oluşmaktadır⁹⁴. İncinin sultanın çeyizinde önemli bir yeri olduğundan bahsetmiştik. Kıyafetlerinden gündelik kullanılan mefruşata yorgan-çarşaf-yastık, kahve örtüsü, seccade ve fes örtüsüne inciyle süslenmiştir. Nişan takımları, fes örtüsü, seccade-abdest-hamam takımları, kahve, leğen ve çarşnigir örtüleri de sırma-tırtıl ile bezenmiştir⁹⁵. Kahve-çarşnigir ve leğen örtüsü de incidir⁹⁶. Renk tercihlerine bakıldığında yatak takımları içerisinde sırma işlemeli gelin yorganı krem rengidir. Takım içerisinde sırma işlemeli baş yastığı⁹⁷, uzun karyola yastığı, dört köşe yastıklar⁹⁸ da krem rengidir. Gelin yorganı ve yastıkları için pembe saten uygun görülmüştür⁹⁹.

Nâile Sultan'ın çeyizine koyulan kıymetli sofraya eşyaları arasında Kaşıkçılar Kethüdası Ali Efendi'den satın alınmış olan uçları mercanlı fil dişiden sapı bağadan imal edilmiş hoşaf¹⁰⁰ ve tatlı kaşıklarıyla uçları mercanlı fil dişi yemek kaşıkları vardır¹⁰¹. *Levâzım-ı cihâziye* için alışveriş yapılan esnaf arasında Kaşıkçılar Kethüdası Ali Efendi'nin ismi geçer¹⁰². Yemek-

82 Yakalı.

83 BOA, HH.d, 5947, 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905), s. 1-22.

84 BOA, HH.d, 6487, 12 Şubat, s. 9; 5947, 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905), s. 1-22.

85 6 adet. BOA, HH.d, 6487, 5 Şubat 1320 (18 Şubat 1905), s. 2.

86 BOA, HH.d, 5947, 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905), s. 1-22.

87 BOA, HH.d, 5947, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 19.

88 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 1-13.

89 BOA, HH.d, 5947, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 19; BOA, Y.MTV, 279/32 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905).

90 BOA, HH.d, 5947, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 14-15.

91 BOA, HH.d, 5947, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 18.

92 BOA, HH.d, nr. 6486, 11 Şubat 1320 (24 Şubat 1905), s. 2.

93 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 8.

94 BOA, HH.d, 6486, 11 Şubat 1320 (24 Şubat 1905), s. 2.

95 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 1-13.

96 BOA, HH.d, 5947, 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905), s. 23.

97 İki tanedir.

98 İki tanedir.

99 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 1-13.

100 Hoşab olarak geçmektedir.

101 A.y.

102 BOA, HH.d, 5947, 12 Şubat 1320 (25 Şubat 1905), s. 6.

çay-kahve takımları, kase-testi-ibrik-kap ve kacaklarının gümüşleri Çarşı-yı Kebîrde Mahmûd Paşa Hanı'nda Cilaciyan tarafından hazırlanmıştır¹⁰³. Beyaz-sarı sırma işlemeli sofra altlıkları satın alınmıştır¹⁰⁴. Osmanlı mutfağında sıklıkla görülen bakır kap-kaçak Nâile Sultan'ın *cihaz takımı* için de tedarik edilmiştir. Bunların arasında sebze için bakır sahan, bakır pilav-kuzu lengeri; temel mutfak kapları içerisinde sahan, tencere ve kazan yer alır. Bakır tabaklar yassı ve çukur olmasının yanı sıra, kahvaltı tabağı, reçel tabağı, salata tabakları olarak çeyize yerleştirilmiştir. Kapaklı hoşaf kaseleri bakır ve billurdur. Pilav lengeri¹⁰⁵ bakır, kuzu lengeri ise yayvan ve derinliği az tercih edilmiştir. Kullanım amacına göre büyük-küçük ya da kenarlı ve yemek tepsileri seçilirken, mutfak için boyalı-yaldızlı kapağı olan sahanlar, kapaklı kaseler, siniler ve kuşhaneler¹⁰⁶ sipariş edilmiştir.

Aşurelikleri, saray yaşamında geleneksel maddi kültür objeler olarak görülebilir. Sarayda hazırlanan aşureler, genellikle porselen tek kulplu aşure testisi adı verilen kaplarda servis edilmiştir¹⁰⁷. Çeyiz için beş adet yaldızlı aşure testisiyle birlikte on adet yaldızlı aşure bardağı-tabak ve kapağı satın alınmıştır. İnce ayaklı ve yaldızlı Fransızkârî bardaklar kıymetli mutfak eşyaları arasında göze çarpmaktadır¹⁰⁸. Fransızkârî kristal su takımı ve Fransızkârî kristal su bardakları için Cezerney Mağazası tercih edilmiştir. Büyük ve orta ebatlarda kristal su takımları bulunmaktadır¹⁰⁹. Fransızkârî yaldızlı kahve fincan takımının yanı sıra âla elmas gibi yontulmuş su takımları özenle seçilmiştir¹¹⁰. Sital pûşidesi, sarayda kahve sunumunda kullanılan kahve tepsisinin ve sital takımının önemli bir tamamlayıcısıdır. Kahve ikramında fincanlar zarflar içerisinde tepsiyeye yerleştirilirken, tepsinin ön tarafından sarkan sital pûşidesi bir anlamda servisi yapan vazifeli için bir önlük işlevi görmektedir¹¹¹. Kahve sunumları için kullanılan kahve fincanları ev sahibinin maddi gücünün göstergesi olmasının yanında misafire verilen kıymete işaret etmektedir. Kahve sunumlarında ikramı içen kişinin elinin yanmaması için zarflar kullanılmıştır. Fincan zarflarına zarafet katan değerli taşlardır¹¹². Nâile Sultan'ın çeyizinde kahve tepsisinin etrafına konulmak üzere kahve pûşidesi ve saçaklı kahve örtü unutulmamıştır. Kahve pûşidesi sırma kahve örtüsü ise inciyle¹¹³ bezenmiştir. Fransızkârî yaldızlı kahve fincanı ve takımlar dikkat çekmektedir¹¹⁴. İkramlar, İngiliz yapımı gümüş kaplama büyük-orta şerbet ve küçük kahve tepsilerinde yapılmıştır. Süslemeler için seramik

103 BOA, HH.d, 5947, 1 Şubat 1320 (14 Şubat 1905), s. 1.

104 BOA, HH.d, 6487, 12 Şubat 1320 (15 Şubat 1905), s. 10.

105 Lenger: Büyük yayvan kenarları geniş bakı yemek kabı.

106 BOA, HH.d, 24342, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905), s. 15.

107 Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan*, s. 180.

108 BOA, HH.d, 24342, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905), s. 15.

109 BOA, HH.d, 24342, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905), s. 35.

110 BOA, MB, 1036/17, lef 1 19 Şubat 1320 (4 Mart 1905).

111 Terzi, *Bezmiâlem Valide Sultan*, s. 184.

112 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, s. 210-211.

113 BOA, HH.d, 6487, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905), s. 10-13.

114 BOA, HH.d, 24342, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905), s. 35.

malzemeden imal edilmiş Majolik¹¹⁵ çiçek takımı, Fransızkârî çiçeklik tercih edilmiştir¹¹⁶. Düğün kışa geldiği için çeyizde Nâile Sultan'ın dairesine konulmak üzere sobalar ve piring mangallar da yer almıştır¹¹⁷. Aydınlatmada elvan renkli fitilli kısa Majolik kırmızı-tirşe¹¹⁸ ve billur pembe lambalarla birlikte 24 ve 12 mumlu billur avizelerden¹¹⁹ istifade edilmiştir.

II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında düğünlerde hediye alıp verme usulünün kaldırılmasının gerekliliğini ifade eden açıklamaları dönem basınından okunmaktayız. Basına yansıdığı kadarıyla, sultanların *akd-i velîmelerinde* çeşitli masrafların yapılmaktadır, dahası bu masrafların çokluğu ve adet haline alınmasından rahatsızlık duyulmaktadır¹²⁰. Diğer taraftan Nâile Sultan'ın düğün hazırlıklarına bakıldığında, atıye ve hediyein önemli bir yeri olduğunu düşünmekteyiz. Nâile Sultan'ın düğün masraflarını gösteren defterde hediyeden bahsedilmiştir. Nâile Sultan için istenen mücevherin yanı sıra bazı isimlere hediye edilmek üzere de mücevher alınmış¹²¹ ve atıye olarak 301.000 kuruş ayrılmıştır¹²². Nâile Sultan'ın *levâzım-ı cihâziyelerinden hediye-i seniyye* olarak ayrıca takdim olunan bazı *murassa*¹²³ kutular ve eşyalar satın alınmıştır. Nişan takımları arasında damat için on bir karatlık tek taş pırlanta kravat iğnesi, *murassa*¹²⁴ büyük pırlanta düğme takımı yer almaktadır. Yine *hediye-i seniyye* olarak kayıt edilen bir çift incili elmaslı düğme takımı, incili *murassa*¹²⁵ göğüs iğnesinden bahsedebiliriz. Beş çift büyük *murassa*¹²⁶ düğme, bunlara ilave olarak elli çift olmak üzere *murassa*¹²⁷ gül resminde düğme, tek taş düğme sipariş edilmiştir¹²⁴. Padişah adına sunulan hediyelerin mevcudiyeti bizi düğünlerde bu usulün tamamen kaldırılmadığı bilgisine götürmektedir.

Sultanefendi'nin çeyizlerinin konulup taşınmasında kullanılan sandıklar, maun ve ceviz kaplama olmasının yanı sıra kulpları nikeldir. Dört adet büyük maun sandığın menteşeleri piringtir¹²⁵. Mahfazalar için sarı mandal, İngiliz Menteşesi tercih edilmiştir. Bu sandıklar taşınırken dört kez Galata'ya gidilmiştir¹²⁶. Satın alınma esnasında on dört hamal bu sandıkları taşımıştır¹²⁷. Sandıkların büyüklüğü aslında çeyizin de büyüklüğü hakkında ipucu

115 Majolika, Endülüs Çinisi. Doğan Hasol, *Mimarlık ve Yapı Sözlüğü*, Yapı Yayınları, İstanbul 2003, s. 142.

116 BOA, HH.d, 2432, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905), s. 35.

117 BOA, HH.d, 5947, 13 Şubat 1320 (26 Şubat 1905), s. 7.

118 Açık yeşille mavi arasındaki renk.

119 BOA, HH.d, 24342, 15 Şubat 1320 (28 Şubat 1905), s. 35.

120 *Sabah*, no. 237, 26 Teşrinisani 1876 (26 Kasım 1876), s. 2.

121 284. 658 kuruşluk. BOA, HH.d, 5947, 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905), s. 23.

122 BOA, Y.PRK.KOM, 16/13, lef 1, 5 Z 1325 (9 Ocak 1908).

123 *Murassa*: yaldızlamak, mücevherle işlemek.

124 Bu kutular arasında kırmızı mineli Avrupakârî tuğralı *murassa*¹²⁴ kutu, mineli zümrütlü ve elmaslı *murassa*¹²⁴ kutu, *murassa*¹²⁴ kebir Avrupakârî kutu, *murassa*¹²⁴ kutu, kebir *murassa*¹²⁴ enfiye kutusu, *murassa*¹²⁴ kutu, kebir *murassa*¹²⁴ tuğralı kutu, *murassa*¹²⁴ enfiye kutu. BOA, MB, 1036/19, lef 3.

125 BOA, MB, 1000/68, 19 Teşrinievvel 1299 (31 Ekim 1883).

126 BOA, MB, 1136/20 lef 3, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905).

127 BOA, MB, 1000/68, 19 Teşrinievvel 1299 (31 Ekim 1883).

vermektedir¹²⁸. Nâile Sultan'ın çeyizini Kuruçeşme'ye kadar taşıyan hamallara 810 kuruş ödeme yapılmıştır¹²⁹. Nâile Sultan'ın Yıldız Sarayı'ndan Ortaköy'e gece giden *cihâziyesinin* nakli için 7 kişi, *esnâ-yı cemiyette* kullanılan 3 adet paravanı taşımak için 6 kişi ve diğer eşyaların naklinde ise 7 kişi toplam 20 kişi vazifelendirilmiştir¹³⁰.

Düğün Hazırlıklarının Ekonomik Boyutu

Saray mensuplarının XIX. yüzyılın ilk çeyreğine gelene kadar daha mazbut gizli ve gizemli saray yaşantısı içerisinde bir düzen kurarlarken, sonrasında bu anlayışın uzağında bir davranış sergiledikleri ifade edilmektedir. Sultan Abdülmecid'in iktidar yılları, saray kadınlarının israf ve serbestiyet içinde hareket ettikleri bir dönem olarak izah edilmektedir¹³¹. Öyle ki, Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de sultan düğünleri sebebiyle Hazîne-i Hâssa'nın borçlarının çok yüksek olduğunu yazmıştır¹³². Uzunçarşılı, babaları sağ olan sultanefendilerin düğünlerinin organize edilmesini *fevkalâde* ifadesiyle anlatmış ve damatların çokça masraf ettiğine vurgu yapmıştır¹³³. Uluçay, padişahın sultan düğünlerinde hazinenin ağızını açtığını Harem'de ve İstanbul'da parayı su gibi akıttığını paylaşmıştır¹³⁴. Padişah kızlarının genellikle görkemli yapılan ve hazineye yük getirdiği söylenen düğünleri¹³⁵ sonrasında masraf kelimesinin temel anlamına bakarak meseleye yön verip Nâile Sultan'ın çeyiz masrafı özelinde konunun ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Masraf *cepten çıkan akçe, satın alma ve ihtiyaca karşı verilen meblağ*¹³⁶ olarak karşımıza çıkmaktadır. *İsrâf* kelimesi ise mübalağalı bir ifade ile *lüzumsuz yere ve fazla olarak mal vesâireyi sarf etme* anlamında kullanılmaktadır¹³⁷. Bu doğrultuda Nâile Sultan'ın düğün hazırlıklarının ekonomik boyutu hakkında neler söyleyebiliriz?

II. Abdülhamid yıllarında Mâliye Hazînesi ve Hazîne-i Hâssa borç altındadır; özellikle de düğün harcamalarının ve bu kapsamda saray masraflarının gelir-gider durumunun değerlendirilmesi için Mahmud Paşa görevlendirilmiştir. Tasarrufun bir ayağını sultan ve şehzâdeler için yapılan harcamaların indirilmesi oluştursa da Hazîne-i Hâssa'nın borçları

128 BOA, MB, 1136/20 lef 3, 13 Mart 1905 (13 Mart 1905).

129 BOA, HH.d, 5947, 19 Şubat 1320, s. 10.

130 BOA, MB, 1036/20, lef 5, 27 Şubat 1320 (12 Mart 1905); Nâile Sultan'ın *levâzım-ı cihâziyelerinde* görevlendirilen isimler arasında Depo Memuru Hasan Efendi, Nezâret Odacısı Hacı Mustafa Ağa, Tahrirât Odacısı Ali Ağa, Heyet-i Teftişîye Odacısı İbrahim Ağa ve iki tablakârın yanı sıra tamirhâne-i hümâyûn ketebesinden Cemil Bey vazifelendirilmiştir. Hademe hizmeti karşılığında 1.320 kuruş komisyonca karşılanmıştır. BOA, MB, 1036/20 lef 6.

131 Ali Akyıldız, *Mümin ve İsrâf Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 293.

132 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986, s. 22-23.

133 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 161.

134 Uluçay, *Harem II*, s. 97.

135 Alderson, *a.g.e.*, s. 156.

136 Sâmi, "masraf", *a.g.e.*, s. 1357.

137 Sâmi, "isrâf", *a.g.e.*, s. 108.

dönem içerisinde sorun teşkil etmeye devam etmiştir¹³⁸. Sultan II. Abdülhamid mevzûya hassasiyetle yaklaşmış, kızlarından bazılarının çeyiz masraflarını kendisi karşılamıştır. İçinde bulunulan koşullar dolayısıyla kimi zaman sultanların toplu düğünleri yapılmış kimi zaman ise düğün tarihleri ertelenmiştir¹³⁹.

Nâile Sultan'ın düğün hazırlıkları XX. yy. başlarından itibaren organize edilmesine rağmen 1905 yılına gelindiğinde hâlâ merasim yapılamamıştır¹⁴⁰. Nâile Sultan'ın çeyiz hazırlığı ve düğün icrası için devletin ve maliyenin koşulları göz önünde bulundurulmuştur. Örneklendirecek olursak bazı resmî muamelenin terk edilmesi istenirken, çeyiz için o zamana kadar alınmış olan eşya ile yetinilmesine vurgu yapılmıştır. “...şimdi sultanefendi bendeleri için selâtin-i mâziye sûret-i muntazamada cihâz-ı behiyyesine ve düğün icrasına gerek ahvâli hâzıra ve gerek kuvve-i mâliye müsâid olmadığından böyle bir takım resmî şeylerin şimdiye kadar cihâz olarak ihzâr olunan eşya ile iktifâ buyrulması ve tensîb-i fermân buyrulacak ...”. *Bilâ teklif sadece cemiyet-i velîmenin icrası istenmiştir*¹⁴¹.

Nâile Sultan'ın *velîme cemiyeti* için gerekli ihtiyaçlarının tedariki, diğer sultanların *masraf-ı cihâziyeleri* kıyas edilerek tespit edilmiştir. Harcanması lüzum görülen miktar Hazîne-i Hâssa'ya peyderpey ödenmiştir¹⁴². Nâile Sultan'ın bir taraftan çeyiz hazırlıkları devam ederken, diğer taraftan kendisine uygun görülen sâhilhânenin tefrişatı tamamlanmıştır. Nâile Sultan'ın *tahsisât-ı cihâziyelerinin* onun *şân-ı ulviyet-i nişanlarına* uygun olmak şartıyla 10.000 Lira civarında olması bildirilmiştir. Bu miktar techizât, tefrişât ve sâhilhânenin süslenmesine sarf olunmuştur¹⁴³. Gazete haberleri göz önüne alındığında, II. Abdülhamid yıllarında çeyiz alayının yapılmadığı düğün alaylarının önceki yıllara göre daha sönük geçtiği düşünülmektedir. Zarûrî sayıda görevli eşliğinde bir organizasyon söz konusudur. Bu yaklaşımda, Sultan II. Abdülhamid'in tasarruf hassasiyeti göz önünde bulundurulmalıdır. Nâile Sultan'ın *sûr-ı hümayûnu* için vuku bulan çeşitli harcamalar, toplam 24.820,84 Liradır. Bu dönemde en yüksek harcamanın yapılmış olduğu düğün olarak ifade edilmektedir¹⁴⁴. Diğer taraftan harcamanın 10.000 Lirasının Emlâk-ı Hümayûn tarafından karşılanması planlanmıştır. Aradaki fark 14.820,84 Lira olarak karşımıza çıkar ki; bu rakam ise diğer

138 Terzi, *a.g.e.*, s. 130-132.

139 Uluçay, *Harem II*, s. 91; Kırpık, *a.g.e.*, s. 139-145, 150-152.

140 Sultan çeyizleri için ayrılan miktar: Behice Sultan: 100.000 Lira (1876), Seniha Sultan: 100.000 Lira (1876), Mediha Sultan: 7.500 Lira (1881), Naile Sultan: 7.500 Lira (1881), Nazime Sultan: 15.020 Lira (1889), Saliha Sultan: 15.020 Lira (1889), Esmâ Sultan: 15.020 Lira (1889), Naime Sultan: 16.749,29 Lira (1889), Hatice Sultan: 13.660 Lira (1901), Fehime Sultan: 13.660 Lira (1901), Münire Sultan: 18.665,5 Lira (1907), Fatma Sultan: 18.665,5 Lira (1907), Rukiye Sultan: 6.000 Lira (1909), Behiye Sultan: 6.000 Lira (1909), Adile Sultan: 6.000 Lira (1911), Nemika Sultan: 6.000 Lira (1911), Refia Sultan: 6.000 Lira (1912), Atiye Sultan: 6.000 Lira (1912). *A.y.*

141 BOA, Y.PRK.AZJ, 46/126, 29 Z 1320 (28 Mart 1903).

142 BOA, Y.PRK.KOM, 16/13, lef 2 Kânunusani 1323 (Ocak 1908).

143 BOA, Y.MTV, 271/28, 4 Şubat 1320 (17 Şubat 1905).

144 Behice ve Seniha Sultanların düğünleri hariç tutulduğunda. Kırpık, *a.g.e.*, s. 144-145, 190-193.

sultanlara harcanmış miktara yakındır¹⁴⁵. Padişahın masrafın bu kısmını, kişisel gelirinden ödemek istediği üzerinde durulabilir¹⁴⁶. Sultan düğünü için ayrılan miktar sadece ekonomik boyutuyla değil, sosyo-kültürel ve geleneksel anlayışla okunabileceği gibi sarayın imajının sergilemesi olarak da görülebilir. Bu miktar, padişahın kızına verdiği kıymetle birlikte Yıldız Sarayı'nın gücünü ve pozisyonunu sergilemektedir. Sultan ailesinin inşası bağlamında bu miktarı, devlet törenlerinden padişahın iktidar simgelerine kadar uzanan çeşitlilikte imaj algısının bir bedeli olarak değerlendirebiliriz.

Nikâh

Tarihler 27 Şubat 1905'i gösterdiğinde, Nâile Sultan'ın Arif Hikmet Bey ile *dest-i izdivâcî* soğuk bir kış günü gerçekleşmiştir. Dönem basınında Nâile Sultan ile Arif Hikmet Bey'in nikâhı duyurulurken¹⁴⁷ merasim öncesi nikâhın yapılacağı yer ve zaman da bildirilmiştir. İkdâm Gazetesi'nde hicrî takvime göre 22 Zilhicce Pazartesi günü saat beş buçuk sıralarında¹⁴⁸ Yıldız Sarayı'nda Nâile Sultan ile Arif Hikmet Bey'in nikâh akitlerinin gerçekleştiği ilan edilmiştir¹⁴⁹. Nikâhta, Nâile Sultan'ın vekili Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa olurken, şahitliğini Ticaret ve Nâfia Nâzırı Zihni Paşa ile Sadrazamdan ebu'l Hüda Efendi yapmışlardır. Arif Hikmet Bey'in vekili Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa iken, Tophane-i Amire Müşiri Zeki ve Evkaf-ı Hümâyün Nâzırı Turhan Paşa şahitlik etmişlerdir¹⁵⁰. Akit sırasında Sadrazam Ferid Paşa, Şeyhülislam Mehmed Cemâleddin Efendi, vekiller, mabeyn erkânı ve bendegân hazır bulunmuştur. Yıldız Sarayı'nda gerçekleşen nikâh sonrasında Damat Arif Hikmet Bey, annesiyle birlikte Sultan II. Abdülhamid'i ziyaret ederek şükranlarını sunmuşlardır¹⁵¹. Vekillerin eşlerinden arzu edenler, Nâile Sultan'ın sâhilhânesine teşrif etmişlerdir¹⁵². Nâile Sultan'ı Ermeni Patriği tebrik ederken¹⁵³, İngiltere kralının tebriği sefir vasıtasıyla bildirilmiştir¹⁵⁴. Alman elçisi Baron Marescehal von Biberstein'in zevcesi de

145 BOA, Y.MTV, 279/32 9 Haziran 1321 (22 Haziran 1905).

146 Emlâk-ı hümâyün hakkında detaylı bilgi için bkz. Arzu T. Terzi, *Haine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 81-116.

147 BOA, İ.HUS, 126/58, 14 Şubat 1320 (27 Şubat 1905).

148 *İkdâm*, no. 3849, 28 Şubat 1905, s. 1.

149 *Sabah*, no. 5520, 27 Şubat 1905, s. 1.

150 BOA, İ.HUS, 126/58, 22 Z 1322 (27 Şubat 1905); BOA, YPRK.MŞ, nr. 8/10, lef 2.

151 *İkdâm*, no. 3849, 28 Şubat 1905, s. 1; BOA, ML.EEM, nr. 508/91, lef 3, 14 Şubat 132 (27 Şubat 1905); Sultan II. Abdülhamid *atiyye-i seniyye* olarak Damat Arif Hikmet Bey'e 100.000 kuruş ihsan buyurmuştur. BOA, HH.d, 5947, 14 Şubat 1320, s. 8; Cemiyet-i mesûdada *akd-i avâid* olarak 34.500 kuruş harcanmıştır. *Akd-i cemiyet* için Sultan II. Abdülhamid'in birinci ve ikinci imamlarına 10.000 kuruş, teşrifâtçı efendiye 5.000 kuruş, ser müneccim efendiye 4.000 kuruş, Ayasofya Camii kürsü şeyhine 3.000 kuruş ve Sultan Ahmed Camii kürsü şeyhine 2.500 kuruş ayrılmıştır. BOA, HH.d, 5947, 14 Şubat 1320, s. 8.; Sultaneffendinin *cemiyet-i mesûdaları* Cuma gecesinde yatış namazını eda eden imam efendiye de 1.000 kuruş ödeme yapılmıştır. BOA, HH.d, 5947, 21 Şubat 1320 (6 Mart 1905), s. 11.

152 BOA, BEO, 2516/188667 lef 1, 16 Şubat 1320 (1 Mart 1905); BOA, İ.HUS, 12/60 lef 1 16 Şubat 1320 (1 Mart 1905).

153 *Sabah*, no. 5523, 17 Şubat 1320 (2 Mart 1905), s. 1.

154 BOA, HR.TH, 315/82, 21 Şubat 1320 (6 Mart 1905); BOA, BEO, 2520/188960 lef 1, 21 Şubat 1320 (6 Mart 1905).

Nâile Sultan'a İmparatoriçe Augusto Victoria adına tebriklerini sunarken, küçük mücevherli bir saati buketle birlikte takdim etmiştir¹⁵⁵.

Nikâh sonrasında 27 Şubat 1905 Pazartesi akşamı haremdeki ziyafet için Yıldız Sarayı'ndan 5 tabla yemek getirilmiştir¹⁵⁶. Menüde düğün çorbası, mantarlı kuzu kızartması, sebzeli tavuk dolması, etli enginar, bakla, tavuklu çiçek Amasya bamyası, pilav, kremalı peynirli ve kıymalı börek, sardalya ve havyar yer almaktadır. Tatlı olarak baklava tatlısı, elma tatlısı, zerde ve tavuk göğsü hazırlanmıştır. Meyve olarak mandalina, armut, elma, portakal, salatanın yanında içecek olarak limonata ikram edilmiştir. Ertesi gün de bu uygulama devam etmiştir. Yıldız Sarayı'ndan bu sefer sabah ve akşam olmak üzere iki kere yemek gönderilmiş ve başta harem olmak üzere çeşitli görevlilere dağıtılmıştır. Sabah 10, akşam ise 34 tabla yemek dağıtılmıştır. Muhtemeldir ki; bu yemek sarayda bulunan çalışanlar için hazırlanmıştır. Nâile Sultan ve Damat Arif Hikmet Paşa ile birlikte haremağalarına, baltacı hademelerine, elektrik, ebniye ambarı, mefruşat memurlarına, polis, jandarma ve kethüdaya ziyafet verilmiştir.¹⁵⁷

Nâile Sultan'ın İkamet Ettiği Mekânlar

Evlenecek padişah kızı için saray, köşk, konak, sâhilhâne ya da sahilсарay tahsis edilirken¹⁵⁸ mevcut uygulamalarda damadın durumunun ve sultanefendinin itibarının da göz önünde bulundurulduğu âşikârdır¹⁵⁹. Zamanla padişahların kardeşlerinin ve kızlarının evlendikten sonra Haliç, Eyüp, Boğaziçi kıyıları Ortaköy, Kuruçeşme, Akıntıburnu ve Arnavutköy güzergâhında İstanbul halkına yakın sâhilsaraylara yerleşmeleri onların hanedan içerisindeki konumları için kıymetli bir süreç olmuştur. Bir taraftan sultanefendilerin padişah sarayını temsilen yeni yaşam alanlarında imparatorluk âdabını ve usûlünü sergilemeleri, onlara atfedilen statünün göstergesi olarak ifade edilebilir. Diğer taraftan sultanefendilerin adları ile anılan bu mekânlar onları, padişah sarayından bir nebze de olsa bağımsızlaştırmıştır¹⁶⁰.

İlk olarak eski sadrazamlardan merhûm Cevad Paşa'nın ikamet ettiği¹⁶¹ Nişantaşı'ndaki hanesinin, Nâile Sultan'a verilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması istenmiştir¹⁶². Bu süreçte, paşanın ailenin ise münasip bir konağa yerleştirilmesi uygun görülmüştür¹⁶³. Konak

155 A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 58.

156 Dipnotta yemeğin, Yıldız Sarayı'ndan nereye getirildiği belirtilmiyor. Nâile Sultan'ın sâhilsarayına getirildiğini düşünmekteyiz.

157 BOA, HH.d, 24342, 14 Şubat 1320 (27 Şubat 1905), s. 1, 14-34.

158 Hazine-i Hassa Nezareti hakkında detaylı bilgi için bkz. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*.

159 Uluçay, *Harem II*, s. 114.

160 Tülay Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul*, sayı 3, İstanbul 1992, s. 109-118.

161 BOA, Y.PRK.DFE, 1/67, 24 Mart 1319 (6 Nisan 1903); BOA, Y.PRK.BŞK, 63/10, 2 Eylül 1316 (15 Eylül 1900); BOA, HH.İ, 153/58, lef 1, 21 Kânunusani 1318 (3 Şubat 1903).

162 BOA, YPR.DFE, 1/67 lef 1, 14 Mart 1319 (27 Mart 1903).

163 BOA, İ.HUS, 85/5, 14 Teşrinievvel 1316 (27 Ekim 1900).

alındıktan sonra, birtakım masraflar yapılsa da¹⁶⁴ sultanın ve eşinin bu mekânda yaşadığına dair bir malumata ulaşılamamıştır. İstanbul'da Nâile Sultan adı ile bilinen koru, Ortaköy ile Kuruçeşme arasında sahil yolunda Defterdarburnu'ndan kuzeybatıya yükselen dik eğimli yamaç ve tepeye uzanan arazidir. Yaklaşık olarak 4,9 hektar olan bu korunun Sultan II. Abdülhamid'in kızı Nâile Sultan'a ait olduğu anlatılmaktadır¹⁶⁵. Aslında Kuruçeşme, saray için önemli semtlerden birisidir. Kuruçeşme, padişahın özel izniyle oturulabilen XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'un muteber bölgeleri arasında bulunmaktadır¹⁶⁶. Bardakçı, Nâile Sultan'ın Kuruçeşme'de sonraları kömür deposu, akabinde harabe olarak bilinen sahil saraylardan birisinde oturduğunu yazmaktadır¹⁶⁷. Arşivde konu ile ilgili ulaşabildiğimiz evrakta, Nâile Sultan'ın Kuruçeşme'de Bozcaadalı Hasan Paşa Yalısı'nda ikâmet ettiği bilgisine ulaşılmıştır¹⁶⁸. Merhûm Bahriye Nâzırı Hasan Paşa'nın Sâhilhânesi'nin ve arka tarafında bulunan köşkün Nâile Sultan adına satın alınması için gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir. Bu süreçte, sâhilhânenin ve köşkün satışı için gerekli işlemlerin yapılmaması dolayısıyla muamelenin bir an önce icrası ifade edilmiştir¹⁶⁹.

164 BOA, ML.EEM, 464/8 lef 1, 16 Kânunuevvel 1319 (29 Aralık 1903).

165 1924 yılında yurtdışına çıkmak zorunda kalan isimler arasında Nâile Sultan da vardır. 1952 yılında tekrar yurda dönmüştür. Bu zaman içerisinde mülkünü İstanbul'un kumaş tüccarlarından Namık Özsoy'a satmıştır. 1980'li yıllarda koruda iki katlı köşk ve villalar yapılmıştır. Nâile Sultan'a ait köşk restore edilmiştir. Faik Yalıtürk, "Korular", *Dünden Bugüne Beşiktaş*, ed. Nuri Akbayar, Beşiktaş Belediye Başkanlığı, Beltur, İstanbul 1998, s. 10-12.

166 19. yy. başlarında Ortaköy Defterdarburnu'ndan Kuruçeşme'ye uzanan alanda ilk yalı, III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan'ın Neşetâbâd Sahil Sarayı idi. Sultanın vefatı ile yalı yıktırılıp II. Abdülhamid'in kızları Zekiye ve Nâime sultanlar için iki eş saray inşa ettirilmişti. Defterdâr İbrahim Paşa Camii'nden sonra ise Sadrazam Yusuf Paşa'nın kardeşi Süleyman Bey Yalısı gelmekte idi. Hatice Sultan bu yalıyı maiyeti için kullanmıştı. El değiştiren bu yalının sonrasında II. Abdülhamid tarafından satın alınarak kızı Nâile Sultan'a hediye edildiği söylenmektedir. Tülay Taşçıoğlu-Zeynep Tülün Özgen, "Kuruçeşme", *Dünden Bugüne Beşiktaş*, ed. Nuri Akbayar, Beşiktaş Belediye Başkanlığı, Beltur, İstanbul 1998, s. 44-45.

167 Murat Bardakçı, *Neslişah Cumhuriyet Döneminde Bir Osmanlı Prensesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

168 Murat Belge, *Boğaziçi'nde Yaylılar İnsanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 32; Şehsuvaroğlu da, Defterdar Burnu'nda Kaptan-ı Derya Hasan Paşa Yalısı'nın Nâile Sultan'a verildiğini söylemektedir. Askeri Temyiz Reisi Fazıl Efendi'nin küçük bir yalısı da Naciye Sultan'ın ikametgahıdır. Ardında Sultan Abdülaziz'in kızlarından Nâzıma Sultan'a ait yalı mevcuttur. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 2006, s. 214-215.

169 BOA, Y.MTV, 287/96, lef 1 22 Mayıs 1322 (4 Haziran 1905).

Resim 2
Hasan Paşa Veresesinin Sâhilhânesi ve Köşkü¹⁷⁰

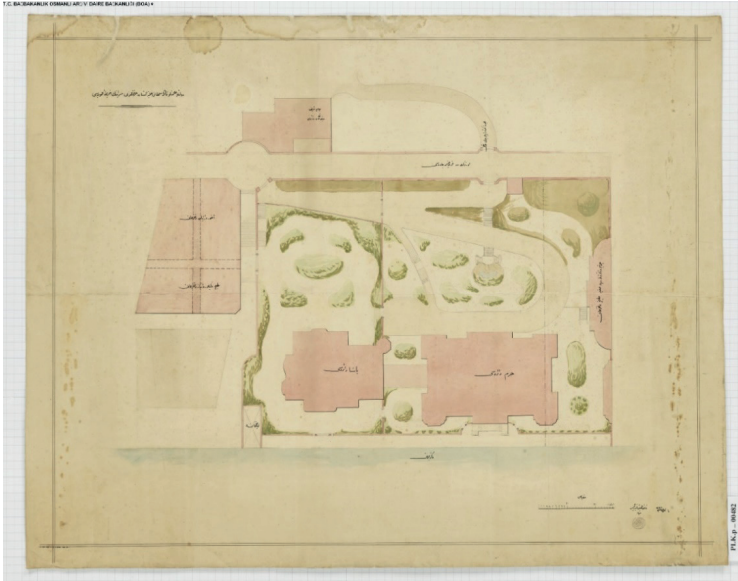
Nâile Sultan'ın ikametine mahsus olmak üzere Kuruçeşme'deki sâhilhânenin bedelinin Maliye tarafından, Hazine-i Hâssa tahsisatından ayrılması bildirilmiştir. Daha önce Zekiye ve Nâime sultanlara verilen ikametler ayarında bir düzenleme yapılmıştır¹⁷¹. Bahriye Nâzırı sâbık Hasan Paşa merhûmun veresesine ait olup, Nâile Sultan adına satın alınan Kuruçeşme'deki sâhilhâne ve arkasındaki köşk için 11.000 Osmanlı Lirası ödenmiştir¹⁷². Nâile Sultan Köşkü'nün *ehven* bir şekilde döşenmesi için acele davranılması istenmiştir. Kırk oda, salon ve koridordan oluşan köşk için tasarrufa riayet edecek şekilde harcama yapılması vurgulanmıştır¹⁷³.

170 İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 779-75-0007.

171 BOA, Y.MTV, 287/69, lef 1, 18 Mayıs 1322 (31 Mayıs 1906).

172 BOA, HSD, CB 3/43, 6 Şubat 1320 (19 Şubat 1905).

173 BOA, HH.İ, 178/46, lef 1, 13 Mart 1321 (26 Mart 1903).

Resim 3
Nâile Sultan Sarayı'nın Haritası¹⁷⁴

1850 ile 1860 yılları arasında inşa edilmiş olan Hasan Paşa Yalısı, sonrasında yenilenmiş ve XX. yy. başlarında Nâile Sultan'a verilmiştir. Sedat Hakkı Eldem çalışmasında Hasan Paşa Yalısı'nın, kârgir zemin kat üzerine iki ahşap kat ve çatı katından oluştuğunu yazmaktadır¹⁷⁵. Nâile Sultan'ın ikametgâhı için hem sahil hem de dağ cihetinde iki mekândan söz edebiliriz: Sâhilhâne ve köşk. Sıradan bir ikametgâh olan sâhilhânenin tamir edilse bile mükemmel bir daire olmaya elverişli olmadığına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla rıhtım üzerindeki sâhilhânenin ve dağ tarafındaki köşkün tamire ihtiyacı vardı. Sâhilhâne, Kuruçeşme'den Arnavutköy'e giden yol üzerinde idi. Sahilde olan kısmın cephesi 28 metre ve caddeden denize olan uzaklık 28 metre olup 784 metre murabba¹⁷⁶ teşkil etmekte idi. Dağ tarafında olan kısmın caddeye bakan tarafı 25,60 metre uzunluğunda haritada gösterildiği cihetle 87,60 metre murabba derinliğinde olup set mevcuttu. 3.403,30 metre murabba sâhilhâne bir zemin katıyla birlikte iki kattan ibaret olup bir kısmı sahildeki arsa üzerinde idi¹⁷⁷.

174 BOA, PLKp, 482/1.

175 Özlem Atalan, "Ortaköy-Kuruçeşme Arasındaki Sahilsaraylar; 19. Yüzyıl", *Turkish Studies*, X/1 (2015), s. 83-120.

176 4 Nisan 1931 tarihli Resmi Gazete'de ölçüler kanunu yer almaktadır. Metre murabba bütün sath ölçülerinde kullanılır. Metre murabba hakiki bir ölçü olmayıp itibarî bir ölçüdür. Satırların esas ölçüsüdür. Metre murabba-santiar: esas ölçü.

177 BOA, Y.HUS, 514/14 lef 2, 30 Temmuz 1323 (12 Ağustos 1907).

Yalının Ortaköy tarafında bulunan selamlık binası ile harem binası arasında rıhtıma demir korkuluklarla bir bahçe açılmakta idi¹⁷⁸. Haremın üst katında dokuz oda; alt katında ise taşlık bölümünde beş oda mevcuttu. Bahçeye bakan diğer dairenin üst katında salon; bu dairenin orta kat planında dört oda ile bir hamam, alt katında ise dört oda yer almakta idi¹⁷⁹. Harem binası yüksek duvarlarla rıhtımdan ayrılmıştır. Yuvarlak biçimli binada deniz hamamı olduğu da düşünülmektedir. Yapının cephelerinde dikdörtgen biçimli; deniz cephesinin merkez kısımlarında ise yuvarlak kemerli pencereler tasarlanmıştır¹⁸⁰. Arkadaki bahçede bulunan diğer bölüme geçiş köprü ile sağlanmıştır. Binaların altındaki mahzenler ve bahçenin köşesindeki ahır da bu plan içerisine dahil edilmektedir¹⁸¹.

Resim 4
Hasan Paşa Veresesinin Sâhilhânesi¹⁸²

Nâile Sultan Kuruçeşme'de, 1905-1924 yılları arasında yaşamıştır¹⁸³. Bu tarihler Nâile Sultan'ın evlendiği yıl kendisine tahsis edilmiş sâhilsarayında hanedanın yurt dışında çıkarılışına kadar ikamet ettiğini anlatmaktadır. Nâile Sultan ve eşi on dokuz yıl burayı kullanmışlardır¹⁸⁴. Nâile Sultan ve eşine lala, vekil harç, makinist, kapıcı, hademe, aşçıbaşı, aşçı kalfası, aşçı çırağı, arabacı, seyis, bahçıvan başı, bahçıvan, külhancı, harem bekçisi, yalı bekçisi, tablakar hizmet etmiştir¹⁸⁵. Sâhilsarayın iç döşemesine, düzenine ve süslenmesine özen gösterilmiştir. Sultanın köşkünün süslemeleri için çabuk davranılmasının yanı sıra daha ucuz ve hesaplı bir şekilde döşenmesi için çalışılmıştır¹⁸⁶. Öncelikle sâhilsarayın tamirat-

178 *Büyük Mecidiye Camii ve Ortaköy*, ed. Mehmet Baha Tanman, Kuveyt Türk, İstanbul 2014, s. 183.

179 BOA, HH.d, 1159, s. 13.

180 *Büyük Mecidiye Camii ve Ortaköy*, s. 183.

181 BOA, Y.HUS, 514/14 lef 2, 30 Temmuz 1323 (12 Ağustos 1907).

182 İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 779-75-0008.

183 Öztuna, II. Abdülhamid: *Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 224.

184 BOA, HH.İ, 177/66 lef 1, 7 Mart 1321 (20 Mart 1905).

185 O dönem için vekilharç, hademe, tablakâr, inekçi yamağı kadrosu boştur. BOA, MB, 1073/45, lef 3, 24 Muharrem 1333 (12 Aralık 1914).

186 BOA, HH.İ, 177/66 lef 1, 7 Mart 1321 (20 Mart 1905).

telvînat¹⁸⁷ işleri elden geçirilirken¹⁸⁸ boyası da yapılmıştır¹⁸⁹. Nâile Sultan'ın *levâzım-ı cihâziyyeleri* için hazırlanmış olan eşyaların masrafı, önceki sultanlar için tahsis edilmiş bedele uygun ayarlanmıştır¹⁹⁰. Hereke Fabrikası'ndan halı, yıldızlı kanape, koltuk, sandalye, yıldızlı ayna, konsol, taşlı orta sehpa, perde kolu, yıldızlı korniş, pirinç çengel ve dantel satın alınmıştır¹⁹¹. Döşeme için Hereke Fabrikası'ndan kumaşlar sipariş edilmiştir¹⁹². Mekân için sobalardan istifade edilmiştir¹⁹³. Sâhilhâne elvan renkli-fanuslu kısa lamba, billur fanus, Majolik kırmızı, tirşe, billûri pembe lamba takımları ve yıldızlı fanus gümüş şamdanlarla aydınlatılmıştır. Sultan Majolik çiçek takımı-çiçeklikler¹⁹⁴, gelin odasındaki vazolar¹⁹⁵ ve jardinyer¹⁹⁶ için çiçekler sipariş verilmiştir¹⁹⁷. Havagazı ile aydınlatılan sâhilhânenin bahçe düzenlemesine de özen gösterilmiştir¹⁹⁸. Sultanın ikametine mahsus sarayın fotoğraflarının çekilmesi için Bahriye Nâzırı Fotoğrafçıbaşı Sami Bey vazifelendirilmiştir¹⁹⁹. Nâile Sultan'ın ismi ile anılan sâhilhânesinde kendi saray teşkilatı doğrultusunda düzen kurması, ona aile içindeki konumunu güçlendiren bir ortam hazırlamıştır.

Sonuç

Bir sultan ailesi inşâsı söz konusu olduğunda birden fazla parametre devreye girerken, damadın ve babasının kim olacağı meselesi öncelik kazanmaktadır. Nâile Sultan ve Arif Hikmet Paşa'nın izdivacında damadın almış olduğu *baba terbiyesi* üzerinde durulmuş ve damadın babası da sorgulanmıştır. Nâile Sultan'ın rızası çerçevesinde şekillenen bu izdivacın, her ikisine de saadet ve mutluluk getirmesi vurgusu yapılmıştır²⁰⁰. Nâile Sultan'ın eşi ile birlikte *çok mesut bir hayat sürmesi*²⁰¹, bizi evlilik inşâsında Nâile Sultan için seçilen Arif Hikmet Paşa'nın doğru isim olduğu bilgisine götürmektedir. Nâile Sultan'ın evliliğinin babasının iktidarında gerçekleşmesi, düğünün görkemli düzenlenmesini etkileyen bir faktördür. Düğünün maddi yönü Nâile Sultan'ın tüketim tarzını ve yaşam standardını yansıtmakla birlikte yapılan harcama, Nâile Sultan'ın damat karşısındaki pozisyonuna işaret etmektedir.

187 Renk verme.

188 BOA, HH.d, 5947, 27 Şubat 1320 (12 Mart 1905), s. 13.

189 Kırpık, *a.g.e.*, s. 156.

190 BOA, MB, 1036/25 lef 1, 16 Nisan 1321 (29 Nisan 1905).

191 BOA, MB, 1036/25 lef 2, 24 Şubat 1320 (9 Mart 1905).

192 BOA, HH.d, 5947, 16 Nisan 1321 (29 Nisan 1905), s. 21.

193 BOA, MB, 1036/17, lef 5, 22 Şubat 1320 (7 Mart 1905).

194 BOA, MB, 1036/17, lef 1 19 Şubat 1320 (4 Mart 1905).

195 BOA, HH.d, 1159, Mart 1905, s. 13.

196 Jardinyer, söz ya da nişan gibi önemli günlerde sunum masasında kullanılan aynalı objedir.

197 BOA, HH.d, 26687, 1320 (1905), s. 26.

198 BOA, HH.İ, 177/13 lef 1, 6 Şubat 1320 (19 Şubat 1905). BOA, Y.MTV, 308/193, lef 2, 15 Nisan 1324 (23 Nisan 1908); BOA, ML.EEM, 589/37, 31 Kânunusani 1322 (13 Şubat 1907).

199 BOA, HH.d, 5947, 26 Şubat 1320 (11 Mart 1905), s. 12.

200 BOA, Y.PRK.MŞ, 8/10, lef 6, 5 Şubat 1320 (18 Şubat 1905).

201 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 180.

II. Abdülhamid'in iktidar yıllarında saray harcamalarını organize eden Hazîne-i Hâssa, *ahvâl-i hazıra* ve *kuvve-i mâliyenin* durumu müsait olmadığından olumsuz etkilenmiştir²⁰². Bu sebeple, düğün hazırlıklarında masrafların kısıtlanması ve devlet hazinesinin yükünün azaltılması düşüncesiyle de birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Geline, damada ve yakınlarına hediye verilmesi sebebiyle ortaya çıkan yükümlülüklerin ve harcamaların terk olunması istenirken²⁰³ bu düğün özelinde, atıye verme usûlü devam etmiştir. Bununla birlikte, sultan saraylarında düzenlenen ziyafetlere lüzum olmadığına altı çizilmiştir. Daha az harcama yapılması fikri doğrultusunda, birden çok sultanın düğününün birleştirilmesine devam edilmiştir. Bazı resmî prosedürün terk edilerek, Nâile Sultan'a çeyiz için daha önceden alınmış eşya ile yetinilmesi üzerinde de durulmuştur²⁰⁴. Dahası tahsis edilen ikametgâh için tasarrufa uygun hareket edilmesi bildirilmiştir²⁰⁵. Bu cihetten yaklaşıldığında, II. Abdülhamid dönemindeki düğün masraflarında bir hassasiyetin oluşturulmaya çalışıldığı ifade edebiliriz.

Sultan kızlarının ve kız kardeşlerinin düğün törenleri, padişahlık makamının, gücünün ve ihsanlarının yansıtıldığı merasimlerdir. Bu yönüyle Nâile Sultan'ın düğünü, sarayın temsilidir. Çünkü Nâile Sultan'ın düğünü ve kendi sarayına yerleşmesi aslında, gözden uzak Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki yaşantısının bir devamıdır. Nâile Sultan'ın giyiminden kuşamına, takısından, sâhilsarayına, hizmetlilerine, tefrişatına, çeyiz için harcananlara, bir bütün olarak bakıldığında Yıldız Sarayı sergilenmektedir. Padişahın vakar ve haysiyet sahibi kızı²⁰⁶ Nâile Sultan, babası II. Abdülhamid'in *en* sevdiği çocuklarından birisi idi²⁰⁷. Yine onun adı, menkul-gayrimenkul birikimiyle de padişahın çocukları arasında hayatları boyunca sıkıntı çekmeden yaşayan isimler arasında zikredilmekteydi. Bu sebeple Nâile Sultan'ın düğün hazırlıklarındaki ihtişamı, düğün sonrasındaki yaşantısından, sürgün yıllarına²⁰⁸, hatta ömrünün sonuna kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır²⁰⁹.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

202 Terzi, *Hazine-i Hâssa Nezâreti*, s. 130-132.

203 *Sabah*, no. 237, 26 Teşrinisani 1876 (26 Kasım 1876), s. 2.

204 BOA, Y.PRK.AZJ, 46/126, 15 Mart 1319 (28 Mart 1903).

205 BOA, HH.İ, 178/46 lef 1, 13 Mart 1321 (26 Mart 1903).

206 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 180; Bardakçı, *Neslişah*, s. 112.

207 Bardakçı, *Son Osmanlılar*, s. 184.

208 Sürgün yıllarında da yetiştirilme tarzı, alışkanlıklar, saray teşrifatı ve gelenekleri çerçevesinde yaşamışlardır. Arif Hikmet Paşa 23 Nisan 1942'de Beyrut'ta, Nâile Sultan ise 25 Kasım 1957 yılında Suadiye'de vefat etmiştir. Bardakçı, *Neslişah*, s. 112.

209 Bardakçı, *Son Osmanlılar*, s. 184.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî (DH.MKT)

Hânedan Defteri (A.DVNŞHN.d)

Hazîne-i Hâssa Tasnifi

Defterler (HH.d)

İrâde (HH.İ)

Hâriciye Nezâreti

İstişâre Odası (HR.HMŞ.İŞO)

Nezâreti Tahrîrat (HR.TH)

İrâde Tasnifi

Dosya Usûlü (İ.DUİT)

Taltîfat (İ.TAL)

Mâbeyn-i Hümâyûn

Evrak (MB)

İrâde (MB.İ)

Mâliye Nezâreti Emlak-i Emîriyye Müdüriyeti (ML.EEM)

Plan- Proje- Kroki (PLK)

Satın Alınan Evrak Cavit Beysun Evrakı (HSD.CB)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

Yıldız Tasnifi

Esas Evrakı (Y.EE)

Husûsî Mârûzat (Y.HUS)

Mütenevvi Mârûzat (Y.MTV)

Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)

Başkitabet Dairesi Maruzat (Y.PRK.BŞK)

Defter-i Hakani Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.DFE)

Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)

Komisyonlar Mârûzâtı (Y.PRK.KOM)

Maliye Nezareti Mârûzat (Y.PRK.ML)

Mütenevvi Mârûzat (Y.MTV)

Meşihat Dairesi Mârûzâtı (Y.PRK.MŞ)

Nâme-i Hümâyûnlar (Y.PRK.NMH)

Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Mârûzâtı (Y.PRK.SGE)

Umûmî (Y.PRK.UM)

Kitaplar ve Makaleler

- Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri*, I, Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Açba, Leyla, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, yay. haz. Edadil Açba, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Aktan, Hamza, "Sihriyet", *DİA*, c. XXXVII, s. 111-112.
- Akyıldız, Ali, *Mümin ve İsrâf Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.
- Alderson, Anthony Dolphin, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, yay. haz. Mustafa Armağan, çev. Şefaettin Severcan, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Artan, Tülay, "Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri: Değişken Bir Yüzyılda Temel Gıdalar, Lüks Tatlar ve Tadımlıkların İzinde", *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922*, ed. Donald Quataert, çev. Tanju Günseren, Alfa Araştırmaları, İstanbul 2020, s. 144-145.
- _____, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul*, 3 (1992), s. 109-118.
- Bağçe, Betül Kübra, *II Abdülhamid'in Kızı Nâime Sultan'ın Hayatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- Bardakçı, Murat, *Son Osmanlılar Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü*, İnkılap, İstanbul 2007.
- _____, *Neslişah: Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Prensesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Bilgin, Bülent, "Yıldız Sarayı", *DİA*, c. XLIII, 541-544.
- Büyük Mecidiye Camii ve Ortaköy*, ed. Mehmet Baha Tanman, Kuveyt Türk, İstanbul 2014.
- Cevdet Paşa: *Tezâkir 13-20*, yay. haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.
- Demirel, Fatmagül, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, ed. Lütfü Tınç, Doğan Kitap, İstanbul 2007.
- Ertuğrul, Sara: *Geçmiş Zaman Olur ki...*, anlatan Mevhibe Celâlettin, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1953.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim, İstanbul 2015.
- Gündoğdu, Artemur Orkun, *Osmanlı/Türk Müzik Kültüründe Avrupa Müziğinin Yaygınlaşması Süreci ve Levanten Müzikçiler*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Haremden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi II. Abdülhamid'in Gelini Mislimelek Hanım, İstibdat Döneminin Bilinmeyenlerini Anlatıyor*, haz. Nemika Deryal Marşanlıoğlu, İnkılap, İstanbul 2011.
- Hasol, Doğan, *Mimarlık ve Yapı Sözlüğü*, Yapı Yayınları, İstanbul 2003.
- Hülagü, M. Metin "Gazi Osman Paşa", *DİA*, c. XIII, s. 464-465.
- Karaca, Filiz, "Kürk", *DİA*, XXVI, 568-570.
- Karateke, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Kırpık, Cevdet, *Haremin Son Yüzyılı Sultanlar ve Damatlar*, Timaş, İstanbul 2012.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş, İstanbul 2019.
- Osmanoğlu, Şadiye, *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*, Timaş, İstanbul 2009.
- Örik, Nahid Sırrı, *Abdülhamid'in Haremi*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2002.

- Öztuna, Yılmaz, *II. Abdülhamîd: Zamânî ve Şahsiyeti*, Kubbealtı, İstanbul 2008.
- Peirce, P. Leslie, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 2006.
- Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- _____, *Bezmiâlem Valide Sultan*, Timaş, İstanbul 2019.
- Tuncer, İbrahim, *Sultan II. Abdülhamid'in Kızı Ayşe Sultan'ın Hayatı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980.
- _____, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Uru, Cevriye, *Sultan II. Abdülhamid'in Kızı Zekiye Sultan'ın Hayatı (1872-1950)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi Anılar*, yay. haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Yılmaz, Ömer Faruk, *Sultan II. Abdülhamid'in Hayatı*, Çamlıca, İstanbul 2013.

Sürelî Yayınlar

- İkdam*, no. 3849, 28 Şubat 1905.
- Kadın*, no. 6, 17 Teşrinisani 1324 (30 Kasım 1908); no. 8, 1 Kanunusani 1324 (14 Aralık 1908).
- Sabah*, no. 5520, 27 Şubat 1905; no. 5523, 2 Mart 1905.

Sözlük

- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi İstanbul, 1989.

EKLER

Ek 1

Nâile Sultan'ın *Levâzım-ı Cihâziyeleri İçin Sarf Olunan Meblağ*²¹⁰

Harcama Kalemleri	Kuruş
Mücevherât	740.000
Atiyye	301.000
Avâid ²¹¹	34.500
Takdîm	65.000
Avânî ²¹²	147.722
Nişan takımı	37.022
Hediyeler	284.658
Melbûsât	136.209
Tefrişât	390.382
Levâzım-ı beytiye	80.947
Tamir	70.342
Yatak takımları	50.077
Kiler mutfak takımları	33.935
Saraya alınan sobalar	28.440
Seccâde-abdest takımları	7.573
Damat beyin eşyaları	10.436
Perakende	15.071
Ziyâfet	48.766
Toplam	2.482.080

210 BOA, Y.PRK.KOM, 16/13, lef 1 27 Kânunuevvel 1323 (9 Ocak 1908).

211 Gelirler.

212 Yemek, çay, kahve takımları, kâse, testi, ibrik vb. eşya.

Ek 2

Nâile Sultan'ın Dairesinde Görevli İsimler²¹³

Vazife	İsim
Lala Baş Ağa	Süleyman Efendi
Lala	Hayreddin Ağa
Lala	Emin Ağa
Vekilharç	Boş
Makinist	Yusuf Ağa
Kapıcı	Ali Ağa
Hademe	Boş
Aşçıbaşı	Salih Ağa
Arabacı başı	Mustafa Ağa
Seyis	Abdullah Ağa
Bahçıvanbaşı	Ali Ağa
Bahçıvan	Bayram Ağa
Bahçıvan	Mustafa Ağa
Külhancı	Osman Ağa
Külhancı	Selim Ağa
Harem Bekçisi	Hüseyin Ağa
Yalı Bekçisi	İsmail Ağa
Tablakar	Şükrü Ağa
İnekçi	Talib Ağa
İnekçi Yamağı	Boş
Paşa'nın Ağası	Ahmed
Paşa'nın Ağası	Adem
Aşçı Kalfası	Salih Ağa
Aşçı Çırağı	Kadri Ağa
Aşçı Çırağı	Kamil Ağa

213 BOA, MB, 1073/45 lef 3, 24 Muharrem 1333 (12 Aralık 1914).

Hicaz'da Bir Suikastın Arkaplanı: Şerif Hüseyin, Afganlar ve İngilizler (1877-1880)*

Background of an Assassination in the Hijaz: Sharif Husayn, the Afghans, and the British

Ş. Tufan Buzpınar**

*Bu çalışma, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880" (*Middle Eastern Studies*, 31/1, (1995), s. 99-123) adlı makalemin Şerif Hüseyin ile ilgili kısmının, Osmanlı ve İngiliz arşivinin yanı sıra yeni literatürün de gözden geçirilmesiyle yeniden yazılmış halidir. Makalenin son halini alma sürecinde yaptıkları değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya ve Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a teşekkür ederim.

**Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ş.T.B. 0000-0002-6748-6792

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ş. Tufan Buzpınar,
İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: tufan.buzpinar@medipol.edu.tr

Başvuru/Submitted: 29.07.2021

Kabul/Accepted: 21.09.2021

Atıf/Citation:

Buzpınar, S. Tufan. "Hicaz'da Bir Suikastın Arkaplanı: Şerif Hüseyin, Afganlar ve İngilizler (1877-1880)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 75 (2021): 223-249.
<https://doi.org/10.26650/iutd.976176>

ÖZ

Bu makale, Şerif Hüseyin Paşa'nın Temmuz 1877-Mart 1880 tarihleri arasında devam eden Mekke Emirliği döneminde meydana gelen bazı gelişmeleri ele almaktadır. Makale, Hicaz vilayetine kendine has idari yapısı ve Mekke Emirliği ile ilgili giriş mahiyetinde bilgiler aktardıktan sonra Hüseyin Paşa'nın devlet hizmetindeki tecrübesi, emirliğe atanma süreci ve kendi döneminde Hicaz'da gelişen siyasi faaliyetlere odaklanmaktadır. 1879'un ilk çeyreğine kadar Osmanlı hükümeti çizgisinde bir yönetim anlayışı sergileyen, vali ve Medine muhafızı ile uyumlu çalışan Şerif Hüseyin Paşa'nın giderek yeni bir arayışa girmesi ve bu çerçevede İngiltere ile gizli diyalog kurması, dönemin öne çıkan ve hakkında literatür oluşmamış gelişmelerindedir. İngiliz-Afgan gerginliği bahanesi üzerinden Cidde konsoloslugu aracılığıyla İngiltere ile kurulan gizli iletişimin safhaları, amacı ve İngiliz hariciyesindeki süreçleri dönemin bağlamı içerisinde anlatılmaya çalışılmaktadır. Ardından Şerif Hüseyin'in Afganistan'a heyet gönderme projesi ele alınmakta, neden böyle bir girişimde bulunduğu ve bunun getirileri üzerinde durulmaktadır. İngiltere lehine girişimlerde bulunmak ve Afgan Müslümanlarının İngilizlerle dostane ilişki kurmasını temin etmek amacıyla kararlaştırılan heyetle ilgili gelişmeler İngiliz arşivleri imkanlarıyla aydınlatılmaktadır. Son olarak, Şerif Hüseyin Paşa'nın heyetle ilgili nihai hazırlıkları tamamlamak üzere Cidde'ye girişi sırasında bir Afgan tarafından suikasta uğrayarak hayatını kaybetmesi, yakalanan katilin sorgulanma ve idam süreçlerinin açıklanmasının ardından suikastla ilgili spekülasyonlar aktarılmaktadır.

Anahtar sözcükler: II. Abdülhamid, Şerif Hüseyin, Hicaz, Mekke Emirliği, Afganlar, İngilizler

ABSTRACT

This article focuses on the developments that took place during Sharif Husayn Pasha's Emirate of Mecca between July 1877 and March 1880. After giving a brief information about the unique status of the province of the Hijaz, its administrative structure, and the Emirate of Mecca, it addresses the political developments of the period of Husayn Pasha, who acted in accordance with the policies of the Ottoman government until the first quarter of 1879 and cooperated with the governor of the province and the commander of Medina. From March 1879 onward, however, Pasha was in search of a new political future, and in this context, he initiated an unusual and secret dialogue with

Britain. Using the Anglo-Afghan War of 1878 as a pretext, Sharif Husayn established a secret dialogue with Britain, and in time, strengthened it until he was assassinated in March 1880. The article explains the stages and aims of his secret dialogue with Britain as well as the decision-making processes at the British Foreign Office regarding relations with Husayn Pasha in detail. Sharif Husayn's Afghanistan mission, members of the mission and context of the letter are also explained based on the British archival sources. The final part of the paper focuses on the assassination of Sharif Husayn, its consequences, and trial and execution of the assassin.

Keywords: Abdülhamid II, Sharif Husayn, Hijaz, Emirate of Mecca, Afghans, British

Extended Abstract

This article focuses on the developments that took place during Sharif Husayn Pasha's Emirate of Mecca between July 1877 and March 1880. The first part of the article briefly explains the unique administrative status of the province of Hijaz in the Ottoman state, the main factors that made the province particularly important for the Ottomans as well as for the Great Powers of the period, namely England, France, and Russia. It also elaborates on the international significance of Hijaz as a center for Muslims around the world, which carried risks as well as benefits for the Ottoman government since several of these Muslim pilgrims visited Mecca and Medina annually from the colonies of the abovementioned states. The Ottoman government was inevitably concerned for fear that this interest in the welfare of the pilgrims would develop into an attempt to exercise political influence in Hijaz. It is from this perspective that the article examines the Emirate of Mecca. After brief background information is given on the emirate, the Ottoman practice of appointment of the emirs as well as the ambiguity of the rules and regulations concerning the institution of the Emirate are explained.

The second part of the study deliberates upon the political developments in Hijaz during Husayn Pasha's Emirate in Mecca. Husayn Pasha was appointed to the Emirate in July 1877 after his brother Abdullah Pasha's demise. Due to Abdullah Pasha's positive impression, and because Husayn Pasha had already been familiar with state affairs due to his employment as a member of the Council of State, his appointment to the role of emir took place without hesitation. At the time of appointment, the Ottoman state was facing a serious crisis due to the Russo-Ottoman War of 1877-78. As the new emir of Mecca, Husayn Pasha acted in accordance with the policies of the Ottoman government until the first quarter of 1879. Thus, at this juncture of his career, he cooperated well with both the civil and military authorities of the province.

The third part of the article is devoted to Husayn Pasha's search for a new political future. It appears that from March 1879 onward, he initiated an unusual and secret dialogue with Britain, which has not yet been examined in Turkish. Based mainly on the British archival sources, the article explains how and when Sharif Husayn initiated this dialogue. He first convinced the British authorities in England and India that the true spiritual leader of the

Muslims was not the Ottoman caliph but himself since he was a descendant of the Prophet Muhammad. Afterward, the emir conveyed a message to the British that he was ready to use his spiritual power in the service of Britain; through the pretext of the Anglo-Afghan War of 1878, he proposed sending a mission to advise the Afghans to end the war against Britain on the basis that the British people were friends of the Muslims.

Zohrab, the British consul in Jidda, immediately conveyed the proposal to London and urged his authorities not to miss this opportunity. After serious discussions between the Ministry of Foreign Affairs, the India Office, and the Viceroy in India, the proposal was accepted despite some reservations of the government in India and the British Ambassador in Istanbul. Upon learning of the acceptance of his proposal, Sharif Husayn held several meetings with the ulema of Mecca and some Meccan dignitaries to complete the preparations for the mission; the dragoman of the British consulate in Jidda, Yusuf Kudsi, also attended some of the meetings. When preparations were completed in Mecca, Sharif Husayn decided to meet Zohrab in person in Jidda to finalize the details of the mission and offer a final shape to the letters to be sent to the Afghans.

The following section of the article moves on to explain Sharif Husayn's journey to Jidda, his reception by an official ceremony, and his assassination by an Afghan while he was proceeding toward his residence. The emir's death on the next day and the interrogation and trial of the assassin in Mecca are expounded upon in this part. Issues related to the fact that the assassin was an Afghan and that he had attempted to approach Sharif Husayn while in Mecca and during his journey to Jidda several times are also examined and discussed. This section ends by posing questions such as how far the Ottoman authorities in Hijaz and Istanbul were aware of Sharif Husayn's secret dealings with the British and addressed in the light of the Ottoman and British primary sources.

The final part of the paper focuses on the consequences of the assassination. As soon as the trial ended, the execution of the assassin took place as he was considered old and in poor health. The assassin's identity and timing of the assassination led to several speculations by the British diplomats in Istanbul as well as in Hijaz and Egypt. The British diplomats tried to find answers to questions such as whether the Ottoman authorities knew anything about Sharif Husayn's secret dealings with the British, whether the assassin's Afghan identity was pure coincidence, and whether the assassination could be related to the proposed Afghan mission. In the absence of any sound evidence to answer any of these and other related questions, the British diplomats proposed some speculative ideas to the Foreign Office in London. This section narrates and discusses all those speculations.

In conclusion, it is argued that Sharif Husayn was motivated by the crisis that the Ottoman state underwent in the years following 1875 and decided to develop close but secret ties with

Britain. The choice of Britain was obvious since, as one of the strongest Great Powers of the time, Britain had vital interests in Hijaz due to the millions of Muslims living in the British colonies and had a need to develop good relations with a Muslim leader such as Sharif Husayn Pasha. However, due to the assassination, the secret Afghan mission was not realized. If it had, however, Britain would have learned the answer to the question of whether the Ottoman caliph or the emir of Mecca was the more effective Muslim leader in the eyes of the Afghan Muslims.

Hicaz Vilayeti, Osmanlı yönetim sisteminde eşsiz bir yere sahip olmuş ve sonuna kadar da özel konumunu korumuştur. Osmanlı Devleti'nin devraldığı bir kurum olan Mekke Emirliği de bu özel konumun ayrılmaz bir parçası olmayı sürdürmüştür. 19. yüzyılın başında Vehhabilerin eline geçmesiyle geleneksel idari yapısını kısa süreli olarak kaybeden vilayet, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın 1811'de başlattığı askerî harekât sonrası tekrar Osmanlı yönetimine girerek eski yapısına kavuşmuştur. 1840'a kadar yönetim sorumluluğu Mehmed Ali Paşa'ya verilen Hicaz, bu tarihten itibaren doğrudan Osmanlı hükümetine tâbi olmuştur. Hicaz vilayetinin şüphesiz en önemli birimi Mekke Emirliği'dir. Ancak bu kurum ve burada görev yapan emirler önemine mütenasip çalışmalara konu olmamıştır¹. Bu makalenin amacı, sınırlı çalışmalara konu olan Şerif Hüseyin'in Mekke Emirliği döneminde meydana gelen bazı gelişmeleri aydınlatmaya çalışmaktır. Özellikle, Mart 1880'de meydana gelen suikast öncesinde, Şerif Hüseyin'in Afganistan vesilesiyle İngilizlerle geliştirmeye çalıştığı ilişkiler ele alınacaktır.

Hicaz Vilayeti

Hicaz vilayeti, İslam'ın doğduğu şehirler olan Mekke ve Medine'yi içinde barındırması ve hac ibadeti nedeniyle Müslümanların her yıl ziyaret ettikleri bir yer olması hasebiyle özel bir dini konuma sahiptir. Hicaz'ın Osmanlı yönetiminde bulunması sultanların Müslümanlar nezdindeki itibarı açısından oldukça önemliydi ve bölgenin Osmanlı yönetimine girdiği 1517'den itibaren sultanlar kendilerini *Hâdimü'l-Haremeyn* olarak takdim edegelmişlerdi². Daha önemlisi, Hicaz hakimiyeti padişahların Halifelik iddialarını da kuvvetlendirmekte ve devletin bekası açısından vazgeçilmez konumda görülmekteydi. Sultan Abdülhamid'in ifadesiyle: “matlûb olan şey devletin bekâsı olup, bu da dört şey'e münhasırdır: Birincisi; Dinimiz olan din-i islâmın muhâfazası, ikincisi; Hânedân-ı saltanat-ı seniyye-i Osmâniyenin bekası; üçüncüsü, Haremeyn-i Şerifeynin (Mekke ve Medine) vikâye ve muhâfazası; dördüncüsü, Payitahtımızın İstanbul kalması husûslarıdır.”³

Ancak Hicaz'ın önemli bir merkez olması Osmanlı hükümeti açısından avantajlarının yanı sıra riskleri de barındırmaktaydı. Bu döneme kadar milyonlarca Müslümanın bulunduğu farklı ülkeleri sömürgeleştirmiş olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda gibi Avrupa'nın büyük devletlerinin dikkatleri Hicaz'a yoğunlaşmaktaydı. Zikredilen ülkeler her yıl çok sayıda Müslümanı hac farızası için Mekke'ye göndermekte ve Osmanlı hükümetini de onların güvenlik

1 Birkaç örnek için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, TTK Yay., Ankara 1972; Butrus Abu-Manneh, “Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900), *Asian and African Studies*, 9/1 (1973), s. 1-21; Saleh Muhammad Al-Amr, *The Hijaz under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyad University Publications, Riyad 1974, s. 111-142; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mekke Emirliği”, *DİA*, XXVIII, 572-575.

2 İlk defa Selahaddin Eyyubi tarafından kullanılan bu unvan, Memlûk ve Osmanlı sultanlarıncı da önem atfedilerek tercih edilmiştir. Ramazan Şeşen, “Selâhaddin-i Eyyûbî”, *DİA*, XXXVI, 339.

3 *Sultan II. Abdulhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, haz. A. Alâaddin Çetin - Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul 1976, s. 166-167.

ve sağlığından sorumlu tutmaktaydılar. Osmanlı hükümeti bu devletlerin sömürgelerinden gelen Müslümanlarla ilgilenmelerini meşru kabul etmek ve hac organizasyonunun daha sağlıklı yapılabilmesi için yönetmelikler hazırlanmasında iş birliği yapmak durumundaydı. Fakat bu meşru ilginin Hicaz'da siyasi nüfuz icrasına kadar varması endişesi de Osmanlı hükümetini düşündüren bir husustu. Cidde'de bulunan Avrupalı konsolosların hac organizasyonuna müdahaleleri konusunda zaman zaman şikayetler dile getirilmekteydi⁴.

Osmanlı Devleti Hicaz'da diğer vilayetlerden farklı olarak ikili bir sistem uygulamaktaydı. Hicaz vilayetinde devleti temsil eden bir vali bulunmaktaydı; ancak uygulamada vali, yetkilerinin bir kısmını Mekke Emiri ile paylaşmak durumundaydı. Mekke Emiri, Hz. Peygamberin soyundan gelenler arasından Sultan tarafından ve vali ile aynı yöntemle atanıp görevden alınıyordu. Mekke Emirliği görevi Hicaz'ın 1517'de Osmanlı yönetimine bağlanmasından çok önce ortaya çıkmış ve Osmanlı döneminde de devam etmişti. Ancak Mehmed Ali Paşa (1805-1848) döneminden itibaren emirliğe atananların Zevî Avn ve Zevî Zeyd adlı birbirlerine rakip iki aileden birinden seçilmesi gelenek haline gelmişti⁵. Mehmed Ali Paşa zamanında başlatılan bu uygulamanın hukuki bir dayanağı yoktu ve 1880'lerde Osmanlı devlet adamları arasında müzakereler yapılmış ve Sultanın bu uygulamaya bağlı kalmasını gerektirecek bir durumun olmadığı kanaati oluşmuştu. Bu anlayışa göre, Osmanlı padişahı Peygamber sülalesinden gelen herhangi bir aileden emirliğe atama yapabiliirdi. Fakat fiili duruma bakıldığında Zevî Avn ve Zevî Zeyd bölgenin en kuvvetli iki şerif ailesiydi ve emirleri bu iki aileden birinden seçmek, Osmanlı hükümetinin kontrol gücünü artırırken onların da gücünü sınırlandırmaya katkı yapıyordu⁶. Ancak bu durumda da iki aile arasında sürekli gerginlik yaşanıyor, vilayet yönetimi olumsuz etkileniyor, valiler ve hükümet için ciddi zorluklar meydana geliyordu. Her iki ailenin de kendi tarafını tutan kabileleri, Bedevi aşiretleri ve şehirlerde taraftarları vardı ve iktidarı ele geçiren aile, diğer ailenin ve taraftarlarının konumunu zayıflatmaya çalışıyordu. Valiler her iki aile ile problemsiz ilişki kurmakta zorlanıyorlar ve mahalli siyasetin açmazına düşmekten çoğu zaman kurtulamıyorlardı⁷.

Meseleyi daha karmaşık hale getiren husus ise, Mekke Emirinin yetki ve sorumluluklarının belirlenmemesinin yanı sıra Emir ve Valinin birbirlerine karşı konumlarının da netleştirilmemiş olmasıydı. Bununla birlikte, geleneksel olarak, Emir Bîşe adı verilen

4 BOA, İ.MMS, 65/3071, 19 Safer 1297/1 Şubat 1880. Bu dosyada Hac nizamnamesinin Fransızca çevirisi de bulunmaktadır. Ayrıca bk. Bab-ı Ali Evrak Odası Vilayet Gelen-Giden Serisi, Hicaz Gelen-Giden Defteri, nr. 307, evrak nr. 3, 11 Rebî'ülevvel 1294/26 Mart 1877; Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takip Ettiği Sıhhiye Politikası", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 191-206. 1880 yılı Hac düzenlemesi İngilizcesi için bk. TNA, FO, 78/3158, Burrel-Goschen, Jeddah, 2 August 1880.

5 Zekeriya Kurşun, "Hicaz", *DİA*, XVII, 438.

6 Zekeriya Kurşun, "Haşimiler", *DİA*, XVI, 413.

7 Mekke Emirleri ve Valilerin uyumlu ve gergin ilişkilerine dair birkaç örnek için bk. Ş. Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdulhamid II", s. 105-110; a.mlf., "Vying for Power and Influence in the Hijaz: Ottoman Rule, the Last Emirate of Abdulmuttalib and the British (1880-1882)", *The Muslim World*, 95/1 (January 2005), s. 6-13.

birkaç yüz kişilik bir güvenlik gücü, Türkçe ve Arapça yazışmaları yapacak katiplerinin yanı sıra mali, idari ve hukuki konularda işlerini takip edecek görevlileri de vardı. Binbaşı ve yüzbaşı rütbelerinde iki emir subayı ile iki emir çavuşu maiyetinde bulunurdu. Ayrıca, Mekke dışındaki şehirlerde temsilcileri mevcut olup Bedevilerle hacılar arasında meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm amaçlı müdahale ederdi⁸.

II. Abdülhamid döneminde hükümetin Mekke Emirinin görevleri hakkındaki düşüncesi, farklı verilerden çıkarım yaparak şöyle sıralanabilir: Birincisi, Emirin Sultan-Halifeye sadakatle bağlı kalıp Hicaz'da onun nüfuzunu güçlendirmeye ve yaymaya çalışmak. İkincisi, hacıların ve tüccarların mal varlıklarını korumak ve can güvenliklerini sağlamak. Üçüncüsü ise, surre ve başka vesilelerle Hicaz'a gönderilen hediyelerin ve para yardımlarının adil bir şekilde dağıtımını sağlamak. Emir'in bunların dışında kalan yetki ve sorumlulukları netleştirilmemişti. Hatta, yetki ve sorumluluklarının Hicaz'ın tamamında mı geçerli, yoksa sadece Mekke ve mücavir alanlarıyla mı sınırlı olduğu da açık değildi. Ancak, hükümet bazen Mekke ve civarıyla sınırlı olduğu anlayışını öne çıkarırdı. Örneğin, Mekke kadısının yetki alanıyla Mekke Emirinin yetki alanının aynı olduğu belirtildikten sonra bunun sınırlarının da Mekke ve bu şehre bağlı köylerden ibaret olduğu belirtilmişti. Bazen de Mekke Emirinin fiili nüfuz alanının Mekke sınırlarının çok ötesine uzandığı varsayılarak problem oluşturan kabilelere karşı kullanılmaya çalışılırdı. Sultan da Emirin önemli görevlerinden birinin, devletin otoritesini Bedeviler arasında yaymak olduğu düşüncesindeydi⁹.

Yeni Bir Emir, Yeni Bir Dönem: Şerif Hüseyin Paşa'nın Mekke Emirliği (1877-1880)

Mekke Emiri Abdullah Paşa 26 Haziran 1877'de vefat edince, müteveffa emirin "birâder-i ekberi" ve Osmanlıların Şûrâ-yı Devlet azası olan Şerif Hüseyin Paşa (1841?-1880)¹⁰, hem başkentin ahvaline aşına oluşu, hem de emirliğe liyakati dikkate alınarak 27 Cemâziyelâhır 1294'te (9 Temmuz 1877) Mekke Emirliğine tayin edildi¹¹. Zevî Avn ailesi Mehmed Ali Paşa zamanında Osmanlı hükümeti nezdinde ciddi itibar kaybı yaşamıştı; ama son yıllarda ailenin İstanbul'daki itibarı epeyce düzelmmişti. Bu durum, büyük ölçüde 1858'den beri emirlik görevinde bulunan Abdullah Paşa'nın başarısıydı. Abdullah Paşa'nın merkezi hükümetle kurduğu sağlıklı diyalog ve uyumlu çalışma tarzı sayesinde kardeşi Hüseyin Paşa tereddütsüz halefi olarak tayin edildi.

8 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme*, s. 29-30; William Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Empire*, Ohio State University, Ohio 1984, s. 6-7.

9 BOA, YEE, 75/51, 15 Rebî'ülâhır 1297/28 Mart 1880, Emir Abdülmuttalib'in atanma kararı; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme*, s. 28-29.

10 1916'da Osmanlı Devleti'ne isyan ettiği için yaygın olarak bilinen Şerif Hüseyin (1853-1931), bu makalede incelenen Şerif Hüseyin'in ağabeyi Şerif Ali'nin (ö.1874) oğludur.

11 Meclis-i Mahsus mazbatasında Hüseyin Paşa'nın "dirayet ve kabiliyet-i zatiyesi"nin yanı sıra "umûr-ı devlete ehliyet"ine dikkat çekilmektedir. BOA, İ.MMS, 57/2600, 27 Cemâziyelâhır 1294/9 Temmuz 1877; İ.DH, 750/61287, 28 Cemâziyelâhır 1294; İ.DH, 750/61290, 10 Receb 1294/21 Temmuz 1877.

Yeni Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa İstanbul'da bilinen bir sima idi. 1859'da daha 18 yaşında iken ikinci rütbeden Mecidiye nişanı, 1868'de ise Nişan-ı Âl-i Osmanî ile taltif edilen Şerif Hüseyin, özellikle Hac mevsiminde yapıcı katkıları ve surre alaylarıyla ilgili üstlendiği sorumluluklarla adından sıkça söz ettirmektedir¹². Emir Abdullah Paşa'nın, kardeşinin "asdikâ-yı bende-gân-ı saltanat-ı seniyyeden" olduğundan bahisle devlet işlerini daha iyi öğrenmesi ve gerektiğinde Hicaz'ın ahvali hakkında bilgi sunabilmesi için İstanbul'da bir göreve atanmasını talep etmesi üzerine Şerif Hüseyin, Nisan 1872'de Şura-yı Devlet azalığına getirildi¹³. Meclis-i Hass-ı Vükelâ memuriyetinde bulunan büyük ağabeyi Şerif Ali Paşa'nın Rebî'ülâhır 1291/Mayıs 1874'te vefatının ardından, yine Mekke Emiri Abdullah Paşa'nın teklifi üzerine Zilhicce 1291/Ocak 1875'te bu göreve atandı¹⁴. Emirliğinin ikinci ayında da birinci rütbeden murassa Mecidî nişanıyla taltif edildi¹⁵. Hicaz'dan bakıldığında, İstanbul'da yıllarca kalarak üst düzey devlet hizmetinde bulunmuş, farklı nişanlarla taltif edilmiş ve ağabeyi vefat ettiğinde tereddütsüz emirliğe tayin edilmiş birisi olarak Şerif Hüseyin Paşa hayli güçlü bir imajla görevine başlamış sayılırdı.

Nitekim emirliğinin ilk aylarında Vali Takiyeddin Paşa'nın görevinden azledilmesinde önemli rol oynamıştı. Hicaz'daki uygulamaları bir süredir şikâyet konusu olan, defterdar ile harcamalar konusunda ciddi görüş ayrılıkları yaşayan ve uyuşmazlıkları Bâb-ı Âli'ye kadar ulaşan Mehmed Takiyeddin Paşa'nın¹⁶ konumu müzakere altında iken Emir Hüseyin Paşa valinin görevden alınması yönünde görüş bildirdi. Hüseyin Paşa'ya göre, Haremeyn halkı umumiyetle Takiyeddin Paşa hakkında "müteneffir ve dilgîr" haldeydi ve bu şartlarda valinin devam etmesi doğru değildi. Konu Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilirken Hüseyin Paşa'ya da atıfta bulunulduktan sonra valinin görevden alınmasına oy birliği ile karar verilmiş ve yerine "âyân-ı kirâmdan" Halet Paşa'nın tayin edilmesi hususu padişaha arz edilmişti¹⁷. Aynı gün çıkan irade, bir süredir devam eden bir problemi noktalarken, dolaylı olarak da yeni emirin güç kazanmasına katkı yapmış oluyordu.

Hüseyin Paşa Şura-yı Devlet azası olarak 1870'lerde başkentte yaşanan siyasi ve ekonomik krizlere şahit olmuş, Mekke Emirliğine tayin edilmeden birkaç ay önce Doksanuç Harbi'ne (1877-78) giden sancılı süreci yakından izlemiştir. Savaşın ilk aylarını İstanbul'da geçirdikten sonra Mekke'ye geldiğinde savaş şiddetlenerek devam etmekte ve gelişmeler

12 Nişanlar için bk. A}DVN.MHM, 29/36, 10 Rebî'ülâhır 1276; İ.DH, 586/40795, 5 Ramazan 1285. Hac ile ilgili görevlerine dair birkaç örnek için bk. A}MKT.UM, 374/64, 3 Rebî'ülâhır 1276; A}MKT.MHM, 169/99, 12 Rebî'ülâhır 1276; İ.DH, 458/30435, 26 Zilhicce 1276; İ.DH, 494/33542, 12 Safer 1279.

13 İ.DH, 649/45117, Abdullah Paşa'nın arz tarihi 13 Şevval 1288/26 Aralık 1871, irade tarihi, 11 Safer 1289/20 Nisan 1872.

14 Ali Paşa'nın vefatı için bk. İ.DH, 684/47697, 6 Rebî'ülâhır 1291. Hüseyin Paşa'nın Meclis-i Hass-ı Vükelâ memuriyetine tayini için bk. İ.DH, 695/48607, 7 Zilhicce 1291.

15 BOA, İ.DH, 751/61351, 28 Recep 1294.

16 Takiyeddin Paşa Ekim 1874-Ekim 1877 arasında Hicaz valisi idi. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali* (1839-1922), İsis Yayınevi, İstanbul 1999, s. 105.

17 BOA, İ.DH, 754/61596, 29 Ramazan 1294/7 Ekim 1877.

daha da olumsuz bir hal almaktaydı. Bu dönemde Hicaz yönetimini yoğun olarak meşgul eden Medine civarındaki Hayber aşiretlerinin vergi vermemeleri ile Medine ve Mekke arasındaki güzergahın hacılar açısından güvenliğini tehdit eden aşiretler meselesinde yeni Vali Halet Paşa, Medine Muhafızı Sabri Paşa ve Emir Hüseyin Paşa uyumlu çalışmalar yürüttüler. Hüseyin Paşa hem Hayber aşiretlerinin Reşidilere güvenerek vergi vermedikleri kanaatinden dolayı İbn Reşid'i uyarma konusunda hem de Haremeyn güvenliğini tehdit eden aşiretlerin cezalandırılması hususlarında yoğun çaba gösterdi. Hatta Vali ile Sadarete müştereken gönderdikleri 11 Receb 1295/11 Temmuz 1878 tarihli arızada İbn Reşid üzerine askeri kuvvet gönderilmesi teklifinde de bulundular¹⁸.

Haremeyn'deki güvenlik zaafı 1295/1878 Hac mevsiminde de ortaya çıktı. Medine ve Mekke arasındaki güzergâhta hac kervanına saldırı istihbaratı alan Medine Muhafızı Sabri Paşa'nın tedbirlerine rağmen Bedevi saldırılarına engel olunamamıştı. Medine'den ayrıldıktan kısa süre sonra altı yedi yüz kadar bedevinin saldırısına uğrayan hac kervanı Şam, Mekke ve Medine kuvvetlerinin müştereken bedevilere karşı koymaları üzerine yoluna devam edebilmişti. Bu tür bedevi saldırılarının önlenmesi ve bedevi saldırılarının cezasız kalmaması adına Vali ve Emir askeri harekate başvurulması teklifinde bulunmuştu. Teklif ile ilgili Padişahın değerlendirmesi Hicaz siyaseti hakkında önemli ipuçları vermektedir. Sultan'a göre, bedevilerin cezalandırılması için yeterli askeri kuvvet ve külliyetli masraf yapmak gerekir. Halbuki Mekke ve Medine'de bulunan asker sayısı üçer yüz kişilik iki taburdan ibarettir. Bunları Şammar kabilesine karşı kullanalım derseniz, mesafenin uzaklığı nedeniyle yarısı yolda telef olacak demektir. Hatta bu tür bir askerî harekât Mekke ve Medine'yi Bedevi taarruzuna karşı zayıf konuma düşürecek ve bedevileri daha da cesaretlendirecektir. Böyle önemli bir kararı almadan önce askeri makamlarda ciddi çalışmalar yapılmalı, hazırlıklar tamamlanmalı ve ondan sonra harekete geçilmelidir. Hicaz'da sıcaklar başladığından bunun için de mevsim geçmiş demektir. Sultanın nihai kanaatine göre, ileride gerekirse askeri harekate karar verilebilir; ama şimdilik Bedevilerin hediye ve nişanlarla saldırılarını önleme politikası tercih edilmelidir¹⁹.

Sultan Abdülhamid'in askerî harekât yerine farklı yöntemlerle Hicaz'daki yerli tehdit unsurlarını yönetme tavrı dönemin şartları açısından oldukça isabetli görünmektedir. Birincisi, Sultan Doksanüç Harbi akabinde oluşan olağanüstü zor şartlar çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Hicaz'a önemli miktarda askeri takviyeye hem insani hem de mali yönden, imkanının olmadığını belirtiyor. Bu teklifin görüşüldüğü zamanda Rus askerlerinin Osmanlı

18 BOA, İ.MMS, 61/2896, 11 Receb 1295/11 Temmuz 1878, lef 8. Bu dosyada konuyla ilgili çok sayıda yazışma bulunmaktadır. Bâb-ı Âli, yazışmaların zamanında ulaşmaması nedeniyle mevsiminin geçtiği gerekçesiyle askerî harekâtı tehir etmiştir. Bk. lef 2, 13 Ramazan 1295/11 Eylül 1878. Müteakip yıllarda Osmanlı hükümeti ile Reşidilerin ilişkileri için bk. M. Talha Çiçek, "The Tribal Partners of Empire in Arabia: The Ottomans and the Rashidis of Najd, 1880-1918", *New Perspectives on Turkey*, 56 (2017), s. 105-130.

19 BOA, İ.MMS, 61/2896, lef 35, Gurre-i Cemâziyelevvel 1296/23 Nisan 1879.

topraklarını henüz terk etmedikleri de unutulmamalıdır. İkincisi, iklim ve coğrafi şartların Hicaz dışından gelecek Osmanlı askeri birlikleri için uygun olmadığı, askerlerin düşmandan önce şartlara mağlup olacakları gerçeğine dikkat çekiyor. Bu çerçevede bölgedeki kolera vb. salgın hastalıkları da hatırlamak gerekir. Son olarak, mevcut şartlarda, mahalli güçlerle bir şekilde diyalog kurarak birlikte hareket etmeyi başarmak Osmanlı yönetimi açısından ilk tercih konumunda görünmektedir. Buna şerif aileleri de dahildir.

Şerif Hüseyin ve İngilizler

Öyle görünüyor ki Sultanın hesaba kattığı bütün bu faktörlerin, yani 1879 itibariyle Osmanlı Devleti'nin yaşadığı zorlukların, Şerif Hüseyin de farkındaydı. Yıllardır İstanbul siyasetini içeriden takip eden Emir, şimdi de bir taşra eşrafı ve yöneticisi olarak işin içerisindeydi. Ancak Şerif Hüseyin'in kriz ortamından çıkarımı çok farklı bir açılıma işaret ediyordu. Mevcut şartlarda Osmanlı Devleti'nin geleceği ile ilgili ciddi soru işaretleri doğmuştu ve hayatta kalıp kalamayacağı sorusu Arap vilayetlerinde de gündemdedi²⁰. Bu durum, Hicaz'ın geleceğini de yakından ilgilendirmekteydi. Bu nedenle Şerif Hüseyin, resmi konumu gereği Osmanlı Devleti ile ilişkileri sürdürürken alternatif bir güç ile diyalog kurmaya ihtiyaç duymuştu. Buna vesile olarak da Hindistan'daki İngiliz idaresi ile Afganistan Emiri Şîr Ali Han arasında 1878'de tırmanan gerginliği fırsat bildi. Aslında bu gerginlik üzerinden İngilizlerle yakınlaşma adına ilk girişim Sultan Abdülhamid tarafından yapılmış ve yoğun müzakereler sonunda Afganistan'a bir Osmanlı Heyeti gönderilmişti. 1877'de Ahmed Hulûsi Efendi başkanlığındaki heyet Hindistan üzerinden Afganistan'a gitmiş ve Afgan Emiri Şîr Ali'nin Rusya'ya karşı tavır alması ve İngilizlerle iyi ilişkiler kurması hususlarında istenilen sonuç sağlanamadan geri dönmüştü²¹.

Şerif Hüseyin'in Afgan krizi üzerinden İngiltere ile diyalog kurma adına ilk girişimi Mart 1879'da gerçekleştirmesi bu fikrin mart ayında ortaya çıktığı anlamına gelmez. Osmanlı Hükümetinin Afganistan girişimi Haziran 1877'de, daha Şerif Hüseyin İstanbul'da Şura-yı Devlet üyesi iken, müzakere edilmekte idi. Heyetin gidiş-dönüş aşamasında Mekke Emirliği görevine başlamıştı ama kamuoyunun bildiği bir faaliyet olması hasebiyle haberdar olmaması düşünülemezdi. O halde Osmanlı Hükümetine benzer bir girişimde bulunmaya neden karar verdi ve neden Mart 1879'u bekledi? Birinci sorunun cevabı Osmanlı Hükümeti adına giden heyetin etkisiz olmasıyla alakalıydı. Şerif Hüseyin heyetin başarısızlığını gönderen makamın, yani Sultan-Halifenin, temsil gücünün sınırlı olmasıyla açıklıyordu. Buna karşın, kendisinin Hz. Peygamberin torunu ve Mekke Emiri olarak dini yönden temsil gücünün daha yüksek olduğunu düşünüyordu. İkinci sorunun cevabı ise diplomatik temsilcilikle ilgiliydi. Bir süredir

20 Bu kaygıların Suriye'deki yansımaları için bk. Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 256.

21 Azmi Özcan, *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, 3. Baskı, İsam Yayınları, Ankara 2020, s. 138-153.

boş kalan İngiltere'nin Cidde konsolosluğuna 1878 sonbaharında atanan James Zohrab ancak Mart 1879'da göreve başlayabilmişti²². Şerif Hüseyin'in Afganistan ile ilgili kritik mesajının 11 Mart'ta Zohrab'a ulaştırıldığı dikkate alınrsa, ilk fırsatın değerlendirildiği anlaşılır.

Şerif Hüseyin'in, kişiliği ve diplomatik gücü hakkında tecrübi bilgisinin olmadığı Konsolos Zohrab'a gönderdiği²³ ilk mesajın zamanlaması ve muhtevası dikkat çekicidir. Konsolosluk tercümanı Yusuf Kudsi'nin²⁴ 11 Mart 1879'da Zohrab'a, en gizli (*strictest secrecy*) uyarısıyla aktardığı bilgilere göre Şîr Ali Han, İngiliz-Afgan savaşından önce Hindistan müstemele hükümetinin zulmüne karşı Müslümanların silahlı ayaklanmaya kalkışmaları ve Afganistan'a destek vermelerinin meşruiyeti hakkında Şerif Hüseyin'den destek istemişti. Şerif Hüseyin, en yüksek dini otoriteden²⁵ gelen bir beyanın İngilizlere ne kadar zarar vereceğini bildiğini zikrettikten sonra, Şîr Ali'ye olumsuz cevap verdiğini, çünkü İngiltere'nin Hindistan yönetiminin "insani ve adil" olduğuna inandığını belirtir. Şerif, Sultan'ın da Şîr Ali'ye bir heyet göndererek İngilizlere karşı savaşmasını doğru bulmadığı mesajını iletildiğini de ekler²⁶.

Şerif Hüseyin, konsolos Zohrab aracılığı ile Dışişleri Bakanı Salisbury'e de bir mesaj gönderir. Buna göre, Hindistan, Asya ülkeleri ve Mısır'da Müslümanlar o kadar hassas bir konumdadırlar ki küçük bir olay savaşa neden olabilir ve Müslüman ülkelerde isyanlara yol açabilir. Müslümanlarda İngiltere'ye karşı derin bir şüphe, güvensizlik ve öfke oluşmuştur. Bunlar ancak tedricen yok edilebilir ve yerine güven inşa edebilmek için de bağnazlığı körükleyecek davranışlardan kaçınarak çok ihtiyatlı ve hassas davranmak gerekir. Müslüman uluslar sürekli iletişim halindedirler ve siyasi gelişmeleri düzenli olarak birbirleriyle paylaşmaktadırlar. Organizasyonları tamam, birlikleri mükemmel ve bir bahane oluştuğunda sıkıntı çıkaracak bir halet-i ruhiyeye sahiptirler. Rusya da bunun farkındadır. Son olarak, İngiliz hükümetinin, kendi kutsal konumunun (*his sacred position*) katkısına ihtiyaç duyacağı herhangi bir konuda, Sultanın konumuna halel getirmeden, katkıda bulunmaktan memnuniyet duyacağını belirtir. Kendisiyle yapılacak iletişimin gizli yapılması, Osmanlı

22 Zohrab, Cidde'den gönderdiği ilk raporunda 1 Mart'ta göreve başladığını belirtiyordu. Bk. TNA, FO, 78/3017, Zohrab-Salisbury, consular 1, Jeddah, 6 March 1879.

23 İletişim kurma inisiyatifi Şerif Hüseyin'den geldiği halde Konsolos Zohrab'dan gelmiş gibi gösteren yayınlar için bk. Ram Lakhan Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882*, People's Publishing House, New Delhi 1973, s. 188; Al-Amr, *a.g.e.*, s. 203.

24 İngiltere'nin Cidde konsolosluğu tercümanı Yusuf Kudsi Hindistan kökenli, köklü bir aileye mensup olup saygın bir kişi olarak zikredilmektedir. Şerif Hüseyin ile samimi ilişkiler kurabildiği ve Hicaz'da nüfuzlu kişilerden biri haline geldiği belirtilmektedir. İngilizce, Almanca, İtalyanca, Arapça, Malayca ve Hintçe konuşabilmektedir (FO, 78/3017, India Office, 26 November 1879).

25 "the highest Mussulman ecclesiastical authority". Böylece Şerif Hüseyin en yüksek dini otoritenin kendisi olduğunu konsolosa bildirmiş oluyordu.

26 TNA, FO, 195/1251, Zohrab-Salisbury, Jeddah, secret & confidential, separate, 12 Mart 1879. Aynı belge FO, 78/2988'de de mevcuttur. Bu iletişimin İngiliz diplomatları üzerindeki etkileri için bk. Azmi Özcan, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Araplar Arasında Hilâfet Karşısı Faaliyetler (1877-1909)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 12 (Bahar 2005), s. 83.

hükümeti dahil kimsenin haberinin olmaması gerektiği notundan sonra, İngiliz hükümetinin istemesi halinde, “resmi değil özel olarak ve kendi inisiyatifiyle hareket etmiş gibi aracı rolü üstlenme” teklifinde bulunur²⁷.

Hüseyin Paşa'nın zamanlaması isabetli değildi. İngiliz karşıtı politikalarıyla bilinen Şîr Ali Han Şubat 1879'da vefat etmiş ve yerine geçen oğlu Muhammed Yakup Han İngilizlerle anlaşma yolunda müzakerelere başlamıştı. Yine de Şerif Hüseyin'in mesajları İngiliz yetkililerini memnun etmiş ve önerilen yardımlaşmanın ileride çok faydalı olacağı değerlendirilmişti. Dışişleri ve Hindistan Bakanlıkları Şerif'in yardım teklifini müzakere etmişler, İngiliz hükümetinin gösterilen dostane tavır nedeniyle takdirlerini ifade ederek “ileride bir zaman değerlendirilebileceği” fikrinde birleşmişlerdi. Dışişleri Bakanlığı, İngiliz hükümetinin takdirleri, zamanı geldiğinde ve şartlar elverdiğinde yardım teklifinin hatırlanacağı mesajını Şerif Hüseyin'e iletmesi talimatını Zohrab'a bildirmişti²⁸.

Şerif Hüseyin'in İngilizlerle yakınlaşma çabası Dışişleri Bakanlığının Müslümanlarla ilgili kaygıları bakımından rahatlatıcı bir gelişmeydi. Bu dönemde İngilizlerin Müslümanlar nezdinde giderek itibar kaybettiği yönünde ciddi kaygılar vardı ve Sultan-Halife'nin İngiliz karşıtlığını desteklemesinden endişe ediliyordu. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler de giderek gerginleşiyordu. Her iki taraf da karşı tarafın iyi niyetinden şüphe eder konuma gelmişti. Bu olumsuz havayı değiştirmek için İngiliz hükümetinin bazı tedbirlere başvurması konuşuluyordu. 1878-79 yıllarında İstanbul Büyükelçiliği kâtipliği görevinde bulunan Edward Malet, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklememesinin Müslümanlarda büyük hayal kırıklığı oluşturduğunu, ihtiyaç duydukları zaman İngiltere'nin kendilerini terk ettiğini düşündüklerini belirtiyordu. Afganlarla savaşmanın da bu kanaati kuvvetlendirdiğini belirttikten sonra alınması gereken tedbirleri şöyle sıralıyordu: Mekke Emirinin desteğini kazanmak, ulema ile dostane ilişkiler kurmak ve Türk basınına destek olmak veya Müslümanların yönetiminde Türkçe bir gazete çıkarmak²⁹. Dışişleri Bakanlığı Malet'in önerilerine cevaben, Mekke Emirinin teklifinden hareketle onun dostluğunun ispat edilmiş olduğunu, Türk basınının desteklenmesi hususunda ise, İstanbul'da Arapça olarak yayımlanmakta olan ve belli bir etkinliğe sahip *el-Cevâib* gazetesine bir süredir Hindistan'dan ödeme yapıldığı belirtilmekteydi³⁰.

27 “to act as inretmediary, not officially, but privately and as if his own Accord”. Aynı belge. Raporun sonunda yer alan ve Şerif Hüseyin ve(ya) tercüman Yusuf Kudsi'nin etkisini çağrıştıran, görevde ikinci haftası bile dolmamış Konsolosun Sultan ve Şerif'in konumu ile ilgili tarifi ilginçtir. Buna göre, sultan Muhammedî dinin seçilmiş ve kabul edilmiş lideri, şerif ise Peygamberin tanınmış torunu ve [İslam] inancının başıdır (*head of the Faith*). Bir başka ifade ile Şerif, ürsi özellikleri itibarıyla sultandan daha yüksek ve güçlü bir konuma sahiptir. Mekke merkezli bu yaklaşımı, İngiliz hariciyesini Mekke Emiri lehine yönlendirme sürecinin başlangıcı sayabiliriz.

28 IOR, L/P&S/3/558, Foreign Office-India Office, 14 April 1879; India Office-Foreign Office, secret, 25 July 1879; FO, 78/2988, Salisbury-Zohrab, Foreign Office, no. 1, secret, 7 August 1879.

29 IOR, L/P&S/3/406, Malet-Salisbury, no. 375, Therapia 4 May 1879.

30 IOR, L/P&S/3/406, Foreign Office to India Office, 31 May 1879.

1879 sonbaharında ikinci İngiliz-Afgan savaşının başlaması Şerif Hüseyin'in İngiliz konsolosluğu ile yeniden irtibata geçmesini tetiklemiş görünmektedir³¹. Konsolosluk tercümanı Yusuf Kudsi ve Şerif Hüseyin'in çok güvendiği Hindistan kökenli İngiliz vatandaşı Hasan Johur aracılığıyla Zohrab'a gönderilen mesaj³² ilgi çekici unsurlar içermekteydi. Şerif Hüseyin, Sultan-Halife'ye karşı tavrını belirgin bir şekilde değiştirmiş ve meşruiyetini sorgular bir noktaya gelmişti. Sultan'ın Rusya ile bir ittifak eğiliminde olduğu fikrinin yayıldığını ve İngiltere'ye karşı böyle bir ittifakın gerçekleşmesi ihtimalinin Arabistan ve Suriye'de ciddi tepki uyandırdığına dair birçok mektup gördüğünü ifade ettikten sonra, "Sultan, Halife sıfatıyla sınırsız bağlılığı ve saygıyı artık hak etmemektedir, insanlar bir şeyhülislam fetvasıyla tahttan indirilebilen birine neden saygı duyulup itaat edilsin ve aynı irade onu kutsal güç ve hasletten mahrum edebiliyorken Peygamberin temsilcisi olarak ona neden saygı gösterilsin diye soruyorlar [...] [Yani] o konumu tartışılmaz bir hükümdar olamaz ve Peygamberi temsil hakkı da kutsal değildir. Bu nedenle ona muhalefet [dinen] yanlış değildir" diyordu³³.

Metnin içerdiği yeni ve önemli olan husus, Şerif Hüseyin'in Sultan-Halife'nin konumunu dini açıdan zayıflatarak kendisinin konumunu güçlendirme sürecine girdiğine işaret etmesidir. Peygamberle Halifenin irtibatını zayıflatmaya çalışmak, kendisinin Peygamber torunu olmasının tartışmasız bir durum olduğuna dikkat çekmek için olsa gerektir. Şerif Hüseyin, mesajın sonunda ne olursa olsun İngiltere'ye yüz çevirmeyeceğini belirttikten sonra "İngiltere, isteklerini gerçekleştirmek hususunda her şartta elimden geleni yapacağıma dair bana güvenebilir" sözünü veriyordu³⁴.

Aslında bir süredir Hicaz'da Osmanlı Devleti ve Sultan-Halife aleyhinde söylemler dolaşmaya başlamıştı. Konsolos Zohrab'ın, ciddi muhtevaya sahip ve birbirleriyle irtibatsız farklı kaynaklardan geldiği için Dışişleri Bakanlığı ile paylaşmak gereğini duyduğu ama doğruluğundan emin olmadığı raporuna göre, Mekke'de amacı bütün Müslümanları Hıristiyan kontrolünden kurtarmak olan gizli bir cemiyet vardı ve farklı bölgelerin Müslümanlarıyla iletişim halindeydi. Ulema, şeyhler ve şeriflerden oluşan cemiyet üyeleri Doksanüç Harbi sonucundan rahatsızdı ve Müslümanların lideri olarak Sultan'a biat etmemeyi ciddi ciddi müzakere ediyorlardı. Sultan, Hıristiyan güçlerin kontrolüne girdiğine göre, bağımsız sayılamaz ve dolayısıyla da Peygamberin gerçek temsilcisi olamaz, diye düşünüyorlardı³⁵.

31 Aynı dönemde Sultan Abdülhamid'in İngilizlere yardım etmek için Afganistan'a bir kez daha elçi gönderme teklifinde bulunduğu Şerif Hüseyin'in haberdar olup olmadığı bilinmemektedir. Sultanın teklifi ise İngiltere tarafından kabul görmemiştir. Bk. Özcan, *Panislamizm*, s. 152.

32 Şerif Hüseyin mesajı için "resmi fakat çok gizli (*official but most secret*)" sınıflandırması yapılmıştı.

33 FO, 78 /2988, Zohrab-Salisbury, secret & confidential, separate, Jeddah, 8 December 1879.

34 Aynı belge.

35 Bu hususun, Şerif Hüseyin'in Konsolos Zohrab'a ilettiği Sultan-Halife'nin meşruiyetini sorgulayan görüşüyle benzerliği dikkat çekicidir. Bu görüş Şerif Hüseyin'den kaynaklanmıyorsa, var olan kuvvetli bir görüşün yansımaları Konsolosla paylaşılmış olması düşünülebilir.

Zohrab, bu görüşlerin Şam'da da müzakere edildiğini, müstakbel Hilafet merkezinin Şam olmasını istediklerini ancak Mekkeli üyelerin, Şam'ın yabancı nüfuzuna açık bir yer olması hasebiyle uygun bulmadıklarını, buna karşın Avrupa'ya uzaklığı, yabancı nüfuzunun zor olduğu, kutsiyetiyle ve Müslümanlarının safiyetiyle öne çıkan bir şehir olarak Medine'nin önerildiğini ve kabul gördüğünü belirtmektedir³⁶.

Zaman ilerledikçe İngiltere'nin 1878 Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi uyarınca Doğu Anadolu vilayetlerinde uygulanacak reformlar meselesinden dolayı Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları artıyor, artan baskılar da iki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz etkiliyordu³⁷. İngiliz Osmanlı ilişkilerinin giderek gerginleştiği bu ortamda Şerif Hüseyin ısrarla İngiltere'nin güvenebileceği bir dost olduğunu vurguluyordu. İngiltere hükümetinin kendisini dost olarak gördüğü mesajına cevaben kaleme aldığı 3 Muharrem 1297 (17 Aralık 1879) tarihli mektubunda “iyi dileklerinin ve çabalarının İngiltere'nin çıkarları yönünde olduğunu ve nüfuzunu her zaman, sadece özel olarak değil, şartlar elverdiğinde açıkça da (*batunen ve zahiren, privately and publicly şeklinde çevrilmiş*), İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda kullanacağını” belirtiyordu. Konsolosa hitaben mektuba kendi el yazısıyla düştüğü notta “uygun görürseniz bir bahane ile o meseleyi^{38*} konuşmak üzere bana mahrem birini gönderiniz, kararı size bırakıyorum” diyordu³⁹.

Zohrab, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği üst yazıda, Şerif Hüseyin'in yazıya aktarmak istemediği bir hususu mahremane görüşmek istediğini belirtiyordu. Şerif Hüseyin'in güven duyduğu bir isim olması hasebiyle tercümanı Yusuf Kudsi'yi göndermeyi düşünen Zohrab, Kudsi'nin sadece dinleyeceğini, yorum yapmayacağını ve görüş bildirmeyeceğini belirtiyordu. Hicaz'daki siyasi atmosferle ilgili gözlemlerini de paylaşan Zohrab'a göre, Sultan ve hükümetine karşı olumsuz tavır kökleşmiş durumdaydı. Devlete güvensizlik o kadar kuvvetlenmişti ki saygın bir üst düzey Arap memur, birkaç gün önce Konsolosa, “Hicaz'ın dini otoriteleri muhtemelen yakında İngiltere'den Türkiye'deki bütün vakıfların kontrolünü üstlenmesini isteyecektir” ifadesini kullanmıştı. Ayrıca bazı nüfuzlu Araplar İngiliz vatandaşı olmak için Konsolostan yardım istemişler ve vatandaşlık için bir meblağ

36 FO, 195/1251, Zohrab-Salisbury, Confidential&Political, no. 1, 6 August 1879. Zohrab, Hollanda'nın Cidde Konsolosu Kruyt'a da benzer bilgilerin ulaştığını belirttikten sonra yeni Vali Naşid Paşa'ya Hicaz'da mevcut olumsuz duygulardan haberdar olup olmadığını sorduğunu ve Vali'nin haberdar olduğu cevabını verdiğini not etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde siyasi şartların belirgin bir şekilde kötüye gideceği duyumundan hareketle bunun Hicaz'a da olumsuz yansımaları olacağını düşünen Konsolos Zohrab'ın bir İngiliz gemisinin Cidde açıklarında bulunması talebiyle ilgili olarak bk. FO, 78/2988, Zohrab-Commander H. Burness, most secret & confidential, Jeddah, 6 December 1879.

37 Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin Berlin Antlaşması sonrası gerginleşme süreci için bk. Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik, İstanbul 2018, s. 95-105.

38 Konsolos, tahmin ediyorum, Afganistan meselesi diye not düşüyor.

39 Şerif Hüseyin'in mektubunun orijinali ve İngilizceye çevirisi için bk. FO, 78/2988, Zohrab-Salisbury, political, secret & confidential, separate, Jeddah, 22 December 1879.

ödemek gerekirse kabul edeceklerini de bildirmişlerdi. Zohrab'a göre bütün bunlar Hicaz'da "hükümet karşıtlığının kuvvetli göstergeleri" idi⁴⁰.

Şerif Hüseyin'in Afganistan Misyonu

Şerif Hüseyin ve Cidde'deki İngiliz diplomatik çevrelerinin zihninde oluşan bu atmosferde, Yusuf Kudsi Ocak 1880 başında gizli görüşme için davet üzerine Mekke'ye gönderildi. İki gün boyunca defalarca gerçekleşen görüşmeler sırasında Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'nin durumu ve Müslümanların geleceği konularına odaklandı. Kudsi'nin getirdiği mesajı çok heyecan verici bulan ve kısa bir süre sonra Cidde'den Kahire'ye geçen Zohrab, önce bir telgrafla⁴¹, bir gün sonra da "çok gizli" ibaresiyle gelişmeleri Dışişleri Bakanı ile paylaştı. Bu rapora göre, Şerif Hüseyin'in İngiliz Hükümetine mesajı şöyleydi: "Afganistan'ı yatıştırmak uzun süre alacak zor bir görevdir ve ancak dini duygulara hitap edilerek başarılabilir". Kendisinin bu otorite ve yetkinliğe sahip olduğundan emin olduğu için, Afganistan kabile liderlerine ve halka aşağıdaki gibi bir mesajı iletmek üzere iki elçi göndermeyi önermektedir. "İslam dini İngiltere'nin yardım ve korumasına (*aid and protection*) ihtiyaç duymaktadır. [...] Onun yardım ve koruması olmadan Muhammed ümmeti karşı koymaya güç yetiremeyecekleri kuvvetlerle mücadele etmek durumunda kalacaklardır. Bu nedenle bütün Müslümanlar İngiltere'yi samimi bir dost ve güçlü bir koruyucu olarak görmelidirler. Emirülmüminin olarak (*as the religion's head of the faith*)⁴², ona [İngiltere] karşı silaha sarılan ve siyasetine karşı çıkan her Müslümanın dine karşı çıktığını, dinine hıyanet eden birisi (*a traitor to his religion*) olduğunu ilan ediyorum."⁴³

Teklifin kabul edilmesini çok arzu eden Zohrab, bunu sağlayabilmek için Şerif Hüseyin'in dini konumunu kuvvetli göstermeye çalışır. Zohrab'a göre, Müslümanların aşkla bağlı oldukları en kutsal mekanları Hicaz'dadır ve bu sevgi tabii olarak söz konusu mekanların dini liderini de kuşatmaktadır. Şahsi tecrübesine dayanarak, Mekke Emiri tarafından görevlendirilen insanlara hacıların farklı gözle baktıklarını ve onların kutsal bir karakter ihtiva ettiklerinin kabul edildiğini belirttiikten sonra Halife ile Mekke emirini kıyaslar. Ona göre Sultan, Halife sıfatıyla Müslümanların dünyevi lideri konumundadır. Oysa, Mekke Emiri Peygamberin torunu olarak dinin manevi liderliğini temsil etmektedir ve bu haliyle Dünya Müslümanlarının en büyük saygısına (*greatest veneration*) mazhar olmaktadır. Her iki liderin konumunu böylece açıklığa kavuşturduktan sonra Zohrab, "kimin sözünün daha

40 FO, 78/2988, Zohrab-Salisbury, political, Secret & Separate, Jeddah 22 December 1879.

41 Telgraf için bk. CAB, 37/1, cilt 1, no. 3, 1880, Malet-Salisbury, no. 5, secret, Cairo, 8 January 1880.

42 Son aylarda Sultan-Halife'nin dini otoritesini sorgulayıcı mesajlarının ardından Şerif Hüseyin'in kendisini Müslümanların lideri olarak sunması şaşırtıcı olmamalıdır. Bu hususta İngiliz diplomatların da zihni net değildir. Bir kısmı, Şerif Hüseyin'i dini lider olarak kabul edip onun dostluğundan istifade etmek eğiliminde iken, diğer bir kısmı ise Müslümanların genel çoğunluğunun Sultan-Halife'yi lider olarak tanıdıklarını düşünmekte ve ona göre politika belirlemeyi doğru bulmaktadır.

43 FO, 78/3131, Zohrab-Salisbury, most secret, Cairo, 9 January 1880.

geçerli olacağı açıktır” der ve ilave eder: “Sultanın dile getirdiği bir tavsiye veya nasihat siyasi çıkarlar için yapıldığı önyargısını çağırıştırarak değer kaybederken, Mekke Emiri ne söylese, İslam’ın gerçek manevi liderinin sözü olarak algılanacaktır.”⁴⁴

İngiltere Hükümetine Müslümanların manevi lideri olarak sunulan Mekke Emiri, Afganistan meselesinde İngiltere’ye yardımcı olmak için biri Afgan iki elçi göndermeyi teklif eder. Emir’e göre, Hindistan’daki İngiliz hükümeti bu elçilere katılmak üzere güvenilir gizli bir ajan da belirlemelidir ki şüpheye mahal kalmasin. Afganistan’a gönderilmek üzere yazacağı mektup Zohrab aracılığı ile Hindistan hükümetinin onayını aldıktan sonra elçilere teslim edilecektir. Teklifi aktardıktan sonra kabul edilmesi için İngiltere açısından Emir’in konumuna bir kez daha vurgu yapmak gereği duyan konsolos, mevcut Mekke Emirinin liberal fikirli etkin bir isim olduğunu ve İngiltere’yi iyilik zirvesi bir ülke olarak gördüğünü belirtir. Emir, İngiltere kanunlarına ve yönetim sistemine o kadar hayrandı ki destekleneceğine ve korunacağına inanırsa İngiltere politikalarını desteklemek için her türlü riski göze alacağı hususunda konsolosa güvence verilmişti. Emir’in ve Hicaz halkının Osmanlı karşıtı ve İngiltere yanlısı duruşuna inanmış görünen konsolosun can alıcı sorusu şudur: “İngiltere’nin bu durumdan yararlanarak Hicaz’da İngiliz nüfuzunu tesis etmesi ve bu tür bir nüfuz icrasıyla bütün Müslümanlar üzerinde belli bir kontrol sağlaması makul ve siyaseten uygun mudur?”⁴⁵

Zohrab, Hicaz’ın siyasi geleceği ve Şerif Hüseyin ile ilgili fikirlerini yakın arkadaşı Alston’a yazdığı özel mektupta daha net ifade ediyordu. Ona göre, öncelikle Osmanlı Devleti ile oyalanmaya son vermeli ve sıkı bir tavır sergilenmelidir. İkinci olarak, Müslümanlar üzerinde otorite tesis edebilmek için her imkân kullanılmalıdır. Her iki amacın gerçekleştirilebilmesi için Mekke Emirinin konumundan yararlanılmalı ve bir çeşit hamilikle (*protectorate*) Hicaz nüfuz altına alınarak bütün Müslüman dünyası yönetilebilmelidir. İngiltere’nin garantörlüğünde, Mekke Emirinin liderliğinde Hicaz’da bir çeşit haraçgüzar devlet kurulmalı ve buna Osmanlı Devleti’nin askeri müdahalesine izin verilmemelidir. İngiltere’nin bütün Müslümanlar üzerinde nüfuzunu artırmada kilit rol oynayacak olan Mekke Emirine İngiltere hakkında beslediği iyi niyetin takdiri anlamında *the Star of India*⁴⁶ nişanı verilmelidir⁴⁷.

44 Aynı belge. Dini lider olarak Mekke Emirini tanıtmak ve en azından Hint Müslümanlarının Osmanlı Sultan-Halifesi yerine Mekke Emirine itaat etmelerinin İngiltere’nin çıkarlarına daha uygun olduğu fikri, İngiltere’de son birkaç yıldır dile getirilen bir fikirdi. Bk. Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 103-104. Zohrab’ın bu fikrin gücüne inanmaya başlamasında Şerif Hüseyin’in son aylarda özel olarak paylaştığı fikirlerin etkili olduğu aşikardır.

45 Aynı belge. Bu fikrin duyulması halinde Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde oluşturacağı riskin farkında olan Zohrab, bunları kimseyle paylaşmadığını ve Hicazlılarla iletişimde sadece dinlemeyi tercih ettiğini ve bunu da gayet inandırıcı bir tarzda uyguladığını raporun sonunda not etmek gereği duymuştur.

46 *The Order of the Star of India*, Hindistan’ın İngiliz hakimiyetine girmesinde ve devam etmesinde önemli katkıda bulunmuş kişilere vermek üzere Britanya krallığı tarafından 1861’de ihdas edilmiş bir nişandır.

47 FO, 78/3131, Zohrab-Alston, Private, Cairo, 12 January 1880.

Zohrab'ın bu görüşleri Kahire üzerinden İngiliz Dışişleri Bakanlığına iletilmiş ve bakanlık da biraz gecikmeli olarak 29 Ocak'ta İstanbul büyükelçisi Layard⁴⁸ ile paylaştı. Layard, “belli aralıklarla görüştüğüm bir Arap beyefendi bir süredir, Mekke Emirinin Zohrab'ın tercümanına ilettiği görüşlerin benzerlerini bana da aktarmaktaydı” dedikten sonra aynı kaynaktan geldiğini belirttiği görüşleri şöyle özetler: İngiltere Hükümeti, Afganistan meselesinde Mekke Emirinin dini otorite ve prestijinden yararlanmalı, onun bir temsilcisini veya ajanını oraya göndererek Müslümanların İngilizlerle dostane ilişkiler kurmasını sağlamalı ve İngiliz politikalarını desteklemelidir. Şerif Hüseyin'in Layard'a gönderdiği şahıs, Arap vilayetlerinde Osmanlı yönetiminden ciddi rahatsızlık duyulduğunu ve İngiltere'nin desteğine güvenebilirlerse Arapların Osmanlı yönetiminden kurtulmaya hazır olduklarını, Sultan'ın Halife olarak Müslümanlar nezdindeki nüfuz ve otoritesini kaybettiğini ve bütün Müslümanların gerçek dini liderleri olarak Mekke Emirini gördüklerini de belirtir⁴⁹.

Şerif Hüseyin'in Zohrab üzerinden İngiliz hariciyesi ile paylaştığı fikirleri, farklı kaynaklardan kendisine gelenlerle mukayese ettiğinde Layard'ın zihninde ciddi soru işaretleri oluşur. Bunlardan birisi, “bazı yetenekleri ve ciddi ihtirasları olduğu anlaşılan” Şerif Hüseyin'in, Hicaz merkezli olduğu varsayılan gizli cemiyetle irtibatlı olabileceğidir. Şerif Hüseyin gerçekten bu hareketle irtibatlı ise, İngiltere'nin dostluğunu ve desteğini kazanmaya çalışması, hatta İngiltere'yi Osmanlı Devleti ve hükümeti ile karşı karşıya getirmeye çalışması ihtimal dahilindedir. Bu nedenle, Layard'a göre Şerif Hüseyin'in Zohrab'a ilettiği görüşlere karşı ihtiyatlı olmak gerekir. Aynı şekilde, Zohrab'ın “the Star of India” nişanı verilmesi önerisi kabul edilmemelidir. Bu nişanın verilmesi, Sultan'ın İngiltere'nin kötü emellere sahip olduğu inancını kuvvetlendirecektir. Sultan, Araplar arasında var olduğu konuşulan memnuniyetsizlikten haberdardır ve belki de Şerif Hüseyin ve taraftarlarının görüşlerinin de farkındadır. Bir defasında Sultan'ın kendisine, İngiltere'nin Hicaz'ı ilhak etme amacıyla olduğu suçlamasından bahsettiğini zikreden Layard, şimdi vakıf olduğu bilgilerin ışığında bu suçlamanın ne kadar önemli olduğu fikrini Dışişleri Bakanı Salisbury (1878-1880) ile paylaşır ve ekler: “İngiltere hükümeti tarafından Şerif Hüseyin'e gösterilecek her iltifat, Sultan'ı bu ikili arasında kendisi aleyhinde bir anlaşma olduğu fikrine sürükleyecektir”. Layard'ın son notu ise İstanbul'un manevra kabiliyeti ve İngiltere'nin müdahale sınırları ile ilgilidir. Mekke Emirliği için iki ailenin rekabet halinde olduğunu belirttikten sonra Layard, “Bâb-ı Âli mevcut emiri görevden almak istediğinde İngiltere onu yerinde bırakmak için ne gerekiyorsa yapamayacaksa, ki yapamayacağını ima etmektedir, mevcut emir Sultan'ın

48 Layard'ın İstanbul büyükelçiliği için bk. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği: 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1968.

49 IOR, L/P&S/3/161, Layard-Salisbury, no. 182, secret, Constantinople, 9 February 1880. Layard, kendisine gelen Arap şahsın Şerif Hüseyin'in İstanbul'daki kardeşi Avnürrefik Paşa ile iletişimde olduğunu bildiğini ancak Şerif Hüseyin ile ilişkisinin derecesini bilmediğini belirtir. Ancak Zohrab'ın Şerif Hüseyin ile bağlantılı yazışmalarını görünce, kendisine gelen şahsın da aynı kaynakla irtibatlı olduğunu anladığını hatta onun tarafından kendisiyle görüşmek üzere görevlendirilmiş olabileceğini Dışişleri Bakanı ile paylaşır.

şüphelerinin kurbanı olabilir” uyarısında bulunur⁵⁰. Özel evraklarındaki uyarısı ise daha vurguludur: “Sultan ile ilişkileri koparmaya hazır değil isek, Şerif’in söylediklerini kabul konusunda çok dikkatli olmalıyız.”⁵¹

Layard’ın uyarıları geç kalmış ve Sultan-Halife’nin konumunu Şerif Hüseyin’inkinden daha önemli gören büyükelçi, bilinçli veya değil, devre dışı bırakılmıştı. Dışişleri Bakanlığı Zohrab’dan gelen gizli mesajı 12 Ocak 1880’de Hindistan’dan sorumlu bakanlık ile, orası da Hindistan Genel Valiliği ile paylaşmıştı. Başlangıçta bazı tereddütler yaşansa ve gönderilecek elçilerin kimlikleri ile ilgili bilgisizlik tedirginlik uyandırsa da Şerif Hüseyin’in teklifi kabul edildi. Hindistan Genel Valiliğinden 27 Ocak’ta gönderilen mesajda “Grand Şerifin [Mekke Emiri] nüfuzu, önerildiği şekilde, mektup ve elçi aracılığıyla fanatiklere karşı bizim lehimize kullanılabilir, fakat bunun başarısı elçinin kişiliğine, kapasitesine ve [göreve] inancın derecesine bağlıdır.”⁵² Karar, Kahire’de cevap bekleyen Zohrab’a kısa sürede iletilir ve Şerif Hüseyin ile yapacağı yeni görüşmelerde bir sıkıntı çıkmaz ve güven duymaya devam ederse, işlemleri başlatma izni verilir⁵³.

Ana fikrin kabul edilmesiyle ikinci safhaya geçilince Zohrab yeni sorularını bakanlıkla paylaştı. Bunlardan birincisi organizasyonun masraflarını kimin karşılayacağı, ikincisi ise, Zohrab’ın Bombay’a veya en azından Aden’e kadar elçilere refakat etme isteğinin uygun olup olmadığı idi⁵⁴. Sorular Hindistan’dan sorumlu bakanlık ve Hindistan Genel Valiliği ile paylaşıldı. Gelen cevaba göre, masraflar meselesini Zohrab dile getirmeyecek ancak gerekirse misyon amacına uygun bir şekilde yerine getirildiğinde İngiltere hükümetinin Şerif Hüseyin’e yük oluşturmayacağını ifade edecekti. İkinci soru ile ilgili olarak, Zohrab’ın seyahate katılması fikrine kategorik olarak karşı çıkmış ve bu heyetin İngiltere Hükümeti ile görünürde hiçbir ilişkisinin olmaması gerektiği vurgulanmıştı⁵⁵.

Şubat’ın ikinci haftasında Cidde’ye dönen Zohrab, Şerif Hüseyin’in Cidde’ye gelebileceğini bildirmesi üzerine teklifin kabul edildiğini bildirmek ve hazırlıkları müzakere etmek üzere tercümanı Yusuf Kudsi’yi Mekke’ye gönderdi. Teklifinin kabul edilmesini büyük bir memnuniyetle karşılayan Şerif Hüseyin derhal hazırlıklara başladı. Önce konuya başından beri vakıf olan üç isim, Şerif Hüseyin, Yusuf Kudsi ve Hasan Johur toplanarak değerlendirmelerde bulundular. Ardından Mekke ulemasından bazı isimlerle Şerif Hüseyin’in evinde toplantı yapıldı. Bu toplantıya da katılan tercüman Yusuf Kudsi’ye

50 IOR, L/P&S/3/161, Layard-Salisbury, no. 182, secret, Constantinople, 9 February 1880.

51 Layard Papers, British Library, Manuscript Section, Add. 3913/ f 16, Layard-Salisbury 11 February 1880.

52 IOR, L/P&S/3/70, 1880, the Viceroy-the Secretary of State for India, 27 January 1880. Ayrıca bk. the Secretary of State for India-the Viceroy of India, 12 January 1880; the Viceroy-the Secretary of State for India, 17 January 1880; the Secretary of State-the Viceroy, 17 January 1880.

53 IOR, L/P&S/3/76, Salisbury-Malet, no. 15, secret, 29 January 1880.

54 FO, 78/3131, Telegram, Zohrab-Salisbury, Cairo, 2 February 1880.

55 IOR, L/P&S/3/97, Telegram, FO-Malet, no. 21, most secret, 5 February 1880.

göre ulema, İngiltere'nin Afganlara adil ve cömert davrandıkları halde Afganların nankör ve haince tavır sergilediklerinden şiddetle cezalandırmayı hak ettiklerinde görüş birliği içindeydiler. Ayrıca, Afganistan meselesiyle bağlantılı olarak Hindistan'da zaman zaman ismi zikredilen Mekke Şafii Kadısı Ahmed Dahlan ile de görüşmüş, o da Afganların yanlış yaptıklarını, kendilerine sunulan şartları kabul etmeleri gerektiğini belirtmişti. Yusuf Kudsi ulemanın samimiyeti konusunda şüphe duymadığını konsolosa bildirmişti. Bütün bu hazırlık toplantılarının ardından, Hassan Han, Türklerle iyi ilişkiler içerisinde olması ve Sultan'ın İngiltere karşıtı görüşlerinin etkisinde kalması ihtimaline binaen, heyet listesinden çıkarılmış ve yerine Hindistan kökenli ve fukahadan olan N. Molla Nawab belirlenmiştir⁵⁶.

Zohrab, elçiler ve mektubun içeriği konusunda nihai kararı verebilmek için Şerif Hüseyin ile yüz yüze görüşmekte ısrarcı oldu. Şerif Hüseyin'in Cidde'ye gelemeyeceğini bildirmesi üzerine Cidde-Mekke yolu üzerinde yaklaşık otuz kilometrede bulunan Bahra denilen yerde buluşmaya karar verdiler. Cidde ve Mekke'de karşılıklı olarak hazırlıklar devam ederken Hindistan Genel Valisi Lytton ve büyükelçi Layard tereddüt hissettikleri hususları Dışişleri Bakanı ile paylaşmayı sürdürüyorlardı. Lytton, özellikle elçilerin kimliği hakkında bilgi edinmek istiyor ve Afganistan ile ne tür bir ilişki içerisinde olduklarını öğrenmeye çalışıyordu. Hindistan'dan sorumlu bakanlık, elçilerle ilgili Zohrab'ın bilgi sahibi olduğu ve kişilikleri hakkında mutmain olursa kabul edeceği cevabını verdi. Lytton, Zohrab'ın bu hususla ilgili bilgisinin yetersiz olduğunu ancak bakanlık olarak yeterli görüyorsanız, elçiler Bombay'a gelsinler ve orada polis komiseri Sir F. Souter ile irtibat kursunlar şeklinde cevap vermişti⁵⁷. Dile getirilen tereddütler Dışişleri Bakanı Salisbury üzerinde etkili oldu ve bakan Zohrab'a gönderdiği talimatta "elçilere verilecek talimat size gönderilmeden önce elçilerle ilgili elde edebildiğiniz bütün bilgileri, kişilikleri ve geçmişleri dahil, bakanlığa bildirmelisiniz" diyordu⁵⁸.

Büyükelçi Layard da gelişmelerden tedirginlik hissedendenlendi. 9 Şubat 1880 tarih ve 182 sayılı raporunda zikrettiği Şerif Hüseyin ile ilişkilerimizde çok dikkatli olmalıyız görüşünü tekrarladıktan sonra endişesinde haklı çıktığını çünkü çok güvenilir bir kaynaktan öğrendiğine göre Sultanın, İngiltere Hükümeti ile Mekke Emiri arasında cereyan eden iletişimden haberdar olduğunu, kaygılandığını, hatta Emiri görevden alma niyetini dahi dile getirdiğini belirtmişti⁵⁹. Layard'ın istihbaratı doğruydu. Sultan Abdülhamid, 19 Şubat 1880 tarihinde, iki İngiliz'in Mekke'ye gelerek Şerif Hüseyin ile gizli müzakerelerde bulduklarını öğrenmiş ve Osmanlı Devleti aleyhine bir oluşum çabası içerisinde olduklarından şüphe duymadığını belirterek tedbir olarak Şerif Hüseyin'in yerine "Şerif

56 FO, 78/3131, Zohrab-Salisbury, secret & separate, Jeddah, 28 February 1880. Aynı belge, IOR, L/P&S/3/198'de de bulunmaktadır.

57 FO, 78/3168, Hindistan'dan sorumlu bakanlık ve Hindistan Genel Valiliği arasında 5 February, 17 February, 20 February ve 28 February 1880 tarihli yazışmalar.

58 FO, 78/3131, Salisbury-Zohrab, most secret, no. 3, 11 March 1880.

59 IOR, L/P&S/3/246, Layard-Salisbury, secret no. 302, Constantinople 12 March 1880.

Abdullmuttalib'in gönderilmesiyle mi hasıl olur yoksa diğeriyle [Şerif Avnurrefik] mi bu fenalığın vücuda gelmemesi çaresi bulunur" şeklinde Sadaretin dikkatini çekmişti⁶⁰. Sultan bilgi kaynağı hakkında ipucu vermiyordu ama gönderen zata ve bilgiye güveninin tam olduğunu belirtiyordu. Şerif Hüseyin'in Türklerle iyi ilişkiler içinde olduğu gerekçesiyle heyet listesinden çıkardığı Hassan Han Osmanlı yönetimine bilgi sızdırmış olabilir miydi? Ancak Layard, Fransız diplomatlarından şüphelenmekteydi. Hatta yakın zaman önce Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Fournier, "İngiltere'nin Arabistan'da siyasi amaçlı entrika çevirdiğinden emin" olduğunu Layard'a ifade etmişti. Layard'ın Dışişleri Bakanına son notu şu idi: "Hareketlerimiz gözlenmektedir ve şüphe uyandırmaktadır. Bu nedenle, bence Zohrab Mekke Emiri ile iletişimde çok ihtiyatlı ve dikkatli olması hususunda uyarılmalıdır."⁶¹

Şerif Hüseyin Suikastı

Sonuçta Dışişleri Bakanlığının Zohrab'ı uyarmasına gerek kalmadı. Şerif Hüseyin Afganistan'a gönderilecek heyetle ilgili hazırlıklarını tamamladıktan sonra 13 Mart 1880 Cumartesi Mekke'den ayrıldı ve geceyi Cidde'ye yarım saatlik yürüme mesafesinde bulunan bir mekânda geçirdi. Bu arada İngiltere konsolosu ile Cidde dışında bir yerde buluşma fikrinden de vazgeçerek, tamiri tamamlanan liman ve kaleyi incelemenin yanı sıra Bedevilere dair bazı mühim meselelerle ilgilenmek bahanesiyle doğrudan Cidde'ye gitmeye karar verdi. Mekke'den ayrılmadan önce Hasan Johur aracılığı ile Zohrab'a gönderdiği son mesajda, "her şeyi ayarladığını, maiyetinden iki kişiyi Afganistan'a göndereceğini ve mektuplar hakkında beş altı sorunun cevabı için konsolos ile bizzat görüşeceğini" belirtmişti⁶². Şerif Hüseyin ve beraberindeki heyet, 14 Mart Pazar günü sabah saatlerinde Cidde'ye girişi sırasında Hicaz Valisi Naşid Paşa'nın önderliğinde memurlar, "eşraf ve a'yan-ı memleket" in yanı sıra halkın da yer aldığı kalabalık bir grup tarafından törenle karşılandı. Cidde'de temsilcisi Ömer Nasif Efendi'nin konağında ikamet edecekti. Kalabalığın sevgi gösterileri arasında ikamet edeceği konağa doğru ilerlerken derviş kılığında yaşlı bir adam, el öpme bahanesiyle yaklaşmış paslı küçük bir bıçağı Şerifin kalbine yakın bir yere sapladı. Şerif Hüseyin hemen konağına götürüldükten sonra hastahane ve karantina doktorlarının yanı sıra tabip yaveri ile mesleği cerrahlık olan Fransız konsolosu Mösyö Suret tarafından muayene edildi ve yarası dikilerek tedavisine başlandı. İlk muayene sonrasında yaranın tehlikeli olmadığı yönünde kanaat oluşmasına rağmen Mekke'de bulunan kardeşi Abdullah Paşa'ya haber verildi. Abdullah Paşa ve beraberindeki şerifler Hüseyin Paşa'nın vefatından dört beş saat önce Cidde'ye gelmişler ve kendisinden hadise ile ilgili görüşlerini öğrenmişlerdi⁶³. Bu arada, Yusuf Kudsi vasıtasıyla

60 BOA, Y.PRK.A, 2/64, 8 Rebi'ülevvel 1297. Bu belgenin çeviriyazısı için bk. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme*, s. 139.

61 IOR, L/P&S/3/246, Layard-Salisbury, secret, no. 302, Constantinple 12 March 1880.

62 FO, 424/97, Zohrab-Salisbury, no. 1 political, Jeddah 16 March 1880.

63 BOA, Y.A.HUS, 164/21, Naşid Paşa'dan Sadarete, 4 Mart 1296/18 Mart 1880, lef. 4; YEE, 78/17, Vali Naşid Paşa'nın Şerif Hüseyin'in öldürülmesi ile ilgili raporu, 5 Şubat 1296/17 Şubat 1881.

Zohrab'a, endişelenmemesi ve yakında her şeyin yoluna gireceği mesajını gönderdi. 15 Mart Pazartesi sabahı Şerif Hüseyin'i ziyarete gittiğinde Abdullah Paşa tarafından karşılanan Zohrab, durumunun ümitsiz olduğunu gördüğü Emirin konağından ayrıldıktan kısa bir süre sonra iç kanamadan vefat ettiği haberini aldı⁶⁴.

Suikasttan sonra Vali Naşid Paşa ile vekaleten Mekke Emirliği görevini üstlenen Abdullah Paşa gerekli güvenlik tedbirlerini alarak şehirde herhangi bir olayın çıkmasını önlemişlerdi. Bu husus Cidde için çok önemliydi, zira bütün yabancı diplomatlar ve tüccarlar bu liman şehrinde yaşıyorlardı. Burada meydana gelebilecek olayların Avrupa'nın büyük devletlerindeki yansımaları çok aleyhte olabilirdi. Nitekim İngiliz konsolosu "şehirdeki gerilimin çok tehlikeli boyuttaydı ve benzeri görülmemiş bu cinayet nedeniyle Araplar intikam almak için bahane arıyorlardı" diyerek durumu aktarmaktaydı⁶⁵. Abdullah Paşa'nın cenazenin Mekke'ye nakledilerek Cennetü'l-Muallâ mezarlığına defnedilmesini istemesi üzerine Şerif Hüseyin'in vefatının hemen ardından kalabalık bir heyet ile Mekke'ye hareket edildi. Aynı günün akşamı katil de Mekke'ye nakledilerek Cidde'nin güvenlik yükü ciddi manada azaltıldı⁶⁶.

Hüseyin Paşa'nın katilinin olay yerinde yakalanarak hapsedilmesine rağmen kimliği ve suikast ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Birkaç senedir Mekke'de yaşadığı öğrenilen katilin isminin önce Horasanlı Fahreddin olduğu kaydedilmiş, Mekke'deki sorgulaması sırasında ise Kabil'e yakın bir köyden gelen bir Afgan olduğu ve gerçek isminin Seyfeddin olduğu anlaşılmıştır. İrtibatlı olduğu kişiler olarak da İranlı⁶⁷ Musa Can ve İngiliz vatandaşı Hacı Zeynel isimlerini zikretmiştir. Hacı Zeynel ile ilgili soruşturma kısa sürede tamamlanmış ve cinayete irtibatının olmadığına hükmedilerek serbest bırakılmıştır. Kendisini azmettiren ve cinayet için eğiten kişinin Musa Can olduğunu belirtmesi üzerine o şahıs Mekke'de tutuklanarak sorguya alınmıştır. Soruşturma sırasında ortaya çıkan bilgilere göre, Fahrettin daha önce çeşitli bahanelerle Mekke Emirliği binasına gitmiş ve Emirle görüşmeye teşebbüs etmesi üzerine güvenlik görevlilerince uzaklaştırılmıştır. Hatta, bazı günlerde Harem-i Şerif'te Şerif Hüseyin'in etrafında görülmüştür. Son olarak da Şerif'in Mekke'den Cidde'ye seyahati sırasında görülmüş, heyet için kurulan mutfaktan yemek yediği ve merhumun çadırının etrafında dolaştığı fark edilmiştir. Mekke'deki sorgulamaları gerçekleştiren Meclis-i Temyiz-i Vilayet'e bazı şerifler de katılmış ancak daha fazla bilgi edinilememiştir. Katil buradaki sorgulamada cinayeti kendi başına işlediği görüşünde ısrar etmiştir. Bu sırada 70 yaşında olduğu belirtilen katilin, hastalığının ilerlemesi nedeniyle doktorların bir iki gün

64 FO, 424/97, Zohrab-Salisbury, no. 1 political, Jeddah 16 March 1880.

65 Aynı belge.

66 BOA, Y.A.HUS, 164/21, Naşid Paşa'dan Sadarete, 4 Mart 1296/18 Mart 1880, lef. 4; YEE, 78/17, Vali Naşid Paşa'nın Şerif Hüseyin'in öldürülmesi ile ilgili raporu, 5 Şubat 1296/17 Şubat 1881; FO, 424/97, Zohrab-Salisbury, no. 1 political, Jeddah 16 March 1880.

67 Raşid Paşa'nın raporlarında Rafizi olarak tanımlanıyor, İngiliz vatandaşı Hacı Zeynal'in ismi ise hiç zikredilmiyor. Bazı gazetelerde katilin İranlı olduğu ve Sünniler ile Şiiler arasında gerginlik olduğu yolunda haberler yayımlanıyor. *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 557, 22 Nisan 1880, s. 2.

içinde ölebileceği görüşünü dile getirmeleri, kendisinin de cezasının idam olduğunu bildiğini ve uygulanacağından da şüphe duymadığını belirterek cinayetle ilgili konuşmamakta ısrar etmesi üzerine “hükm-i şer’î ve meclis-i mezkûr kararınca kisasına” hükmedilmiştir⁶⁸. Kısas kararı, sağlığı kötüye gittiği için 9 Rebî‘ülâhır 1297/21 Mart 1880 Pazar günü uygulanmıştır⁶⁹.

Şerif Hüseyin’in bir suikast sonucu ani ölümü geride cevapsız birçok soru bıraktı. Emir Hüseyin’in Zohrab ile önce Cidde dışında bir mekânda görüşmeyi planlamışken bunu değiştirerek neden Cidde’de şahsen görüşmeye karar verdiği, Afganistan’a göndermeyi kararlaştırdığı şahısların kimlikleri, bunlara verilecek mektup metninin muhtevası gibi gizli proje bağlantılı soruların yanı sıra suikastı gerçekleştiren şahısla ilgili sorular da cevap beklemektedir. Katilin Kabilli bir Afgan olması, cinayetin Afganistan heyeti ile bağlantılı olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Şerif Hüseyin’in İngilizlere karşı olumlu tavrı ve lehte konuşmaları bilindiği için acaba Emir, İngiltere’den beklentilerinin kurbanı mı olmuştur? Bir başka ifade ile, Şerifin İngilizlere karşı savaştan Afganları barışçıl bir siyasete yönlendirme çabası, İngiliz karşıtlığı kuvvetli olan Afganları tahrik etmiş olabilir mi? Suikastta rakip Zevî Zeyd ailesinin payı var mıdır? Şerif Hüseyin’in İngilizlerle gizli görüşmelerinden bir süredir kuşkulanan Osmanlı Hükümetinin suikastla ilgili bir sorumluluğu olabilir mi? Bunlar ve benzeri birçok soru sorulabilir ancak mevcut verilere göre güvenilir cevaplar üretmek pek mümkün görünmemektedir.

Ulaşılabilen veriler ışığında güvenilir cevap üretmenin pek mümkün olmadığı bu önemli suikasta dair sorularla ilgili İngiliz ve Fransız diplomatlarının bazı spekülasyonları bilinmektedir. Şerif Hüseyin’in Afganistan meselesiyle ilgili olarak İngiltere hükümetiyle gizli ilişkiler kurması sürecinde bir Afgan tarafından öldürülmesi, konuyla bağlantılı İngiliz diplomatlarını çok tedirgin etmiştir. En çok merak ettikleri husus, Osmanlı yönetiminin ve özellikle de Sultan-Halife’nin gizli görüşmelerin mahiyetiyle ilgili bilgi sahibi olup olmadıklarıdır. Layard 12 Mart tarihli raporunda Sultan’ın Şerif Hüseyin’in İngilizlerle gizli ilişkilerinden haberdar olduğu bilgisine ulaştığını belirtmişti. Şerif Hüseyin’in vefatından sonra Layard’a gelen istihbarata göre, Şerif Hüseyin’in Müslüman kimliğine bürünmüş İngiltere Dışişleri Bakanlığına bağlı üç ajanla görüştüğü ve katilin Şerif Hüseyin’in İngilizleri desteklemesine kızgın olan ve müminlerin intikamını almak isteyen bir Afgan olduğu şeklinde Saray’a bilgi sunulmuştu⁷⁰.

68 BOA, Y.A.HUS, 164/21, Naşid Paşa’dan Sadarete, 4 Mart 1296/18 Mart 1880, lef. 4; YEE, 78/17, Vali Naşid Paşa’nın Şerif Hüseyin’in öldürülmesi ile ilgili raporu, 5 Şubat 1296/17 Şubat 1881; Y.A.HUS, 165/119, Meclis-i Temyiz Mazbatası, lef 7, 9 Mart 1296/21 Mart 1880; Abdullah Paşa’dan Vali Naşid Paşa’ya, lef 4, 21 Mart 1880; Naşid Paşa’dan Dahiliye Nezaretine, lef 3, 14 Mart 1296/26 Mart 1880. Bu dosyada kısas hükmü için verilen ilam ve doktorların raporu da yer almaktadır.

69 IOR, L/P&S/3/333, Zohrab-Salisbury, no. 3, political, 22 Mart 1880.

70 FO, 424/97, Layard-Salisbury, no. 344, secret, Constantinople, 26 March 1880 ekinde yer alan “Palace Reports respecting Death of Sheriff of Mecca”; IOR, L/P&S/3/246, Layard-Salisbury, secret no. 302, Constantinople 12 March 1880.

Layard, başından beri, Şerif Hüseyin'in Sultan-Halife'yi güçsüz göstererek şeriflik payesi üzerinden kutsiyet iddiasıyla kendisini Müslümanların gerçek lideri göstermeye çalışmasını ve bu sıfatla İngiltere ile diyalog kurmasını siyaseten doğru bulmuyor ve Sultan'ın bunu öğrenmesi halinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin olumsuz etkileneceğini düşünüyordu. Cinayet işlendikten sonra ise endişelerinde haklı çıkmış bir diplomat tavrıyla İstanbul'da konuşulan spekülasyonları paylaştı. Buna göre; Şerif Hüseyin uzun süredir Sultan'ın ve muhafazakâr grubun şüphesini çekmekteydi ki Sultan üzerinde giderek daha etkin olan muhafazakârlar, Şerifin özellikle İngiltere'ye eğilimi hakkında Sultan'ı olumsuz yönde etkilemekteydiler. Layard, Vali Naşid Paşa veya Fransız Büyükelçiliği vasıtasıyla Sultan'ın Şerif Hüseyin-Zohrab diyalogundan haberdar olduğunu düşünmekteydi. Bu verilerden hareketle suikastın İstanbul'da bulunan bazı kimseler tarafından planlanmış olabileceğini dile getirdi⁷¹. İkinci spekülasyon, şerif aileleri arasındaki rekabetle ilgiliydi. Üç ay önce Şerif Abdulmuttalib'in oğullarından biri Cidde'ye gittiğinde, Şerif Hüseyin'in hayatına kastedilebileceği hususunda İstanbul'da bulunan kardeşi Avnurrefik Paşa'nın uyarıldığı bilgisi, güvenilir kaynaklarca, Layard'a iletilmişti. Son olarak, Zohrab'ın Şerif Hüseyin ile ilgili faaliyetlerinden kendisinin de rahatsız olduğunu belirten Layard, bu ilişkinin Şerif Hüseyin suikastına dolaylı olarak katkıda bulunduğunu düşünmekteydi. Çünkü bir süredir İngiltere'nin Osmanlı Hilafetini zayıflatmak için çalıştığına hatta Haremeyn'i ele geçirmek emelinde olduğuna dair spekülasyonlar dolaşmaktaydı⁷².

Arapça kaynaklarda yer alan spekülasyonlara göre Şerif Hüseyin suikastı şahsi bir husumete dayanıyordu. Buna göre, 1877'de vefat eden Emir Abdullah bilinmeyen bir nedenle katilin kardeşini öldürtmüş ve Seyfeddin kardeşinin intikamını almak üzere Mekke'ye gelerek fırsat kollamaya başlamıştı. Nihayet merhum Emir Abdullah'ın halefi olan kardeşi Şerif Hüseyin'e suikast düzenleyerek intikamını almıştı⁷³.

Fransız diplomatları da konuyla yakından ilgilenmekteydiler. Fransız Büyükelçiliği ataşelerinden Schlumberger, 1880 ilkbaharında Arap vilayetlerinden Suriye, Hicaz ve Mısır'a bir seyahat gerçekleştirdi. Nisan başında Şam'dan Cidde'ye gelerek Zohrab ile görüşen Schlumberger'in Midhat Paşa'dan öğrendiğine göre, katil cinayet için Afganistan'dan gönderilen bir Afgan imiş, zira Şerif Hüseyin'in İngiliz çıkarlarına destek olmak için Afganistan'a bir heyet göndermek üzere olduğu biliniyormuş⁷⁴. Aynı diplomat Cidde'den

71 31 Mart 1880'de Dışişleri Bakanına yazdığı özel mektupta "Şerif Hüseyin İngiliz çıkarlarına çok dostane yaklaştığı ve İngiliz yetkilileriyle iletişimde bulunduğu için buradan [İstanbul'dan] teşvik edilen bir suikasta maruz kaldığına inanılmaktadır" ifadesiyle diplomatik çevrelerde dolaşan spekülasyonu kayda geçirmiştir. Bk. *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, ed. Sinan Kuneralp, Isis Press, İstanbul 2018, s. 697.

72 FO, 424/97, Layard-Salisbury, no. 344, secret, Constantinople, 26 March 1880.

73 Al-Amr, a.g.e., s. 205.

74 IOR, L/P&S/3/246, Malet-FO, no. 68, secret, Cairo, 3 April 1880. Malet Cidde Konsolosu Zohrab'dan telgrafla iletilen bilgiyi aktarıyor.

Kahire'ye geçerek İngiliz Başkonsolosu Edward Malet ile görüştüğünde de Zohrab'la paylaştığı bilgileri tekrar eder. Şerif Hüseyin'in katilinin kimliğiyle ilgili ilk haberin İranlı olduğu şeklinde aktarıldığını, Afgan olduğunun sonradan öğrenildiğini belirten Malet, en hızlı bilgi akışının Zohrab kaynaklı yazışmalarla yapıldığından emin bir tavırla Midhat Paşa'nın daha erken bilgi edinme ihtimalini kabul edemez⁷⁵. Midhat Paşa'nın katilin gerçek kimliğini, yani Afgan ve cinayet motivasyonunu bildiğini öğrendiğinde ise Paşa'nın böyle bir cinayetin işleneceğinden önceden haberdar olduğu çıkarımında bulunmuştur. Bu ise Malet'e, İstanbul'da konuşulan bir senaryo olduğu şüphesini hissettirmiş ve Midhat Paşa'nın da bir şekilde bundan haberdar olduğunu düşündürmüştür⁷⁶.

İngiliz diplomatlarının Osmanlı yönetimini zan altında bırakmaya çalışmalarının gerçekte bir karşılığının olup olmadığı önemli bir sorudur. Bir başka ifade ile, Osmanlı yönetimi Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile İngiliz hükümeti arasındaki gizli görüşmelerden ne kadar haberdar idi ve muhtevası hakkında ne biliyordu? Bu konuda Hicaz valiliği kaynaklı herhangi bir veri henüz ortaya çıkmış değildir. Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynakları Vali Raşid Naşid Paşa'nın konu hakkında bilgisi olduğu halde paylaşmadığına dair, ki bu çok zayıf bir ihtimaldir, bir bilgi içermemektedir. Hatta Vali'nin Mekke Emiri hakkında şikâyet içeren bir raporuna dahi henüz rastlanmamıştır. Daha önemlisi, Zohrab cinayet sonrasında görüştüğü Vali Naşid ve Cidde Kaymakamı Ali Kutrî Paşaların kendisine oldukça dostane davrandıklarından ve her aşamada istişarede bulduklarından bahsetmektedir⁷⁷. Vali ve Kaymakam, İngiliz Konsolosunun Şerif Hüseyin ile gizli bir misyon düzenlemeye çalıştıklarını ve Osmanlı Devleti nüfuzunu zayıflatma çabası içerisinde olduklarını bilseler herhalde bir şekilde davranışlarına ve yazışmalarına yansıtırlardı diye düşünmek gerekir. Aksine, mevcut verilere göre, Osmanlı yönetimi konunun detaylarına vakıf değildir. Bu hususta zikredilecek tek bilgi Sultan'a ulaşan ve bir şekilde Layard'ın da haberdar olduğu, Şerif Hüseyin'in Mekke'ye giden iki İngiliz ile görüştüğü bilgisidir. İngiliz belgelerindeki verilerden hareketle bu iki kişinin Şerif Hüseyin'in Aralık 1879'da görüştüğü ve mahrem bilgileri paylaşacak kadar güvendiği tercüman Yusuf Kudsi ile Hindistan kökenli İngiliz vatandaşı Hasan Johur olduğu söylenebilir. Sultan'a iletilen görüşme de bu görüşme olmalıdır⁷⁸.

75 Malet'in bu varsayımı doğru olmayabilir. Zira, Hicaz Valisi Naşid Paşa 15 Mart 1880 tarihinde Sevakin üzerinden telgrafla Bâbîâli'yi bilgilendirmiştir (Y.A.HUS, 164/21, lef 4). Ayrıca, Midhat Paşa'nın İstanbul'daki gelişmeleri günü gününe öğrenme imkanına sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın 19 Ekim 1879'da Dahiliye Nazırı olduğunu öğrenip aynı gün istifa etmişti. Bunu da kendisine karşı bir tavır gibi algılamasın diye sadrazam Said Paşa'ya iletmmişti. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, John Murray, London 1903, s. 178. Bu dönemde Suriye ile Hicaz arasında sıkı bir iletişim ağının olduğu da göz ardı edilmemelidir.

76 IOR, L/P&S/3/292, Malet-Salisbury, no. 153, political&secret, Cairo, 8 April 1880.

77 FO, 424/97, Zohrab-Salisbury, no. 1, political, Jeddah 16 March 1880.

78 BOA, Y.PRK.A, 2/64, 8 Rebî'ülevvel 1297/19 Şubat 1880; FO 78 /2988, Zohrab-Salisbury, secret & confidential, separate, Jeddah, 8 December 1879.

Sonuç

Temmuz 1877’de ehliyet, liyakat ve sadakatine güven duyulduğu vurgulanarak Mekke Emiri tayin edilen Şerif Hüseyin, 1879’un ilk aylarına kadar bu güveni sarsacak davranışlarda bulunmadı. Ancak bu sürede Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor şartların doğurduğu hayati sorunların en çok farkında olan isimler arasındaydı. Doksanüç Harbi’yle sonuçlanacak olan 1870’lerin kriz yıllarını Şura-yı Devlet üyesi olarak İstanbul’da tecrübe etmiş, Mekke Emirliği görevi nedeniyle de savaşın Arap vilayetlerindeki olumsuz yansımalarını öğrenme fırsatı bulmuştu. Örneğin Hicaz’la kuvvetli irtibatı olan Suriye’de, savaştan ağır yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti’nin hayatta kalıp kalamayacağı tartışılıyordu. Suriye ve Hicaz’da Osmanlı sonrası senaryolar konuşuluyor ve gizli cemiyet oluşumlarından bahsediliyordu. Bütün bu olumsuz ve karamsar senaryolardan etkilenmiş görünen Şerif Hüseyin zihnen bir yol ayrımına gelmişti. Er ya da geç Hicaz’da Osmanlı yönetimi sona erdiğinde bölgenin hakimiyetini ele geçirmesi durumunda dışarıdan desteğine ihtiyaç duyacağı en önemli ülke İngiltere idi. Yönetiminde bulunan milyonlarca Müslüman nüfus nedeniyle güçlü Müslüman liderlerle yapıcı diyalog kurmak İngiltere’nin de çıkarımaydı. Bu bağlamda, 1879’un ilk aylarından itibaren Peygamber torunu olma vasfı ve Mekke Emirliği görevi nedeniyle Müslümanlar nezdine kutsal bir konuma sahip olduğu fikrini yaymaya başladı. Ardından, Sultan-Halife’nin Müslümanların gerçek lideri olmadığı, bir şeyhülislam fetvasıyla tahttan indirilebilmesinin esasında onun konumunun ne kadar zayıf olduğunun bir göstergesi olduğu fikri yayıldı. Zaman ilerledikçe bu fikirler başta Zohrab olmak üzere İngiliz diplomatik çevrelerinde ve özellikle de Hindistan Müslümanlarının Sultan-Halife’ye bağlılıklarının İngiltere’ye tehdit oluşturabileceği kaygısı taşıyan çevrelerde etkili oldu. 1880’e gelindiğinde Peygamber soyundan gelmesi hasebiyle Mekke Emirinin Müslümanların gerçek lideri olduğu fikri, İngiliz resmi ve gayri resmi çevrelerinde kabul görmeye başlamıştı⁷⁹.

Şerif Hüseyin’in İngilizlerin güvenini kazanmaya çalıştığı ve belli ölçüde başarılı olduğu dönem, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin giderek zayıfladığı bir dönemdi. İngiltere Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi uyarınca Doğu Anadolu vilayetlerinde uygulanacak reformlar konusunda Osmanlı Devleti üzerinde baskı uyguladıkça, Abdülhamid yönetimi İngiltere’nin iyi niyetinden şüphe eder hale gelmişti. Sultan Abdülhamid, İngilizlerin Mısır başta olmak üzere Arap vilayetlerinde Osmanlı hakimiyetini zayıflatmak için çalıştığı düşüncesindeydi⁸⁰. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Şerif Hüseyin’in ısrarla İngiltere hükümeti ile diyalog kurmaya ve güven artırıcı ilişkiler geliştirmeye çalışması dikkat çekicidir.

Bu kararlılığın en somut örneği Ocak 1880’de gerçekleşmiş ve Şerif Hüseyin İngilizlere resmi ama gizli bir teklifte bulunmuştu. Detaylı olarak anlatıldığı üzere, Şerif Hüseyin’in

79 İngiltere’de 1877’den itibaren bu görüşün dillendirilmesiyle ilgili detaylar için bk. Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 103-107.

80 Yasamee, *a.g.e.*, s. 102.

Afganistan'a bir heyet göndermesi ve Müslümanların İngiltere'ye karşı savaşı bırakıp dostane ilişkiler kurmasını amaçlayan teklifin zamanlaması ve kabul edilmesi dikkat çekici unsurlar barındırmaktadır. Şerif Hüseyin'in teklifinden kısa bir süre önce Sultan Abdülhamid benzer bir teklifte bulunmuş ama kabul edilmemişken Şerif Hüseyin'in teklifi, adeta Layard bypass edilerek kabul edilmiş ve hızlı bir şekilde icraata geçilmesi kararlaştırılmıştı. Kısa sürede hazırlıklar tamamlanmış ve Cidde'de gerçekleştirilecek yüz yüze toplantıda son dokunuşlar yapıp heyetin Afganistan'a doğru yola çıkması planlanmışken sürpriz bir suikastla Şerif Hüseyin'in hayatını kaybetmesi bir büyük iddianın test edilmesi imkanını ortadan kaldırmıştı. "Şerif Hüseyin suikastı her şeyi durdurmuştur"⁸¹. İngiltere'nin Cidde Konsolosu Zohrab'ın bu ifadesi gizli misyonla ilgili durumun en kısa özeti sayılır. Geride cevapsız önemli sorular kaldı: Şerif Hüseyin'in heyeti Afganistan'a gidebilse idi, Afganları İngilizlerle dostane ilişkiler kurmaya ikna edebilecek miydi? Bir başka ifadeyle, iddia edildiği ve varsayıldığı üzere Afganlar nezdinde Mekke Emirinin sözü, Sultan-Halife'nin sözünden daha etkili olacak mıydı? Bu soruların cevapları hiçbir zaman bilinemeyecek.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası, Vilayet Gelen-Giden Serisi, Hicaz Gelen-Giden Defteri, no. 307.

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

Sadaret Mühimme Evrakı (A}DVN.MHM)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A}MKT.MHM)

Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A}MKT.UM)

Yıldız Esas Evrakı (YEE)

Yıldız Perakende Sadaret (Y.PRK.A)

Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS)

India Office Records (IOR), Londra

Political & Secret Correspondence (L/P&S)

81 IOR, L/P&S/3/234, Zohrab-Foreign Office, telegram, Jeddah, 21 March 1880.

The National Archives (TNA), Londra

Foreign Office (FO)

Abu-Manneh, Butrus, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900), *Asian and African Studies*, 9/1 (1973), 1-21.

Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, John Murray, London 1903.

Al-Amr, Saleh Muhammad, *The Hijaz under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyad University Publications, Riyad 1974.

Buzpınar, Ş. Tufan, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

_____, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880", *Middle Eastern Studies*, 31/1 (January 1995), 99-123.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Vying for Power and Influence in the Hijaz: Ottoman Rule, the Last Emirate of Abdulmuttalib and the British (1880-1882), *The Muslim World*, 95/1 (January 2005), 1-22.

Cabinet Papers (CAB), 37/1, cilt 1, no. 3, 1880.

Çiçek, M. Talha, "The Tribal Partners of Empire in Arabia: The Ottomans and the Rashidis of Najd, 1880-1918", *New Perspectives on Turkey*, no. 56 (2017), 105-130.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği: 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1968.

Kurşun, Zekeriya, "Haşimiler", *DİA*, XVI, 412-415.

_____, "Hicaz", *DİA*, XVII, 437-439.

Küçükaşçı, Mustafa S., "Mekke Emirliği", *DİA*, XXVIII, 572-575.

Ochsenwald, William, *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Empire*, Ohio State University, Ohio 1984.

Özcan, Azmi, *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, 3. Baskı, İsam Yayınları, Ankara 2020.

_____, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Araplar Arasında Hilâfet Karşıtı Faaliyetler (1877-1909)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 12 (Bahar 2005), 77-100.

Sarıyıldız, Gülден, "II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takip Ettiği Sıhhiye Politikası", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, 191-206.

Shukla, Ram Lakhan, *Britain, India and the Turkish Empire, 1853-1882*, People's Publishing House, New Delhi 1973.

Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim, yay. haz. A. Alâaddin Çetin, Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul 1976.

Şeşen, Ramazan, "Selâhaddin-i Eyyübî", *DİA*, XXXVI, 337-340.

The Private Letters of Sir Austen Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880, ed. Sinan Kuneralp, İsis Press, İstanbul 2018.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, TTK Yay., Ankara 1972.

Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik, İstanbul 2018.

Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yöntemi Olarak Askeri-Halk İdaresinin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917)

Establishment and Implementation of Russia's Military–Public Administration Among The Caucasian Muslims

Mustafa Tanrıverdi*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: MT. 0000-0003-1307-5354

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Tanrıverdi,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: mustafatanrıverdi36@gmail.com

Başvuru/Submitted: 31.07.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:

29.09.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

03.10.2021

Kabul/Accepted: 04.10.2021

Atıf/Citation:

Tanrıverdi, Mustafa. "Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yöntemi Olarak Askeri-Halk İdaresinin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 75 (2021): 251-279.
<https://doi.org/10.26650/iutd.977152>

öz

Rusya'nın XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'yı ele geçirme hedefi, bilhassa Kuzey Kafkasya'da büyük bir direnişle karşılandı. Topraklarını Rusya'ya karşı yaklaşık yarım yüzyıl boyunca başarıyla savunan bölge Müslümanları, 1859 yılında Şeyh Şamil'in yakalanmasıyla birlikte Rusya hakimiyetine girdiler. Bununla birlikte Rusya'nın bölgede kendi idari yapılanmasını oluşturma süreci başladı. Rusya Hükümeti 1860'da "Askeri-Halk İdaresi" adıyla yeni bir yapılanmayı devreye soktu. Rusya'nın Kafkasya'ya özgü olarak tasarladığı bu idari yapılanma askeri; ancak yerel unsurların da idareye kısmen dahil edilmesi temelinde şekillendirildi. Bu çalışmada, Rusya'nın Kafkasya'nın bazı bölgelerinde uygulamaya koyduğu askeri-halk idaresinin idari ve hukuki alt yapısı, neden tercih edildiği ve karşılaşılan zorluklar arşiv belgeleri ve birinci el kaynaklar aracılığıyla incelenmeye çalışıldı.

Anahtar sözcükler: Kuzey Kafkasya, Baryatinskiy, Dağıstan, Askeri-halk idaresi

ABSTRACT

Russia's goal at the beginning of the 19th century of conquering the Caucasus encountered huge resistance in the region, especially in the North Caucasus. Local Muslims, who had successfully defended their land against Russia for almost half a century, fell under Russian domination following the capture of Sheik Shamil in 1859. At that time, the process of creating Russia's own administrative structure in the area was launched. In 1860, the Russian government introduced a new structure called the "Military–Public Administration" that was designed specifically for the Caucasus and was based on military administration, with limited inclusion of local people. Using archival documents and primary literature, this research examines the administrative and legal infrastructure of the military–public administration established by Russia in some regions of the Caucasus, why this system was preferred, and the difficulties it encountered.

Keywords: Russia, Caucasus, North Caucasus, Dagestan, Military–public administration

Extended Abstract

The military–public administration, which the Russian Empire imposed to rule certain parts of the North Caucasus, was a military-based administrative structure shaped by the conditions of the period. This system differed from the civil structure that applied in the other provinces of the Russian Empire and was shaped by a perceived need for extreme precautions. After the capture of Sheik Shamil in the summer of 1859, the rebellion against Russia gradually broke down, leading to the creation of the Dagestan Oblast. In 1860 with the approval of the regulation named “The Organization and Administration of Dagestan Oblast” by Aleksandr Baryatinskiy, Viceroy of the Caucasus, the system officially took effect. After some time, it was extended to the Terek and Kuban Oblasts.

Ranked military officers served in the staff of the military–public administration, and the military uniform was intended as a visible demonstration of the authority of the public administration. The administration of the Caucasus believed that the mountain-dwellers, who disdained those without military uniform, could only be affected in this way. It could thus be said that the military uniform itself was a sign of great authority. Thus, in establishing the military–public administration on a permanent basis, the advice of administrators who had served in the Caucasus and knew the region well was highly influential. As a matter of fact, military officers were of the opinion that it was not yet possible for the civil administration used in other provinces to be effective throughout the Caucasus.

In the military–public administrative system, military officers had absolute authority to make and implement decisions over the management of Muslims. Thus, it can be understood from both the actions and the reports of the military governors that the administration exerted significant pressure on inhabitants. These reports frequently offer justifications for keeping the population oppressed. According to them, information about the inhabitants and their lifestyles during previous wars led the military governors to apply oppressive policies. The opinion is frequently expressed that Muslims were inclined to obey the administration thanks to the politics of pressure, and that pleasure could be seen on their faces. In fact, it is implied that Muslims could only respect a strong ruler and organize themselves in obedience to that power.

Officers of the military–public administration possessed the authority to deploy troops against local civilians and to take all manner of precautions in case of disarray and revolt. It seemed obligatory to ensure that such a system could respond quickly and efficiently. While local administrators usually had to take decisions in consultation with their headquarters, this system did not require it. Instead, everything was left in the hands of military administrators, including legal and administrative responsibilities. In practice, this was problematic, as a lack of administrators to follow the orders of certain institutions and military governors caused

inefficiency. This inefficiency manifested itself most clearly issues related to villagers, lands, etc., particularly when these were affected by imperial laws and required the knowledge of ministry officials or specialists. Accordingly, it was difficult for one person to effectively undertake all the administrative functions related to, e.g., the variety of peasant tasks, difficulties in taxation, growth in commerce, widespread works in the mountains, progress in the manufacturing sector, increasing opportunities for public education, etc. In spite of the defects of military–public administration, it was highly convenient from the perspective of security-focused management. Due to their broad powers and privileges, administrative officers assumed great authority over the inhabitants. The merger of legal and administrative authority also strengthened their control, which was further supported by the administration’s right to impose punishment.

While the military–public administration aimed to ensure Russian dominion in the Caucasus, it sought to enforce its rule not only militarily but also culturally. Constant efforts were made to increase the importance of Russian schools in the education of Muslims in the region. Starting primary school in their own language was, for local people, practically an execution. After all, Russian education was universal after the first grade. The spread of Russian institutions meant that everyone learned Russian culture and language, which was eventually supposed to lead to a sense of belonging to that culture.

Another characteristics of military–public administration was the assignment of local inhabitants as administrators in the management of regencies or khanates in rural areas. Officials called “kadi” (Muslim judges) would be appointed as the head of regencies. Nonetheless, these kadi did not assume any religious duties—this title was used because it was familiar to local inhabitants. These officials were doubtlessly selected from local inhabitants on the basis of their loyalty to the Russian government, a measure that reflected Russia’s efforts to assert its own legitimacy. In effect, the administration tried to create a traditional authority by highlighting patrimonial boundaries. The assignment of officials to take charge of administrative units in the North Caucasus, ether on the basis of undoubted loyalty or to gain benefits, was a common practice in the 19th century.

The military–public administration claimed that its first objective was to preserve the customs and traditional lifestyle of the North Caucasus Muslims. In reality, it aimed to weaken and to eventually dispel their specific culture. The opinions of Aleksandr Baryatinskiy, Viceroy of the Caucasus and architect of the military–public administration in the region, confirm this. According to him, the success of the Caucasian War didn’t bring an end to strife in the region—peace would depend entirely on ensuring sociopolitical, economic, and cultural cohesion between the North Caucasus and the Russian Empire.

The Russian government sought to change the demographic structure by promoting

Christianity in the districts where the military–public administration had been established. To this end, the government took decisions to hinder the return of Muslims who had left the area during and after the Crimean War. Moreover, it gave other groups settled in that area the opportunity to appropriate the property of those who managed to return successfully. This hindered a return on any significant scale. The first step by the military–public administrations to change the demographic structure was to increase the Christian population.

Initially, the military–public administration was considered a temporary measure, and it was expected that the region would eventually be governed under a civil administration-oriented order like the other provinces of Russia. However, there was uncertainty about when this it happen. Eventually, in 1882, a radical change occurred in the Caucasus. The Viceroy of the Caucasus was revoked and the Viceroyalty of the Caucasus was constituted. This alteration led to discussions on reforming the military–public administration, which lasted from 1883 to 1909. The reports pertaining to those discussions enable us to understand what kind of politics lay behind preparations to switch to a civil administration without dramatically affecting the lives of local inhabitants—the main goal of the military–public administration. While these discussions resulted in some partial changes, there was no attempt to change the fundamentals of the administration. The relevant statements in the military governors' reports on the nature of reconstruction are quite interesting, as they express disagreement about the timing of the launch of reconstruction.

As a result, after conquering the North Caucasus, Russia ruled through a system of governance characterized by extraordinary terms and military control over local civilians. Since Russia couldn't completely implement certain aspects of the central administration's legal arrangements in some challenging regions of the Caucasus, the military–public administration was created specifically for these regions. In light of archival data, this research reveals how the system operated and affected local inhabitants. Moreover, the reports of the military governors offer first-hand accounts of the challenges that the Russian government faced in the military–public administration, the attitude of the government toward Muslims, and insight into the significance of the Caucasus Muslims in Ottoman-Russian relations.

Giriş

XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın bir kısmında hakimiyet kurmayı başaran Rusya, onu elde tutmanın yolunun idari yapılanmadan geçtiğinin farkındaydı. I. Petro döneminden itibaren “*guberniya*” (*vilayet*) sistemini esas alan Rusya, bu sistemi Kafkasya'da da uygulamak istedi. Ancak Kafkasya'nın kendine özgü yapısı, guberniya idari yapılanmasını tümüyle uygulamaya imkan vermedi. Bu nedenle Kafkasya'da daha evvel var olan hukuk, toprak düzeni ve idari yapılanmalar gözden geçirildi.

Avrupa'da ihtilallerin yaşandığı ve bağımsız devletlerin ortaya çıktığı bir süreçte, farklı kimliklerin imparatorluk sınırlarına dahil edilmesi, bu kimliklerin nasıl elde tutulabileceği sorusunu daha sık tartışılır hale getirdi. Kafkasya Orduları Başkomutanı İ. F. Paskeviç'in¹ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı öncesindeki önerileri, Rus iktidarının Kafkasya konusunda derinlemesine düşünülmüş bir planının olmadığını gösteriyordu. Paskeviç'e göre geçmişte, Kafkasya dağlıklarını cezalandırma yönündeki uygulamalar ve bazı deneyimler Rusya için çok az bir fayda sağladı. Bu nedenle yeni yollar aranmalıydı. Rusya iktidarının artık “*kanser*” olarak gördüğü, dağlıklar üzerinde hakimiyetini tam sağlayamama meselesinin çözümünde silahın değil, kültürel anlamda her türlü faaliyetin ortaya konulmasının etkili olacağı öngörüldü. İlk önerilerden biri Anapa'da lise ve askeri okulların açılmasıydı. Buralarda Çerkes gençlerinin Karadeniz Kazaklarının çocuklarıyla birlikte öğrenim görmeleri sağlanarak bu birliklilik üzerinden uyumlu bir toplum inşa edilebileceği düşünüldü. Hatta çocuk yetiştirilmesinde önemli bir kurum olan “*atalık*”² geleneğinin farklı bir şekilde sokularak uygulanması dahi konuşuldu. Buna göre Rus bir aziz, bir mollayla birlikte

- 1 İvan Fedoroviç Paskeviç (1782-1856), zengin bir toprak ağasının oğlu olarak dünyaya geldi. Askeri eğitimini tamamlayarak 1806 yılında Türk-Rus Savaşı'na katılmak üzere General Mihelson'un emrinde cepheye gitti. Diplomatik görüşmeleri yürütmek üzere İstanbul'a gönderildi. 1806-1812 Türk-Rus Savaşı'ndaki başarılarından dolayı ödüllendirildi. 1812'de Fransa'ya karşı yapılan savaşta aktif görev aldı. 1827 yılında Kafkasya Orduları Başkomutanı ve Kafkasya Genel valiliği görevine getirildi. 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'na katıldı. Polonya ayaklanmasının bastırılmasında görev aldı. “Paskeviç, İvan Fyodoroviç, Gr. Erivanskiy, Svetl. Kn. Varşavskiy”, *Voennaya Entsiklopediya*, Tom 17, Moskva 1914, s. 313-316; Paskeviç'in Kafkasya'daki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Ankara 2021.
- 2 Kafkas kavimleri arasındaki Türklerin aile hayatlarında karşımıza çıkan atalık, Selçuklular'daki atabeylik ile kısmen yakınlık göstermektedir. Kafkaslar'daki bazı Türk aileler küçük yaştaki çocuklarını terbiye ve eğitim için başka ailelerin yanına vermişler ve çocuğun eğitimi ile uğraşan bu ailelerin reisine atalık demişlerdir. Kırım hanları şehzadelerine de bu usulün uygulanmış olması, Selçuklulardaki atabeylik müessesesinin atalık ile ilgili olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, cilt IV, İstanbul 1991, s. 38; “Atalık” kurumunun olduğu haliyle devam etmesini sakıncalı bulan Kafkasya Orduları başkomutanı A. P. Yermolov ise 1822 yılında bu uygulamayı yasaklayan kanunu ilan etmiştir. Buna göre “*Bundan sonra bütün idareci ve soyluların kendi çocuklarını eğitilmeleri amacıyla başka halklara Kuban, Karaçay ve genel olarak dağılı halklara vermeleri yasaklanıyordu. Daha önce verilenlerin de geriye dönüşleri sağlanacaktı.*” R. E. Kesayeva - A. Y. Slanova, “Nekotoriye osobennosti traditsiy kulturi narodov Severnogo Kavkaza (Atalıkçestvo)”, *Vestnik Severo-Osetinskogo Gosudarstvennogo Universiteta im K. L. Hetagurova*, sayı 4 (2018), s. 21.

Müslüman çocuklarına Hristiyanlığın üstün yanlarını anlatacağı. Bazıları, müziğin ruhu etkileme gücünden yararlanılması önerisinde bulundu³.

Bütün bu önerilerin ve kabul edilen uygulamaların Rusya'nın Kafkasya'yı mümkün olan en kısa zamanda hakimiyeti altına alması konusunda işe yaramayacağı düşünülüyordu. İmparator ve ona yakın devlet görevlileri Kafkasya'daki savaşın bir an evvel sonlandırılmasını istiyorlardı⁴. Bunun için de askeri önlemlerin ağır bastığı uygulamalar kendini gösterdi. Askeri-halk idaresi olarak adlandırılan sistem ise, kendi topraklarında Rus hakimiyetini kabul etmeyen Kuzey Kafkasya Müslümanlarının yaklaşık yarım yüzyıl süren direnişinin ardından gündeme geldi.

Bu çalışma, Rusya İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'da tam hakimiyet kurmasının ardından bölgede uygulamaya koyduğu askeri-halk idaresinin oluşturulma sürecini, karşılaşılan zorlukları ve bunun bölge halkı üzerindeki etkilerini, başta askeri vali raporları olmak üzere arşiv verileri üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Askeri Halk Yönetiminin Kökeni ve Kuzey Kafkasya'da Yürürlüğe Konması

Rusya İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerini yönetmek adına yürürlüğe koyduğu “*Askeri-halk idaresi*”, dönemin koşullarında belirlenen askeri temelli bir idari yapılanmaydı. İmparatorluğun diğer vilayetlerinde uyguladığı sivil yapılanmadan farklı olan bu sistem, olağanüstü tedbirlerin gölgesinde şekillenmişti. 25 Ağustos 1859'da Şeyh Şamil'in yakalanmasının ardından direnişin kısmen kırılmasıyla ortaya çıkan sistemin tam anlamıyla teşekkül ettiği yer Dağıstan Oblastı⁵ oldu. 1860'ta Kafkasya Naibi A. İ. Baryatinskiy'in⁶ onayıyla çıkan “*Dağıstan Oblastı'nın Teşekkülü ve Yönetimi*” adlı nizamname ile sistem resmi olarak yürürlüğe kondu. Esasında sistemin temel uygulamalarını 1852 yılından itibaren Çeçenlerin idaresi için başvurulduğu⁷ bilinmektedir. Kafkasya Naibi

3 V. Potto, *Kavkazskaya Voyna v otdelnih oçerkah, epizodah, legendah i biografyah*, Tom 5, Tiflis 1889, s. 1-2.

4 Potto, *Kavkazskaya Voyna*, s. 4-12.

5 Oblast, askeri valilerin yönettiği vilayet yapılanması.

6 Knez Aleksandr İvanoviç (1815-1879), İmparatoriçe Aleksandra Feodorovna'nın desteğiyle 1831 yılında muhafız alayına alınarak askerlik kariyerine başladı. Askerlik eğitimini tamamlamadan Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla yürüttüğü Kafkasya Savaşı'na katılmak üzere 20 yaşında Kafkasya'ya gönderildi. Aldığı yara sonucunda Petersburg'a dönen Baryatinskiy, daha önce ihmal ettiği askerlik eğitimini tamamlamaya yöneldi. Üniversitedeki dersleri takip etti ve Rusya hakkında yabancı literatürde çıkan kitapları toplayarak askerlik sanatına dair pek çok okuma yaptı. 1845 yılında albay rütbesiyle yeniden Kafkasya'da görevlendirildi. Knez Vorontsov'un komutasında Şeyh Şamil'e karşı yapılan muharebelere katıldı. Askeri kariyerinin en önemli aşamalarını Kafkasya'da geçiren Baryatinskiy, 1856 yılında Kafkasya Orduları başkumandanı ve Kafkasya Naibi olarak atandı. 1859 yılında Şeyh Şamil'i esir aldı. Kafkasya Naibliği görevini 1862 yılına kadar sürdürdü. “Baryatinskiy, Knyaz, Aleksandr İvanoviç”, *Voennaya Entsiklopediya*, Tom IV, Moskva 1911, s. 404-406.

7 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 1.

M. S. Vorontsov'un⁸ “mahkeme” adıyla oluşturduğu bu sistem, öncelikle Çeçenlerin dini ve örfi geleneklerinin dikkate alındığı yargı düzenlemeleri temelinde şekillendi. Bu idarenin uygulayıcıları asker kökenlilerdi. Halktan seçilen temsilciler de onların belirledikleri görev tanımı içerisinde kalmak durumundaydılar. 1 Nisan 1858’de kabul edilen Kafkasya Ordusu Kanunnamesi ve bunun içerisinde yer alan “*Sivil İdare Kapsamına Girmeyen Dağlı Hakların Yönetimi Hakkında*” adlı bölüm, Kafkasya’daki askeri-halk idaresinin temeli sayılan düzenlemeydi⁹. Kafkasya’nın bütününde asayışı sağlamak adına askeri-halk idaresi sistemini kurmak, uygulamak gerekli görülüyordu¹⁰.

Askeri-halk idaresi, yukarıda kısmen değinilen sebepler neticesinde Rusya açısından bir zorunluluk olarak ortaya çıktı. Kafkasya’da yeni bir yönetim modeli olarak uygulanmasında, dünyadaki hangi örneklerden yararlanıldığına dair farklı görüşler vardır. Bu görüşler arasında Osmanlı Devleti’nin eyaletlerdeki uygulamaları örnek gösterildiği gibi; Fransa’nın Cezayir’de uyguladığı yönetim modeline de atıf yapılmaktadır. Yine Rusya’yla hemen hemen aynı dönemde İngiltere’nin Hindistan’da uyguladığı sistemle benzerlik kuranlar vardır¹¹.

Bu görüşlerin yanı sıra, sistemin kendine özgü yapısının doğrudan Kuzey Kafkasya’daki savaş ortamında şekillendiği görüşü de¹² göz ardı edilmemelidir. Kuzey Kafkasya Müslümanlarının, topraklarında Rusya hakimiyetinin kurulmasını engellemeye yönelik uzun süreli ve başarılı direnişleri, Rusya iktidarını endişelendirmiş ve hakimiyeti ancak askeri gücün gölgesinde sağlayabileceğine inandırmıştır.

Askeri-halk idaresi, Fransa’nın askeri ve hukuki bağlamda Cezayir’de 1830-1850 yılları arasında uyguladığı idari yapıyla büyük benzerliğe sahipti. 1845 yılında Cezayir’in sahil kesimleri, daha sonra Dağıstan’da olduğu gibi, merkezi yönetimin genel yasalarının geçerli olduğu yapılandırmaya tedricen geçmeye başladı. Bununla birlikte Cezayir’in Müslüman

-
- 8 Mihail Smyönoviç Vorontsov (1782-1856), babasının elçilik görevinden dolayı eğitimini İngiltere’de aldı. 1803 yılında Kafkasya’da General Tsitsianov’un emrine girdi ve Gence Kalesi’nin kuşatılmasında görev aldı. Ardından Revan Hanlığı ve İmereti ve daha birçok bölgenin ele geçirilmesine yönelik operasyonlar düzenledi. 1806-1812 Türk-Rus Savaşı’na katıldı ve Plevne, Lofça ve Selva’ya yapılan saldırılarda bulundu. 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Orduları başkumandanı ve Kafkasya naibi olarak görev yaptı. “Vorontsov, Svet. Knyaz, Mihail Smyönoviç”, *Voennaya Entsiklopediya*, Tom VII, Moskva 1912, s. 40-43.
- 9 Semen Esadze, *İstoriçeskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom*, Tom I, Tiflis 1907, s. 166-169.
- 10 *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 1ob.
- 11 *Severnny Kavkaz v sostave Rossiyskoy imperii*, ed. V. O. Bobrovnikov-İ. L. Babiç, Moskva 2007, s. 206; *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 14 ob; Bahsedilen benzerlik Osmanlı Devleti’nin klasik dönemi eyalet sistemiyle kurulabilir. 1860’lı yıllarda Rusya’nın Kafkasya’daki idari reformunu, otoritesini etkin olarak sağlama üzerine kurduğu görülmektedir. Bununla birlikte aynı dönemde, 1861’de Cebel-i Lübnan için Osmanlı Hükümeti’nin oluşturduğu statü, etnik-dini grupların eşit biçimde idareye katılması esasına dayanıyordu. Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Hıristiyan bir mutasarrıf başkanlığında karma üyeli bir idare meclisi tarafından yönetilecekti. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 200, s. 429. Bu bakımdan Kafkasya’da 1860’ta kurulan askeri-halk idaresi, Osmanlı’nın Cebel-i Lübnan’da 1861’de kurduğu sistemle çok temel farklılıklara sahipti.
- 12 Zarema Hasanovna İbragimova, “Voенно-narodnoye upravleniye na Severnom Kavkaze (Vtoraya polovina XIX-naçalo XX vv)”, *Voенno-İstoriçeskij Jurnal*, no. 9 (2020), s. 61.

nüfus yoğunluğuna sahip bölgelerini, 1830-60 yılları arasında askeri idareciler yönetmeye devam etti. Buradaki idari birimlerin başında, doğrudan Paris'teki savaş bakanına bağlı genel valiler bulunuyordu. İdari bakımdan üçe ayrılan Cezayir'de, başlangıçta “*Arap büroları*” olarak adlandırılan yapıya rastlamaktayız¹³.

Fransa'nın Cezayir'de uyguladığı sistemin Rusya'nın askeri idarecileri tarafından yakından takip edildiği arşiv verilerine yansımaktadır. Buradan hareketle, askeri-halk idaresinin oluşumunda Fransa ve İngiltere'nin tecrübelerinin göz önüne alındığı ve buna uygun yönetim sistemi kurulduğu söylenebilir. Rus askeri idarecilerinin yazışmalarında Fransızların tecrübesine dikkat çekiliyordu¹⁴. Nitekim 1860'lı yıllarda yürütülen reform sürecinde de Kafkasya'daki idarecilerin İngiltere ve Fransa'nın deneyimlerinden yararlandıkları tespit edilmektedir¹⁵.

Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi* adlı çalışmasında; Le National gazetesinin 1844 yılındaki yazısına atıfla Şeyh Şamil'in Dağıstan'da Ruslara karşı yürüttüğü mücadelenin, Abdülkadir'in Cezayir'de Fransızlara karşı yürüttüğü mücadeleyle benzerlikler taşıdığını vurgulamaktadır. Şeyh Şamil'in cesareti Petersburg'da, Abdülkadir'in cesareti de Paris'te hayranlık uyandırmıştı¹⁶.

Kafkasya'da askeri-halk idaresinin teşekkülü, Rusya'nın “*Kafkasya Savaşı*” olarak adlandırdığı savaşın bitmesiyle başladı. Şeyh Şamil'in esir alınmasının ardından Kafkasya Naibi Baryatinskiy, Savaş Bakanı D. A. Milyutin'e¹⁷ şu sözleri içeren bir mektup gönderdi: “*Doğu Kafkasya'da yarım yüzyıldır süren savaş bitti... Yeni hakimiyet altına alınan bütün yerlerde bizim yönetim düzenimizin uygulanmasına yönelik emir verdim*”.¹⁸ Buna göre Kafkasya'nın doğusunda iki oblast teşkil edilerek askeri idarenin kontrolüne geçti: Dağıstan

13 *Severnny Kavkaz v sostave Rossiyskoy*, s. 206-207.

14 “*Cezayir'in askeri-halk idaresinin genel yurttaşlık yönetimine nüfusu hazırlamayı, sadece teorik olarak değil uygulamada da hazırlama hizmeti büyük önem taşımaktadır. Bu bölgede Askeri-halk idaresi oblastı yaklaşık yarım yüzyıl boyunca sürekli olarak azaldı ve günümüzde de askeri kontrol altında Cezayir'in oldukça az bir bölgesi bulunmaktadır. Aslında, şimdi sivil topraklar yaklaşık 4 milyon kişilik bir nüfusun yaşadığı oblastı kapsamaktadır. Aynı zamanda askeri idarenin olduğu toprakta yaklaşık 600 bin kişi yaşamaktadır. Böylelikle askeri idare Cezayir'de yalnızca 8/1 kısımda geçerlidir. Kafkasya'da ise askeri halk idaresi bölgesinin küçülmesi gerçekleşmedi*”. *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 15 ob-16.

15 *Severnny Kavkaz v sostave Rossiyskoy*, s. 206-208.

16 Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar 13.-20. Yüzyıl*, çev. Muna Cedden, Ankara 2002, s. 158; “*Sürgündeki Victor Gugo, Abdülkadir'e 1852'de yazdığı “Orientale” adlı bir şiirinde övgüler düzecek kadar sempati duymaya başlamıştı “Abdülkadir daha da popülerleştirilmiş, Paris'te çok sayıda Abdülkadir portresi bulunur olmuş ve Abdülkadir'in serbest bırakılması gündemde tutulmuştur”, Adil Baktaya, “1830: Fransa'nın Cezayir'i İşgali, Abdülkadir'in Yükselişi ve Amerikan Kamuoyunda Abdülkadir Hayranlığı”, Ortadoğulu Etütleri, I/2 (Ocak 2010), s. 146-155.*

17 Dmitriy Alekseyeviç Milyutin (1816-1912), 1861-1881 yılları arasında Rusya'nın savaş bakanı olarak görev yaptı. Milyutin'in askeri reformları hakkında bkz. A. A. Kersnovskiy, *İstoriya Russkoy Armii (Tom II) ot vzyatiya Parija do pokoreniya Sredney Azii 1814-1881 g.g.*, Moskva 1993, s. 179-196.

18 *Severnny Kavkaz v sostave Rossiyskoy*, s. 190.

Oblastı ve Terek Oblastı¹⁹. Aynı şekilde Zakatala Okruğu'nda askeri yönetim koşullarının geçerli olmasına karar verildi²⁰. Bunun gerekçesini ve kendi düşüncesini 1862-1881 yılları arasında Kafkasya Naibi olan Mihail Nikolayeviç, “*Dağıstan Oblastı'nda tamamıyla dağlı nüfus yaşıyor ve ben bu oblastta yönetim düzeninin kesintiye uğramasından yana değilim*” sözleriyle açıklamaktaydı. Bununla birlikte Mihail Nikolayeviç, Zakatala Okruğu ve Sohum Otdeli'nde bir süre sonra sivil idare kurallarının geçerli olduğu düzene geçilebileceğini düşünmekteydi²¹.

Tamamıyla askeri bir idare yerine, onun etkin yönlerini işleterek “*askeri-halk*” idaresi şeklinde adlandırılacak sistemin yapılmasına gidildi. Sistemin tam olarak ne ifade ettiğini 1905-1915 yılları arasında Kafkasya Naibliği görevini yürüten İ. İ. Vorontsov-Daşkov şu sözlerle özetliyordu: “*Rus birliklerinin Kafkasya'da yerel unsurlarla savaştığı dönemde oluşturulan askeri-halk idaresi sistemi, Kafkasya Ordusu Başkomutanlığı'nın yüksek idaresi altındaki subayların ellerindeki iktidarın odağında oluşturulmuştur ve iç işlerinde nüfusa kendi adetlerine göre yönetilme imkanı vermektedir.*”²²

Askeri-halk idaresi, Dağıstan ve Terek oblastlarında uygulanmaya başlandıktan kısa süre sonra, yeni oluşturulmuş olan Kuban Oblastı'nda da kabul edildi. Bunlar arasında en uzun süreli olarak Dağıstan Oblastı'nda yürürlükte kaldı. Burada 1917'ye kadar askeri-halk idaresi devam etti²³. Dağıstan ile aynı zamanda kısmen Zakatala Okruğu'nda kabul edildi. Bölgedeki ayaklanma nedeniyle, sistemin yürürlüğe girdiğine dair kanunname Kafkasya ordusu başkomutanı tarafından ancak 1864 yılında onaylandı. Sonra Sohum bölgesinde, idari adıyla Sohum Okruğu'nda 1866 yılında Knez Mihail Şervaşidze'nin idaresinde bir askeri-halk idaresi oluşturuldu. Kafkasya'daki askeri halk yönetiminin son idari yapılanmaları ise, 1878 Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya terkedilen Batum ve Kars'ta teşkil edildi²⁴.

30 Aralık 1869 tarihinde, şartların sivil idareye geçiş için uygun olduğu düşünülen Terek ve Kuban oblastlarında askeri koşullar kaldırılarak, bu oblastlarda sivil idare hükümlerinin kabul edildiğine dair kanun onaylandı. Bu değişikliğin gerekçelerini Kafkasya Naibi Mihail Nikolayeviç, İmparator II. Aleksandr'a 1871 yılında sunduğu raporunda anlatmaktadır.

19 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt namestnika Kavkazskago po grajdanskomu upravleniyu Kavkazskim ve Zakavkazskim Krayem 1863-1871*, Tiflis 1871, s. 20.

20 *AKTI Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissieyu*, Tom XII, Tiflis 1904, s. 1371.

21 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt namestnika Kavkazskago po grajdanskomu upravleniyu Kavkazskim ve Zakavkazskim Krayem 1863-1871*, s. 21.

22 *Severnny Kavkaz v sostave Rossiyskoy*, s. 190.

23 Kuban Oblastı'ndaki askeri-halk idaresi, oblastın dağlık kesimlerinde beş okrug oluşturularak 1866'da yürürlüğe kondu. 1869'da Kuban ve Terek oblastlarında sivil idare kuralları geçerli oldu. M. A. Bazarnov, “*Pravoviye osnovi voenno-narodnoy sistemi upravleniya Severnim Kavkazom*”, *Vestnik Moskovskogo Universiteta MVD Rossii*, no. 11 (2008), s. 69-70; *Vsyöpoddanneşiy otçyöt namestnika Kavkazskago po grajdanskomu upravleniyu Kavkazskim ve Zakavkazskim Krayem 1863-1871*, s. 21.

24 *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 4 ob.

Ona göre; Terek Oblastı'nın askeri valisi Loris-Melikov tarafından alınan doğru kararlar sayesinde, 300.000 kişiden oluşan Kumuk, Çeçen, Oset ve Kabardey nüfusu medenileşme yolunda önemli ilerlemeler kaydetti. Bunlar arasında Çeçenler ilkel ve kontrol edilemez olarak görülse de bu durumun Terek Oblastı'nın tamamında sivil idarenin geçerli olmasına engel teşkil etmediği kanaatini taşımaktaydı²⁵.

1869 yılında onaylanan kanun gereğince Terek ve Kuban'da askeri-halk idareleri kaldırılınca, bu bölgelerdeki Kazak askeri birlikleri mülki idareye itaat edeceklerdi. Ayrıca iki oblastta da bundan sonra 20 Kasım 1864 tarihli hukuk tüzüğüne göre hareket edilecekti. Yeni kanunun getirdiği düzenlemeler 1 Ocak 1870 tarihinde uygulanmaya başlandı²⁶. Ancak şunu belirtmek gerekir ki asker kökenli idarecilerin oblast yönetimine atanmaları son bulmadı. Oblastın baş idarecisi olarak seçilen kişi aynı zamanda Kazak birliklerinin de başkomutanlığını üstleniyordu. Yalnızca artık Rusya'nın diğer sivil vilayetlerindeki valilerin yetkilerini de kullanıyorlardı ve bu yetkileri dahilinde ülkenin genel hukuk kurallarının kendi oblastlarında da uygulanmasını sağlıyorlardı²⁷.

Dağıstan Oblastı'nın idari birimlerini okruglar (kaza) oluşturuyordu. Okruğun başında naçalnik (başkan) bulunuyordu. Bazı istisnai durumlara da rastlanıyordu. Örneğin Dargin Okruğu, merkezi idare tarafından atanan kadılar aracılığıyla yönetiliyordu. Okruglar'ın alt birimi olarak naiblikler bulunuyordu. Böylece Dağıstan Oblastı'nın idari yapılanması askeri ve sivil olarak şekillenmişti²⁸.

Dağıstan Oblastı'nda 1860 yılında okrug idari yapılanması olarak Dargin, Gunib, Kazikumuk, Kaytag-Tabasaran, Samur, Bejit ve Zakatala Okruğu yer alıyordu. Hanlıklar olarak Mehtioğlu, Avar, Küre; naiblik olarak Prisulak ve gradonaçalstvo (şehir yönetimi) olarak Derbent vardı²⁹. Bu anlamda feodal bir teşkilatlanma söz konusuydu. Rusya İmparatorluğu yeni ele geçirdiği topraklarda en büyük desteği feodal beylerden almayı amaçladı. Bu amaç doğrultusunda yerel hanlar kaza (okrug ve uyezd) yönetimlerinin başına getirildi³⁰.

Bu anlamda, Kafkasya'yı yerinde gözlemleyen Baryatinskiy'nin sosyal ve kültürel yapının farklılığını dikkate alarak idari yapılanmayı gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır³¹.

25 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt namestnika Kavkazskago po grajdanskomu upravleniyu Kavkazskim ve Zakavkazskim Krayem 1863-1871*, s. 21.

26 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt namestnika Kavkazskago po grajdanskomu upravleniyu Kavkazskim ve Zakavkazskim Krayem 1863-1871*, s. 21.

27 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt o sostoyanii Terskoj Oblasti i Terskago Kazaçyago voyska za 1890 god*, Vladikavkaz 1891, s. 2.

28 M. Ya. Mirzabekov, "Administrativno-territorialnoye ustroystvo Dagestana vo vtoroy polovine XIX-naçale XX v.", *Vestnik İnstituta İAE*, no. 2 (2014), s. 81.

29 *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, Temir-Han-Şura 1895, s. 50.

30 Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, İstanbul 2018, s. 52.

31 "Voенно-narodnoye upravleniye", *Voennaya Entsiklopediya*, T. 18, Peterburg 1912, s. 519.

Bununla birlikte Kuzey Kafkasya'daki idari düzenlemeyi, Rusya merkez yönetiminin Kırım Savaşı'nın ardından başlattığı reform hareketleri içerisinde görmek, genel çerçevede içerisindeki yerini oturtmak anlamında önemlidir. II. Aleksandr'ın imparatorluğun hemen her tarafında hissedilen düzenlemelerinin, Kuzey Kafkasya'ya özgü yanı sıra ise askeri-halk idaresi olarak kendisini göstermiştir. Türkistan'ın ele geçirilmesinin ardından orada da uygulamaya konulan bu sistem, esas itibarıyla Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde ortaya konulan idari sistem halini aldı.

Askeri-halk idaresinin yukarıda adı geçen bölgelerin tüm sınırlarında tam anlamıyla uygulandığı söylenemez. Oblastların idaresi iki kısma ayrılıyordu. Şehirlerde sivil yönetim, kırsal kesimlerde, yani neredeyse tamamı Müslüman nüfusa sahip bölgelerde askeri yönetim hüküm sürüyordu. Askeri-halk idaresinin Kafkasya'daki yapılanması, Güney Kafkasya'da ve Rusya İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde uygulanan sivil idare sistemiyle farklılık arz ediyordu.

Esasında Güney Kafkasya'daki Rus hakimiyetinin başlangıcında, Gürcistan örneğini ele aldığımızda, burada da asker kökenlilerin idareci olarak atandıklarını görmekteyiz. İdari reformları hızla gerçekleştirme amacıyla bu yönetime başvuruluyordu³². Ancak 1846'dan sonra Tiflis Vilayeti'nin kurulmasıyla birlikte sivil bir idari yapının oluşturulduğu söylenebilir³³.

Rusya'nın, Kafkasya'nın kendine has farklılıklarını gözlemleyerek, idari yapılanmada çeşitliliğe gittiği anlaşılmaktadır. Buna dayanarak oblast halkının üç temel uygulamayla yönetildiğini söylemek mümkündür. Birincisi imparatorluğun genel kanunlarının Güney Kafkasya'ya özgü halinin uygulanması. Diğer bir ifadeyle Güney Kafkasya'da geçerli olan sivil yönetim kurallarının geçerli olması. Bu yönetim tarzının Dağıstan'ın şehir yerleşimlerinde uygulandığını görmekteyiz. Derbent şehir idaresi, şehirlerde yaşayan ahali, karargahlarda bulunanlar ve farklı sınıfların temsilcileri olarak kale vb. yerleşimlerde yaşayanlar için bu sistem uygulanıyordu. Dolayısıyla Müslüman yerel kimliğinin yoğun olmadığı ve bu açıdan iktidara tehdit oluşturmayacak yerlerde bu sisteme rastlamaktayız. İkinci olarak yönetimin Petrovsk liman şehrine yönelik 27 Ekim 1857'de kabul ettiği özel statülü bir yapılanma söz konusuydu. Üçüncüsü halkın geleneklerini dikkate alan ve özel kanunlarla belirlenen askeri temelli yönetim tarzıydı. Dağıstan'daki hanlıklar da bu yönetimin parçalarıydı³⁴.

Askeri yönetim kısmen temel kanunlara dayanmakla birlikte, Kafkasya ana idaresinin kontrolünde bulunuyordu. Sivil idarede olduğu gibi askeri-halk idaresinin kendi içinde bir kurul oluşumu bulunmamaktaydı. Bunun yerine Dağıstan, Kars ve Batum oblastları örneğinde olduğu gibi askeri valiliğin kançılıryası bulunmaktaydı ve bu kançılıryaya askeri valilerin

32 Hayri Çapraz, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)", *OAKA*, 1/1 (2006), s. 70.

33 Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara 2019, s. 23.

34 *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 24.

emirlerini uygulamakla yükümlüydü. Zakatala ve Sohum okruklarında ise bu görevi önemli oranda Kafkasya Naibliği'nin kançılıryası ve kısmen de Tiflis ve Kutayis guberniyalarının ilgili kurumları yerine getirmekteydi³⁵. Askeri-halk idaresinde, Müslümanları yönetme ve onlar üzerinde tam hakimiyet kurma yetkisi askeri idarecilerin ellerine bırakılıyordu. Böylece, nüfus üzerinde ciddi bir baskı unsuru meydana geldiğini hem yapılan uygulamalardan hem de askeri valilerin raporlarında geçen ifadelerden anlamaktayız. Buna göre, savaş zamanında nüfusun görüşleri ve yaşayışına dair edindikleri bilgiler, askeri valileri baskı siyasetine yöneltmişti. Onlara göre geniş yetkilerine dayanarak yaptıkları uygulamalar, nüfusun hafızasında önemli bir yer edinmiş ve bu da askeri idareye güç sağlayan bir durumu ortaya çıkarmıştı. Raporlara yansıyan bu görüşe göre, Müslümanlar, baskı siyaseti sayesinde idareye itaat etmeye meylediyorlar ve idareden duydukları memnuniyet yüzlerine yansıyor³⁶. Esasında burada, Müslümanların ancak güçlü bir iktidara saygı duyduğu ve o güce itaat ederek düzenini sağladığı iddia ediliyordu.

Buradan beklenen, bölgede büyük bir etkiye sahip "müridizm" hareketinin zayıflamasını sağlamak ve genel hukuk kurallarının uygulanması için koşulları hazırlamaktı³⁷. Kafkasya idarecilerinin yazışmalarında, Osmanlı Devleti'yle yeni bir savaş ihtimalinin dillendirildiği ve Kafkasya Müslümanlığı ile Osmanlı arasındaki bağdan endişe duyulduğu da görülmektedir³⁸. Bu güvensizlik ortamı, Şeyh Şamil'in yakalanmasıyla son bulmayıp, daha sonra da devam etti. 1860-70'li yıllarda zaman zaman direniş yoğunluk kazanıyordu. 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın gölgesinde bir ayaklanma baş gösterdi. Bu durumun Rusya iktidarı açısından büyük risk barındırdığı ortadaydı. Kafkasya'nın Müslüman yoğunluklu nüfusunun tümüyle ayaklanması Kafkasya'da dengeyi Rusya aleyhine değiştirebilirdi. General Aleksandr Petroviç Karstsov, Savaş Bakanı Dmitriy Milyutin'e yazdığı "Kuzey Kafkasya dağlıları bizden nefret etmeye devam ediyorlar. Onların gözünde "kafir" olarak kaldığımız sürece böyle hissetmeye devam edecekler."³⁹ sözleriyle durumun ciddiyetini vurguluyordu.

Askeri-Halk İdaresinin Yöneticileri

Kafkasya Naibliği'nin Mart 1909 tarihli raporu, askeri-halk idaresindeki yöneticilerin nasıl tayin edildiğine dair önemli bilgiler vermektedir. Buna göre askeri müdahaleyle işgal edilen bir bölgede, ordu birliklerinin çekilmesiyle birlikte askeri bir idareci göreve getirilerek, bölgenin idaresi ona teslim edilirdi. Bunun en önemli nedeni, ele geçirilen yerde oluşabilecek direniş askeri müdahaleyle önleyebilmektir. Bütün ordu birliklerinin burada uzun süre

35 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 5.

36 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 2 ob.

37 Bazarnov, a.g.m., s. 68.

38 AKTI *Sobranıye Kavkazskoyu Arheografıçeskoyu Komissıeyu*, Tom XII, Tiflis 1904, s. 861.

39 Austin Lee Jersild, "From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire", *Russia's Orient Imperial Borderlans and Peoples 1700-1917*, s. 103.

kalması mümkün olmadığından⁴⁰, askeri bir idareci ve ona bağlı birlikler üzerinden bölgede otorite sağlanması amaçlanmıştı. Askeri vali statüsünde atanan kişi aynı zamanda bölgenin tüm askeri birliklerinin komutasını elinde bulunduruyordu. Kafkasya Naibliği'nin kuralları ve kurumlarıyla sivil idare kısmında iş birliği yapan askeri vali, yerel halkın yönetiminde özel yetkilerle donatılmıştı. Askeri-halk idaresinin ayırt edici özelliği olarak ortaya çıkan yetkiler şu şekilde sıralanabilir: İsyân durumunda askeri müdahalede bulunma, hükümete karşı gelme ve ihanet durumunda askeri mahkemeye sevk etme, emre itaatsizliği cezalandırma, mahkeme kararlarını onaylama⁴¹.

Askeri-halk idaresini diğer vilayetlerdeki idari sistemden ayıran, hukuki alandaki fevkalade yetkiler Kafkasya naibi, askeri vali, askeri vali yardımcıları, okrug naçalnikleri ve onların yardımcıları ile uçastok naçalnikleri arasında paylaşılıyordu. Buna göre kimin hangi hukuki yetkiye sahip olduğu aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

Kafkasya naibi bünyesindeki yetkiler:

- 1) Askeri-halk idaresi memurlarını süresiz olarak hapse gönderme ve idari sürgün⁴².

Bu yetkinin kullanılabilmesi için aşağıdaki şartların oluşması gerekiyordu:

- Sözlü mahkemelerce suçu kanıtlanmış kişilerin cezalandırması söz konusuydu. Bununla birlikte örfi kurallar gereği suçlu olanlar bunun dışında tutuluyordu.
- Hayvan ve at hırsızlığı, emre itaatsizlik, amirinin emrine uymamak, uyumsuz davranış, suçlunun hatasının düzeltilmesi için alınan bütün önlemlerin geçersiz kaldığı ve benzeri durumlar.

- 2) Sözlü mahkemelerin verdiği hükümlerin ve kararların iptali ve onayı naibin yetkisindeydi.

Askeri valilerin yetkileri:

- 1) Orta sınıftan insanları, yerel halktan veya buraya gelenlerden olduğu fark etmeksizin üç aya kadar hapisle cezalandırabilme. Aynı şekilde askeri-halk idaresinin bulunduğu yerlerde geçici süreyle yaşayanlardan idare tarafından soygun, haydutluk, hayvan hırsızlığı vs. eylemlerinden suçlu bulunanları cezalandırabilme. Ancak aynı suçlar karşılığında verilecek cezalarda söz konusu olan ayrıcalıklı sınıf ise askeri valiler (ertelenmesi mümkün olmayan durumlar dışında) önceden Naibin iznini almak zorundaydı⁴³.

40 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 1- 1ob.

41 Mirzabekov, a.g.m., s. 81; *Pamyatnaya Knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 20.

42 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 5 ob.

43 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 6.

- 2) Benzer şekilde suç işleyenleri 300 rubleye kadar cezalandırma hakkı.
- 3) Sözlü mahkemelerin, valinin yetki alanına giren konularda aldığı karar ve hükümlerin onayı ve iptali hakkı.

Askeri valilerin yardımcılarının yetkileri:

Özel düzenlemelerle belirlenen Ana halk mahkemesi üyesinin yetki ve haklarına sahipti.

Okrug naçalniklerinin yetkileri:

- 1) Kavga, kargaşa, kanuna aykırı tavırlar, iktidarın kanunen talep ettiklerine itaatsizlik ve diğer benzer davranışlarda bulunan ve suçlu görünen askeri halk yönetimi idaresindeki yerel halkın, gerektiği şekilde sorgulanması için iki haftaya kadar tutuklama yetkisi.
- 2) Özel düzenlemelerle belirlenmiş Okrug mahkemesinin (Sohum okruğu hariç) temsilcilik görevi yetki ve hakları.

Okrug naçalnik yardımcıları ve uçastok naçalniklerinin yetkileri:

Okrug naçalniğinin yetkisi gibi, yukarıdaki sayılan eylemlerinden ötürü suçlu görünenleri yedi güne kadar tutuklama yetkisi⁴⁴.

Askeri-halk idaresi kadrolarında askeri rütbeli memurlar yer alıyordu ve bu askeri üniformanın halka idari anlamda da gösterilmesi anlamına gelmekteydi. Kafkasya idaresine göre, askeri üniforma taşımayanlara tepeden bakan dağlıların etki altında kalması, ancak bu yolla sağlanabilirdi. Buradan hareketle askeri üniformanın büyük bir otorite olarak kendini gösterdiği söylenebilir⁴⁵.

Yerel iktidar, etkili ve genişletilmiş hukuk yetkilerini kullanan askeri idareye bağlı memurların ellerinde bulunuyordu. Bu bölgede görev yapan memurların, askeri-tıp kurumlarından devlet bütçesiyle yararlandığı ve askeri idare kapsamında birçok imkana sahiptiler⁴⁶.

Dağıstan Oblastı'ndaki askeri-halk idaresinin bir diğer dikkat çeken yönü, kırsal kesimlerdeki idari birimlerde -naiblik ve hanlık gibi- yerel nüfusun içerisinde seçilen kişilerin idareci olarak atanmasıydı. Nahiye diyebileceğimiz naibliklerin başına "kadı" adıyla yöneticiler atanıyordu. "Kadı"nın dini bir görev üstlenmediğini, yalnızca yerel nüfusa tanıdık bir adlandırma olarak kullanıldığını görüyoruz. Yerel nüfus içerisinde Rusya hükümetine bağlı olduğuna şüphe duyulmayacak isimler seçiliyordu⁴⁷. Bu seçim Rusya'nın

44 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 6 ob.

45 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 17 ob-18.

46 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 5 ob.

47 Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti, s. 23.

kendi meşruluğunu sağlama çabasından kaynaklanmaktaydı. Bununla birlikte patrimonyal bağ öne çıkarılarak, geleneksel otoritenin⁴⁸ oluşturulmasına çalışıldı. Kuzey Kafkasya’da idari birimlerin başına, sadakatinden şüphe duyulmayan veya bir çıkar uyumu söz konusu olan bir yönetici atanması XIX. yüzyılın genelinde görülen bir uygulamaydı.

26 Nisan 1868’de kabul edilen kanunla, köy idarelerinde köy halkının yönetime yakın tutulması amaçlanıyordu. Köy cemaati, vergilerin toplanması konusunda idareye yardımcı oluyordu. Naçalnikler tarafından atanan muhtarlar köy sınırlarında huzurun sağlanmasından sorumluydular. Aynı şekilde köylerde köy halkı tarafından seçilen, ancak naçalnik tarafından atanan “köy kadısı” (debir veya budun da denirdi) olurdu. Köy kadısı dini görevleri yerine getirmenin yanı sıra köye dair yazışmaları ve köydeki okulların düzenini sağlamakla yükümlüydü⁴⁹.

Rusya, “bey”lerin yerel halk üzerindeki otoritesini yıkmak istemekle birlikte bunu uzun bir süre gerçekleştirmedi. Köy yönetiminde ve hukuk sisteminde yapılan değişiklikler bu konuda ilerleme sağlayamadı. Böyle olunca, onların yönetime katılarak Rus iktidarının temsilcileri olmaları amaçlandı. Bey veya hanlara askeri rütbelere verildi. Albay rütbesindeki Avar hanı İbrahim Han, Albay Ali Han Hüseyinoğlu, Albay Surhay Han gibi birçok isme rastlamaktayız⁵⁰.

Rus kökenli idareci yerine, bilhassa okrug naçalniklerinin ve bazı memurların yerel beyler ve nüfus içinden atanması durumu, Rusya’nın yerli halkın gönlünü almak ve geçiş sürecini bu şekilde yönetmek amacının yanı sıra, bölgeyi ve bölge dillerini bilen Rus memurlarının yeterli sayıda olmamasından da kaynaklanıyordu⁵¹. Öte yandan yerlilerden atanan görevliler, yüksek rütbeli Rus kökenli idarecilerle uyum bakımından sorunlar yaşamaktaydı. Esasında bey ve hanların karar alma süreçlerine müdahale de söz konusuydu. Albay İbrahim Han’ın bir cezalandırma kararına tepki olarak Kafkasya Orduları karargâh komutanı A. P. Kartsov, Kafkasya naibi Baryatinskiy’e 8 Mart 1862’de yazdığı mektupla İbrahim Han ile ilgili söylentileri ve yerel halkın onu artık istemediğini aktarıyordu. Nihayetinde İbrahim Han’a tanınan imtiyazlar kaldırıldı ve görevine son verildi⁵².

48 Geleneksel otoriteyi sadakat bağıyla kurulan ilişkiler ağında açıklayan Max Weber, “*patrimonyal otorite sisteminde özel güçler ve ilgili iktisadi avantajlar sahiplenildiğinde “adem-i merkezi” ortaya çıkar*” der. Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite Wirtschaft und Gesellschaft*, Ankara 2020, s. 71.

49 *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 23.

50 *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 30.

51 “Kars askeri valisi General Frankini 1879 yılına ilişkin yıllık raporunda yerel kadrolar sorununa da değiniyor. Rusya gibi Asya’da çok geniş toprakları olan bir devletin Asya halklarını yönetecek yeterince kadroya sahip olmadığından yakınıyor. Mülkiyeden olsun askeriyeden olsun Rus kökenli devlet memurlarının içinde yaşadıkları halkın ve yörenin tarihini, coğrafyasını, dinini, adetlerini ve dilini bilmediklerini söylüyor. Özellikle yönetimin halklar ilişkileri açısından kılcal damarlara benzettiği alt kademe memurların nicelik ve nitelik olarak yetersizliğinden yakınıyor. Bu nedenle, diyor, “memurların çoğu yerlilerden oluşuyor ve bu memurlar da ya kendi kabilesinin görüşlerini ya da kişisel görüşlerini uyguluyorlar ve idarenin etkisini felce uğrattıyorlar.” Badem, a.g.e., s. 63-64.

52 İbrahim Han hakkındaki iddialarla ilgili bkz. *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 29-31.

Bu görevden almanın ardından ortaya çıkan gelişmelere baktığımızda, Rusya'nın geçiş sürecinde oluşabilecek bir ayaklanmaya meydan vermemeye özen gösterdiğini anlıyoruz. Suçlamalarla görevden alınan İbrahim Han'ın gelecekte kendisi ve ailesinin mağduriyet yaşamaması için emekli maaşı tahsis edilerek, bundan sonra Avar hanı unvanını kullanması yasaklanıyordu. Bununla birlikte Avar Hanlığı yerine askeri bir yapılanmaya gidildi. 1864 yılında okrug mahkemeleri açıldı ve naiblik yönetimi kuruldu. Bütün bu yapılar Dağıstan Oblastı'nın askeri yönetimine bağlı hale getirildi. Han'ın yararına toplanan gelirler de artık hazineye aktarılacaktır. Aynı zamanda Dağıstan Oblastı'na bağlı Küre Hanlığı'nda da yeni idarenin tam teşekkülü için adımlar atıldı. Hanlığın başındaki Yusuf Han, kendisine yönelik suçlamalar ve bazı gelişmelerin ardından görevden ayrılmayı kendisi istemekle birlikte, bunun halk arasında ciddi sonuçları olacağını anlayan Dağıstan askeri idaresi, Binbaşı Girenko'yu kendisine han yardımcısı olarak atadı. Yusuf Han ise 1862 yılı Mart ayında Knez Melikov'a başvurarak, kendisine Mekke, Almanya, İngiltere ve Fransa'ya yapmayı planladığı seyahat için iki yıl izin verilmesini istedi. Yusuf Han, Melikov'dan bu süre içerisinde ailesinin ve mal güvenliğinin sağlanmasını da talep etti. Planladığı yolculuğa 2 Eylül 1862'de çıktı. Onun yokluğunda bütün yetkiler Binbaşı Girenko'ya geçti. 1864 yılına gelindiğinde ise idari ve hukuki düzenlemeler tamamlandı. 1865 yılında Küre Hanlığı'nın adı Küre Okruğu olarak değiştirildi ve okrug idaresinde üç naiblik kuruldu. Yusuf Han ise görevden alındı⁵³.

Askeri halk yönetimi sisteminin idarecileri, bir düzensizlik ve kalkışma durumunda bölge nüfusuna karşı askeri birlikleri yönlendirme ve her türlü önlemi kendi inisiyatifinde alma yetkisine sahipti. Etkili ve hızlı karar almak açısından böyle bir sistemin benimsenmesi zorunluluk olarak görülüyordu. Normal şartlarda yerel idarecinin merkezi idareye danışarak karar alması gerekirken, bu sistem ile buna gerek duyulmayarak, hukuki ve idari sorumluluk dahil tüm yetkiler askeri idareciye bırakılıyordu.⁵⁴

Böyle bir tasarrufta bulunulmasının sistemin eksik yanı olduğu söylenebilir. Bazı kurumların ve askeri valinin emirlerini yerine getirecek kançılıyının ve memurların yokluğu, sorunların çözümünde etkin olamama durumunu ortaya çıkarıyordu. Bu eksiklik özellikle köylünün toprak ve benzeri işlerle ilgili meselelerinde, genel kanunun dikkate alınması gereken durumlarda ve bakanlıkların kendi alanlarına giren konularda daha fazla hissedilmekteydi⁵⁵. Bu anlamda köylü işlerinin çeşitlendiği, vergilendirmenin zora girdiği, ticari ilişkilerin arttığı, dağlı işlerinin yaygınlaştığı, üretim sektörünün gelişmesi ve eğitim imkanının halk arasında yayılması ve benzeri konular düşünüldüğünde, tek bir kişinin idari yönetimin bütün fonksiyonlarının verimli olarak yerine getirmesi zor görünüyordu⁵⁶. Bütün bu eksiklerine rağmen askeri-halk idaresi, güvenlik odaklı bir anlayış çerçevesinde yönetimde

53 *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 31-33.

54 *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 1ob.

55 *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 16.

56 *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 16 ob.

büyük bir kolaylık sağlıyordu. Çünkü geniş yetki ve haklar sayesinde nüfusun gözünde idarenin memurları büyük otorite olarak görülmekteydi⁵⁷. Bu otoriteyi, idari ve hukuk merciinin birleşmesi daha da güçlü kılıyordu. Aynı şekilde idarenin doğrudan cezalandırma hakkının olması yine bu duruma destek niteliğindedi⁵⁸.

Askeri-Halk İdaresinin Müslüman Kimliğine Etkileri

Bütün bu deneyimler sonucunda ortaya konulan askeri-halk idaresinin başlangıçtaki amacının, Rusya'nın deyimiyile “*dağlıların*” kendine özgü yaşam biçimini ve adetlerini korumak olduğu iddia edilmekle birlikte⁵⁹, esasında onlara ait olan bu kültürel zeminin zayıflatılması ve zamanla ortadan kaldırılması hedefleniyordu. Askeri-halk idaresinin bölgedeki mimarı Kafkasya Naibi A. İ. Baryatinskiy'nin görüşleri, bunu doğrular nitelikteydi. Ona göre, Kafkasya Savaşı'ndan başarılı sonuç elde edilmesiyle bölgedeki mücadele bitmemişti ve savaşın son bulması ancak Kuzey Kafkasya'nın Rusya İmparatorluğu'yla sosyo-politik, ekonomik ve kültürel bağlamda kaynaşmasına bağlıydı⁶⁰. Bu kaynaşmanın Hıristiyanlık temelinde olması imparatorluk yönetiminin hedefleri arasındaydı. Abhazlar, Svanlar, Osetler, güney Lezgileri, Kistler, Kabardeyler, Çeçen toplumunun çoğunluğu, Adıgelerin önemli bir kısmının bir zamanlar Hıristiyanlar olduğu ve halen Hıristiyan mirasının kültürel olarak yaşayanların olduğu iddiasından hareketle geriye dönüşün sağlanması planlanıyordu⁶¹. Bu amaçla 1860'ta bir kurum teşkil edildi. Kafkasya Naibliği'nin kontrolü altında ve Gürcü Eksarhlığı'nın idaresinde olacak bu kurumun görevleri arasında; kilise ve manastırların inşası ve himayesi, ruhban sınıfı ve misyonerlere konut yapılması, kilise bünyesinde okulların ve soylular için seminerlerin düzenleneceği kurslar açılması ile dini eserlerin yerel dillere çevrilmesi gibi faaliyetler yer alıyordu⁶².

Askeri-halk idaresi, Kafkasya'da Rus idaresini hâkim kılmayı amaçlarken, bunu bir yandan askeri, diğer yandan kültürel temelli uygulamalar üzerinden yürüttü. Bölgedeki Müslümanların eğitiminde Rus okullarının önemi sürekli olarak artırılmaya çalışıldı. Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov, bu okulların Rusya için anlamını şu sözlerle açıklıyordu: “*Kafkasya bölgesindeki Rus okullarının siyasi olarak ifade ettiği anlamı, onların Rus devletinin siyasetinin araçları (provodnik) olmasında aramak gerekir. Daha önce de belirttiğim gibi Müslümanların eğitimi konusunda bu anlamın önemi tartışılmaz ve bunu sorgulamaya gerek yoktur.*” Vorontsov-Daşkov, eğitimin bu amaç doğrultusunda yaygınlaşması için çaba göstermişti. Müslümanların öğrenim gördüğü okullardaki öğretmenlerin seçiminde, yine devletin güvenliğinin ön planda tutulduğu bir anlayış kendini göstermektedir. Öğretmenler

57 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 14.

58 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 14 ob.

59 Vladimir Degoyev, *Bolşaya igra na Kavkaze istoriya i Sovremennost*, Moskva 2003, s. 346.

60 Degoyev, *Bolşaya igra na Kavkaze*, s. 481.

61 AKTI *Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissieyu*, Tom XII, Tiflis 1904, s. 1354, 1357, 1363.

62 AKTI *Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissieyu*, Tom XII, Tiflis 1904, s. 1354, 1357.

ders vermeden önce pedagojik bir kursa tâbi tutulurlardı. Rusça eğitimle devam edebilmek için, en azından başlangıçta Müslüman çocukların kendi ana dillerinde eğitim almalarına müsaade edildi. Azerbaycan Türkçesi bölgede çoğunlukla bilinmekle birlikte, tercihen Abhazca, Kabardeyce, Dargince ve Lezgice eğitim verildi. Yalnızca ilk yıl verilen bu eğitimi Vorontsov-Daşkov, Rus kültürünün Kafkasya'daki başarısı olarak sunuyordu. Buna gerekçe olarak, yerel nüfusun kendilerine ait eğitim kurumlarına rağbetinin azalmasını ve Rus okullarına gitmeyi isteyenlerin sayısının artmasını gösteriyordu. Hatta Kafkasya naibinin iddiasına göre, Rus okullarında dini eğitim verilmesi ve Kur'an'ın da öğretilmesi neticesinde, dini alanda da bu okullarla hiçbir Müslüman okulu rekabet edemeyecekti. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi de kırılmış olacaktı. Vorontsov-Daşkov'a göre bu okullarda Kur'an eğitimi veren Türkiye kökenli öğretmenler, yerel halk tarafından dahi şüpheyle karşılanıyordu⁶³.

Askeri-halk idaresinin eğitim politikası olarak yerel halkın kendi dilinde ilkokula başlaması, pratik amaca yönelik bir uygulamaydı. İlk yılın ardından Rusça eğitime devam ediliyordu. Rus okullarının yaygınlaşması neticesinde Rus kültürü ve dilinin herkes tarafından öğrenilmesi bir süre sonra da o kültüre aidiyet hissedilmesi sağlanmış olacaktı. Bu anlayış "obrušet" (Ruslaşma) kelimesiyle ifade ediliyordu. İktidarın zorlayıcı uygulamalarının öne çıktığı anlayış ise "obrusit" (Ruslaştırma) kelimesi ile ifade ediliyordu. Çoğunlukla ilkinin, devletin bu konudaki temel siyaseti olduğu görülmektedir⁶⁴.

Kolonizasyon Siyaseti ve Nüfus

Rusya Hükümeti, Askeri-halk idaresini kurduğu bölgelerde Hıristiyanlığı etkin kılmak için demografik yapıyı değiştirmeyi amaçladı. Bu bağlamda, Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında bölgeden ayrılan Müslümanların geri dönüşlerini engelleyici kararlar aldı. Hatta geri dönmeyi başaranların mülklerine, bölgeye yerleştirilen diğer unsurlar tarafından el konulmasına fırsat tanıdı. Bu da dönüşleri büyük ölçüde durdurmuş oldu. Askeri-halk idaresinin demografik yapıyı dönüştürmeye yönelik adımı ise Hıristiyan nüfusun iskân edilmesi oldu. 1861 yılı başlarında Osmanlı topraklarından Rusya'ya göç etmek isteyen ve sayıları 4.000 aileye ulaşan Hıristiyanlar, bölgede Hıristiyan etkisini arttırmak amacıyla iskân edildiler. Esasında bu göçmenlerin önemli bir kısmı Kırım taraflarına gitmek istemeleriyle birlikte Rusya Dışişleri, Savaş, Ekonomi ve Hazine bakanlıklarından oluşan komitenin önerisiyle Kafkasya'ya yönlendirildiler. Göç niyetinde olanlar arasında Nekrasov Kazakları, Ermeniler, Karadağlılar, Bulgarlar ve diğer Slav gruplar bulunuyordu⁶⁵.

63 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt za vosem let upravleniya Kavkazom General-adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, S-Peterburg 1913, s. 30-32.

64 Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Vakanivis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/Special Issue on Caucasia, 2017, s. 541.

65 *AKTI Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissieyu*, Tom XII, Tiflis 1904, s. 1354, 1389.

Rusya Hükümeti bir yandan Hıristiyan göçmenleri Kafkasya'ya yönlendirmek isterken, savaş sonrası bozulan ekonomisini de göz önüne alıp, göçmenler arasında yardıma muhtaç olanların kabul edilmeyeceğini bildiriyordu. Özellikle Osmanlı topraklarından gelecek olan Ermeni ve Rumlar arasından, yardım talep etmeyecekler seçilecekti. Bununla birlikte, ilgili bakanlıkların oluşturduğu komite göçün önemini dikkate alarak, Osmanlı topraklarından gelecek Hıristiyan göçmenler için 1862 yılı başlarında Kafkasya Naibliği'ne 10.000 ruble kaynak aktardı⁶⁶.

Kuzey Kafkasya'nın Rusya'nın hakimiyetine geçmesinin ardından nüfus sayımı, toprak ve diğer pek çok alanda sayım yapılması planlanmıştı. Böylece nüfusun, bilhassa Müslümanların yakından tanınması amaçlanıyordu. 1860 yılında Kafkasya Ordusu karargahının verilerine göre Dağıstan Oblastı'nın toplam nüfusu, Zakatala Okruğu dahil 566.594 kişiydi. Bu nüfusun en yoğun yaşadığı okrug 158.069 kişilik nüfusuyla Dargin Okruğu'ydü⁶⁷. Askeri-halk idaresi, doğrudan kendi imkanları dahilinde 1869 yılında tüm Kuzey Kafkasya'da kapsamlı bir sayım gerçekleştirdi. Elde edilen veriler ışığında, askeri-halk idaresi sınırlarında toplamda 943.858 kişinin yaşadığı tespit edilmektedir. Bu nüfusun 92.977'si Kuban Oblastı, 299.415'i Terek Oblastı, 432.773'ü Dağıstan Oblastı, 66.478'i Sohum Otdeli ve 52.215'i Zakatala Okruğu'nda yaşamaktaydı⁶⁸. Bu verilerden anlaşıldığı üzere nüfusun yarısına yakını Dağıstan Oblastı'nda yaşamaktaydı.

Rusya'nın bölgede hâkim olmasıyla nüfus yapısında önemli değişimler meydana geldi. Nüfus artışı ve demografik yapıda ortaya çıkan bu değişimin en önemli nedeni Rusya'nın kolonizasyon siyaseti ile açıklanabilirdi. Serfliğin kaldırılmasıyla (1861) imparatorluk sınırlarında topraksız köylüler zor durumda kalmışlardı. Serbest kalan köylüler şehirlerde de iş bulma imkanına sahip değillerdi. İmparatorluk yönetimi toprak ağalarının haklarını korumayı sürdürerek, serfliğin ilgasına rağmen köylülerin toprak ağalarının ucuz işgücü ihtiyacını karşılamalarını sağlamak için onların göç etmelerine engel çıkartıyordu. Devlet köylüleri ise kısmen daha rahattı. Kuzey Kafkasya'da sahipsiz toprakların önemli bir kısmı Terek ve Kuban Kazaklarının kontrolüne geçmişti. Buralarda Kazak olmayanların toprak sahibi olmalarına az rastlanırdı. Bununla birlikte Rusya, 1850-60'lı yıllarda Kırım Tatarlarını, Nogayları ve Kafkasya Müslümanlarını; 1880'li yıllarda ise Musevileri göçe zorladı⁶⁹.

Dağıstan Oblastı'nın askeri valisi tarafından hazırlanan 1891 yılı raporunun ekinde verilen nüfus verileri dikkate alındığında, oblastın üç merkezi şehrine sonradan yerleşenlerin sayısının bazı şehirlerde yerel nüfusu geçtiği görülmektedir. Örneğin Temirhan Şura

66 AKTI *Sobranıye Kavkazskoyu Arheografıçeskoju Komıssıeyu*, Tom XII, Tiflis 1904, s. 1354, 1389.

67 *Pamyatnaya knıjka Dagestanskoy oblasti*, s. 50.

68 *Vsyöpoddanneşıy otçyöt glavnokomanlyuşego Kavkazskoy armıey po voenno-narodnomu upravlenıyü za 1863-1869 gg.*, S-Peterburg 1870, s. 6.

69 V. M. Kabuzan, *Naselenıye Severnogo Kavkaza v XIX-XX Vekah*, S-Peterburg 1996, s. 92-93.

şehrindeki 1.358 hanenin 988'inde geçici olarak yerleşenler yaşıyordu. Yalnız 370 hane yerel nüfustan oluşuyordu. Nüfus itibariyle de 3.393 kişi geçici, 2.345 kişi ise yerel nüfustu. Bu durumda hane oranları dikkate alındığında yerel nüfusun hane içi sayısının ortalama 6-7 kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Dağıstan'ın başkenti olan ve 1857-1921 yılları arasında Petrovsk olarak adlandırılan Mahaçkala'da ve Derbent'te ise, geçici yerleşimcilerin nüfusu toplam nüfusun yarısından azını teşkil ediyordu⁷⁰. Bu üç şehrin 1891 yılı itibariyle toplam nüfusu 24.425 kişiydi.

Tablo 1: Askeri-Halk İdaresindeki Şehirlerin Nüfus Yapısı⁷¹

	Temirhan Şura	Petrovsk (Mahaçkala)	Derbent	Toplam
Rus	2.228	2.744	869	5.901
Leh	53	71	26	150
Alman	83	21	17	121
Gürcü	45	16	56	117
Ermeni	395	91	880	1.366
Tatar	1.092	184	1.174	2.450
İranlı (Farsi)	792	173	9.094	10.059
Avrupa Yahudileri	599	187	158	944
Dağ Yahudileri	375	80	2496	2.951
Yabancılar	16	350	-	366
Toplam	5.738	3914	14770	24.425

Bununla birlikte Dağıstan Oblastı'nda nüfusun çoğunluğu kırsalda yaşamaktaydı. 1895 yılında toplam nüfusun 611.880 kişi olduğunu görmekteyiz⁷².

Rusya'nın kolonizasyon politikasının temel amacı olan gayr-i Rus nüfusun yoğun olduğu taşra vilayetlerine Rus kökenlilerin gönderilmesi XIX. yüzyıl boyunca sürmekle birlikte, ekonomik ve sosyal birçok nedenden dolayı istenen düzeyde gerçekleştirilemedi. Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov, İmparator II. Nikolay'a sunduğu 1910 yılı raporunda Kuzey Kafkasya'daki kolonizasyon siyasetinin başarıyla yürütüldüğünü belirtmekte ve aynı başarının Güney Kafkasya için de sabırsızlıkla beklendiğini yazmaktadır⁷³. 1913 yılı raporunda ise, kolonizasyon siyasetinde daha önce bazı hataların yapıldığından bahsederek, artık o günlerin geçtiğini; Kafkasya ve Rusya lehine olarak işlerin rayına oturduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Rus nüfus bölgeye getirilerek yerel nüfusun yoğun olduğu Kafkasya'nın merkez

70 *Obzor Dagestanskoy oblasti za 1891 g. "Prilojeniy k Vsepoddanneşemu otçetu po grajdanskomu upravleniyu za 1891 god"*, s. 1-2.

71 *Obzor Dagestanskoy Oblasti za 1891 g. "Prilojeniy k Vsepoddanneşemu otçetu po grajdanskomu upravleniyu za 1891 god"*, s. 3.

72 *Pamyatnaya knijka Dagestanskoy oblasti*, s. 50.

73 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt za pyatiletiye upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, S-Peterburg 1910, s. 35.

bölgelerine iskân edilmeliydiler. Vorontsov-Daşkov, Kafkasya bölgesinin Rus kolonizasyonu için elverişli olduğuna işaret ederken, bunun mutlaka ve derhal gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtiyordu⁷⁴.

Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya'daki Rus kolonizasyonuna yeni bir şekil vermeyi amaçladığını görüyoruz. Güney Kafkasya'da kolonizasyon siyasetinin başarısızlığa uğramasının en önemli nedenini, Rusya'nın iç vilayetlerinden Kafkasya'nın iklim koşullarına alışkın olmayan nüfusun getirilmesi olarak açıklayan Vorontsov-Daşkov, bu siyasetin değişmesi gerektiğine inanıyordu. Önerisi, daha önce Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilen ve buranın koşullarına alışmış olan nüfusun Güney Kafkasya'ya göçünün sağlanmasıydı. Ancak bu önerisine Devlet Duması dahil pek çok çevreden büyük bir tepki geldi. Ona göre bu tepkilerin bir kısmı doğrudan Kafkasya'daki Rus kolonizasyonunu hedef alan düşmanca tutumları yansıtıyordu. Bu tepkilerin haksızlığını ve kendi önerisinin ne kadar yerinde olduğunu İmparator II. Nikolay'a sunduğu raporunda şöyle çarpıcı bir örnekle anlatıyordu. İddiasına göre Kiev Guberniyası'ndan Bakü Guberniyası topraklarına gelen göçmenlerin düştüğü zavallı bir durum söz konusuydu. Bu göçmenler geldikleri bölgede uyguladıkları tarım yöntemlerini yeni yerleşim yerlerinde de uygulayınca üzüm bağlarını sıcaklara kurban vermişlerdi. Alınan önlemlere rağmen yaklaşık 200 aile tifüs ve sıtmaya yakalanmıştı. Sonuçta onların pek çoğu geriye dönüş kararı almıştı. Dönmeyen 90 aile ise Vorontsov-Daşkov'un emriyle Güney Kafkasya'nın hazine arazilerinde yeniden iskân edildi⁷⁵.

Askeri-Halk İdaresinin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Askeri Valilerin Görüşleri

Askeri-halk idarelerinin kurulmasında ve devamında, Kafkasya'da görev yapan ve bölgeyi iyi tanıyan yöneticilerin tavsiyelerinin etkisi büyüktü. Bilhassa askeri yöneticilerde, guberniyalarda (vilayet) yürürlükte olan sivil idarenin tüm Kafkasya'da tamamıyla uygulanması için zamanlamanın uygun olmadığı görüşü hakimdi. Zira daha önce 1840'ta Kaytag ve Tabasaran'da başarılı bir tecrübe edinilmemişti. Nüfusun yeni düzene yabancı oluşu, uzun yüzyıllardır alışık oldukları düzenden vazgeçmek istememeleri bunun temel sebebiydi. Bununla birlikte nüfusu yaklaşık 30 yıldır Rus idaresiyle tanışmış olan Derbent ve Ulusskiy Magal'da sivil idare tecrübesi henüz 1840 yılında kısmen başarılı bir şekilde uygulamaya konulmuştu⁷⁶.

Askeri-halk idaresi, geçici bir uygulama olarak düşünülmüş ve günü geldiğinde Rusya'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi sivil idarenin hâkim olduğu bir düzene geçiş

74 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt za vosem let upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, s. 28.

75 *Vsyöpoddanneşiy otçyöt za vosem let upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova*, s. 37.

76 *STSA*, Fond 13, op. 3, d. 686, list 2.

planlanmıştı. Ancak bunun ne zaman gerçekleşeceğine dair belirsizlik bulunuyordu. Nihayet, 1882 yılında Kafkasya'da köklü bir değişiklik meydana geldi. Kafkasya Naibliği kaldırılarak yerine Kafkasya Genel Valiliği teşkil edildi. Bu değişiklik askeri-halk idaresinin yeniden yapılandırılması tartışmalarını başlatmış oldu. Bu tartışmalar 1883 yılından 1909 yılına kadar sürdü. 1894 yılından itibaren yoğunluk kazanan mütalaaların mevcudu, askeri-halk idaresinin ana görevi kabul edilen, yerel halkın hayatını çok sert bir şekilde değiştirmeden sivil idareye geçiş için uygun ortamı hazırlamada ne kadar başarılı olduğu konusunda bir yargıya varmayı mümkün kılmaktadır⁷⁷.

Yapılan tartışmalar neticesinde kısmi değişiklikler olsa da yönetimin özüne yönelik bir adım atılmadı. Bununla birlikte yeniden yapılandırılmaya yönelik askeri valilerin raporlarında geçen ifadeler dikkat çekicidir. Yeniden yapılandırmanın ne zaman gerçekleşmesi gerektiği konusunda, Kafkasya'daki askeri valilerin meseleye bakışı birbirinden farklılık arz etmekteydi. Kafkasya Naibliği bünyesinde toplanan raporlarda ilk olarak oblastların askeri valileri ve müstakil okrugların naçalniklerinin, askeri-halk idaresinin yeniden yapılandırılması hakkındaki görüşleri; ikinci olarak, Naibliğin yönetim hakkındaki kanunnamenin düzenlenmesi için komisyonun baş temsilcisi tarafından gönderilen sorulara 1905-1906 yıllarında aynı görevlerde bulunanların gönderdikleri mütalaalar dikkate alınmıştır.

Dağıstan Oblastı'nın askeri valilerinden Tümgeneral Knez Nikolay Zuraboviç Çavçavadze, 2 Ağustos 1894 tarihli raporunda, yönetimindeki oblast ile ilgili şunları anlatmaktadır: *"1860 yılında oblastın nüfusunu yönetmek üzere özel olarak kurulan yönetim, aynı şartlarda değişmeden günümüze kadar süregelmiştir. Dağıstan'ın bir kısım nüfusu diğer oblast ve guberniyaların daha gelişmiş nüfusuyla kurdukları ilişki ve ticaret sayesinde medenileşme yolunda bazı ilerlemeler kaydetmeler de bu ilerleme bölgede yeni bir yönetimin kurulmasına dair hiçbir etkiye sahip değildir"*⁷⁸. Çavçavadze'nin sözlerinden anlaşıldığı üzere, Rusya iktidarının temsilcileri Kuzey Kafkasya Müslümanlarının medeni olmadıklarını düşünüyorlardı. Kafkasya'nın ele geçirilmesi sürecinde de bu argümanın kullanıldığını görmekteyiz. Bu görüşte olanlar, Kafkasya Müslümanlarına *"dağlı"* diyerek, onların ilkel bir yaşam standardına sahip olduklarını savunuyorlardı. İlkel bir yaşamdan kastedilenin tam olarak ne olduğu ise belirsiz tanımlamalarla açıklanıyordu. XIX. yüzyılın ortalarında Rusya İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde, bilhassa Kuzey Kafkasya Müslümanları ile kıyaslandığında sosyo-ekonomik ve hayat tarzı itibarıyla benzer koşullara sahip topluluklar yaşamaktaydı. Dolayısıyla bu tanımlamada, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman yoğunluklu nüfusunun etkili olduğu düşünülebilir.

Çavçavadze, yukarıdaki görüşlerine dayandırdığı raporunda Dağıstan'da yeni bir idari yapılanmanın zamanı olmadığını *"Çok net olarak anlaşılıyor ki, bu şartlarda ve hiçbir*

77 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 7.

78 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 7 ob.

şekilde değişmeyen ana hatlar dahilinde, yönetimin mevcut düzeninin korunmasının şimdilik yararlı olacağını kabul edilmesi gerekiyor.”⁷⁹ sözleriyle vurgulamaktaydı.

Dağıstan Oblastı'nın askeri gubernatörlerinden Tümgeneral Tihanov⁸⁰, Kafkasya Naibliği'nin kançılıryasına, 17 Şubat 1906'da gönderdiği raporunda; askeri halk yönetiminin Güney Kafkasya'daki sivil idareden üstün yanlarını sayarak, askeri-halk idaresinde yapılacak reforma kesinlikle karşı olduğunu ifade etmekteydi. Ona göre; Güney Kafkasya vilayetlerinde etkili ve güçlü bir iktidar olmayınca buradaki halkları üzerinde otorite kurulamamakta ve bu nedenle hırsızlık ve soygun olaylarına rastlanmaktaydı. Dağıstan'da ise bu tür olaylara daha az rastlanıyordu. Tihanov raporun devamında; “yüksek eğitim kurumlarındaki kursları bitiren kişiler dışında genel sivil/hukuk kurallarının kabul edilmesini isteyen yoktu ve Dağıstan'ın nüfusu genel olarak askeri-halk idaresinden memnundu. Bununla birlikte yarı buçuk okul görmüş kişiler; askeri halk yönetimi döneminde oldukça az değiştiler. Hazar denizine doğru uzanan düzlük bölgeden çok az kişi bir kültür dairesine girdi; geride kalan dağlık alanlarda yaşayan nüfus ise hâlâ⁸¹ yarı vahşi bir durumda, istisnasız hepsi eğitimsiz ve Müslüman fanatizmi ruhuyla dolu”⁸² diyerek bölge nüfusuna bakış açısını açıkça ortaya koymaktaydı.

Müslüman fanatizmi olarak tanımlanan, esasında Kafkasya Müslümanlarının kimliği idi. Dolayısıyla bu kimliğin değişime uğraması yolunda adımlar atılıyordu. Kuzey Kafkasya halkının bu baskı ve bakış açısı karşısındaki direniş organizasyonunun istişareye ve ideolojik temele dayandığını görüyoruz. Bu bağlamda Nakşibendiye-Halidiye tarikatlarının bu temelin oluşumunda önemli rol oynadığı söylenebilir⁸³.

Kafkasya'daki askeri valilerin tutumlarının, esasında merkezi hükümetin bölge siyasetinin yansımaları olmuştur. 1856-1882 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Aleksandr Mihayloviç Gorçakov'un “Asya halkları yalnızca etkili bir güce saygı duyuyor. Bunun dışındaki yöntemler henüz hiçbir etki gösteremiyor”⁸⁴ sözleriyle, Dağıstan askeri valisi Tihanov'un “Bu zamana kadar insanlığın yüksek değerlerini, zayıflığın bir işareti olarak görüp yalnızca güce saygı duymayı sürdürdüler. Ve askeri üniforma önünde bir büyülenme hissettiler ve üniformalı olmayana tepeden bakarlar.”⁸⁵ sözleri karşılaştırıldığında bakış açısındaki benzerlik kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

79 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 7 ob.

80 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 8.

81 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 8 ob.

82 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 8-8 ob.

83 Kafkasya Müridizmi ile Halidiye arasındaki bağlantılar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, IX/2 (İzmir 2009), s. 188.

84 Tanrıverdi, a.g.e., s. 172.

85 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 9.

Tümgeneral Tihanov, bu davranışların sebebini coğrafyanın karakteriyle açıklamaktaydı. Yolların olmaması, eğitime yeteri kadar bütçe ayırlamaması ve aynı şekilde halkın kendi adetlerine sıkı sıkıya bağlı olması onların kendini geliştirememesi sebeplerinin başında geliyordu. Bu düşünceden hareketle Tihanov, mevcut şartlar altında askeri-halk idaresinin sivil kurallarla değiştirilmesi ve genel hukuk kurallarının geçerli olması planının, halk arasında memnuniyetsizlik yarattığını iddia ederek, bu tedirginliğin ya da en azından bu plana karşı direnişin kan akma ihtimalini dahi güçlendirebileceği⁸⁶ uyarısında bulunuyordu. Ona göre; sivil idare sisteminin halk mahkemelerini de koruyarak kabul edilmesi durumunun ileride faydadan çok zarar getirecekti⁸⁷.

Bununla birlikte, askeri halk yönetim sisteminin değişmesinden yana olan idareciler de bulunmaktaydı. Sistemin uygulandığı merkezlerden olan Zakatala Okruğu'nun naçalniği (başkan) Albay Samoylov, 26 Mart 1894 tarihli raporunda, Zakatala Okruğu'ndaki askeri-halk idaresinin tedricen değiştirilmesi noktasında bütün şartların neredeyse tamamlandığını belirtmekteydi. Samoylov, konuya hukuk çerçevesinden bakmakta ve bölgeye has bir uygulama olan sözlü mahkemelerin pratikte görüldüğü üzere son beş altı yıl içinde adaletin belirlenen temel formlarına ulaştığı ve halkın ortak hukuk kurallarının geçerli olacağı sivil hakları elde etme arzusu içinde olduğunu öne sürmekteydi. Bu anlamda özellikle halk, II. Aleksandr'ın hukuk reformlarıyla birlikte köklü mahkemelere halkın güveninin arttığı söylenebilir⁸⁸.

Zakatala Okruğu'nun diğer bir naçalniği Albay Pavlov da Samoylov'la benzer düşüncelere sahipti. Pavlov, 30 Kasım 1905'te Kafkasya Naibliği kançılıryasına sunduğu raporunda, Zakatala'da ortak yurttaşlık yönetiminin yayılması daha önceden gerçekleştirilebilirdi⁸⁹ değerlendirmesini yapmaktadır. Okruğun nüfusu, hâlâ tam anlamıyla kültürlü değil, bugüne kadar atalarından gördükleriyle yaşıyorlar. Temel olarak yerel adetlerin dikkate alındığı askeri halk yönetiminin özellikleri, nüfusun karakteriyle uyum sağlamaktadır. Sözlü mahkemeler de yerel nüfus için bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır. Bu fikre, Zakatala Okruğu'nun geçici idarecisi olan Kafkasya naibinin yaveri Yarbay Romanovskiy de katılıyordu. 7 Şubat 1906'da Kafkasya Naibliği hakkındaki kanunname taslağını çalışmak üzere oluşturulan komisyonun başındaki Taynyı Sovetnik⁹⁰ Mitskeviç'e gönderdiği mektubunda, süresi belirsiz olarak mevcut sistemin aynen kalması gerektiği görüşünü bildirdi⁹¹.

86 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 9.

87 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 9 ob.

88 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 9 ob.

89 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 10.

90 Taynyı Sovetnik, Rusya İmparatorluğu'nda 3. dereceden olan sivil memurlara verilen unvan. Bu memurlar bakan danışmanlığı gibi yüksek makamlarda görev yaparlardı. "Taynyı Sovetnik", *Sovetskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, Moskva 1985, s. 1295.

91 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 10.

Kars Oblastı'nın eski askeri valisi Tümgeneral Tomiç, 31 Mayıs 1894 tarihli raporunda; bu halkın tam anlamıyla başarılı ve akılcı bir yönetim sistemine sahip olmasının sadece sivil idarenin askeri idariyle birleşmesiyle gerçekleşeceğini vurgular. Hukuk iktidarı ise tek kişinin başkanlığında karar veren halk mahkemelerine aittir. Bu durum, hukuksal yetkinin iktidarın temsilcilerinin kontrolünde ve idaresinde olduğu anlamına geliyordu⁹².

Kars Oblastı'nın eski askeri valisi Samoylov ise 30 Ocak 1906 tarihli raporunda düşüncelerini şu şekilde açıklamaktaydı: “askeri-halk idaresinin tek elden yürütülmesi şeklindeki temel prensibi, yönetimin diğer organlarını kabuluyle birlikte giderek azalıyor ve öz anlamını yitiriyor. Bugünlerde yerli ahali, sivil yönetimin ortak formlarına geçişe, istisna ve kendine özgü şeylerden kurtularak yeterince hazır görünmektedir. Bu nedenle Kars oblastunda guberniya ve uezd idari yapılarının kurulması yönünde, benzer kabile yapısına sahip olan komşu Erivan Guberniyası'nda olduğu gibi, benim düşünceme göre bir engel bulunmuyor. Üstelik içinde bulunduğumuz günlerde geçici olarak yerel ahaliye şehir ve toprak yönetimi formu ve aynı zamanda İmparatorluğun yüksek organında (Devlet Duması) temsil hakkı verilmektedir.”⁹³ Ayrıca Tümgeneral Samoylov, halen yürürlükte olan halk mahkemelerinin kaldırılmasını gerekli görüyordu ve bunun yanı sıra oblastın sulh ve engizisyon uçastoklarının artırılmasını öneriyordu.

Kutais eski askeri valisi Tümgeneral Şalikov, 16 Haziran 1894 tarihli raporunda eskiden Batum, Artvin ve Sohum okruglarının dahil olduğu Kutayis Guberniyası'nın nüfusunun sivil idarenin bütün kurallarına hazır olmadığını belirtmekteydi. Ona göre Artvin ve özellikle Batum okrugunun nüfusu kendine özgü bir karaktere sahipti ve bugüne kadar Türk Hükümeti döneminde nasılsa öyle de kalmıştı. 15 yıllık geçen süre, bölge halkının genel karakterini değiştirmede çok az bir rol oynamıştı. Salikov, nüfusun eskiden olduğu gibi şiddet ve özgürlük yanlısı, soygun, haydutluk, kan davasına düşkün ve medenileşmeyi kabul etmediğini iddia ediyordu⁹⁴. Aslında yürürlükte olan askeri-halk idaresi değil, Türk hakimiyetinin yeniden bölgeye geleceğine duyulan inanç, Rusya iktidarını tanımama konusunda daha etkiliydi. Bununla birlikte Salikov, yönetimin bu şartlarında 10-15 yıl geçmesi halinde alışkanlık artacaktır diye düşünüyordu. Bununla birlikte sakin hayat tarzı gittikçe hakim olacak, gelenekleri etkilenecek ve yumuşayacaktı. Ona göre, nüfus sahip olduğu kültürel değerleri kaybettikçe Rus iktidarına daha bir güvenle yaklaşıyor ve kendi ekonomik düzeylerini de yükseltiyorlardı. Bunun sonucu olarak ortak yurttaşlık ve genel vatandaşlık kurallarına (madde 35) bağlanmaya yakınlaşmış oluyorlardı⁹⁵. Salikov'un raporundan, askeri-halk idaresinin Müslüman kimliğini zayıflatma amacının olduğu anlaşılmaktadır.

92 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 10 ob.

93 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 11.

94 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 11 ob.

95 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 12.

Batum Oblastı'nın eski askeri valisi Tuğgeneral Fon-Parkau 31 Mart 1906 tarihli raporunda; askeri-halk idaresinin onun tarafından görülen üstün yanlarını belirterek değerlendirmesine başlıyordu. Bütün bu denenmiş ve artık kanıtlanmış askeri-halk idaresinin üstünlüğü⁹⁶, onu Kafkasya'da merkezi yönetimin unsurları ile değiştirme fikri karşısında isteksiz durmaya sevk ediyor. Bununla birlikte, eğer kaldırılacaksa da askeri-halk idaresinin olduğu bölgelerdeki idarenin gücünde bir sınırlama ya da zayıflık talebi olmamalı, hatta Rusya'nın bütün iç guberniyalarında dahi neredeyse her yerde askeri koşullar geçerli ya da bunun güçlenmesi ya da olağanüstü güvenlik olmalıdır düşüncesini dile getiriyordu. Yine Fon-Parkau'ya göre, askeri-halk idaresinin olduğu yerlerde yerel halk sözlü mahkemelerini, II. Aleksandr'ın hukuk kanunnameleriyle kurulan genel hukuk kurumlarıyla değiştirmek de zamansız ve yanlış bir adım olacaktı. Çünkü nüfustan da seçilen temsilcilerle oluşan yerel sözlü mahkemeler, basitleştirilmiş kurullarla, yerel adetlere daha yakındı. Bürokrasinin olmaması gibi uygulamalar halkın güvenini kazanmış ve onun beklentilerini karşılamaktaydı. Parkau'ya göre de halk yeni hukuk düzenine hazırlıklı değildi ve genel mahkemelerin eylemi baştan başa ve tümden gelen hataların devamı, hatta Türk hükümetinden beri süregelen yanlışların devamı olacaktı⁹⁷. Sonuç olarak Parkau, diğer birçok askeri idareci gibi, halen yürürlükte olan askeri halk yönetim sisteminin kaldırılması ve yeniden yapılanması ve bu yerlerde genel yurttaşlık ilkelerinin uygulanma niyeti için erken olduğunu kabul ediyordu. Bu nedenle askeri halk yönetim sistemi ve aynı şekilde yürürlükte olan halk mahkemeleri, onun düşüncesinde daha uygun bir zaman gelene kadar, yerinde bırakılmalıydı⁹⁸.

Sonuç

Kuzey Kafkasya'yı zorlu ve yaklaşık yarım yüzyıl süren uzun bir savaş neticesinde ele geçiren Rusya, onu elde tutmanın sağlam bir idari yapılanmadan geçtiğinin farkındaydı. Bölgenin kendine has koşulları, Rusya'nın merkezi idare unsurlarını tümüyle işletmesini mümkün kılmadı. Bu nedenle bölgeye özgü bir idari yapılanma olarak ve imparatorlukta ilk kez ortaya çıkan "*askeri-halk idaresi*" 1860 yılında teşekkül ettirildi. Bu idari yapılanma, Kafkasya'nın otokton halkını Rusya'nın hakimiyetini kabule ikna etmeyi ve bunu da sürece yayarak gerçekleştirmeyi amaçladı.

Askeri-halk idaresinin özünü, yüksek idarecilerin rütbeli askerlerden seçilmesi ve yine bürokrasinin etkin alanlarında asker kökenlilerin yer alması oluşturuyordu. Bununla birlikte yerel halkın direnişini kırmak amacıyla onların liderlerinden bir kısmına idari görevler dağıtıldı. Hukuk, eğitim ve diğer alanlarda askeri temelli uygulamalar ön plandaydı. Sosyal hizmetlerin nihai amacı, bölge halkının Rus otoritesini tanımasını sağlamaya yönelikti.

96 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 12.

97 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 12 ob.

98 STSA, Fond 13, op. 3, d. 686, list 13.

Bununla birlikte daha ileri bir adım olarak, kültürel alanda müdahalelerde bulunularak “Ruslaştırma” siyaseti izlenmiştir.

Kuzey Kafkasya halkının ve genel olarak Kafkasya Müslümanlarının Rusya’ya bakışında şüphe hep ön planda olmuştur. Rusya açısından da bölgedeki hakimiyetini kaybetme endişesi bulunmaktaydı. Nitekim Kafkasya idarecilerinin yazışmalarında Osmanlı Devleti’yle yeni bir savaşın başlayabileceği ve bu savaşta Kafkasya Müslümanlarının Türk Ordusu’na katılacağı, Rusya iktidarına başkaldıracakları düşünülmüyordu. Şeyh Şamil’in yakalanması bu endişeleri kısmen giderse de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ilk aylarında Dağıstan ve Çeçenistan’da baş gösteren direnişler, Rusya’nın askeri-halk idaresini kaldırmamasına yönelik olan gerekçelerden birini oluşturdu.

Bu çalışmada istifade edilen dönemin askeri valilerinin raporları, Rusya’nın merkezden taşraya ve özellikle Müslüman nüfusa bakışını yansıtmaktaydı. Rusya iktidarının bölgedeki temsilcilerinin, Kuzey Kafkasya halkının askeri üniformalı görevlileri görmesi gerektiği ve ancak bu sayede iktidarın gücünü hissedeceklerine dair görüşlerini kaleme aldıkları raporları, merkezi idarenin de bölgeye bakışını etkilemiştir. Bu anlamda askeri valilerin raporları, bölgedeki idari anlayışın uzun yıllar değişmeden devamını sağlamıştır. Merkezi idarenin 1860’larda gerçekleştirdiği önemli reformlar, askeri-halk idaresinin uygulandığı bölgelerde dikkate alınmamış, kendine özgü bir yönetim anlayışı sürdürülmüştür. Geçici süreliğine kurulan askeri-halk idaresinin, pratik faydaları dikkate alınarak Rusya İmparatorluğu’nun son bulduğu 1917 yılına kadar, Kafkasya’nın güvenlik açısından sıkıntılı sayılan bölgelerinde yürürlükte kaldığı görülmektedir. Bu çalışmada askeri-halk idaresinin bölgedeki yapılanması ve uygulanışı arşiv verileri ışığında analiz edilmeye çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir (Proje no: SYD-2017-24498).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The present work was supported by The Research Fund of Istanbul University (Project no: SYD-2017-24498).

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (STSA)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)

Yayınlanmış Obzor (Yıllık), Otçyöt (Rapor) ve Belgeler

AKTI Sobranniyе Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissiyu, Tom XII, Tiflis 1904.

Esadze, Semen, *İstoriçeskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom*, Tom I, Tiflis 1907.

Obzor Dagestanskoj Oblasti za 1891 g. "Prilojeniyе k Vsepoddanneşemu otçetu po grajdanskomu upravleniyu za 1891 god", Temir-Han Şura 1892.

Pamyatnaya knijka Dagestanskoj oblasti, Temir-Han-Şura 1895.

Vsyöpoddanneşiy otçyöt namestnika Kavkazskago po grajdanskomu upravleniyu Kavkazskim ve Zakavkazskim Krayem 1863-1871, Tiflis 1871.

Vsyöpoddanneşiy otçyöt o sostoyanii Terskoj oblasti i Terskago Kazaçyago voyska za 1890 god, Vladikavkaz 1891.

Vsyöpoddanneşiy otçyöt za pyatiletiye upravleniya Kavkazom General-Adyutanta Grafa Vorontsova-Daşkova, S-Peterburg 1910.

Kitap ve Makaleler

Alptekin, Coşkun, "Atabeg", *DİA*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 38-40.

Badem, Candan, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, İstanbul 2018.

Bazarnov, M. A., "Pravoviyе osnovi voenno-narodnoy sistemi upravleniya Severnim Kavkazom", *Vestnik Moskovskogo Universiteta MVD Rossii*, no. 11 (2008), s. 68-70.

Baktıaya, Adil, "1830: Fransa'nın Cezayir'i İşgali, Abdülkadir'in Yükselişi ve Amerikan Kamuoyunda Abdülkadir Hayranlığı", *Ortadoğu Etütleri*, 1/2 (Ocak 2010), s. 146-155.

Çapraz, Hayri, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)", *OAKA*, 1/1 (2006), s. 67-80.

Degoyev, Vladimir, *Bolşaya igra na Kavkaze istoriya i sovremennost*, Moskva 2003.

Ferro, Marc, *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar 13.-20. Yüzyıl*, çev. Muna Cedden, Ankara 2002.

İbragimova, Zarema Hasanovna, "Voенno-narodnoye upravleniye na Severnom Kavkaze (Vtoraya polovina XIX-Naçalo XX vv)", *Voенno-İstoriçeskiy Jurnal*, no. 9 (2020), s. 61-64.

Jersild, Austin Lee, "From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire", *Russia's Orient Imperial Borderlands and Peoples 1700-1917*, ed. Daniel R. Brower- Edward J. Lazzerini, Bloomington 1997, s. 103.

Kabuzan, V. M., *Naseleniye Severnogo Kavkaza v XIX-XX Vekah*, S-Peterburg 1996.

Kersnovskiy, A. A., *İstoriya Russkoj Armii (Tom II) ot vzyatiya Parija do pokoreniya Sredney Azii 1814-1881 g.g.*, Moskva 1993.

Kesayeva R. E. - A. Y. Slanova, "Nekotoriye osobennosti traditsiy kulturi narodov Severnogo Kavkaza (Atalıçestvo)", *Vestnik Severo-Osetinskogo Gosudarstvennogo Universiteta im K. L. Hetagurova*, sayı 4 (2018), s. 19-22.

- Mirzabekov, M. Ya., “Administrativno-Territorialnoye Ustroystvo Dagestana vo Vtoroy Polovine XIX-Naçale XX v.”, *Vestnik İnstituta İAE*, no. 2 (2014), s. 79-92.
- Potto, V., *Kavkazskaya Voyna v otdelnih oçerках, epizodah, legendah i biografiyah*, Tom 5, Tiflis 1889.
- Severny Kavkaz v sostave Rossiyskoy imperii*, ed. V. O. Bobrovnikov-İ. L. Babiç, Moskva 2007.
- Tanrıverdi, Mustafa, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara 2019.
- _____, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/Special Issue on Caucasia, 2017, s. 538-557.
- “Voенno-narodnoye upravleniye”, *Voennaya Entsiklopediya*, T. 18, Peterburg 1912, s. 519.

TANIM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Şubat, Haziran ve Ekim aylarında olmak üzere, yılda üç sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan nitelikli makaleler yayınlarak, literatüre katkıda bulunmayı amaçlar.

KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

POLİTİKALAR***Yayın Politikası***

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Açık Erişim İlkesi

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association

(OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür/bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri

başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu**'nu ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atıf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1.000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıkları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır.

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmemelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetinde ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu

belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlara atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa'adeddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemi”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Mūceb-i 'Örf-i 'Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, a.g.e., s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Cāmi'i-i Şerîf ve Dârü'l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, a.g.m., s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.

Daha sonraki kullanımlarda:

M. S. Kütükoğlu, a.g.m., s. 160 ya da B. Kütükoğlu, a.g.m., s. 250.

Tez atıflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygarlığı, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliği:

Bostan, İdris, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
 - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Öz: 100-150 kelime
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Turkish Journal of History (Turk J Hist) is an international, scientific, open access periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of İstanbul University Faculty of Letters and published three times a year on February, June and October. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history. The journal publishes original articles and translations.

AIM

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history.

SCOPE

Turkish Journal of History (Turk J Hist) publishes research articles and translations on national, regional and world history. The journal also includes book reviews and critiques.

POLICIES***Publication Policy***

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit

manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors

(WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed.

Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size.

Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: An abstract should be submitted with all research articles. The abstract should be unstructured and a maximum of 80 words in length.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers’ comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according to the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa'adeddin Efendi, *Tâcü'l-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemi*”, *DİA*, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygurluğu, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Cāmi’-i Şerif ve Dârü’l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ Abstract (100-150 words)
 - ✓ Key words: 3-6 words
 - ✓ Body text sections
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, vb.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:

The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder

Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını, Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını, Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını, Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılrken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....